

HEGEDŰS LÓRÁNT
MAGYAR TRILÓGIA

KÉT ANDRÁSSY
ÉS KÉT TISZA

AZ ATHENAEUM KIADÁSA
1941

KÉT ANDRÁSSY ÉS KÉT TISZA

MÁSODIK, ÁTNÉZETT KIADÁS
ÍRTA
HEGEDÚS LÓRÁNT

AZ ATHENAEUM KIADÁSA
1941

"51642?" Az Athenaeum irodalmi és Nyomdai Rt. nyomása, Budapest

ELŐSZÓ.

»GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN regénye és éjszakája« s »Kossuth Lajos, legendák hőse« után e harmadik könyv, mely Két Andrássyról és Két Tiszáról szól, befejezi a Magyar Trilógiát, melynek tervezése, gyűjtése, megírása életem legjavát kitöltötte. Úgy érzem, életem művét fejeztem be s az ember ilyenkor nem tud elfogódottság nélkül szólni. Befejeztem evvel az írással, melyben négy nagy magyar alakját akartam élővé varázsolni s kiemelni a Történet ködéből *úgy*, amint őket látnom adatott, hisz mind a négyet személy szerint ismerhettem s háromnak közülök gyakran jutottam közvetlen közelébe. Kerülgettem s kerestem őket: kerülgettem s kerestem bennök az igazságot s maradandóságot. S akár túl messze állottak, akár túl közel, mindig ugyanebbe a távolba igyekeztem beállítani őket magamnak s az olvasónak.

Van-e célzata is munkámnak azon kívül, hogy kitöltötte évtizedeimet s elűzte napjaim gondját reggeltől estig annyi éven át, sőt néha velem voltak alakjai az éjszakák gyötrő lázaiban, a nehéz idők sok poklán keresztül is — van-e?

Van, s könnyen kitalálható. Nagy emberi hálám kifejezésén kívül, négy nagy tehetség előtt akartam fáklyát gyújtani, egy lesújtott nemzet meggyötörtetése idejében.

Minden kiszámíthatóságot rendbe véve, korom s napi elfoglaltságomat elészámlálva, úgy érzem, hogy a politikai

könyvírás terén e munkával befejeztem működésemet. Ezért hadd végezzem e könyv bevezetését úgyszólván ugyanazokkal a szavakkal, melyekkel egykor régen, első politika¹ művemem útra bocsátottam. Akkor ekként szóltam: »Nemcsak a nyilvánosság számára írok, hanem a magam lelki tusainak enyhítésére is. Ez magyarázza s mentse azt, ha itt-ott túl személyessé válik írásom. De idestova több évtizede, hogy javaslatokkal, tervekkel ostromlom a magyar közéletet, politikát. Ennyi évtized múltán az ember úgy látja a világot, mint amikor a nap délutánra hajol s a hegyeket napsütéstől aranyszőke köd takarja: még szikla, völgy s fa külön látszik, de érdes felületeik, bántó éleik elmosódtak, s a nagy, széles körvonalok azok, melyek megmaradnak nehéz munkánknak tanúsága gyanánt. Megismert igazságunkat fennen tartva, majd nyugodtan s bátran búcsúzunk.«

Ezért ajánltam kezdetben s ajánlom most végül munkámat: »mindazoknak, kik sokat gyötrődtek a magyarság sorsán«.

1937 október 31.

KRASZNAHORKA ÉS GESZT

I. FEJEZET.

A nap úgy tett, mintha már lenyugodnék a dobsinai hegyek fölött, mikor egyszerre csak vérvörösen bukkant elő megint a lompos, viharral vemhes felhőöv mögül, mely az ökörhegy, Pipiske s a magasba nyúló Szlátva ősréteggel tetőzött ormain lebegett. Oltárfestményeken látni hasonló képet, mikor a festő szálló szalagot ábrázol a háttér közepébe, hogy arra bibliai igéket vetítsen s arany sugarakat cikáztat azokon keresztül. Egyszerre olyan lett az egész völgy, mintha hirtelen vérkatlanná változott volna s a krasznahorkai vár pirosuló csúcsokkal meredezett ki a kis szikladomb tetejéről, melyre egykor még a gógös Bebekék telepítettek. A meredek falak, a kidülő bástya s maga a mély, marcona várkapu is úgy tüzesedett a pirosuló fénytől, hogy szinte zengett bele s az ember azt hihette, hogy minden pillanatban füst és láng fog kicsapni valahol a félreállított löportorony tetejéről. . . Lassan szokott hozzá a szem, hogy ez mind csak a nap játéka itt, a Szoroskő tetején, honnét váratlan kitárul az ember előtt egész Gömör bájos-hegyes látképe. Még a fák levelein is piros fényfoltok játszottak. Valósággal permeteztek a vörös csöppök a szikrázó, sima vaspáncélon, melyet Andrassy Péter viselt. Ez a nagy darab keménykötésű ember, amint ott állott, olyan volt, mintha belenőtt volna nehéz, abroncsos vasruhájába; sisakja alól is csak föltűnő gyorsasággal villogó szúrós szeme s bozontos kajla bajsza mutatkozott.

Ahogy most habosra nyargalt lovát veregette s magára vont a pirosuló napsugarakat, olyannak tetszett az egész jelenés, mintha valami vérderes táltoson a lebegő égből

szállott volna alá — mint legendás könyvek tanítják — a hódító lovag: s az a sok-sok csillogó vörös sáv, szikrázó arany tündöklés, mi testén, lován, sisakján lobogott, még valahol a felhők között tapadt volna reá és nem volt ideje lerázni őket, mikor lejött paripáján az emberek közé.

A látomány nem is sokat hamisította a valóságot. Mert bár a nap lassanként csakugyan búcsúzóra tért, a páncélos ember nem tűnt el a Szoroskő tetejéről, hanem valósággal szoborrá merevült s most már úgy tetszett, mintha ő meg a lova azért volnának ott, hogy betetőzzék az egész panorámát; mert völgy, vár, bozót és erdő, de még az egymás hátán bukácsoló hegykúpok is, mintha mind az ő számukra lettek volna, keret gyanánt, teremtve. Andrassy Péter, amint körülvillogtatta szemét a körképen, úgy nézett szembe a nappal, mintha azt mondaná: Mehetsz nyugodtan, majd én vigyázok innét helyetted erre az emberi világra s viselem a te bíborodat.

Június végét járta az idő s a redves cserfák közül kiskandikáló vékony nyírsudarak felől balzsamos fuvalmát hozott az esti szellő, melynek ilyenkor, napnyugtával van a kelő ideje. Lent, a Sajó kígyózó csíkja körül beérett a rozs, már ahol még lábán állott, mert a megriadt emberiség többnyire féléretten mentette be az életet. Volt is oka rá! Egész községek pusztán s üresen állottak s magát az uradalmat is a török tartotta békőiban. Andrassy Péter sastekintete hasztalan kereste Kornalippát, eltűnt az mindenestűi: megették a harcok s vas fogaikkal megőrültek köröskörül mindent, lett légyen az ember, termés vagy lakófödél.

Magabízó voltában Andrassy Péter úgy érezte, mintha benne ágaskodnék címerének kardot tartó férfialakja s a koronát emelő kettős oroszlán; mintha az ereiben szaladgálna az a vad indulat, mellyel legendás hagyomány szerint amaz őse: Erős András Szent István királyá koronázásánál ott Fehérvárott, bajvivő tornán, ellenfelének egyetlen csapással kettéhasította sisakkal borított fejét, páncélba öltözött törzsét. Ő maga mint Csíkszék bírója, ott verekedett nemrégiben még kétezer lovasával Erdély országban, Báthory István fejedelem ellen; de a szentpáli csata után, Békéssy Gáspár székely serege megnyomatván s minden főhívei Kolozsvárt fej vesztésre s jószágkobzásra ítéltetvén: egyetlen bátorságos út maradt számára — a menekvés. Hogy

kibúdosott keservesen, a családja, cselédje ma is ott kóborog valahol, kószáló cigányok oltalmában, a Végeken. Neki, csíki bírónak mi egyebe maradt életén kívül, mint egyetlen kardja. Azt ajánlotta fel Miksa császárnak »őfelségének egy hasznos és hű szolgát biztosítandó«; egyébként e zagyva császári világban másként ő mint magyarul nem beszélt s ezért meg kellett elégednie úgy saját személyére, mind kevés szállingó lovasa számára 200 forintnyi Unterhalttal. Ennek is van már kemény *nyolc esztendeje*: azóta verekszik a császárnak Andrassy Péter, hol itthon a törökkel, hol kint Lengyelben, hol Rozsnyó városával, mely úgy látszik ide, mintha az Úristen valamely kéregető szent kalapját dobta volna le a gömöri völgyek közepébe. De hadakszik bizony, ha kell, héttollú buzogányával a tulajdon magyar bajtársai ellen is, mert ami gömöri, szepesi, tornai nemes csak környül található, az mind reá vetette magát, reá, az idegenbül kerültre, »jött-mentre« s úgy kellett leráznia magáról a fölvidéki minden nemzetségek marakodóit, mint bikának a rátámadt szelindekeket.

A Szoroskő egyszerre barna-sárgás sugárzásba jutott. A vörös nap eltűnt az égről. Szemben, Betlér fölött egyetlen felhővitorla hajókázott az égen s mögötte aranyos nyilak röppentek elő, mint a templomi szentségtartók arany sugarai. Andrassy Péter vaspáncéljáról letűntek a vérpiros foltok; két kemény öklével most nagyot ütött a mellére, hogy csak úgy döngött. Aztán adott két kemény öklöt a lovának is, de mindjárt elkenegette rajta simogatón a tenyerét s egy ugrással nyeregbe pattant. Ahogy a hóka lefelé botorkált vele a gizgazos mesgyén, Péter nem tudott másfelé nézni, minden fordulónál arrafelé hajlította a nyakát, ahonnan azt a várat láthatta: Kraszna Horkát. A völgyelet közepén, mely délfelől jobban kinyújtózkodik, egyetlen sziklaoromzatra ült fel a »Szép Várka«. Azért az északi lejtője felé kerülgette. Legfelül meredt rá a Dobogóbástya. Péter lassan, hosszan szemlélte a körbenyúló falat, mintha minden lörését külön akarná számba venni, mint jófajta számadó juhász a birkáit. Mikor lova megtorpant a kapu mély boltozata előtt, akkor eszmélt arra, hogy a várkapitányok folytonos cserélgetése folytán micsoda romlásnak-bomlásnak engedték ezt a sásfészket. Több itt a repedés, mint a szilárd bálvány. Csak a kapu sikátorral volt megelégedve. Ahogy a jelére szétnyílt a vaslánc, szót-

lan ugrott le lováról s a várnagy kisebbik szolgájának odavetette a kantárt. A szolgálattelvő személy nem tudott az urával mit kezdeni, mert annak nem nyílt semmi parancsra szája, csak nagy, dübörgő léptekkel megindult maga elé s a szemei oly tüzesen lobogtak, mintha láza volna, vagy titkos szerelem emésztene. Menet végiglapitgatta a kapunyílás mind a két falát s amint tovább haladott, letekintett a földbeli vasrácsra a földalatti börtönbe. A kapuból kilépve, szembevette a pékek sütődéjét s azután balra a folyosón betért a sarokbástyáig s kipillantott a lőrés nyílásán, mintha az egész környéket lajstromba akarná gondosan venni. Ahogy a folyosó végén a darabontok kaszárnyájáig eljutott, bikaerős hangon bekurjantott:

»Őrség fegyverbe!«

Míg azok felcihelődztek, döngő léptei a déli oldalra vitték, hol valami kevés orgona s vadrózsabokor törekedett elő a bozótból, hogy ábrándos kertnek készüljön szép asszonyszemélyek számára. Itt megint eltűnt a kivert alagsoron s majd a löpormalom irdatlan tornyánál előbukkant. Hosszan, mereven nézte azt. A nagy kutat is megkerülte s beletekintett: a mélységből felcsobbant a víz s a kelő hold sarlója csillogott benne. Nagy nehéz léptei aztán megint az északi folyosón kopogtak s benyomta a nagy boltozatos terem ajtaját. Ott letelepedett a széles tölgyfaasztal elé egy medvebőrös, összeszegezett padkára. Cintányérok között, szerte az asztalon írások heverték s egy szurokszövetnek lógott beléjük vaskarikán a mennyezetről. Andrassy Péter idekíváncozott. Levetette nehéz testét a medvebőrre, hogy az csak úgy porzott belé. Aztán kicsiholta a tűzszerszámát s a sercegő szövetnek elé tartotta az írást, melyet a mellpáncélja alatt szorongatott.

Megérkezett hát a várva várt bizonyosság! Ruber János kassai főkapitány Őnagysága híven bereferálta a bécsi udvarnak Péter úr többrendbeli vitézi vérontásait. Hussein törökkel való levelezéséből is kitisztázta nehezen magát. Meginterpellálta maga személyében az udvari kamarát, hogy vagy engedjék vissza őt azon mód a csíki hegyek közé, avagy fizessék meg azonnal és tüstént az elmaradt évi 200 tallér angáriát s azonképp szüntessék meg »ég és föld között való lebegését«. Megjött a bécsi döntés: Kiaszna Horka vára s uradalmi nyolcvanezer forintok erejéig átadattak Andrassy Péter várkapitánynak,

Mást ebből az írásból ne olvasson ki senki, mert ez van benne.

Mire Péter lassan léptetve bevégezte a nehéz betűzést, a hadnagya jelentkezett, hogy az őrség fegyverbe szállott.

— »Akkor csukjátok be a kaput!«

Evvel kivézenyeltte a kétszáz emberét a Bebek-ágyúhoz s kezébe kapta a kanócot, hogy gyűjtanák meg. Péter várkapitány úgy harsogtatta most a hangját, mintha azt akarná, hogy minden hegyek őt hallják.

— Mától kezdve ez Andrassy-vár és mindörökké az marad!

Andrassy Péter odalépett a Bebek-ágyúhoz, a »Krokodilus«-hoz s a löpornyílásra tette az égő kanócot. Kis vár-tatva nagyot ugrott vissza a Krokodilus és irtózatos puk-kanás reszketette meg a levegőt, amit dörögve visszhangoztak köröskörül a gömöri hegyek, hogy mindenek tudják meg a nagy magyar forgandóságoknak ezt a nagy kezdődését.

Írának ekkor az írástudók az Úr születésétől egyezer-ötszáznyolcvanötödik évet.

II. FEJEZET.

Az Idő kereke előre szaladt hetvenöt fordulattal: egyezerhatszázhatvanat számolunk.

És olvassuk a krónikát, amint szószerint írva van:

»Siralmas magyar krónikának hetedik könyvében bent-foglaltatnak az ezerhatszázhatvanban lett igen siralmas dolgok. Bihar vármegye égettetik, Várad oltalmaztatik. A hajdúság elpusztítottatik. Rákóczi György fejedelem meg-nehezedik.«

»Török tábor város felé fordul. A várat kerengik. A vár munkáltatik. Szomszédágbeliektől segítség kíván-tatik.«

»Aly pasa fővezér a die 14-e Juli délután estve felé minden ázsiai és európai nagy erejével érkezvén, valamíg az idő bealkonyodnék, a várból rajok három bástyáról rettenetes sűrű s szakadatlan lövés szóratnék. Azon éjszaka ilyenképpen való megszállása után való rettenetes »Allah, ó Allah« kiáltások alatt az egész jancsárság a Bethlen-bástya alá délfelől a Vadkert-utcára beütvén, azok haj-

borzasztó kiáltások után a várra majd egy óra alatt szörnyű lövést tettek vala. Mintegy két hétig lövésük semmi kárral vala az golyóbisok a váron csak által keresztül kasol szolgálván, járván, nagy része a golyóbisoknak csak a tornyok cseréptetején járván által. De azután hihető, hogy vagy jobb pattantyúsok állatának, vagy csak kevesebb porral, de oly mesterséggel kezdettek vala löni, hogy mihelyt a belső várnak a részről való kőfalát a golyóbisok meghaladnák, azonnal alácsapongván, az ellenben levő belső várbeli házak ajtain, ablakain bejárnának a golyóbisok, kinek fejét, lábát, kit derékban szakgatának ketté, úgy hogy a bástyákon nehéz volna sánc nélkül megmaradni és nagy károk is esvén magukat sáncokba, lyukakba ásni kényszeríttetnének. A janicsárok minden reggel s estve felé az sok, rendbenlevő sűrű ároksáncból mindenkor legalább egy-egy óráig be a várra s fel a fokokra sebeseső módjára való rettenetes lövést tesznek vala.«

»A megírt aranyas és veres bástyák egymás ellenében levő kazamatáinak lövéseiket akarván így elveszteni, hogy azokat így akarnák megostromollani, az két kazamaták ellenébe kétfelől az árok szélébe kasok közé állattak vala két-két öreg faltörő ágyúkat, ismét azon bástyák közkőfala ellenébe is szinte középben s az árok szélére is kettőt, az mellyekből való rettenetes lövésekkel azon kazamaták lövéseit, nem is csak hogy elvötték vala, hanem mind a kazamatákat s a közkőfalt is annyira megrontának, hogy mindhárom helyen való töréseken ostromot próbálhatnának.«

»A pasának pattantyusi olly mesterségesen lönek vala, hogy a kazamaták lyukam, bástyákon levő lövőablakokon belövöldözni semminek tartanak, egynehány lövészerszámokat lövésekkel elrontanának s e Péter-hegyén levő sáncokbul az aranyas bástyára felmenő boltozat alá gyakran belövén, sok károkat tennének s olly messziről is (hihető, hogy perspektíva messzelátó eszköz által vizsgáltatván meg) csak az bástyákon levő vigyázó és cirkálló erkélt is ellőnék.« írja Szalárdi János krónikás.

. . . Akkoron Várad amaz aranyos bástyájának erkélye alatt, a tüzesöves veszedelem poklában ott állott egy merev szobor, mint a dac. A szobor néha meg is mozdult, hogy még jobban, még keményebben összefonja karját a széles mellén. Nem viselt páncélos inget, csak tépelt mundért s mellétámasztva állott egy cséphadaró forma kelevéz.

A szoboremlő arcát csak akkor lehetett látni, mikor egy-egy emésztő tűzcillag lehullott mellé. Csapzott a haja, körszakállas az arca s mereven, mozdulatlan néz le a pokolba, melyből a pusztító vész röpül a váradi várba. Mert ő az aranyos bástya kapitánya.

Ez a kapitány: Borosjenői Tisza István.

A Fejedelem Őnagyságának s a váradbelieknek minden okuk megvolt arra, hogy Erdély legveszedelmesebb bástyájára Tisza Istvánt állítsák. Nemcsak azért, mert követséget viselt már országgyűlésen. Hanem azért, mert amikor a halálos vész Sztambul felől közeledni kezdte, de a lengyel korona megszerzése is szóban volt, II. Rákóczi György őt küldé a portára kapikihája, majd rendkívüli követe gyanánt, hogy ott gyanúskodjék, matasson a maga nagy eszével és Erdélynek segedelmére legyen. Ezért meg is szenvedte a Hétkapu börtönét, akárcsak akkor Károlyi Mihály. Intéseinek azonban sem a fejedelem, sem az itt-benniek nem hittének. Hasztalan írogatta, hogy a töröknek »az szívek teljes miriggyek. Mily harsányan szólott a veszedelmek előtt: »Istenünkhöz, vallásunkhoz, hazánkhoz való kötelességünk arra indítanak bennünket, hogy az közönséges kauzát (a hazát) totis viribus (minden erőnkkel) előmozdítanók; mienk a fáradságos törekedés, Istenen áll, mint munkálkodik a megátalkodott pogányok szívében.« így szólott ezerhatszázötvenhét július 23-i jelentésében. Mind hiába, mind hiába. Az ország nem hallgatott Tisza Istvánra — 1657-ben.

Mikor a török rettenetes had megérkezett Váradra s egyszerre megrebbent az ország szempillája az igazságra, »a szegény váradiak nagyon kapván a tanácson, ottan Tisza Istvánt nagy sietséggel elrendelek s készíték a főszerdár pasához, izenvén a vezér előtt való törekedés felől. Amikor is a váradi urak nagyon könyörögván Tisza István által szegények a százezer tallért is megígérték vala, úgy, hogy magoknak is valahol mi pénzek, ezüst marhájak volna, összehordák, amíg Tisza István odajárna«. »Tisza István elbocsáttatván, a város igazgatói eszékbe vevék, hogy a város népe nagy zsiabgássaí lévén, ki-ki elmenő s futó szándékkal volna.«

»Végre! kiálták. De már késő volt. Azonban Tisza István nagy postán csakhamar visszajöve, megmondá: haszontalan, mert a portán tanácsbul kiment és elvégez-

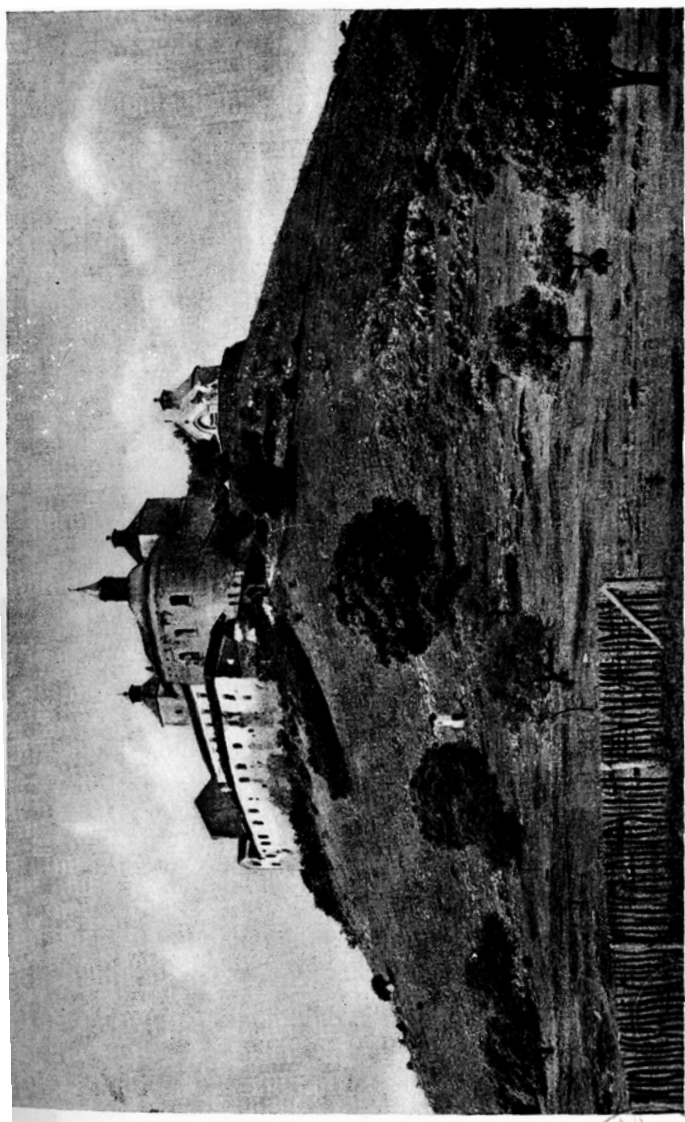
tetett dolog volna és immár Tömösvárról a szultán hadai megindulának; utakat, hidakat, mindent megcsináltattak. Most pedig a főrendek nagy szorgalmatossággal intetnek vala: az Istenért is a várat pusztán ne hagynák, mindjárt belemenvén s mutatnék meg hazájokhoz, nemzetekhez való szereteteket.«

»Igy álla a rettentő ostrom és a tűz poklába való bezárttság a die 17 Juli usque ad diem 28 Augusti Váradnak az ellenségtől való megszoríttatásául« és így állott az aranyos bástyán rendületlen Tisza István, miután a veszedelem, melyet előre tudott, megérkezett. Körülnézvé acélszemeivel, megtapasztalta, hogy a magyar urak mint mulasztották el szándékosan a hadi készültséget. Megtapasztalá, hogy »ha a városban tudós czajbert vagy bárcsak tudós pattantyús lett légyen vala, ki tüzes szerszámokat, gránátokat, laptákat tudna jó mesterséggel a sáncokban heverő jancsárokra, ott is közelre s távoljabban a táborokra és a szükséges sátorok közé nyakokba kihányni: amennyi számtalan tüzes szerszámokkal a czajtház a tüzes laptákkal, gránátokkal ha megrakva lett volna, az ellenségnek valóban sok veszedelme igen lehetett volna, tízszerte is inkább, amint lőtt vala.«

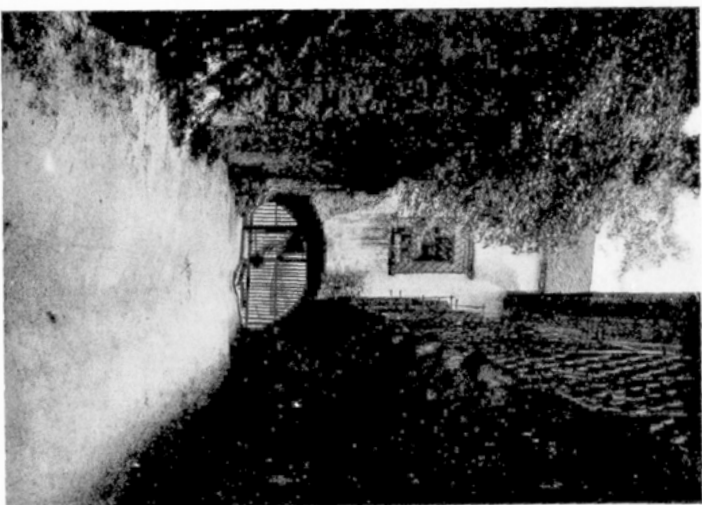
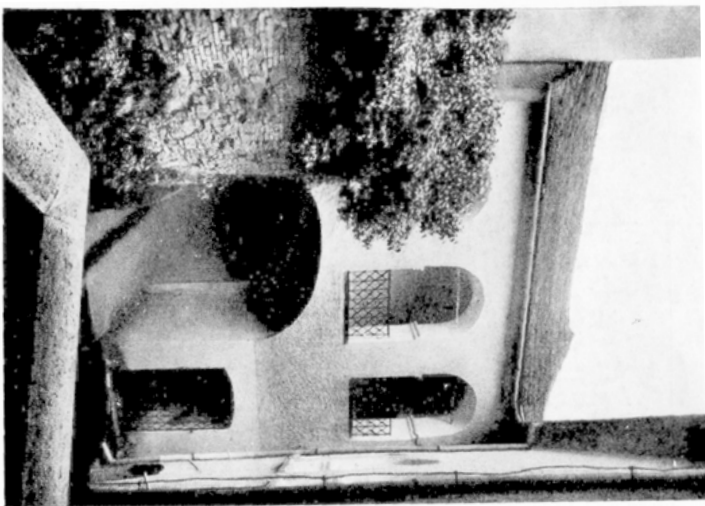
Hogy mindez békeidőn elmulasztatott az Erdély országi és magyarhoni urak által, abból »Váradvárnak elég kára lőn«.

Mert késő már, késő. Az ellenségünk jól felkészülhetett, volt ideje reá s most is kitapasztalta, hogy hol kellett betörnie, mert, mint a krónika mondja »jól tudnák (a jancsárok) az árok vizét elvenni hol kellene; mihelyt alája szállanának az aranyos bástya szegelletére«.

Igy érkezett el a végső tusa. »Ad diem 24 augusti virradóra, mihelyt az hajnal világosodása lenni kezdett volna a jancsárok a lőport az aranyas- és veres-bástyák alatt egyszersmind felgyújtván, rettenetes dördüléssel, rendüléssel az egész várnak s földnek zendülésével a bástyák felhányattatának, úgy, hogy az aranyas bástyának is pedig kőfala egynéhány ölnyi szélességüven nagyon kihatott, szakasztatván; annak is törésén ostrommal mehetnének és így immár a várra öt helyen való rés s kapu nyitott vala. Az jancsárság az bástyáknak felhányattatásokat készen várván, azon bástyák törésein és azon a félen a közkőfal törésén és harmadik helyen rettenetes sivalkodás-

Krasznahorke vára.

Krasnavorka. Kékézi udvar és kapu.

sal, az egész háromfelől levő táborban sűrű Allah, Allah kiáltásokkal ostromot rohannának. De mivel mindkét bástyákon ami kevés erő s álló sereg is az mi volna, az is azon éjszaka is mind készen, jelen töréseken virrasztott volna, azonnal a mieink is Jézus, Idvezítőnk szent nevének segítségül való hívásával ellenek támadtak volna, úgy, hogy noha hirtelenében a bástyák törésén zászlók is hozattatnának be a várba, de azokba is benyerettétvén, török fejek is vétetnek vala. Melly ostromló és a várbeliek ellen való kemény viadal olyan reggeli avagy inkább hajnali világsodni kezdett időtől fogva mintegy kilenc órakerig tartott vala, úgy, hogy az ellenség egynéhányszor újton újitaná és segitené a népét, mindenszer újabb sivalkodással Allah, Allah kiáltással jövé a mieink ellen s a mieink is mindannyiszor nekik való sivalkodással, Jézus méltóságos nevének segítségül hívásával sűrű lövöldözésekkel, olvasztott forró faggyúnak, víznek szemközben való rájuk öntésével, nagy keménységgel és bátorsággal fogadják és viselik vala őket. És hogy a fehérsereg is ránódíttatván, a hajigáló követ nagy serénységgel hordanák és sűrűséggel hajigálnának, arccal reájuk az aranyas bástyán. Ha ez napon a várban valamivel nagyobb erő lehetett volna! Hacsak annyiban, hogy a kazamaták lehetek volna készen mindenütt elegendő emberrel, pattantyúsokkal! De az kevés erőnek annyi helyen való törésekre és ostromok ellen fordíttatni kellvén, azalatt három nagy bástyáknak is oltalmazó néptől meg kellett foszttatniok s a kazamatáknak is üresen állniok.«

A krónika most már a váradi veszedelemnek elér utolsó napjára. Gyászosan elsiratja azt. A váradiak, végső szorultságukban alkudozni kezdenek; vitéz kapitányuk »Tisza István, ki a portán is lakott volna, a váradi harmincadossal, Kanizsai Andrással, aki törökül is jól tudna és néhány magával kiküldetett vala. A basa csalogató pontkációkkal adott hitlevelet, mely is mind magyarul, mind törökül behozatván, noha elég hibát látnak benne, de abban módjuktat nem látván, hogy utolsó veszedelmek nélkül tovább magukat opponálhassák, ellenségesen viselhessék. Ezért engedniök kellett vala«. Mihelyt a kapu kinyittatott s a török bentvolt a váradi várban »ottan a nép kimenni sietni ugyan kényszerítetik vala, kiknek hordozkodásra minde-
nestől két óráig való idő alig engedtetett és hihető azért, hogy a nép azzal is inkább kiijesztetnék. A kapitány

karjainál fogva két felül fogattatván, a várból jancsárok által kikésértetik, úgy, hogy mindenek azt gondolhatnák, hogy fő vételre vitetnék s szabadon veszedelemtől tarthatván, nagyon megijedkezének a népek, sokan nagyobb részből mindeneket otthagyván, hogy csak a rajtok valóban is hovahamarabb kijöhetnek, alig hiszik vala«.

. . . Így érte meg Nagyvárad várának rettenetes dördüléssel, rendüléssel való elvesztését, Zarádnak és az erdélyi részeknek gyászos pusztulását, szomorú intelmeinek szörnyű bekövetkezését és magagyűjtötte gondos birtokának vesztét, csaták hőse, Tiszák őse: István.

III. FEJEZET.

»Váráddal, Jenővel minemű nagy föld, sok várak, kastélyok veszték« jegyezte föl nekünk szemtanunk, Szalárdi János, elősorolván, hogy minekutána a janicsárok mindent felprédáltak, a kevés várbeli népet Debrecen felé indították. Ezért, mikor a török vész elmúlt, a Tiszákat már odébb találjuk: a bihari mocsarak közepén megülik Fekete-Gesztet (a szó élőfa belét jelenti) s onnét terjeszkednek a széles alföldi ugaron. Csíkszent királyi Andrassy Péter ivadékai akkorra már igen megszorították földjüket, fényüket. I. Lipót emeli ezerhatszázhetvenhatban bárói rangra Miklóst, kit a rozsnyói jezsuiták visszatérítettek Luther vallásáról s akinek betléri arcképe ma is eléggé elárulja' roppant erejét. Mert soha betegen ágyban nem feküdt s mikor a halál már igen közel jött hozzá, akkor is úgy belekapaszkodott a tölgyfaasztalba, hogy az kettétört. Nyugton azonban sem ő, sem semmi maradéka soha nem ülhett. Andrassy István Rákóczi Ferencért hadakozik s úgy mulat, hogy »korcsmagenerálisnak« híjják. Ő a löcsei fehér asszonnyal kerül bele a regénybe és történetbe, mert hisz Lőcse városával együtt átment a császár pártjára. A krasznahorkai kápolnában üvegfedél alatt az ő felesége lesz »elmúlhatatlan szentje« a zarándokló népnek. Kuruc generális Andrassy Pál is, sőt Miklós ferences barát szerzetes ruhában harcol, ezért a neve »dervis generálisa Ám a nagy harc után az Andrassyak megértik a nagy megértést. Közülük (I.) Károly már Mária Terézia tábornoka, Landshut-nál nyomja a burkust s ő hozza haza a grófi

címet »fidelitate et fortitudine« (hűséggel és rettenthetetlen erővel, mert ez volt akkor a latin szó értelme) szolgált. Ebben a jelszóban azután meg is maradnak az Andrássyak. De aki a betléri park tiszafái, fenyves gesztje s vörös bükkjei között bolyong, még egy új szint fedez föl az Andrássy-nemzetség összetételében. Versailles-i, fanyiratú kerti színháznak készült ez a park valaha s mai nap is megvannak még benne a rokokó álromjai, pásztorjátékot szzenvelgő színpal-malmi s a váratlanul kiszámított fordulatok, hol a hajporos látogatót, ha éppen odatette csatos cipős lábát, fölpattanó festett kísértetek riasztották. Ezek Andrásy[^] Leopold művei, ki Józseffel insurgens vezérnek állott be, de aztán ketten beutazták Európát — Napóleon ünnepeire hívta őket — és Leopold buzgón megrajzolta úti vándorlásait. Insurrectio, utazási szenvedelem és rajzoló tehetség, mind úgy beleivódnak az Andrássyak vérébe, hogy többé nem szabadulhatnak ezektől. Innét fakad gyűjtési szenvedélyük is, mely szintén örökletes.

Minket most már csak az érdekel, mikor Andrásy Józsefnek és a csodaszép Csáky Valpurga grófnőnek fia (III.) Károly megjelenik, mert vele együtt jön a magyar ébredés is, Széchenyi kora. Ez a nagyon szép férfi új Andrásy-tulajdonokat örökít tovább. Főúri fogalmak szerint szegény, mert a sok osztás folytán húszezer holdnál több nem maradt reá, tehát ugyanannyi, mint amennyi lent Biharban most a Tiszák kezén van. Egy ízben Tokajban vadászik kopóival s mikor a mádi nagy udvarház alsó boltívei alatt barátjával, gróf Csákyval lenyugszanak, különös hangokat hallanak az éjszakából. Felülről az emeletről kitörő leánysírás és nagy szepegés hallatszik.

— Hallod, Károly, felettünk a gazdag Szapáryné szidja

a leányát s az zokog, mert beléd bolondult.

Andrásy Károly fölfigyel. Csakugyan. Ropogós szidás s makacs zokogás váltakoznak ott fent. Több sem kell neki. Kora reggel berohan Patakra az attilájáért. Megkéri tüstént Szapáry Etelkát. Az anya már elutasítaná.

— Tudja ön, hogy Etelka az ország leggazdagabb leánya s önnek, gróf, nincs több, mint húszezer holdja s az is csak hegy meg bányá?

— Tudja-e ön, grófnő, hogy én vagyok az ország legszebb férfia?

Ennek a feleletnek nem lehetett ellentállni. E házasság

második sarja gróf Andrassy Gyula, Magyarország királyt koronázó miniszterelnöke.

Százados forrási folyamatában most már kialakult az Andrassy-vér, mely azután igen változatos adagolásban e nemzetség minden szereplő tagjában megtalálható. Mind-egyik szereplő Andrassyban megvan az a hármas tulajdonság, melyet fentebb megállapítottunk: insurgens nyugtalanság, utazási, kalandozási vágy s a művészet — első-sorban rajz — iránti vonzódás, mely azután gyűjtőszenvédéllyé változik; a zene mélyebb hullámai ritkán érik el őket. Gróf Andrassy .Károly után a testi szépség sajátossága is mindegyre kiüt a családon, amint kiütözik rajtuk, sokszor ötletes, néha kockázatos kísérletekkel a gazdasági haladásban való nyugtalan próbálkozás is. Székely vonást már nem igen lehet fölfedezni bennük, azt a nagy vérkeveredés eltakarja. Hacsak nem azt, hogy lelkileg egészen belé vannak formálódva a hegyes vidék milieu-jébe. önkéntelen mutatkozik szereplésükön, bár maguk sem veszik észre, a lapálytól, az alföldi ember lelkétől s megállapodottságától való távolság, ötleteik váratlanok, mint ködből fölbukkanó hegyeik; nyugtalan meglátásaikon, ha utaznak, csakúgy, mint sportszenvédélyükön vagy politikai elgondolásaikon mindig van valami a színes aranyfonalas brokátból; mert annyi renaissance-korszakon mennek át és mindegyikből marad valami rajta lelki vértzetükön, akár kastélyaik, akár parkjaik, vagy gondolatviláguk berendezésében mutatkozik meg. Ha, Andrassy Pétertől kezdve, nemzedékeken át egymás mögé állítjuk őket, az az ellenállhatatlan benyomásunk támad, mintha egymás mögött, hirtelen szakadékokkal elválasztva, hegyormok vonulnának, melyekről fegyver csörög, vagy kürtszó harsog lelkünkön. át; mindegyikük mögött láthatatlanul Krasznahorka romantikus bástyatornyai merednek, a figurás ablakrésekkel, melyekre szívalakot kalapáltatott kovácsával ki valamelyik építésében is nyughatatlan ősök. A sorozat ezen a nyomon végigkövethető, mert amaz Andrassy Péter várkapitány márványsíremlékéről már ugyanaz a magabízó erő s szinte pajzán rugalmasság sugárzik, — még mosolyog is zord bajusza alól a nehéz sisakban — mely azután a családban a »Fidelitate et fortitudine« jelszavakban testesül.

Míg ekként a magyar Felvidék százados, egymásra következő folyamatban, zajos fegyverzörgés között, így ki-

termelte a maga vezető nemzetségét az Andrássyakban, addig ott lent, a bihari mocsarak között, a messzeségbe vesző lapályon, a Történelem formáló padkáján, nehéz ugar súlyos anyagából formálva, elkészül a Tiszák jelensége. Mivel lapos tájon a Történelem is lassú, vontatottabb léptekkel halad, azért zajtalanabb is, mert emlékművet sem szeret hagyni. (Még egyetlen alföldi faluban sem tudta egyetlen egy paraszt sem megmondani nekem, hogy mily korban épülhetett az első ház abban a községben.) Ezért a Tiszák krónikája sokkal színtelenebb és puritánabb. A geszti kastélyban, mely a török vész után főhelyükké lesz, ne keressen senki egyetlen kényelmes sarkot, vagy festői kuckót sem. Ez nem az ő dolguk és nem az ő lelkük. A nagy neoacquistica pör után a geszti földekbe helyeztetek be a Tiszák; ugyanoly alföldi sík talaj terjeszkedett alattuk, mint valaha odaát Zarándban. A jezsuita kolostor emeletes kőépületei és vályogfalu istállóí, mik azelőtt a szérűskertet övezték, darabonként alakultak át kastéllyá, de igazi kastély azért sohasem lett belőlük. Még mikor ott később a nagyhomlokú s nagy ügyetlen középső traktus nekimeredt homlokzatával föléemelkedett az udvarház szárnyainak, hogy összekösse őket: a benyomás művészetlen maradt. Az ablakok innét nem kilátásra nyíltak, mint a hegyi várakban, hanem egészen elsötétültek a föltörekvő cserjebokroktól, amelyek rekkenő nyár idején a teméntelen alföldi légyraj ellen védték a bentlakókat. Csak a két utolsó Tisza-nemzedék — már a mi időnkben — merte tágitani a kertet s vágott perspektívát a bozótba, amit a bihari környék rossznéven is vett tőlük, mert szemben az ősi hagyománnyal, így »egy darab televény földet termés nélkül henyéltetni mertek«. A birtokszerző, birtokterjesztő ősök gondja csupán az volt, hogy mennél jobban védjék pusztai lakóhelyüket az útszéli rablók és legyek ellen s mentül jobban terjesszék ki ugarukat, ameddig a látóhatár elér. Ahogy a szélesre terült Alföld népe nem lát rejtelmes tengerből vagy misztikus ormokról leszálló ködöt — nem lát törpét, óriást és ijesztő kísérteteket sem s még a többi nép csábító boszorkányát is mulatságos vénasszonnyá alakítja s ha éppen már ördögéről beszél, valami kivénhedt csösztt ért alatta: úgy az Alföld népének nincs kedve se babonához, se filozófiai töprengéshez, de azonképpen a felekezeten való veszekedést sem kedveli. Mert türelmes, uram, itt minden, mint az

ugar; világos és egyenes az élet, mint a hosszú, hosszú jegenyefasorok és komor és komoly, mint az Alföld nagy hallgatása. Az alföldi lelkiség keménysége, világossága, kérlelhetetlen következetessége, a széles ugarhoz való mondhatatlan ragaszkodása: ez a művészietlen, mert mindig ismétlődő, parancsoló, de soha magát sem kímélő, vasláncon járó valóság: ez kovácsolja ki azt a néma kötelességteljesítést, amelybe hallatlan erővel s állhatatosan kapaszkodnak bele az egymás után megérkező nemzedékek.

Ekként alakul ki, átlátszó tisztaságban és hatalmas méreteken, a Tiszák alföldi dinasztijája, hogy nemsokára szembetalálja magát a felvidéki magyar lélek megtestesülésével, mely Krasznahorkáról jön. Geszt körül messze végig sem a tájnak, sem az embernek nincsenek váratlanságai, rögtönzései, minden egyforma és változatlan, amerre »napmelegtől ég a kopár szik sarja«. A Tiszák szeretnek otthon ülni: kikocsiznak a maguk hazájába, talán az egyetlen Lajos kivételével, ki a nemesi rendből kiugrik és gróffá lesz. Sem brokátban, vagy renaissance-ötletekben, sem kalandos utazásokban nincs hajlamuk gyönyörködni, minden az eleve elrendeltség szigorúságát mutatja. Mintha maguk a nemzedékek sem változnának, vagy mindig egyformák maradnának a kicserélődésben, mint az évszakok kimért fordulásai. Belsejük leghűbb jelképe itt a fehérfalú kalvinista templom, mely egyszerű, világos és rendíthetetlen s melynek tornyán a kakas köteles hajnali munkára akar ébreszteni.

A magyar politikai ébredés, a Széchenyi-kor idején a geszti uradalmat Tisza Lajos (e néven első) kormányozza, kemény kézzel; a család is, a Történet is »adminisztrátor« névvel illeti. Az ő nagyapja (I.) László volt az az elriaszt-hatatlan, juszt kergető ember, aki messze Erdélyből, Görgényből, hová a török vészben megszegényedett Tiszák menekedtek, megindult, néhány öreg pergamentel — mert egyebe sem volt — hogy az ősi birtokot, mikor lehullott arról a török, visszapörölje, ha addig él is. Nem kisebb hatalmaságokkal viaskodott, mint a modenai herceg és maga a császári fiscus. Tordától a császári Bécsig járta fergeteges időben megint meg megint lóháton akadékos útját, mindent áldozott makacsul, mindegyre törhetetlen; megint újra kezdte, mert nem volt egyebe, csak az ősi igazsága. Ami hüvelykcsavarás és megkínzás csak volt a jogi inquisitio leltará-

ban, azt mind átszenvedte, törhetetlenül és okosan; ami atyafisága volt, az mind visszahúzta, de ő az álfeljelentésekkel is megviaskodott, semmi nehézségtől meg nem rebent, hanem kurgatta, kergette a maga jussát, az ősi jogon. Pedig az a »Gyapjú« nevű pusztai falu, melyet keresett s melynek a pergamentjei szerint való »megültetése« felől pereskedett, már nem is volt a térképen. De megvolt hozzá a juss s a jusshoz a Tisza-akarat. I. Tisza László egész életét erre elköltötte, pörnyerés után a herceg visszaűzését (repulsio) is visszaverte s Gyapjú helyett, hol előbb rácok, majd a jezsuiták ültek, megnyerte Gesztet, Mezögyánt, Vátyont, a két Gyántét, a csegődi pusztát és utóbb még a kisradványi tanyát is. A róla, a pörnyerő Tiszáról szóló krónika így végződik: »Körülnézett a szomszédságban és hamarosan kiválasztotta magának házastársul a régi, híres nemzetből származó Bályoki Szénás Józsefnek Terjéni Rebekától született Rebeka leányát, akinek családja Bihar vármegyében előkelő, gazdag és tekintélyes vala«.

Ez ma is a Tisza-domínium a maga ősi terjedelmében. A geszti kastély homlokzatán ott ékeskedik a Tisza-címer mellett a gróf Telekiek pajzsa is, mert az »adminisztrátor« Tisza Lajos atyja maga is a Teleki grófi családból nyert feleséget s evvel a kettős köteléssel teljesen belefondták a meggyökeresedett nagy familiákba. Tisza Lajosnak hét gyermeke között a negyedik lett Magyarország miniszterelnöke, — sokan így mondták: adminisztrátora — Kálmán.

Ami könyvemben regényes rajz volt, bár hűségét ennek is állom, immár végére ért. A romantika gyorsan száguldó bodros felhői helyett most az adatokon, lassú megfigyeléseken kimérten, óvatosan lépdelő Történelem jön. Az Idő elkészítette színpadát: a felhők mögül, a múlt párázatából már kiléphetnek a nagy dráma szereplői. Krasznahorkán a magyar Felföld, Geszten a magyar Alföld százados vergődésben, nehéz vívódás között, vérben és emberben kitermelte a két nagyotbíró nemzetséget. Sorsuk és a magyarság sorsa attól függ, hogyan tudnak találkozni vagy szembeállani egymással. Míg Krasznahorka és Geszt egymást támogatja: épül az ország; ha Krasznahorka és Geszt egymásra támad, elömlik a nemzet.

A hagyományok köde fölszakadt előttünk s minden világos lesz és kézzelfogható, mint mikor hirtelen virrad

a hajnal. A két nemzetség immár megtestesülve élénkbe lép. Budavár ostromának tüzenél, 1849-ben már egy délceg, csábos, grófi forradalmárt látunk, kin úgy ragyognak az aranygombok, hogy a marcona főhadvezér, Görgey Artúr, zordan és barátságtalanul továbbküldi. Nem sok idő teltével Paris előkelő szalonjaiban érdeklődnek iránta nagyon s »le beau pendu« (a szép akasztott ember) a neve. Ő egyik hősünk: gróf Andrássy Gyula.

Mikor Kossuth Lajos zengő szózatára Pestről az első magyar önkéntesek a szabadság riadójaára menetelnek, nagy járatlanságukban az osztrák határ felé, ötvenévesben ütnek tábor. Egy jókedvű fiatal báró, Podmaniczky Frigyes, hogy, mint maga mondja, »a kissé nyomottkedélyű zászlóalj körében jobb kedvet csináljon«, — mert akkor tudták meg, hogy nem parádéra, hanem csatába viszik őket — borral jár körül az éjszakában. Századról századra barangol, amint reánk hagyta naplójában. Az egyik őrtűz mellett magánál is »sokkal fiatalabb vezna öcsémuramat« hív föl koccintásra. Elébe áll ez: szürke hős. Bátran poharaz vele. Elszántnak néz ki. Megmondja nevét: Tisza Kálmán.

Itt elhallgat regényes prológunk. A Végzet harsonája szólal. Föllebben a nagy nehéz kárpit s helyettünk ő maga beszél, mindnyájunk ura: a magyar Történelem.

ELSŐ RÉSZ
KÉT SZERENCSES

IV. FEJEZET.

Mikor e sorok írója hosszú éveken át gróf Széchenyi István lelkiségét kutatta, erre az eredményre jutott: Hogy kimélyülő, sokrétű életét megértsük s követni tudjuk Széchenyi Istvánt, az embert a maga csudálatos lelki utazásainak a rejtelseibe, ahhoz nyissuk nagyra a szemünket! Ne mulasszunk megügyelni benne minden kis feltörő lángot, bárha azok kezdetben még oly halványan lobognak s félénken jelentkeznek is, mintha véletlen szikrák vagy jelentéktelen lidércvillanások lennének. Nem azok. Mások, egészen mások. Előjelei egy oly káprázatos szivárvány-spektrumnak, amelyhez hasonlót még keveset látott az Embervilág ... Különös s leírhatatlan érzése támad mindenkinek, aki végigjárja Széchenyi István lelkének óriási barlanghálózatát. Meredeken emelkedünk, mély völgyekbe siklunk le, szűk sikátor s ragyogó dóm váltják egymást, fantasztikus mesés képződések döbrentenek, majd áttörhetetlen sziklafal fogad: gránit; koronként váratlan forrásra bukkanunk, vagy denevért ver föl léptünk az üreg mélyén. Minden változik, minden forduló új s mégis azt hisszük: itt már voltunk, de vagy a helyre, vagy magunkra nem tudunk ráismerni. A mélység káprázata van velünk. Az egész hallatlanul messzi körüton, melyen (Naplója s bizalmas levele árulják el, hogy ő merre járt) minden forog, minden elváltozik s visszaalakul, minden fénylően fölágaskodik s megint dermesztő sötétben visszajára fordul, mert szeretetből lesz patakzó gyűlölet és életkedvből halálvágy, ragyogó bizalomból mardosó gúny s demokráciából arisztokrácia.

Ebben, a minden csodánál rejtelmesebb és meglepőbb Széchenyi-lélekben, hol folyton érezzük, hogy egy lángszív

tüzes láváján járunk, mint csodálatos tükörképben lobban fel, a nagy varázsló bűvös tekintetét el nem kerülve, egy kicsi, feltörő láng, mely kezdetben halványan lobog s félénken jelentkezik, mintha csak véletlen szikra, vagy lidércvillanás lenne. De nem az. Más, egészen más. Előjele egy káprázatos szivárványnak. Ez a fellobbanó új láng, mely Széchenyi István varázstükrében megjelenik: egy delin serdülő fiatal gróf, barnás, rendkívül érdekes arcú, kicsit cigányos fürtökkel, domború homlokkal, nyugtalan kék szemekkel. Most 22 éves. Andrassy Károly második fia: Gyula gróf.

1823 március 3-án született Kassán.

Széchenyi István naplójában fiatal hősünk zsenge alakja először 1845 októberében bukkan föl érdeklődésünkben, hogy többé onnan el ne tűnjék. Széchenyi ezt jegyzi saját magának szánt naplójába:

»1845 október 8. Tiszadob. Andrassy Manó és Gyula engem szívesen fogadtak.

1845 október 9. Harmadik értekezlet. 82 személy; egy sincs közülük barátságos érzülettel. Jól beszélek s mindenkit meggyőzők. De indiscret vagyok. Bécsben nem tetszenék ez a beszéd. .. Délután megalakul a Tokaj füredi Társaság. Andrassy Gyula az elnöke.

1845 október 10. Andrassy Gyulával megyek Újvárosra, Szent Mihály, Nánáson át.«

A nagy Naplónak most lemásolt hieroglifáit nagyobb fáradtság nélkül ki tudjuk hüvelyezni: gróf Széchenyi Istvánt 1845 augusztusában a helytartótanácsba a közlekedési bizottság elnökévé nevezték ki s titkos tanácsos lesz. Ekkor határozza el, hogy a Tiszát szabályozza s »az anyagi ügyek közt első sorba helyezi a Tiszavölgy rendezését«. — írja hű munkatársa, Kovács Lajos. — »A Tisza sík földje fajunk bölcsője,

— ezt fejtette ki előtte a gróf — ott él a legsajátabb magyar nép. E sík földön több, mint kétszáz négy szögmérföld, a leggazdagabb talaj, állandó tanyája az árvizeknek. Ez áldott földön a mostani állapotok helyére rendezett viszonyokat létrehozni, legmagyarabb népünket a jólét alig képzelhető fokára emelni, a legáldásthozóbb kezdemény, mire gondolhatunk. Fajtánkban sok az életrevalóság, csak utat kell törni előtte és sikereket mutatni fel és a kifejlés bámulatba fogja ejteni az országot.« így Széchenyi. Mikor munkára indul — élete utolsó nagy vállalkozására — a Naplóban külön invokációt rebeg, mint mikor a régi görögök

a csata előtt isteneikhez fordultak. »Az én népem, az én magyar fajom, haláltusáját vívja. Állandóan azt hiszem, néha inkább biztos vagyok ebben, néha kevésbé. Most minden egyetlen hajszálon függ. — Annyira ki vagyok merülve és . . . megtörve. Nem, nem szabad, utat engedek az égi csillagoknak, még akkor is, ha föl tudnám tartóztatni őket . . .«

A legnagyobb magyar hívására a »faj haláltusájában, hol minden egy hajszálon függ« a két fiatal Andrassy gróf Széchenyi István mellé szegődik. Oly világosan látni, mintha fizikai teremben delejes kísérletet mutatnának be előttünk: a nagy Széchenyi-mágnes, mihelyt Tiszadob közelébe ért, rögtön magához vonzotta Andrassy Gyulát, a delejes találkozás örök törvényszerűsége szerint. Még alig serdült fel, már elnöke Széchenyi István egyik vállalatának. Maga Andrassy mondja később egy Széchenyi-ünnepen: »Gyermekkoromban nemcsak az ő példája állott előttem, mint mindenki előtt az országban, de nemcsak a példa állott előttem — de ő maga«. A következő esztendőben megismétlődik a mágneses érintkezés. A lelkek a természeti erők biztonságával mozognak egymás felé. A Széchenyi-napló így mondja el:

»1846 július 21. Dob. Andrassy Gyula élénkbe jött.

Július 23-án együtt úszunk a Tiszában.

Július 25. Terebesen reggelizünk. Andrassy Gyula adja a honneuröket.«

A Naplót levél egészíti ki, melyet a nagy gróf 1846 szeptember 30-án írt Pestről gróf Károlyi Lajosnak. Kicsendül belőle a biztató hívogató szava a fiatal Gyula gróf felé: »Hogy állunk a tiszai gőzhajózással? Ideje volna már, hogy az aláírási íveket összegyűjtsék és valamit határoznának. Kérlek, ebben a dologban keress összeköttetést Andrassy Gyulával. In Wien scheinen sie die Sache nicht zu goutieren. Ich verstehe sie nicht.« (Bécsben, ügylátszik, nincs ínyükre a dolog. Nem értem őket.)

Mily egyszerű lenne az Ember-történet, ha logaritmus-táblával ki lehetne számítani az eredményeit valamely algebrai képletből! Itt van a mi izgalmas példánk. Adva van egy fiatal arisztokrata, ellátva minden testi-lelki, anyagi jóval; külföldön járt s minden reformért lelkesül, mint a nagy gróf, kinek korszakában lelke kinyílik. A Széchenyi-levegő egészen közel van hozzá, mert rokona, Andrassy

György, Széchenyi István legbuzgóbb útitársa s tervei osztályosa; a Tisza szabályozása pedig, melyre a legnagyobb magyar most készül s amelyre őt, mihelyt lángtekintetével rája pillant, vezetőül szemeli ki: az Andrássy-birtoknak érdeke Szabolcs és Zemplén szélén. Az algebrai levezetés tehát nem tévedhet: fiatal hősünk, ki a maga ura, mert 1845-ben atyja behunyta szemeit — mihelyt a maga tehetségének öntudatára ébredt, kell, hogy Széchenyi politikai táborához tartozzék. Tegyük hozzá: nevelése szerint már ott is van. Hogy a pesti egyetemen mily eredménnyel szentelte magát a jogtudomány tanulásának, erről nincs tudomásunk — az ellenben ismeretes dolog, hogy mint kitűnő lovas, táncos és céllövő nagy hírnévnek örvendett. A hazában akkor divatos arisztokrata szokás szerint ő is, ki környezetét, már mint ifjú, ragyogó humorával és szellemességével ragadta el, csakhamar külföldi tanulmányútra, indult, Franciaországba, Angliába és Spanyolországba, hogy világ- és emberismeretét ilymódon is gyarapítsa. A táncparketten való keringélésnek a nagy Naplóban is nyoma van: egyszer Széchenyivel együtt párbajsegédek, máskor pedig Orczy György estélyen ezt figyel meg róla a nagy gróf: »Andrássy Gyula és Eugénia hm . . . hm ... « És mind e világos, félreérthetlennék, sőt kikerülhetlennék látszó logikai beállítás dacára az algebrai következtetés mégis megbukik. Mikor a fiatal, becézett, elvarázsoló tehetség szóhoz jut a fórumon, — s az hamar megtörténik — nem Széchenyi István gróf mellé áll, hanem szembekerül vele. A logaritmus-táblát eldobhatjuk — a váratlanság válik valósággá. Maga felfedezője, kertésze, csudálkozik legjobban rajta, hogy a pompázó friss rózsaszál, mikor kipattan zöld burkából, nem felé hajladoz, hanem másik Nap felé.

Ehhez a váratlan esethez két hatóerő kellett. Egyik: egy másik páratlanul vonzó delej, a második egy olyan emberi lélek, mely alapjában váratlanságokra van berendezve, mert ez a lényege. Az első neve Kossuth Lajos. A második tényező: Andrássy Gyula zsenije.

Kossuth Lajos, minden idők legkáprázatosabb magyar üstököse, ott bukkanik fel izzó fényével az Idők láthatárán Zemplénben, ahol az Andrássyak honosok. Szó szerint az Andrássy-vár lábánál, Monokon, csillan fel először parázsló tüze. Fiatal hősünk, mint Újhelyen diák, ezt az aranyszájú

prókátort hallgatja a vármegyeház empire-faragású karzatán. Atyja, anyja Kossuth Lajos iránt érdeklődnek. Kezdetben ügyésze is uradalmuknak. Lehetetlen őt ki-kerülnie, lehetetlen már csak azért is, mert két lánglélek nem mehet el egymás mellett az Űrben anélkül, hogy szikráik ne találkozzanak. Hiszen a Legnagyobb Magyarnek tragikuma is éppen abban áll, hogy bárhogy akarja, véres körmökkel marcangolja bár magáról, Kossuth Lajost nem tudja lelkéről lerázni, mindig vele van, mindig perzseli akaratlan. Hogy várjuk akkor a fiatalabbtól, a most érkezőtől, Andrásy Gyulától, hogy közömbös lehessen annak a Kossuthnak emberentúli varázsával szemben, aki éppen az ő Zemplénében ontja első tűzcsóvíait — és ne hallja leigázó erejű, mennydörgő szövegét, amely éppen a Sátorhegy alján zendül meg?! Nem tudja elkerülni s lerázni magáról Kossuthnak sem égető tűzét, sem sziporkázó tűzjátékát, mert úgy érzi, hogy Kossuth: az Idő. És ez az Idő az ő ideje is.

Nagyot mulasztana az a krónikás, ki, mikor Andrásy Gyula alakja a történet színpadán megjelen, nem vetítené rá, mint hatalmas reflektorok fény kékéit, Széchenyi Istvánt és Kossuth Lajost, kik ragyogásukkal a közelében voltak. De még nagyobb lenne tévedése, ha ennek a két nagy fénygócnak a sugarai mellett nem venné tudomásul a harmadik tényezőt, mi nagyságát jelentette, mégpedig a legfőbbet: őt magát, Andrásy Gyulát. A körötte kigyúlt lángelmék szikrázása már jelzi, hogy nem közönséges emberanyaggal, történeti adattal lesz itt dolgunk. Az az ember, akinek sasszeme többet látott és világított meg e korszakban, mint bárkié előtte vagy utána: Széchenyi István, mikor könyvünknek ez a hőse kamaszkorában betegén feküdt, rápillantott s ezt mondta orvosának: »Tudja meg, hogy nagyobb szolgálatot nem tehet a hazának, mint ha visszaadja e fiatalember egészségét«. S mert a legnagyobb magyar próféta is, jövendöli: »Belőled minden lehet, amit csak akarsz, még Magyarország nádora is«. Tehát kezdettől fogva rendkívüli, istenadta tehetséggel van dolgunk, akinek éppen azért, mert rendkívüli jelenség, megvan a saját törvényszerűsége, amely sem a köznapi Világé, se nem Széchenyié, avagy Kossuth Lajosé, hanem csak a saját magáé. Andrásy első föléptétől kezdve mindvégig, minden forgandóságon keresztül és mindenek előtt az Andrásy-vér

századokon át kitermelt és félreismerhetetlen típusának bizonyult. Lelkének alapszövedékében ott van az örökös insurrectio, mozgási szenvedelem, szépség és művészi hajlam. Kevesen tudják, hogy fiatal korában maga is rajzolgatott. Még fontosabb ránk nézve, kik éppen az ő tüzének bel-sejébe akarunk pillantani, észrevennünk azt, hogy úgy külső megjelenésében, mint legbelsőbb alkatában — hibáiban és erényeiben — mindig művész maradt. Egyetlen munkása sincs a magyar történetalkotásnak, ki a művész nevet oly tökéletesen, oly jellegzetesen megérdemelné, mint Gyula gróf.

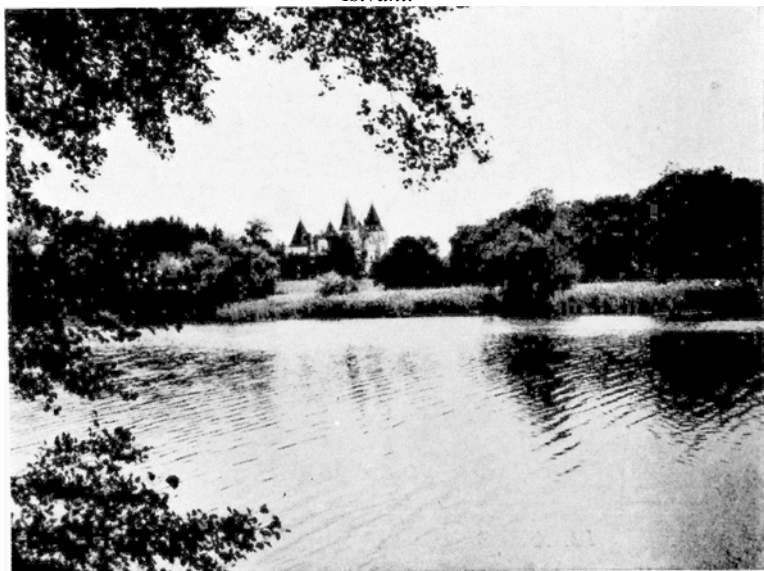
Nem lehet céloom, hogy ennél az első bemutatkozásnál már nagy alakjának megkapóan izgató körvonásait megkísértsen! minden oldalról kirajzolni az olvasó előtt. Ez bizonyára elsiertt munka s tán félrevezető elfogultság lenne. De lehetetlenség már itt kezdetben, amikor Széchenyi s Kossuth fény- és vonzási körében tűnik elő hősünk, nem venni észre azt, ami őt ettől a két korszakos lángészről már akkor is megkülönbözteti, mikor azok már rég megkezdett pályájukon teljesen kifejlett tüzükkal ragyognak, ő pedig csak most jelenik meg mögöttünk új fény gyanánt. Az új csillagnak egészen más a színképe, mint ama másik két pompázó planétának. Mert ha Spengler sokat idézett munkájában: melyben a nyugati kultúra letűnését jelzi, sok tépelődés s töméntelen összehasonlítás után végre is arra az eredményre jut, hogy a született politikusban ne a tudományos kiszámítottságot keressük, mert az lelkében művész: akkor ez a meghatározás senkire nem illik annyira, mint *Andrássy Gyula legbensőbb lényegére*. Lelki alkatának sajátságos mozgékonyasága, mely annyira rugalmassá teszi, hogy minden új politikai képletet előbb megérez s előbb igyekszik annak urává lenni, mikor még az a tudatot s ezért a közvéleményt el nem érte, — elgondolásainak váratlansága és változékonyasága, mely odáig megy, hogy inkább ötletekben tetszeleg s nem a logikában, — minden megnyilatkozásának rögtönzésszerű volta s csillogó színessége: — mindezek egy művészlélek legmélyebben fészkelő ős-tulajdonságait jelzik, melyek, ha kezdetben nincsenek meg az »én«-ben, később megszerezni őket, vagy betanulni teljes képtelenség. Andrássy Gyulában a művészi beállítottság, mely nála indulás és megérkezés, annyira igazán őt magát jelenti, hogy az mindig vele van és kiütközik belőle, bár-

Id. Andrásy Gyula fiatalkori rajza.

Tiszadobi végi kastély. Id. Andrássy Gyula itt fogadta gróf Széchenyi Istvánt.

Tiszadobi új kastély.

hova ér is változatos, sőt néha kalandos életének rendkívüli útjaiban; a művészi »én« annyira erős benne, hogy avval nem egyszer megtéveszti saját magát is, majdnem mindig meglepi ellenfeleit és önkéntelenül (mert minden művészet önkéntelen) szökelléseivel elkábítja azokat, kik politikájának ötletességével nem tudják, hogy utána a külpolitika kifermálásában mihez kezdjenek.

Mikor könyvem kezdő fejezetében arra igyekszem, hogy Széchenyi István és Kossuth Lajos gigászi jelenségei közé, világitásuk delejes fényében, Andrásyt, a Történelemben most érkezőt, a saját tüze egyéni sugárzása szerint beállítom: akkor szeretném, ha belső egybevetésük fejezné ki a három magyar lánglélek sajátos jellemét. Mély borongást s fölösleges töprengést találunk annak a Széchenyi Istvánnak alaptermészetében, ki nem egyszer oly súlyos lávadarabokat hajigál saját tudatába, hogy azokkal áttöri lelkének padlatát. Mind szélesebben ömlő és mégis rettenetesen következetes motívumhullámok a Kossuth Lajoséi, ki hároméves börtönlakás alatt forradalmi következetességgel építette fel azt az elvrendszert, melyet az egész emberiségre szét akart terjeszteni s köröszül törni avval az egész politika világrendet. E motívumok helyett a harmadik lélekben, Andrásyban, akár erdőn lovagolva tervez, akár táblabírókkal törvényszakaszokat tárgyal, akár diplomaták berakott, sima asztalánál vitáz, mindig megszólal az a csodálatosan könnyed s azért felejthetetlen, csipkeszerű játékos zsenialitás, mellyel meglepte a világot.

Andrásy Gyula grófról, kihez, rendkívüli életútjára, most követőül szegődünk, az első politikai bizonyítékokat hivatalosan azokban a követi jelentésekben kapjuk meg, amelyeket az 1847—48-i országgyűlésről küldözget haza a zempléni rendeknek, kiket Pozsonyban képviselt. E jelentésekből a lélekkutató azonban igen keveset tudhat meg az új Tümenény igazi egyéniségéről, nemcsak azért, mert követtársával, Lónyay Gáborral együtt szerkesztették őket — (s mert Andrásy egész életén nagy volt abban, hogy a sablonos munkát mással végeztesse, tehát ezek mind valószínűleg Lónyay írásai, amint ő is jegyzi azokat első helyen) hanem azért is, mert tankönyveink annyira kitanítottak mindnyájunkat a negyvenes évek közjogi harcaira, hogy a nagy és ismert mozaikban az egyéni vonások egészen eltűnnek. Ezért ne vezettessük magunkat félre s a kitaposott

útra, hanem maradjunk annál az egyetlen kalauznál, ki figyelmünket hősünkre terelte: gróf Széchenyinnél. Folytatom tehát az ő naplóját s leveleinek vallomásait:

»1846 június 18. Apponyi Györgynél. Megint azt látom, hogy teljesen lenéznek engemet azok, kik más véleményen vannak, tudniillik az ellenzék, például Andrassy Gyula és a többiek.

1847 november 11. (Pozsony.) Az országgyűlésen Hunkár (veszprémi követ) úgy nyilatkozott, hogy meglátja, nem lesz-e Széchenyi, a mosoni követ, pecsovic. Ezen felizgult s előre jelezte, hogy annakidején majd Andrassy Gyulával és Wenckheim Bélával ráncbaszedi Hunkárt.

1847 november 17. Apponyi kancellár több követtel tárgyal, többek közt Andrassy Gyula zempléni követtel. »Mert vannak rendpártiak és rendelleniek és ezek közt van az én Andrassy Gyulám.«

1847 november 27. Többekkel együtt nála eszik Andrassy Gyula és sokat vitáznak.

1847 december 1. Ich mache Indítvány mit Anstand und Ruhe. Azt mondta, hogy el kell napolni az ülést, mert Szentkirályi és Andrassy Gyula már elmentek.

1848 február 1. A királyi leirat leérkezik. Bónis és Andrassy Gyula is azt mondják, hogy nem ér semmit — nincs benne semmi!

1848 február 2. Írtam Andrassy Gyulának; ő talán az egyetlen, ki a mi ügyeinket magasabb szempontból nézi.

1848 február 4. Királyi leirat érkezett. Andrassy Gyula, mint frondeur, anélkül, hogy tudná, vagy hallotta volna, hogy mi van benne, már előzetesen szidja azt és népszerűtlenné akarja tenni. Ez fáj nekem. Többet remélnék tőle. De még csak 24 éves. Magamhoz kérettem. Eljött. Nyíltan és őszintén beszéltem vele, sajnos, azt hiszem, már későn, mert a kérdéses ügyben Szemerével együtt ő ártott legtöbbet.

1848 február 10. István főherceg beszéli, hogy Kossuth három-négy társával nála volt — Andrassy Gyula gróf a legingerlékenyebb s legnehezebben kezelhető köztük.

1848 február 16. Vukovári vasút. Kossuth szünet nélkül beszélt, quasi mindenkinek bosszantására, birkáit kivéve. Hunkár is birka. Andrassy Gyula — ha nem változik — egészen velünk, (Levele Pozsonyból titkárához, Taschner Antalhoz.)

1848 február 17. Vukovári vasút. Andrásy Gyula egészen felém gravitál. Ha azt gondolják, hogy bolondokat játszom és mocsárokban vesztegetem az időmet, hogy aztán, mikor az egész országot virágzásnak akarjuk indítani, Kossuthék leverjenek engemet, nem, nem, ebből lármát ütök. (Levele Taschner Antalhoz.)

1848 február 21. Andrásy Gyula azt mondja, Kossuth nem tarthatja magát ezen vukovári terrainen. Ő is ellenem, de igen erősen Kossuth birkája s így nem tudom, mi lesz belőle. Ma délután eldöntjük a dolgot. (Levele Taschnerhez.)

1848 február 23. (Napló.) Bizottsági ülés a vukovári vasút dolgában. És Andrásy Gyula sem jön el, pedig e körül forog az országgyűlés. Még beszélnem kell vele.

1848 február 24. (Levele Taschnerhez.) Kacagnom kell azon a pletykán, mintha Keglevich Gábor Andrásy Gyulát ellenem bujtogatná. Hogy Keglevich Gábor nem egészen tiszta, aber ein feiner Kauz ist, azt tudom, de Andrásyra nincs hatása, ki egyébként egy kissé megbolondult és bizony e pillanatban több rosszat művel, mint jót.

1848 március 2. (Napló.) Értekezlet Kossuthnál, hol előadja hírhedt (famosé) deklarációját, Én egyedül vagyok szemben Bónissal, Pázmándyval, Andrásy Gyulával.

1848 március 14. Kerületi ülés. Kossuthot és Andrásy Gyulát már túlszárnyalják Madarász s a többiek.

1848 március 16. (A magyar küldöttség Bécsben jár.) Felbőszülök Andrásy Gyulán és Zichy Manón: bolondul örülnek azon, hogy Bécs ég.«

A Napló világitásánál megláthatjuk, hogyan hajladoz a forradalmi szellő fuvallatára Andrásy Gyula lelki lobogása Kossuthtól el s megint Kossuth felé.

Fent a skót fenyéren Shakespeare démonian fölséges világitásában Macbeth éjjeli boszorkány tüzek között ehhez hasonló látományt szemlél, amikor felkiált:

*Ilyet mutat boszorkahad nekem?
 Vakuljatok szemek! Nem kell tovább!
 De még egy jó, tükröt tart és egész
 Sort mutat abban!
 Oh szörnyű látás! Látom, már igaz!
 A vértől ázott Banquo itt vigyorg rám
 S mutat azokra, mint övéire!
 Hát csakugyan való?*

A nagy magyar Látnok a fölcsapó forradalmi tüzek fényében a Történet tükrebe néz s a »vértől ázott« Kossuth övéi között ott látja dermedten az ő Andrassy Gyuláját. »Hát csakugyan való?«

Gróf Széchenyi Istvánnak ebben a varázstükreben, melyet izzó lánglelke ad, jobban meg lehet ismerni hősi alakját, mint akár vármegyéjének küldött s már említett követi jelentéseiből, akár 1847 utolsó s 1848 első hónapjaiban a pozsonyi diétán tartott fölszólalásaiból. Amaz első-kön a sablon uralkodik, az utóbbiak pedig csak kivonatban maradtak reánk. Mindegyikből élénk ugrik szinte tünetően valami ötletes mondás, rendszerint egy-egy átglyúrt közmondás s ez azután később is kedvenc fegyvere. A Nemzeti Múzeum 1848-as iratcsomói között ott van egy ismeretlen képviselő redves papírra firkált följegyzése, mely kivonat akar lenni a hallott beszédekből; elmosódott soraiból csak néhány szó olvasható; valamelyik törvény III. artikulusának tárgyalásánál Andrassy Gyula beszédét kivonatolja s itt az írástörédekből a következő, aláhúzott szavak merednek ki: »mintha kerítésen kolbászok lógnak«. Ő nem szónok, sem Kossuth Lajosi, sem Deák Ferenci értelemben. Akadozva beszél, ami szónoklatának szövegén is meglátszik, s az is kitűnik rögtön, hogy mihelyt valamely csillogó ötlet bukkan föl benne, annak a kedvéért otthagyja az egész rhetori szerkezetet. Az országgyűlésen a választójog kérdésében tett indítványában konzervativizmus látszik, míg közjogi fölfogása Ausztriával szemben egészen Kossuthé, kivált a döntő márciusi napokban. Így 1848 márciusio-én, midőn Kossuth sorsfordító föliratát pártolja, ő nemzeti rendőrség föllállítását sürgeti, de nem tanácsolja az ifjúság fölfegyverzését. »*Ingadozó időkben* — így szól — *inga-*

dozó politika a legrosszabb A Határozott politikát kell követni. A hátramaradás oka elődeink politikai bűneiben rejlik, kik- a népet kizárták s elnyomták, míg a bölcsebb angol bárók, kivíván a Magna Charta-t, azt a néppel megosztották.« Ez egészen Kossuth programja. — Mikor 1848 május 10-én mint a felelős magyar minisztérium kinevezett főispánját Sátoraljaújhelyen Zemplén vármegye beiktatja, népszerűsége nagy, de beszéde hivatalos általánosság, hivatásában követni fogja azon utat, amelyen hű szolgája lesz egyaránt a királynak és az alkotmánynak, mert benső hite szerint csak a kettő együtt boldogíthat egy szabad nemzetet.«

A nagy Széchenyi-Napló valóban hű tükörképet ad: Andrássy Gyula alapjában nem forradalmi jelenség. Széchenyi az, mert az arisztokrata frontot át akarja törni a jobbágyi nép fölemelésével; Kossuth az, mert előbb az osztrák uralmat, majd a Habsburgokat s végül egész Európa szerkezetét szét akarja rombolni elgondolt világrendje kedvéért; Görgey is az, mert mikor elindul hadi útján, Robespierre-re esküszik s grófot akasztat. Andrássy lobogó láng, nagy fáklya, melyet a külső forradalom szellője lobogtat, de a forradalom nem igazi lénye, hanem a fiatalság rajongása csupán. *Nem korszaka hevíti, hanem életkora.* Igen jellemző Andrássy-vonás, hogy ő Kossuthot, mint Széchenyi naplóföljegyzéséből látjuk, már majdnem otthagyja, mikor úgy látja, hogy az a vukovári vasút kérdésében mindent kockáztat azáltal, hogy egyszerre lép föl mint népvész és vasúti vállalkozó. Még jellemzőbb, ami a naplótöredékekből tökéletesen kitűnik, hogy a márciusi forradalom hirtelen, kívülről becsapó szellője szítja föl megint Gyula gróf fiatal tűzét annyira, hogy meg-hiusítja Széchenyi utolsó kísérletét, mely a szabadelvű ellen-zék egy részét akarja elcsatolni Kossuthtól s ezzel izolálni akarja a forradalmat és Kossuthot magát.

Görgey fővezért is említettem elébb, kinek forradalmi-ságát a későbbi nemzedék azért felejtette el, mert Kossuth Lajossal, a forradalom megszemélyesítőjével állította szembe a szabadságharc leveretése s majd a kiegyezés után is. Így került ő nemcsak az »árulás« képtelen vádjába, hanem helytelen történelmi megvilágításba is s az utóbbiból, úgy-látszik, még nehezebb kimenteni, mint amaz elsőből. Egy pillanatig áll csak szemben Görgey Arthur gróf Andrássy Gyulával, de ez a pillanat szerfölött jellemző s következ-ményekkel teljes. A fiatal főispán-örnagy ott vitézkedett a schwechati és isaszegi ütközetben s mint a »Beschreibung« mondja, »sehr aussichtssamer Offizier«-nek (igen haszna-vehető tisztnek) bizonyul. Midőn 1849-ben Görgey rö-pentyűi Budavárára hullanak s a lajtorjákon megindul az ostromló sereg, a mordkedélyű, kemény, cinikus, tábornok előtt, ki viseltes tiszti zubbonyban osztja éles parancsait, ragyogóan új ezredesi ruhában megjelenik a huszonötéves Gyula gróf s jelentkezik, mert Konstantinápolyba küldi diplomatának Kossuth. A gyors búcsú minden, csak nem barátságos. Görgey szava érdes és keserű, ki-ki azt értheti belőle, amit akar — Kossuth is, Andrássy gróf is.

»... Nekem nincs más feladatom, mint itten harcolni. Semmi keresnivalóm nincs sem Konstantinápolyban, sem bárhol másutt a külföldön. Egyáltalában nem értem, mit segíthet rajtunk Konstantinápoly?«

Ezt a jelenetet egyik sem fogja soha elfeledni. Már azért sem, mert mindegyik avval a benyomással távozik, hogy az nagyon jellemző volt — a másikra. Görgey búcsúszavából, mely inkább ráreccsentésnek hallatszik, Andrásynak ki kellett éreznie a jakobinusnak indult fölkelő-vezér antiarisztokratikus felhorkanását. Az a keletre nyilalló célzás már azt jelentette, hogy miután a szabadságharc ügye már késélén áll, a mindig jól értesült főrendi családok kezdik fölfedezni a napkelet messzi országait. Az a Széchenyi gróf, Dénes, ki beállott honvédnek, betegség címén Madeira szigetére utazott. Manó gróf, Gyula bátyja, a nemzetőr, miután Bécsben látta a helyzet reménytelenségét, nagy keletázsiai útra indult s most Gyula gróf megy Konstantinápolyba. Ez a szó egyúttal Görgey szemében Kossuth Lajos politikai fata morgánait jelentette. Tehát Andrassy Gyula gróf, frissen kelt ezredes, most elindul messzi déli-bábok kalandos kergetésére...

... Így lesz-e vájjon?

Abban a dicséretre érdemes, de nem hibátlan háromkötetes munkában, melyet monori *Wertheimer Ede* írt *Gróf Andrassy Gyula életéről és koráról*, azt írja, hogy e konstantinápolyi utazás »Andrassy életpályája szempontjából döntő fordulatot jelentett, a diplomáciai karrier kiindulópontja volt« — s arra az eredményre jut, hogy Andrassy már útja első stációján, Belgrádban is »úgy beszél, mint a tapasztalatok iskolájában érett férfiú, ki minden eshetőséget figyelembe vesz, hogy kormánya hátát fődözze«. Azután így folytatja: »Miután (itt) lerakta az összes aknákat, hogy a szerbeket és horvátokat Ausztriától elszakítsa, június 12-én elhatározta útja folytatását Konstantinápoly felé.« Most már az a kérdés, hogy nem tévesztjük-e meg magunkat, ha ezen a nyomon haladunk és ha a későbbi nagy külügyminiszter mesterfogásait már most rávetítjük a huszonötéves ember inkább kalandos, mint diplomatikus útjára? Nem fosztjuk-e meg magunkat attól, mi könyvünk egyetlen és legfőbb célja, hogy hősünk fejlődésén át belásunk lelkének mélyébe?

Mintha csakugyan így állana a dolog. Andrassy szerb-

horvát sikereit illetőleg Wertheimer arra az *igen* terjedelmes, nagy folióra írt jelentésre támaszkodik, mely a Nemzeti Múzeum irattárában található. Ez Andrassy 1849 július 11-én Pancsováról kelt tudósítása gróf Batthyány Kázmér külügyminiszter számára. Minden, mit Wertheimer közlése ebből az iratból, híven benne van abban. Eszerint: gróf Batthyány Kázmérnak koronként szétküldött külügyi cirkuláréi alapján Andrassy Garasanin szerb miniszternek általános ígéreteket tett a szerbek szabadsága érdekében és ugyanily általánosságban ígéri a szerb-magyar együttműködést, demokrata alapon Ausztria ellen. A jelentés idáig egészen személytelen s nem más, mint visszhangja Kossuth világszabadító programjának, mely azonban rögtön óvatos általánosságba burkolózik, mihelyt valamely kiszemelt osztrákellenes »szövetséges« a magyar határok megváltoztatásáról akar beszélni. Ám több érdekes, mert egyéni, részlet is van Andrassy eme tudósításában s azokat az életíró kihagyta közléséből, mert Ferenc József uralkodása alatt írta a »közös ügyes« Andrassy dicsőítésére szánt művet. A közzétett szövegen kívül nevezetesen azt olvassuk a levélben hazaküldött diplomáciai tanács gyanánt, hogy Bem tábornok törjön be Horvátországba, hol bálná fogják választani. »Azt tartom, — írja Andrassy — hogy megvan a szerencsés pillanat ily vállalkozásra.« Látható, hogy ebben Andrassyból nem a későbbi nagy diplomata szól, hanem a forradalmi tüztől elvakított fiatal kossuthista.

A helyzetet jobban élénkbe tárja, ha a jelentés többi kihagyott részét is *megügyeljük*. Az életíró, igen helyesen, előadja azt, hogy Andrassy Belgrádban »nem csekély meglepetésére több lengyellel találkozott, kik mindannyian a magyar ügy szolgálatában álló emisszáriusoknak adták ki magukat s nagyon aggályosnak tartotta, hogy ezeknek az ügynököknek mindegyike egymástól függetlenül s anélkül, hogy fölhatalmazása lett volna, a magyar kormány nevében részint a szerb kormánnyal, részint a belgrádi pasával politikai tárgyalásokat akart megkezdeni«. Ez csakugyan mind bent van a jelentésben. Ez annyira igaz, hogy Kossuth törökországi emigrációja idején majd csakugyan Czartoryski herceg lengyel összeesküvőire fog támaszkodni. De az is igaz, s benne van a jelentésben, hogy e lengyel ágenseken kívül lehetetlen magyar »megbízottak« megelőzték Andrassyt a Balkánon, a legsajátságosabb félkalandor és félrajongó

alakok, kiből egy egész regénygyűjteményt lehetne összeállítani. És nemcsak Kossuth maga ment lépre akár-hányszor e rejtélyes megbízások osztogatásában, hanem a magyar szabadság versengő vezérei már itt sem tudtak ellentállni annak a vágyuknak, amelynek azután pompázó kivirágzását az emigráció hozta, hogy saját kezdeményezésükre csináljanak világtörténelmet. Így éppen ebben az Andrássy-levéiben olvassuk, hogy az előtte járt egyik Kossuth-küldött (bizonyos Rákóczi) teljesen elrontotta már a magyar ügyet a szerb miniszterrel; hogy Perczel Mór kiküldött követe már a Bánságot oda is ígérte Szerbiának. Egyszóval, csak igen nagy megerőltetéssel lehet magyar diplomáciai munkának nevezni azt, ami részünkről a Balkánon akkoriban lefolyt.

Ám maga a »helyzet« sem volt alkalmas arra, hogy akár Andrássy, akár fiatal grófunknál sokkal járatosabb diplomata is ott valamiféle kérdést megoldjon, vagy bonyoldalmakat szőjjön. A levélből látszik, hogy a gróf nemzetközi értesülését Carosini-től, a szard kormány belgrádi ügyvivőjétől szerzi, ki igen ügyes ember volt, sok mindenkinek állott szolgálatában, mert kellemes tenorjával behízelegte magát a félhold uralma alatt ott külön tenyészetet élő féldiplomata konzuli világba. Ennek a Carosini-nek köszönhetjük majd a tízezer jelszavú chiffre-könyvet, amelyvel Kossuth Lajos vidini, szumlai és kisázsiai fogsága alatt fāradhatatlan szövi a keleti pókhálókat s melyekkel folyton változó s mindig csillogó reménykedéseit akarja odaragasztani a világtörténelemnek a távolban remélt fordulataihoz. Ennek a Carosini Giovanni ügynöknek a turini állami levéltárban őrzött iratgyűjteményében nemcsak Kossuth kutahiai fogságából 1850 március 4-^{től} 1851 augusztus 23-ig küldött jelbetűs leveleit olvashatjuk el, melyek ugyanazon Garasanin szerb miniszterrel olasz segítséggel egy Ausztria ellen tervezett fegyveres betörésre vonatkoznak (ezt tartalmazza az első dossier), hanem a legvastagabb csomóban ott van Carosini egész diplomáciai irattára. Ez igen vegyes és összedobált anyag, melyben van néhány magyar vonatkozású irat is, csak egy nincs benne: semmi nyoma annak, hogy a fiatal kiküldött, a mi Gyula grófunk, bármi néven nevezendő diplomáciai eredményt, munkát, vagy legalább benyomást hagyott volna maga után.

Amint annak az Andrássy Gyulának, ki majd a ki-

egyezés nagy művét segít megcsinálni, nem lehet politikai elindulását abban keresni, hogy 1849-ben Bem-et ajánlotta Horvátország bánjául és a horvátokat el akarta szakítani a monarchiától: úgy Bismarck későbbi zseniális kollégáját is hiába keressük fiatal hőszűnkben, hacsak nem akarjuk áltatni magunkat. Ma már a Ferenc Józsefi korszak is a történelemé. Ezért semmi szükség az ő érdekében s az ő színeire vakolni be 1848 és 1849 szereplőit. Hőszűnk sokkal érdekesebb a saját színeiben, mert szinte ragyog a tündökléstől még akkor is, mikor — nem diplomata. Nem a diplomáciában van most elemében, hanem amikor, kiszabadult nemesvérű csikó gyanánt, nekiront Bulgáriának, tíz lovas karaván élén lovagol, kedvenc dalát dúdolva:

*»Három fehér kendőt veszek
Ha felveszem, fehér leszek
Fehér leszek, mint a hattyú
Nem ölel meg minden fattyú«*

Az Aranyszarv partján a márványozsák kupolák s karcsú, magas minaretek között nem egy politikai póz, nem is pókhálós diplomata jelenik meg, hanem egy ragyogó, magabizó magyar úr. Hogy a palettán ne hagyjunk semmi színt használatlan, még abból a hosszú francia jelentésből is, melyről úgy az életíró beszélt, mint fentebb magam is szóltam, kiderül, hogy nem a külügyi mondatokban van az ő eredetisége, hanem abban a fölcillámló ötletében, mellyel a belgrádi Husszein pasát, hogy további útját biztosítsa, tokaji borral vesztegeti meg, mondván, hogy — az jó a kolera ellen. Mikor fiatal hőszűnk ott fenn Tiszadobon a nagy Széchenyi István szabályozási tervében munkálkodott közre, bizonyosan akkor hallotta tőle, hogy a Vaskapu szabályozását, az ő aldunai útjait is mindig ily keleti hódolások egyengették a turbános hatalmasságoknál.

Ahányszor az ember Konstantinápolyba érkezik s beáll a Bosporus fölséges körképébe — pálmás tengerpartok, ciprusos kertek, düledező türbék s a keleti építészet ciradás márványemlékei között első benyomása mindig az, ami búcsúzáskor is megmarad benne utolsó benyomásul. Ez a benyomás tudniillik az, hogy sok gyönyörűséget és sok rendtelenséget láttunk, de mindabban, amit tapasztaltunk, van valami kiirthatatlan valószínűtlenség. Mese itt minden,

vagy legalább is csak félvalóság. A mi fiatal hősünknek, magyar daliánknak, Andrássy Gyulánknak még inkább ezt kellett éreznie, mert hiszen ebbe a valószínűtlen világba maga is nem a megszokott viszonyok biztos kötelén ereszkedett ide, hanem bizonytalan elképzelések délibábjainak szivárványain át lépett, ha beléphetett volna a fényes portán. Ha ugyan beléphetett volna! Neki ugyan volt a magyar kormánytól hivatalos megbízatása, de mire megérkezett, még ott találta elődjét, báró Splényit s annak tízezer piaszter adósságát. Ezt a diplomatánkat báró Stürmer osztrák császári internuncius az osztrák császári hadsereg szökevény tisztje gyanánt jelentette föl a török kormánynál s követezte, hogy adják ki neki »illetékes elbánás végett«. Tekintettel arra, hogy a konzuli bíraskodás teljessége akkor még a szultán birodalma területén Ausztria részére biztosítva volt, nem valami biztató kilátások nyíltak Splényi részére: Az »illetékes elbánás« elől meglépett Sztambulból s egyszer csak Kis-Ázsiában bukkant föl, akkor már Haidar Ali volt a neve s áttért az izlámra. Ez volt Konstantinápolyban — »diplomáciai helyzetünk«. Andrássynak volt teljeshatalmú követi kinevezése, csak nem volt, aki átvegye tőle, mert hiszen a szultán Ausztriával szemben nem merte elismerni a lázadó magyar kormányt nemzetközi tényezőnek. Mi maradt Andrássynak? Néhány barátságos diplomata és féldiplomata hátsó kapuin való bejárogatás — egyéb semmi. Még nevét sem használhatta, nemhogy küldetését. Az internuncius, amint olvassuk, ezt jelenti Bécsbe: »Néhány nap előtt egy Andrássy gróf, Konrád néven, négy előttem ismeretlen egyén kíséretében Konstantinápolyba érkezett.« Most már tehát a diplomaták utolsó menedéke, a drága inkognitó, is elveszett. Nem tehetett egyebet, mint amit tett — de azt aztán igazi Andrássy-módon: a török minisztereknek beizente, hogy akár tetszik báró Stürmernek, akár nem, ő itt marad Sztambulban és el nem megy.

A Nemzeti Múzeum irattárában ma is kiadatlanul hever Andrássynak 1849 július 3-án gróf Batthyány Kázmér külügyminiszterhez küldött konstantinápolyi levele. Fiatal grófunk még nem diplomata, de máris emberismerő. Ebből szűri le azt a mondanivalóját, hogy »egyébiránt állásom itt egészen az első hírektől fog függni, melyek a csataterről érkezendenek«. A levél, mely így kezdődik, avval végződik, hogy már hetek óta nem kap semmi hírt hazulról. Ami az

első és utolsó sorok között van, az ábrándozás arról, hogy ha Bem-nek (újra Bem!) sikerülne győzelmesen átlépnie a török határon, az ozmán hadsereg lelkesedése magával ragadná a portát, az megtámadná Oroszországot és megmentené a magyar ügyet. . .

Nem sokkal azután, hogy e diplomáciai irat hazaérkezett, Bem csakugyan átlépte a török határt, de nem győzelmesen, hanem mint a megvert délmagyar sereg menekülő vezére.

Most, az akkori Andrássy lelkületének megítélése szempontjából egy még érdekesebb levél következik. Megtudja a csatavesztéseket, meg azt, hogy Kossuth elhagyta Magyarországot. Vájjon mit cselekszik? Ki hinné el? Tollat ragad s Konstantinápolyból 1849 szeptember 7-én (tehát három héttel a világosi fegyverletétel után) Görgeynek a következő levelet írja: »Tábornok Úr! Mióta Kossuth Lajos elhagyta Magyarhont, mindenütt azt hírlélek, hogy Tábornok Úr kapitulált. Mindenki hitte ezen hírt, csak én nem. Azóta hallottam, hogy várakozásom nem csal és hogy Tábornok Úr diktátornak van kikiáltva. Ha ön még megmentheti Magyarhont, hazánk leend az első nemzet Európában s öné a legdicsebb név. Ez pedig lehet. Csak rövid ideig kell még kitartani! Tábornok Úr rövid idő alatt helyreállíthatja a világ bizodalját ügyünk iránt. Ügyünk melletti szimpátia roppant, egész Európa szemei önön nyugosznak, Anglia már lépéseket tett a mediáció iránt, váljon elfogadta-e Ausztria, nem tudom, azonban, ha még eddig nem *tette*, el fogja fogadni, mert mióta a Magyarok, különösen a Tábornok Úr az oroszokkal kezdett alkudni, mindenki átlátta, hogy Ausztria fenn nem állhat. Most Ausztria szívesen el fogja fogadni az angol mediációt, csak hogy az orosztól meneküljön, az angol mediáció pedig függetlenségünk alapján történne — hacsak egy győzelmet sikerülne nyerni az oroszok felett, jót merek állni érte, hogy a törökök hadat üzennek és akkor minden nyerve van.«

Ezt írta grófunk akkor, mikor már egy hónapja minden elveszett ... A levélből egyetlen mondat vall reá: »Én itt maradok addig, míg a hazának használhatok.« A többi még nem Andrássy Gyula, a külügyek mestere, hanem a kossuthizmus és a Levante kettős varázslata, mely rajongó lelkének tiszta tavában tükrözik, hová a Tapasztalat még nem dobott követ.

A Dardanellákból jövet egyszer meglestem a hajnal

pirkadását Sztambul felett: az ég gyöngyházszerű függőnye mögött messziről halovány arany csillagok csillogtak s a merész minaretek mögött köröskörül a mennyboltozat lángoló rózsaszínre gyúlt, mintha töméntelen rózsaszirmot öntöttek volna a földre láthatatlan kezek. Másszor Brüssza felől jöttem a Márvány-tengeren, megcsodáltam a bosporusi napnyugta csodálatos látványát; amint a vérszínű napgolyó lebukott az ég peremén, szürke atlaszszerű márványnak látszott a tenger s minden hullámban — mintha ama láthatatlan kezek most már vércsöppeket hullattak volna alá — egy-egy piros folt himbálódzott.

A két feledhetetlen kép szemléletébe merülve, tudatom mélyén, az volt az érzésem, hogy egyik sem lehet más, mint nagyszerű és festői színpad, mely egyszerre csak vagy leszakad, vagy föllebben a levegőbe s mögüle a rideg valóság mered majd elő. Annak az Andrássy Gyulának, aki egész életén át természetjáró volt, ki hol férfikorában Terebes körül járta az erdőket, elmélázva, hol öreg korán a dobrini havasok rengetegébe szállt föl egyedül pihenni, mikor most ifjontan az Aranyszarv és Therapia s az anatóliai partok szegélyeit járta (ideje volt hozzá bőségesen) ugyanezzel a lelki hangulattal kellett találkoznia. Nemcsak ideje, de alkalmá is volt rá bőven, hogy rászálljon a Levante különös varázsa és még különösebb bizonytalansága, önkéntelenül belemerülve ebbe a sajátságos világba, azt kellett éreznie, hogy, mint a Keleten időérzék sincs s ezért hiányzik a biztonság érzete is, úgy a reménységek s biztatások színpompás virágai is csak úgy nyiladoznak, mintha nem természetes tenyészetnek, hanem valami rejtett rothadásnak buja hajtásai lennének.

Miután a Kossuth Lajossal menekült emigráns magyarság Ausztria otromba kegyetlenségei s az orosz politika veszedelmes előretörése folytán az angol közvéleménynek mélyen és szélesen hullámzó rokonszenvével találkozott — mert a nemzetközi politika csillagképlete most állott be lassan az eljövendő krími háború konstellációjába, (hol a nyugati hatalmak Törökországot védik a keresztény Oroszországgal szemben) Andrássy Gyula csakugyan megkapja az összeköttetést nagy barátunkkal, Stratford Canning angol követtel s ennél fogva a szultán minisztereivel is. Az összeköttetés tehát megvolna, de amit ez összeköttetés útján a török hatalmasságoktól a magyar követ kap, az éppen ennek

a fantasztikusan imbolygó levantei világnak a lecsapódása. Mesék harmata és áfium mérge együtt.

Andrássy mindent elkövet, hogy Kossuthot és menekült társait megmentse a halálos veszedelemből. Mert hiszen abban vannak: úgy Bécs, mint a cár félreérthetetlenül háborúval fenyegetik a szultánt, ha halálra nem szolgáltatja ki őket. Ezért rohan, tárgyal, üzenget, nehéz s izgalmas heteken át, de közléseiből, miket azóta a levéltári kutatás napfényre hozott, éppen ennek a levantei világnak a ködképes hánytorgása árad. Külön hajón küldi Viddinbe szeptember n-én Kossuthnak levelét, melyben (semmi későbbi magyarázat ez ellen nem használ!) sürgősen azt ajánlja, hogy térjenek át a mohamedán hitre. Az indokolás főérve nem az, hogy így megmenthetik az életüket, ami utóvégre is nyugati értelemben vett megokolás lenne, hanem hogy, mint írja: »muzulmán vallásra térvén át, a Porta ki nem adhatja az illetőket, az európai népek a magyar és lengyel menekülők ezen tettét gyávaságnak nem vehetnék, a Porta a tiszteket seregébe veszi, mint a hadügyminiszter megígérte. Így majdnem bizonyos a háború: a magyar háború Törökországgal fog folytatatni.« *Hajnal István* történetírónk, mikor kitűnően beleélte magát az összegyűjtött emigrációs levéltári anyag hiteles bizonyítékaiba, azt írja, hogy: »Andrássy Gyula levele izgalmat lehel.« Kossuth Lajos, mint e levél hátán saját kézírásából látható, ezt jegyezte rá: »*N. B. N. B. Szept. 19. 1849. Widdin. Andrássy »l'honneur ou la vie.*« És azt kell mondanunk, hogy Andrássy sztambuli üzenetével szemben Kossuth a realista, ki megtagadja a török hitre való áttérést, s ezáltal megnyeri a maga és a magyar ügy számára az angolszász világ érdeklődését az óceán mindkét partján. Ugyanakkor ösztönszerűen beleilleszti magát abba a nemzetközi kockajátékba, melyből majd négy év múlva a krimi háború képe alakul ki.

Andrássy leveléből nem támadhatott más, mint bonyodalmas kibeszélések kínos sorozata s minden mentési művelete, melyet még mindig lelkendezve folytat, karagöz-játék: árnyképekkel való küzdelem, melyek ide-odavetődnek a falon. Mikor Kossuthot és legfőbb társait »ideiglenesen« a kopár kutahiai fensíkra hurcolják, hősünkre nem várhat más sors, minthogy megértse egy »nagy dignitárius« szájából, hogy a megbékélt osztrák internuncms Konstanti-

nápolyban éppen az internálandók listáját készíti s ha ott marad, akkor többé e helyről lehetetlen menekülnie. (Andrássy 1849 november 19-i levele Kossuth Lajoshoz.) 1849 végén már elhagyta a szultán birodalmát. December 27-én Párizsból ír Kossuthnak arról, hogy »a körülbelül húsz tagból álló emigráció jó egyetértésben van. Különösen Teleki és én egészen egyetértünk. Londonban nincs oly egyetértés. A londoniak 6—7-en egy komitét alkottak, Klapkát választották elnökül.« Tanárky Gyulának a Nemzeti Múzeumban őrzött huszonhárom kötetes naplójegyzeteiben megtaláljuk azt a följegyzést, hogy gróf Teleki Lászlóval csakugyan átmentek Londonba, hogy Klapka »komité«-jával tanácskozzanak.

Hősünk nem mindennapi életútja új fordulóhoz ért. Pesten az Újépület udvarán, dobverés közt s a katonai szabályok pontos betartásával, 1851 szeptember 25-én végrehajtják rajta a jelképes felakasztást s a valóságos jószágelkobzás. Ezzel bevégezte forradalmi szereplését. Párizsban és Londonban az fog történni, hogy a Kossuth-politika pókhálószállai lassan s szinte észrevétlen lemaradoznak róla, mert nemcsak érdekes és fényes nemzetközi társaságban forog, hanem ez a fényes és érdekes nemzetközi társaság kezd forogni az érdekes külsejű, ragyogó szellemű, »szép akasztott ember« (le beau pendu — mert ez a neve) daliás és megejtő alakja körül. Nagyszerű lelki pezsgőfürdő ez hősünk számára, melyet senki sem értett meg kevésbbé, mint emigrációba szorult társai. Ezért olvasunk ennyit Szemere Bertalan »Száműzetésben írt naplójában« (— annak a Szemerének, ki még mindig azon töri a fejét, hogy a magyar közjognak s a házszabályoknak micsoda megsértésével járt Kossuth Lajosnak »a dicshörpölő«-nek a lemondása a kormányzóságról, holott ő, tudniillik Szemere, nem mondott le) Andrásy Gyula egész emigrációs működéséről: »Gróf Andrásy Gyula 40—50.000 frankot húzott anyjától Párizsban, hol Angliában, hol Svájcban mulatott, mint dandy szeret a haza dolgairól beszélni is, mert ránézve a politika a komoly multság egy neme; de ennyiből áll az ő tevékenysége. Ami néki eddig még hiányzik, az a mély meggyőződés és az aktív hazafiság. Gondolatai forognak hazája körül, de kedvteléseinek él. Hisz még fiatal ember.«

Sem Szemere, sem más nem vette észre, ott, vagy a hazában, hogy nem Belgrád és nem a félhold birodalma,

hanem ez a »kedvtelés« lesz a legnagyobb magyar külpolitikus diplomáciai iskolája.

Keletről származott népmeséinkben gyakran találkozunk az ügyetlen, fekete kacsával, ki elmerül a tündértóba s abból egyszerre úgy repül fel, mint messzeszálló királyi hattyú, ki diadémot hord a homlokán s a mese végére meg-rázkódik: ő a várva-várt elvarázsolt királyfi. Ennyi az, s nem több, mi gróf Andrássy Gyula messze ívelő káprázatos pályáját sokat emlegetett »első keleti diplomáciai misz-sziójával« összeköti.

V. FEJEZET.

Mióta az emberiség krónikát jegyez és saját sorsának Végzete gyötri, a lelkekre támadó nagy kérdés mindig ugyanaz mindig és mindenütt: Vájjon a történet egymásra torlódó embertömegek eleve elrendelt ösztönös folya-mata-e (melyben nevek és évszámok csak kívülről oda-ragasztott címkéket jelentenek) — vagy pedig egyesek: hősök, vezetik a népek sorsát s ők formálják a maguk képére és hasonlatosságára az eseményeket? *Carlyle-nek* van-e igaza, ki a történelemben »hősöket és hősimádást« lát s a nép birkanyáj természetét. Vagy ellenkezően a milieu terem-t-e mindent, mint — ez *Taine* Hippolyte szava — cukrot vagy vitriolt a vegyi törvény, s a nagy anyagi erők műve-e sorsunk, mint a materiális történetírás hirdeti? A világháború kétségbevonhatatlan döntése a történetírás ezen mélységes, léleknitító kérdésére — mit aligha fog valaha későbbi esemény vagy okoskodás megmásítani — igen világos, csak kellő bátorság kell elviseléséhez. A félreérthetetlen felelet tudni-illik abból áll, hogy *az emberi elme sohasem lesz képes megmon-dani, hogy látható ember vagy láthatatlan tömegmozgás formálja-e az Embertörténetet.* Megtanulhatjuk azt, ha egyáltalában tanulni akarunk (ami emberi dolgokban mindig nagy kérdés) hogy a történetírás alapproblémáját ki kell kapcsolnunk ama kérdések közül, melyekre reményünk lehet, hogy az emberi elme szerkezeténél fogva valaha még válaszolni tud. Haladtunk tehát a Kant lángeszétől világított úton: ismét felfedeztük a Megismerhetetlennek a Ding an sich-el az örök Valósággal szemben egyik darabját lelkünk áthághatatlan határainak. A történetírás nagy problémája is beiktatott a megközelíthetetlen Végokok közé.

A történetírás azonban nemcsak az ok és okozat birodalmában való kutatás, hanem ezen kívül széptani munka is, mint ősfája a verses hőséposz. Durván s egyszerűen megmondva ez annyit tesz, hogy emberek szempontjából érdekes embertörténelem nem képzelhető el másképp, mint ha a figyelő őrhelyéről — egész lelkének figyelő-állomásáról — a kutató meglesi azt a pillanatot, mikor valamely korszakos tömegmozgalom elér oda, amikor meg kell jelennie annak a szereplőnek, ki a saját egyéniségével nevet ad neki s akire (de már csak ő reá!) még szüksége volt a Megismerhetetlennek, hogy a folyamat beteljesedjék. A történelembölcsészét a világháborúban fölfedezhette a maga korlátait, »emberfölötti emberek« (supermen) vagy kényszererők tekintetében, de a történet-művészet csak úgy alakíthatja ki a maga anyagát, ha a sorsfolyamatot túlhűtött folyadéknak ismeri el, melybe követ kell dobni, hogy egyszerre kijegecesedjék az egész. Ez a Történelemben dobott kő: a hős.

A magyar Sors folyamatát—amint messziről jött láva gyanánt *végigömlik az európai századokon* — ugyanevvel a mérőformával szaggathatjuk ki érzékelhető valósággá. A mérés azért könnyebb s határozott, mert mióta a zseniális Árpád-dinasztia nagyszerű birodalma — öt század imponáló alkotása — összedőlt a török vész súlya alatt: a megmaradt magyarság sohasem érezte magát teljesnek s mint a megoperált ember, mindig kereste láthatatlan hiányzó tagjait. Ezért 1526 óta, mely Trianon előtt legnagyobb Sorsválasztónk volt, sem nem teljes, sem nem egységes a magyar vonulás, hanem csonkaságában mindig kétfelé vásik. Alig tudok angol történetírót, ki nem egyeznék meg abban, hogy a brit szigetlakók lelkében mindig két külön áramlatot lehet kimutatni, melyek egymás mellett vagy egymás ellen viszik előre Anglia sorsát. A »little Englanderek« egyoldalúan a szigetország belső szempontjaiból nézik s akarják irányítani a politikát. A másik áramlat pedig a birodalomkapcsolat szószólóié, kik az Empire érdekeinek hajlandók alárendelni az Anglo-Saxon-ok helyi berendezkedését. Kicsiben s csonkán ez a kettősség az alapja a magyarság történelmének is. Az ösztönösen érzett, soha ki nem mondott nemzeti csonkaság a faj lelkének egyik felét mindig afelé sodorta, hogy valamely nagyobb hatalomba való csatlakozással egészítse ki magát s ezért áldozatokat is hozzon. A másik felét pedig evvel ellentétben egy kis, de önállónak kép-

zelt magyar glóbus kizárólagosságának követelése *vezette*. Mint a tenger mély áramlatai egyformák maradnak s áttörik a délköröket — a sarkkörön átment hajón ugyanavval a Golf-áramlattal haladtam, mint amellyel a Mexicoi-öbölben találkoztam — úgy ez a történet alatti kettős áramlás is áttört a századokon, csak nevét s fölszínét változtatta. Kezdetben labancnak és kurucnak hívták, végkifejlődésekor 48-as és 67-es pártalakulásnak s hőseit — a történelemben dobott nagy köveket, — épp úgy nevezhetik Pázmány Péternek és Bethlen Gábornak, mint Gróf Széchenyi Istvánnak vagy Kossuth Lajosnak. Jellegzetes módon még — nagyjából szólva — földtanilag is kialakult a nemzetnek ez a kettős vonulása: a Dunántúl s Felvidék a nagyhatalmi nyugathoz való illeszkedést, az Alföld s Erdély a keletre nézést s a »függetlenséget« jelentette. Az egymásután következő nemzedékek, az újonnan föllépők s szereplők mindegyike a saját előírt folyamatát képviselte s nem állott a másik parton.

Ezért emlegették elképedve egész Biharországban, hogy a nagy alföldi Tisza-dinasztia feje, a keménykezű, nagyparancsú Tisza Lajos beállott osztrák adminisztrátornak s igazi Tisza-következetességgel fegyveres erővel vezette ki a lázadó ellenzékét a vármegyeház terméből. Ugyanezért volt mindenkinek »természetes«, hogy mikor a 48-as szabadságharc kitört, Tisza Lajos elhallgatott, de az ősáramlat magával ragadta fiait. Első szülőtte, László, összevagdálva maradt a móri csatatéren és (az országgyűlési krónikából írom ki ezt) »azalatt Kálmán, a gyöngébb alkatú s még alig 17 éves, de jól készült ifjú (kit mi először az ötvenévi táborban pillantottunk meg) a magyar kultuszminisztériumnál tett szolgálatot, elébb mint számfeletti, majd mint valószínű segédfogalmazó, Debrecenben pedig, hová szinte elkísérte a kormányt, mint fogalmazó folytatta működését. A világsi napok után másfél évet külföldön töltött, ahonnan visszaérkezvén, terjedelmes birtokán gazdálkodással foglalkozott. 1855-ben a nagyszalontai helvét hitvallású egyházmegye segédgondnokává választotta meg, mely hivatalában sok buzgalmat, ügyszeretetet és rendezői készséget fejtven ki, később a nagy egyházi gyűlésekben határozó vezérszerepet vitt. Hazaszerte tisztelettel visszahangoztatták Tisza Kálmán nevét.« Hogy a magyar közjog dagály korának szavai kísérik történelmünkbe való belépését, az országgyűlési

emlékkönyvet beszéltem tovább: »Midőn a nagy politikai tetszhalottnak, a magyar nemzetnek ütere csendes lüktetéssel gyaníttatni kezdé végre a rég várt újraébresztés közeledtét, az élénkebb természetűek itt-ott rettegni látszottak az újra bekövetkezhető erőszakos rázkódtatásoktól és már látták képzeletükben az új vértanúk hosszú sorát. Mások aggódó kebellet néztek szét a nyilvános élet letarolt s elnémított terein, hogy a bizonytalanság ködén keresztül megláthassák azon alakokat, kiknek lelki tehetségeiből és jellemességéből a közelgő válságos napokra vigasztaló biztatást meríthessenek. Örömmel tapasztalta mindenki, hogy a régi szellem és akarat nem halt ki, s hogy a lendítő erők hiányában most sem szenvedett a hazai föld. Sőt örvendő láttuk, hogy ily vigasztaló jelenségekre nem csupán az idők viszontagságai által meg-edzett, a tapasztalatok iskolájában kitanult korosabb hazafiak között akadunk, hanem a legközelebb múlt évtized vasvesszejének is megvan azon érdeme, hogy korán ébredt, jókor kiábrándult s komoly törekvésű férfiakat adott a hazának, kik az alatt, míg a közélet gyakorlati tanulmánya zárva volt előttük, visszavonulva éltek s tanulmányozták a dicsó multat, szemmel kísérték a fájdalmas jelent, készen várva a jövőt, amelynek jönni kell.« »Ezen nemzedék fia volt az 1861-iki országgyűlés fiatal másodelnöke, Tisza Kálmán, ki férfias jellemének s hazafiúi érzelmeinek legfényesebb s országosan elismert tanúságát adta.« A »koránébredt, jókor kiábrándult« fiak között úgy jelent meg, mint gróf Teleki László unokaöccse, mint a nemzeti és protestáns ellenállás egyik vezére, mint a kuruc áramlat új megtestesülése.

— Az volt-e hát? És ha igen, miért él a nemzetnek egész közvéleményében úgy, mint a bécsi császári politika »átkos bérence«? Egy este Tisza Kálmánnal együtt mentünk be a Szabadelvű párt kapuján. Mögöttem két szűrös atyafi megbökte egymást:

— Ez Tisza Kálmán!

A másik felelt:

— Akasszák föl a nevenapján! — Ez volt az Alföld hangja.

Van-e kulcsa ennek a sajátságos, szinte páratlan elferdülésnek egy nagy szerepű politikai egyén megítélésében? Hol van a titok, benne-e vagy a politikában? E rejtély mellett nem lehet közömbösen elhaladnia annak, ki a közel-múlt magyar történelmének lelki átkutatására vállalkozott.

Előttünk áll egy 36 éves alföldi nagybirtokos, ki először mint a nagyszalontai reformált egyház harcos segédgondnoka jelenik meg a magyar politikai fórumon, ösztövéralak, az utcán ha elhalad, csúfolják fekete magyar nadrágba bújtatott vékony lábszárait. Körszakállt visel, már korán pápaszemet, kezdettől kezdve koravén. Szürkébb jelenséget már csakugyan nem lehet elképzelni, mint ez a kálvinista kurátort, ki ugyan már hazafias párbajra hívott osztrák tisztet. A később ellene írt gyűlölködő röpiratok szerzői — elől jár köztük II. Kákay Aranyos vagyis ifj. Ábrányi Kornél és Toldy István — úgy festik le Tisza Kálmánt, mint a ridegség, szívtelenség megtestesülését. Ezek a róla festett s igen elterjedt »fény- és árnyképek« hazugak. Nemcsak azért, mert igen könnyen felismerhető megszerkesztőikben, hogy festék és színek helyett saját keserű epéjükbe mártják tollukat, hanem azért is, mert tökéletes félreismerései annak a valakinek, akit Tisza Kálmánnak hívtak. Gyakran néztem szemébe, melynek »gonosz pislogásáról« annyit hallottunk. Nem ridegség, nem is keménység, hanem valami enyhe báj áradt belőlük, mintha azt sugároznák: »Lássátok, nekem is igazam van, de nektek is.« A régi gentrynek közvetlensége áradt belőle, mintha régi almáriumokat nyitogatnának, melyekből levendulaillat árad. (Nagy fiának, Istvánnak szemében mindig kardok villogását láttam, akkor is, mikor kedélyes akart lenni.) Tisza Kálmán szürke külseje alatt meleg források bugyogtak, melyek nélkül teljes lehetlenség akár ellenzéki pályáját, akár későbbi környezetét megérteni, azon egyszerű okból, mert minden államférfiú mérlegretevésénél Mommsennek van igaza, ki »A rómaiak történetében « a Gracchusok bukásáról írva, megállapítja, hogy azért voltak nagyok, mert még sorsuk balrafordultakor is magukhoz tudták fűzni barátaikat.

Ez a nagyszalontai református segédgondnok a forradalom után külföldi úton volt, megismerte Londont és a németeket. Soha többé nem kívánczolt külföldi tanulmányútra. Ha öregkorában Ostendebe jár, azt csak üdülés végett cselekszi. Azért az ő világos, szabatos fejében a nemzetközi politikából körülbelül annyi van meg, amennyit Szalay László »Státusférfiak és szónokok« című gyűjteményéből a Kossuth—Deák-korszak minden szereplője megtanult. Jó ismerőseik Pitt és Tocqueville, az angol parlament különösségei s a francia centralizmus, amiket mindegyre emle-

getnek, de a nagy Nyugat megújuló eszmeáramlataitól már elszakadnak s végül Disraeli-t és Bismarck-ot is oly magyar szemmel nézik, mint ahogy kedvenc regényírójuk, Jókai Mór a félholdas ozmán világot nem olyannak írja le, mint ahogyan azt a törökök megélték, hanem ahogyan mi magyarok azt elképzeljük. Tisza Kálmán politikai tudományos fejlődése, mint legtöbb politikusunké, rögtön megakadt, mihelyt megkezdte politikai működését.

— Lázadó volt-e kezdetben? Nem túlzunk-e? Valóban az, mégpedig a legveszélyesebb és legmakacsabb fajtából, mert teljesen hisz a maga igazságában s azt a majd húszévi ellenzékeskedést, kuruckodást, melyet Tisza Kálmán innét kezdve folytat, ki kell ásnunk későbbi kormányzásának vízhatlanul ráakódott s két nemzedék által megszokott »hatvanhetes« fedőrétegeiből. Ezt a nevezetes kétévtizedes ellenzéki időt pártja is, ellenfelei is — mindegyik más-más oldalról — hallatlan buzgósággal igyekeztek elföldelni. Kurucos szereplése nem volt veszélytelen. Fejével és birtokával játszott. Mint miniszterelnök, mikor már a hallgatás mesterévé lett, így árulta ezt el a képviselőházban egy beléje csapódó kíméletlen támadásra: (A függetlenségi szónok azért támadta a közös hadsereget, mert a protestáns bakákat is letérdeltették a tábori misénél!) »Én nem protestáns képviselő, de protestáns ember vagyok s hogy az vagyok, azt megmutattam akkor, mikor ha nem is volt arról szó, hogy valaki protestáns mártír legyen, de kellemtelenséget hozott a fejére, és hozott az enyémre. Igenis, akkor volt, mert hála Istennek, most már nincs rá szükség és ha lenne rá szükség, ha üldöztetnék a protestantizmus, akkor bizonyára sokan hiányoznának azok közül, kik — ma, lármáznak. Én ott lennék.« (1880 április 24.)

A mesteri törvívó, mialatt csillogó ríposztal szúrja le támadóját, saját ifjúkori líráját dalolja. Mert lázadása csakugyan protestáns lázadás volt. Mikor Bach rendszere, már nem csendőreivel és beamtereivel, de demokratikus reformjaival is megtámadta a nemzet akkori szerkezetét, mikor az osztrák abszolutizmus tisztán bürokratikus elgondolással (nem hogy valamely magasabb állami célt köveszen, hanem hogy egy sematikus berendezést keresztül erőszakoljon) a két magyar protestáns egyház önrendelkezési jogát támadta meg: akkor megindult a Késmárkból kiadott jelszóra az Alföld protestálása a református és lute-

ránus egyház szervezetén keresztül s nemsokára magával ragadta felekezeti különbség nélkül a nemzet közvéleményét. Ennek lett vezéralakja a bihari adminisztrátor fia, a későbbi miniszterelnöksége alatt közösüges reakciónak látott Tisza Kálmán. Az általa és benne ekként feladott lelki probléma így történeti kérdéssé változott. Pótlásul csak ennyit: Az ellene intézett leggyűlölködőbb irodalmi támadásban (1878) mindig szembeállítják Tiszát »az összes felföldi nemességgel«. Ez a beállítás nagyon jól mutatja meg az eredeti Tisza-mozgalom alföldi jellegét.

Ránk ez különösen fontos. Mert míg az Alföld nagy dinasztiaja erre az útra küldi a maga fiát, azalatt a Felvidék sarja, »a szép akasztott ember«, gróf Andrássy Gyula, nemcsak meghódította Párizsban »a legszebb vállú nőt«, Kendeffy Katinka grófnőt, hanem a családja által buzgó odaadással egyengetett bűnbocsátnak is útjára lépett. A »lázadó szökevény« (Insurgentenflüchtling)-nek az ifjú császár 1857 június 27-én »kegyelemből megengedi a szabott föltételek és alakszerűségek mellett a büntetlen visszatérést, valamint elkobzott javainak visszaadását«. Július 16-án írja alá az osztrák követségen az Andrássy-levéltárban őrzött reverzálist, melyben »az osztrák császárnak és Ausztria törvényének örök engedelmességet fogadott«. Mire hazaér, már áttüzesedve ég amaz alföldi ellentállás, mely Tisza Kálmán nevével ömlik szét az országon. Ha a történelem régi matricáival dolgoznék, akkor most megindulna egy régi labanc-küzdelem, talán kettőjük vezetése alatt. De az Idők más kifejlődést hordanak méhükben s hallatlan erővel növelik a drámai feszültséget, mikor mindkét hősünk már a magyar politika földjén találkozik. Nyilvánvaló, hogy kizökkent kitaposott csapásából a régi kerék s új megoldás készül...

Debrecenben Tisza Kálmán egyházkerületének leghatasosabb szónoka a félelmetes pátens ellen, mely által, mint mondja, »a bajt csak a bécsi minisztériumok tudatlansága okozza.« Tudtára kell tehát adni öfelségének, hogy azon az úton, amelyre a kormány lépett, a célt elérni nem lehet. Tehát? Tehát: »A debreceni ülés után csakhamar váratlan vendég jelent meg a geszti kastély udvarában: a biharmegyei politikai főnök személyében, aki azon meghagyással volt kiküldve, hogy tartson kutatást Tiszának iratai között, nincsenek-e ott veszedelmes lázító iratok, Tisza bevezette

dolgozószobájába s oly halmaz iratot adott át neki, melyeknek átnézésére az illető tisztviselőnek legalább egy hétre lett volna szüksége. A látszat kedvéért át is nézett néhány darabot s aztán komoly, hivatalos hangon e szavakkal fordult Tisza Kálmánhoz:

»Nem kutatok tovább, csak azt kérdezem, mondja meg becsületszavára, vannak-e itt valamely izgató embertől származó iratok — vagy nincsenek?«

Tisza felelt: »Ezt nem mondhatnám. Itt a legizgatóbb irat« — s erre átnyújtja a császári pátenst. (Zsilinszky Mihály közlése.)

A mártírság már igen közel járhat a hetyke kálvinistához. Várta ő is, hogy kifejlődjék személyes drámája. Ekkor azonban az egész színpad összedől. — Látszik, hogy nem a Történelem alkotta, hanem kontárok tákolták össze. Ausztria 1859-ben Cavour Piemontjának megüzente a háborút, majdnem szórói-szóra olyan ultimátumban, amilyent 1914 júliusában gróf Berchtold adatott át Belgrádban. Olvasásakor az az érzésem volt, mintha lemásolta volna. Evvel megindítja az akkori monarchia összedőlését. Ausztria akkor is koalíciót provokál maga ellen, elveszti a háborút, a Bach-korszak megsemmisül s megkezdődik az a vedlési folyamat a monarchia testén, mely először az 1861-iki magyar országgyűlés összehívására, azután újabb reakciós rángatózásra, végre az 1866-iki porosz háborúra s az 1867-iki magyar-osztrák kiegyezésre vezet. Nincs történelmi eseménysorozat, melynek magyar oldalát többször tanították volna a modern magyarságnak, mint a kiegyezés illetően létrejöttét. Okmányszerű anyagát *Berzeviczy Albert* tárgyilagosan tisztázta »*Az abszolutizmus kora Magyarországon*« című nagy munkájában. Érdekes megfigyelni, mily mélyen itatta be magát politikai lelkületünkbe ez a közjogi küzdelem, melyet az 1867-iki koronázás fejez be, hogy még a mai nap is, mikor a világháború még nagyobb tragédiája a kiegyezési művet teljesen eltemette, közíróink az új helyzet tájékozatlanságában mindegyre előszedik az 1861-iki és 1866-iki országgyűlések mesteri feliratait. Holott már az a színpad is elfordult alólunk, ahol azokat újra személyesíteni lehetne.

Mindez azonban nem érinti azt a nagy személyi varázst, melyet ránk nézve a magyarság akkori küzdői jelentenek. Andrássy Gyula gróf az egyik, Tisza Kálmán a másik oldalról beléptek az arénába. Csakhogy még mind a ketten mellék-

alakok. A nemzet egész lelkének egyetlen ura van: Deák Ferenc. 1867-ig ő Magyarország és senki más.

Deák Ferenc nagyságának igazi mivoltát művészi formába önteni nemcsak nehéz, de lehetetlen. (A róla megjelent háromkötetes alapos akadémiai életrajz egyike a legművészielenebb műveknek.) Ennek a titoknak vezet nyitjára *Mikszáth* Kálmánnak egy látszólag jelentéktelen csipkedő mondása, mely így hangzik: »Senki sem tudja elképzelni, hogy a kis Deák Ferike leesett a cseresnyefáról.« A tanulmányíró nyelvére lefordítva ezt azt teszi: senki sem tudja elképzelni, hogy Deák Ferenc fejlődött volna. Páratlan, óriási, átlátszó tiszta márványtömb történelmünkben, melyből sem lefaragni, sem hozzáragasztani nem lehet. Nem változik és nem fejlődik. Ezért írásművészet soha, sem drámába, sem regénybe nem foglalhatja. Az a tíz esztendő, mely az 1867-es kiegyezésre viszen, úgy tele van Deákkal, mint Shakespeare szavai szerint, »a tojás tele van sárgájával«. Ez a mi prózánkra lefordítva, megint azt jelenti, hogy nincs hasadék, melyen keresztül el lehetne őt választani a maga korától. A »szép akasztott ember«, ki a császárnak fogadott hűséget s a geszti református gondnok is, ki a császár páten-sére támad, csak mellékalakok lehetnek mindaddig, míg a Deák-korszak be nem fejeződik. És mégis. Csak gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán által tud az befejeződni.

Ha a világháborúutáni szemlélettel merünk beletekinteni apáink és a magunk ránszabott és megszokott korába, I. Ferenc József dualizmusának idejébe, akkor ma már sok mindent fölfedezhetünk, amit azért nem láttunk meg előbb, mert bele voltunk merülve a »véglegesnek« hitt kialakulásba. Most pedig éppen ebből a nézőpontból kell az akkori állapotot is megfigyelnünk. Ezáltal nemcsak a zseniális és csapongó világfi és sportember, gróf Andrássy Gyula s a szürke és makacs Tisza Kálmán lesznek emberileg sokkal érdekesebbek, hanem fölfedezzük a Ferenc József-korszak másik oldalát is: az osztrákot, mely 1914-ig oly kevésbé érdekelte a magyar közszemléletet és tankönyveinket. Szinte azt merném mondani, hogy az igazi megfejtés és magyarázatok itt rejtőzködnek. Ha ezen az utunkon majd azt tapasztaljuk, hogy régi fogalmaink köddé válnak, s az elandalító magyar ábrándok, két nemzedék szófantáziái, miket valóságnak hittek, szétpattannak: ez nem jelent egyebet, mint azt, hogy a magunk lelkébe is kérlelhetetlenül belerohant a leg-

nagyobb katasztrófa, mely fajunkat európai sorsában érte: a világháború régen készülődő és hirtelen ránczúduló lecsapása. Ha nincs bátorságunk arra sem, hogy az önmagunkban támadó lelki meredélybe beletekintsünk, akkor ne akarjuk meglátni igazi mivoltunkban hőseinket sem, mert megint csak a saját előítéleteinkkel fogjuk teleaggatni alakjaikat. Ezért indulok most a kiegyezési korszak annyiszor megismételt belső magyar szemlélete helyett az osztrák politika fényjelei után, előre elkészítvén magamat és az olvasót arra, hogy a Lajtán túl valami egészen mást értettek 67 előtt is, 67 után is »kiegyezés« alatt, mint ahogy azt mi magunknak tanítottuk.

A monarchia összedülése után az osztrák-német történetírás nagy erővel kezdett hozzá az immár fölszabadult levéltárakban az ásatásokhoz s eddig két eredményt ért el. Az egyik az, hogy újra összeállította Metternich kancellár szobrát (*Srbik*), ki a mi tankönyveinkben állandóan csak mint a reakció hülye szelleme szerepelt. A másik az, hogy az osztrák történetírás ma Deák Ferencet sokkal nagyobb-nak látja, mint a világháború előtt mi láttuk őt. A háborúelőtti békeévek legkiválóbb ausztriai történésze, *Friedjung* Henrik »*Harc a német hegemoniáért*« címmel ír nagy művében Deákról még csak ennyit állapít meg: »Deák a jog embere volt, arra a szerepre született, hogy közbenjáró legyen a király s a nemzet között. Magyarországon született és szemhatára nem is terjedt túl a magyar föld határain. Okos és nemes volt.« Milyen más az, amit a világháborúutáni osztrák fölfogás vezetője, *Redlich* József mond az okmánylevéltári anyag alapján írt túlméretezett történetkönyvében (melyben csak az I. kötet első fele meghaladja a 800 oldalt s címe »Das österreichische Staats- und Reichsproblem«). Mennél több aktát tár föl a titkos irattárban, annál inkább rajongássá nő tisztelete Deák Ferenc személye iránt. »E ritka férfiú dicsőségét emeli — mondja többek között — hogy ő, akinek meggondolt modora s az embereket s dolgokat józan megértésben egyszerűen, de találóan ítélő ereje van, mily páratlan fajtisztaságban gyűjtötte össze magába a régi Magyarország nemes jogrendjének töretlen hagyományait: de ugyan ő az, ki teremtő erővel ragadja meg az egyoldalúan magyar nézőpontokat messze túlhaladó politikai problémát, hogy azt megoldja!« Az osztrák történész mennél több jegyzőkönyvet olvas s mennél több osztrák politikust léptet

el maga előtt, annál hangosabbá válik a dicsőítő ének, melyet Deák Ferencről zeng: »Deák született igazi konzervatív jellem. — E konzervativizmus népe iránti szeretetében s annak történelméhez (melyet kizárólag az ország jog- és fegyverbíró nemessége teremtett meg) való ragaszkodásában gyökerezett, ez a konzervatív jellem őszintén szabadelvűvé alakult s így Magyarországra nézve megtestesítette önmagában a lelki és szellemi erőknél azt a termékenyítő egyesülését, amelyből Európaszerte a XIX. század legerőteljesebb emberei s a politikai s szociális világ igazi újjáteremtői támadtak«.

Az osztrák történetírás háború utáni nagyszerű föltárásaival úgy járt, mint *Schliemann*, aki trójai ásatásaiban 150 méter fedőréteg lehordása után nem egy, hanem négy külön város épületeire bukkant, »melyek közül — így szól naplója — az újabb a régebbi romjain épült, de mindkettőt borzalmas tűzvész pusztította el, amiről a falak világosan tanúskodnak«. A világháború rettentő tűzvésze nem egy, hanem két osztrák alkotmány egymásra rakott építményeit pusztította el, mert a mélységbe való leásás azt hozza napfényre, hogy az általunk ismert Deák Ferenc-i alkotmány alatt mindig ott marad egy másik is, melyről mi azt hittük, hogy rég eltűnt: a hírhedt 1860-iki októberi diploma és az 1861-iki februári pátens erre rárakott alkotmánya. Egytől egyig gyűlölt nevek atyáink fülében és holtnak vélték, holott ott éltek Ferenc József egész uralkodása alatt, tovább tényeztek s Ausztria s az ő kiegyezése is mindvégig ezekre volt fölépítve. A gazdag archeológiai fölfedezéseket betetőzi az, hogy a tényleges osztrák alkotmányosság legmerészebb ívei nem otthon készültek, hanem külföldről kerültek be, mégpedig egy náluk fölmagasztalt, nálunk ellenben hideg elismeréssel köszöntött magyar szellemi tárából: báró Eötvös József politikai eszméjének kikölcsönzése által. A nemzetiség területi autonómiát értem. Olyan kikölcsönzés ez, melynek a magyar alkotmány soha hasznát nem vette, de mely oda került s ottmaradt mindvégig az osztrák belső berendezkedés fundamentumában, midőn az az ausztriai tartományok egymáshoz s a kiegyezéshez való viszonyát kialakította. Mint látnivaló, nemcsak Trójának, de a mi monarchiánknak is megvolt a maga építészeti romantikája, de egy világösszedülés kellett ahhoz, hogy napfényre kerüljenek legelrejtettebb téglái és legérdekesebb embereire kellő világosság essék.

Tehát nem egy, hanem két kiegyezési folyamat volt. Az egyik, melynek megtestesülése Deák Ferenc, s mely a passzív ellenállással, az 1861-iki országgyűlés nemesveretű jogtüntetésével, az új provizórium legyőzésével végül is megteremti a »kiegyenlítést« I. Ferenc József császár-királyal. A második, mely az 1860-iki októberi diplomán nyugszik 67 előtt is, 67 után is, mert csak ez maradt meg a híres 1849 márciusi alkotmányból, s abban *Schmerling* »liberális centralistái s a »történelmi jogú« koronatartományok, tehát németek és szlávok, birkóznak egymással Ausztria belső hatalmáért. (A nemzetiségi tartományok autonóm joga alapszik báró. Eötvös József elméleti rendszerén.) A császár-király mind a két alapon rajta áll, védi a dinasztikus érdekeket. — Hogy mindazon osztrák történetíróknak, kik a monarchia összeomlása után annyi monográfiát írtak Ferenc Józsefről, együttes leszúrt megállapítását ideszögezzem, ezt idézem: »az uralkodó államférfiúi jellemében alapvonás gyanánt az domborodik ki, hogy a belső politika kérdéseit is végeredményben mindig attól tette szükségyszerűen függővé, hogy a nemzetközi helyzet gondjai s az ő birodalmának mint európai nagyhatalomnak presztízstekintetei az ő akkori fölfogása szerint mit követeltek meg tőle«.

Ezek után most már nyugodtan kérdezhetjük a Történelemtől, mert ő maga kérdez minket, hogy mit jelent Andrassy Gyula és Tisza Kálmán szereplése ebben a ferencjózsefi kialakulásban? A világháború rettenetes ökölcspásai szétrombolták ezt a ferencjózsefi alkotást: ezért, ha hőseink valódi szerepét sikerül fölismernünk, mozaikköveiket ki kell szedegetnünk ebből a törmelékből s abba a nagy mappába kell beleilleszteniük, melyet Világtörténelemnek neveznek. Az út, melyet e tanulmány folyamán velük \$ kedvükért teszünk, különös. Nem a tankönyvek gondosan kikövezett nyílt országútján haladunk, hanem mintha valami Herculanium összedült s elsüllyedt világába szállanánk le mélyre az embersors lávasikátorán át. Itt is, mint Nápoly mellett, szürke hamutömegeken kell átásnunk magunkat és szurokszín lépcsők bizonytalan forgatagain botorkálunk lejjebb, míg végre az igazi alaptalajra tehetjük lábunkat.

Ahogy akkor a Vezúv karter megnyílt, úgy ömlött túl a Történelem üstkatlana is. Az 1848-iki események után már az 1859-iki olasz háború s az 1861-iki magyar országgyűlés világosan s kézzel tapogathatóan mutatja, hogy új

medret keres magának a tűzfolyam. Így fog majd ez a láva-ömlés elérkezni az 1867-iki fordulóhoz, hol lassan-lassan megülepszik. Apáink nem tudták még, amit a mi szerencsétlen nemzedékünknek kellett kínok és szenvedések között megélnie, hogy ugyanaz az égető tűzfolyam tovább fog törni előre, miután előbb a föld alatt, láthatatlanul, előkészítette a maga útját. Ezért utódaink már Deák Ferencet s két hő-sünetet nem a dualizmus nyugodt levegőjében fogják látni, hanem az 1914—1918-iki vértivornya képletein és emlékein keresztül. Minden történelmi igazság múlt viszonylagossága, visszatekintvén a múltra, így mutatkozik most be előttünk feledhetetlenül s izgalmasan.

Az 1861-es forduló körül háromszor találkozunk egyszerre s egy képletben a mi két emberünkkel. Tisza Kálmánról éppen a Tisza-korszak feledtette el velünk alaposan azt, hogy nemcsak gróf Széchenyi Istvánnál járt Döblingben (1859), hogy a legnagyobb magyarral »konspiráljon«, hanem hogy — miután a tiszántúli református superintendencia gyűlésén Debrecenben akkor is beszélni mert még, mikor a császári biztos azt már betiltotta, s ezért ama harminckettővel föl vonult 1860. januárjában Bécsbe, kiket a császár nem fogadott: — ugyanezt a Tisza Kálmánt, mikor az októberi diploma félmagyar alkotmányt »adományozott«, Biharban főispánná nevezik ki. Ugyanakkor Zemplénben Andrassy Gyulát. Mind a kettő visszautasítja a kormánykinevezést. A tény egy, bár a hangnem változó. Tiszáé az erősebb és élesebb. Szava egy protestáló politikai eretneké. Andrassy úgy beszél, mint egy diplomata, de úgy cselekszik, mint egy lázadó. Később Tiszát erre a hangnemre hangolja.

Második találkozójuk az 1861-iki országgyűlés. Andrassy egyetlen beszédet tart (1861 május 23-án). Ez semmi más, mint parafrázisa Deák Ferenc javaslatának, megtoldva az egyetlen — ötlettel, mely azonban Ausztriának, sőt Európának szól. Íme: »A kérdés elleneink hibája és a mi érdemeink által európai kérdéssé vált. Hasonlít Columbus-tojásához a nehézség csak a fölállításában van. Ausztria 37 millió lakosa közül 30 millió nem tartozik a német nemzetiséghez, ennek dacára 11 évvel ezelőtt (1850), midőn a történelmi dualizmus erőszakkal megszüntetett, egy centralizált és német birodalmat alakítottak. Az új Ausztria egy piramis volt — hegyére állítva. A természet törvényeinél fogva nem állhatott fönn. És most mit csinálnak vele? Igyekeznek föl-

emelni, de nem hogy alapjára, hanem hogy ismét hegyére állítsák«. — Ez Andrássy Gyula a maga teljes mivoltában.

A másik oldalról megjelenik Tisza Kálmán. Ő politikai detailista. Mindig is ennek marad a mestere. Ezért már a képviselői mandátumok igazolási eljárása érdeklí s minden, ami házsabálynak nevezhető, amire Andrássy soha sem kapható. Tisza addig bizottságoskodik, amíg keresztülviszi, hogy a győri képviselőválasztást igazolják, bár a győriek ön-hatalmúlag behozták a titkos szavazást. De Tisza mindjárt első fölszólalásában kijelenti, hogy nem engedi saját pártjának választóit »maltraitirozni«. Így van az Országgyűlési Naplóban 1861 április 23-án. Evvel a jellegzetes szóval megjelenik az ő pongyola, köznapi szónoki művészete, mellyel egy nemzedékre tönkreteszi a nagy magyar politikai retorikát, de amelynek észrevétlen megvan az az óriási ereje, hogy minden betanult és mesterséges szónoklat, a legművészbib beszédkolosszus is úgy elvágódik mellette, mint az a vívóbajnok, ki hirtelen balkezes ellenféllel találja magát szemben.

Nemrégiben, mint láttuk, minden jel arra mutatott, hogy a geszti református kurátorból, protestáns mártír lesz, mert — mint az egyházi krónikás mondja róla — »zaklattatása nem is maradott el«. De hirtelen szélroham támadt, összedöntötte az egész politikai ponyvát. Most, 1861-ben, minden valószínűség megvan ahhoz, hogy a magyar országgyűlésnek, ha ugyan lesz országgyűlésünk, meglesz a maga háznagy alakja, ki rendre s házsabályra felügyel, de többre alig viszi — s ez lesz Tisza Kálmán szerepe. Ám egy váratlan pisztolylövés megint felforgat mindent. Gróf Teleki László, a baloldal vezére, öngyilkossá lesz április 7-én, aznap, mikor a felirati vitában Deák pártja s a »határozati párt« között döntésre kerülne a sor. Gróf Teleki László azonban nemcsak tragikus alak (kinek drámai földolgozása már régen várja a maga íróját), nemcsak az ország független jogaiért küzdő képviselők vezére s nemcsak az a szavazat, mely Deák ellen el tudná dönteni a közjogi kérdést — hanem Tisza Kálmán vérbeli nagybátyja, édesanyjának fivére. Igen, annyira vérbeli, hogy Tisza Kálmánon egész pályája alatt mindig kiütököznek azok a Teleki-vonások, melyek Teleki Mihályig, Apaffy Mihály erdélyi fejedelem óvatos és körmönfont cancellárjáig, követhetők. Ahogy Andrássy Gyulát nem kisebb ember, mint Széchenyi István szemelte ki s tette egyik vállalatnak fejevé; azonképpen Tisza Kálmánt Teleki László

árnyéka jelölte ki baloldali vezérére. Így indult el a magyar Történelem nyilvánosságában Két Szerencsés. Mert az államférfi szerencséje mindig saját belsejében rejlik: attól függ, hogy a benne kigyulladt tehetség mikor s meddig tud egyesülni avval a láthatatlan tűzfolyammal, mely a nemzet vagy egy világrész mélyében kiformálja az emborsorsot. Akkor lesz beledobott kővé a nagy kialakulásban. Mi, késő krónikások, nem tehetünk egyebet, minthogy nyitott szemmel figyeljük azokat a ritka pillanatokot, mikor ők találkozni tudnak evvel a Sorssal és — egymással.

Mikor a kapkodó bécsi önkény fölrobbantja az 1861-iki országgyűlést s evvel nem hogy elrekesztené, de megduzzasztja a kiegyezés felé vonuló áramlatot: könyvünk két hőse még egyszer találkozik a porondon. A magyarországi ellenállás folytán, mely legyőzhetetlennek bizonyul s Deákot jelenti, az osztrák politika Erdélyre veti magát, hogy annak nemzetiségi földaraboltságán át szervezze meg a külön, Magyarhontól elszakított nemzetiségi erdélyi országgyűlést, így akarja kiegészíteni a bécsi Reichsrat-ot, holott csak a monarchia összeállásának legveszélyesebb részét fessegeti. E vérbemenő kísérlet a magyar politika legmélyebben rejtett s legkényesebb gyökerét támadja meg. 1863 július 15-én, a nagyszebeni parlament megnyílásakor, gróf Andrassy Gyula is és Tisza Kálmán megjelenik a helyszínen is. Közülük Andrassy az, ki a legélesebben ellenzi, hogy a magyarok még csak be is lépjenek a külön erdélyi Landtag-ba. Tisza prókatori tiltkozást s utána kivonulást szándékszik rendezni. Ám Andrassy szeme megint csak a külpolitikai láthatáron jár: »Az ily belépést a külföldön arra magyaráznák, hogy a magyarok fölthagytak ellenszegülésükkel, ott mondandó beszédeiket a külföldön nem hallanák meg, holott, ha elmaradnak onnan, ezt a tiltakozást meg fogják érteni.« Az ő ellenzéki-sége tehát messzebbre harsog, mint a Tisza Kálmáné. Látni való, hogy igazi szerepeik még mindig nincsenek kiírva, bár a drámai feszültség óráról-óra nő s várja fölléptüket.

Ezek után pedig most már szembefordulhatunk problémánkkal: Deák Ferenc fölséges fehér márványtömbje mellett, mely betölti a kort, hol találunk helyet a két kariatidnak, Andrassy Gyulának és Tisza Kálmánnak abban az időszakban, amely a kiegyezés létrejöttét előkészíti és betetőzi? Mert Deák, művét befejezván, bölcsen félreáll — oly nagyszerűen és személytelenül, ahogyan az a világtörténe-

lemben még csak egy országalkotónak: Washington Györgynek sikerült. Ha majd ez megtörténik, akkor kell hogy két hősünk alakja odakerüljön központi csoportalakzat gyanánt. Mert 67-től majdnem negyedszázadig, pontosan 1890-ig, a magyar történelem Andrassy Gyula és Tisza Kálmán kettős nevét viseli. Mégpedig nemcsak itt a hazában, de a készülő világesemények távlatából is. Nekünk ma ez a fontosabb.

Tehát: hogyan áll oda a kiegyezést előkészítő időben mellékalaknak Deák Ferenc szobra mellé két hősünk? Ha néhai jó Fáy András bátyánk, midőn több mint száz esztendővel ezelőtt írni kezdte a maga kisdud meséit, ily fölkiáltást tőn: »Nagymájú lúd, én mecénásom!« Akkor én így kiált-hatok most föl: »Rosszmájú ludak, én mecénásaim!« Mert nem a letúnt kor ditiramb-íróit, hanem két szatirikusát idézem, mikor Andrassy Gyula és Tisza Kálmán alakjának a politikai színpad tényleges szereplői közt való megjelenését idevázolom. Így sokkal rövidebben, sokkal emberibbet tanu-lunk, mint a vállveregető dicséretekből, s az a szerencsénk, hogy a maguk a gúnyolok belevilágítanak két hősünk kicsi-nyítóiba s bukásukra vágó kajánjaiba, tudniillik saját magukba s táborukba. A két rosszmájú toll a két Kákay Aranyosé — (a hatvanas-hetvenes évek magyar politikájá-ban ez annyira megszokott álnév, hogy többen is rejtőznek mögé). Egyikök Kecskeméty Aurél, borotvaéles elme, még Széchenyi István újságírója, de ha megfizetik, a Bach-kor-mány rendőrtisztviselője is. Ő a múlttal üti az új »szabad-elvűeket«. A másik, a későbbi, ifjú Ábrányi Kornél, túl-habzó, külföldi olvasottsággal telített pompázó frazeolog és mintaszerű bajkeverő, ki már az oly nehezen várt jövőt, tudniillik Andrassy Gyula és Tisza Kálmán együttes bukását akarja inkább árny-, mint fényképfölvételeivel előkészíteni.

Ezekben a vetítéseken először Tisza Kálmán jelenik meg 1861-ben, ilyenforma bemutatásában: »A jegyző me-gnevezte, szónok föláll. Érdekes, de nem vonzó; halvány, de nem gyengéd arc; magas, kissé előrehajló termet. Azt mond-ják, candidált pártvezér akkorra, ha majd pártok lesznek, vagy már jelenleg pártvezér, midőn még párt nincs. De ő pártvezérnek nem született. Ifjúsága nem akadály. De párt-vezér nem lesz soha. Arca mondja már, melyet a büszkeség-nek a göghöz közel álló neme tesz merevvé. Ő komolyabb, semhogy kapituláljon apró hiúságokkal; többet tart a kék vérre, semhogy megerőltesse magát a canaille kedvéért s

becsületesebb, semhogya túltenné magát minden consequentián. S mint jelleme, úgy szellemi tulajdonainál fogva sem lesz pártvezér. Gyenge s vibráció nélküli hangja lévén, mint egyénisége, úgy szónoklata sem alkalmas őt demosthenesi népbálvánnyá emelni föl. Ő művelt ész, tud sokat, ért tán mindent. De vannak-e nagy eszméi, messzeható conceptiói? Alig hiszem. Szelleme nem magas röptű, mert a fantásia égi szárnyai híjjával van és nem mély, mert a szerencsétlenség, a kedély melegágya, rá nézve csak elmélet maradt. T. K. beszéde positiv, rideg és hideg. Mindent összevéve tehát T. K. fényes tulajdonai és hiányai nem azok, mik a politikai pártvezérben szükségesek. Lehetnek kortesei, de nem lesznek párthívei. Ő a népszerűség folyamán át fog úszni, habár hólyagokon is, de átúszni.« Ugyanakkor, vagyis 1861-ben, a magyar országgyűlésen gróf Andrassy Gyuláról nem tudnak többet följegyezni, mint azt, hogy van a Háznak egy biblikus szónoka, ki a maga esetlenségében mindegyre Jónásra és a cethalra hivatkozik a »gyászos rendszer elleni hadjáratban« s utóbb már Andrassy Gyulát is cethallal hasonlítaná össze, mikor ezt mondja: »Ami gróf A. Gy. hasonlatosságát illeti a cethallal — amit sok szép delnő, hiszem, hogy komolyan apprehendálni fog tőle.« Még valami újat tanulunk az akkori krónikástól, ki így ír: »Tisza mindenesetre feljebb emelkedett Deák Ferencnél a népszerűségben, ha viszont lejjebb is állott Kossuthnál. Vele az asszonyok és gyermekek rokonszenveztek. T. K. pusztá neve is oly szépen csengett Magyarországon ekkor, mint valami ismerős népdal biztató refrainje. Tiszával a nők is szimpatizáltak, már tudniillik azok, akik személyesen nem ösmerték, mert Tisza csak egy fokkal szebb, mint az ördög.«

Ez a kopott daguerrotype-felvétel nemcsak az alakokat domborítja ki, hanem saját árnyékát is. A közvélemény tolmácsolója tehát azon az 1861-iki országgyűlésen, mely a kiegyezésnek volt nyitánya, a daliás Andrassy Gyulának jóval kisebb fontosságot tulajdonít, mert voltaképpen csak kedves grófi dandynek nézte, mint annak a szürke embernek, aki már ott állott a magyar politikai glóbus közepén s azt jósolták róla, hogy (mily régen lehetett!) bár úszik a népszerűségben, de nem való pártvezérnek. Ő nőtte ki magát a legnagyobb és legnépszerűtlenebb pártvezérek közé azok között, kiknek nevét valaha följegyezte a magyar krónika.

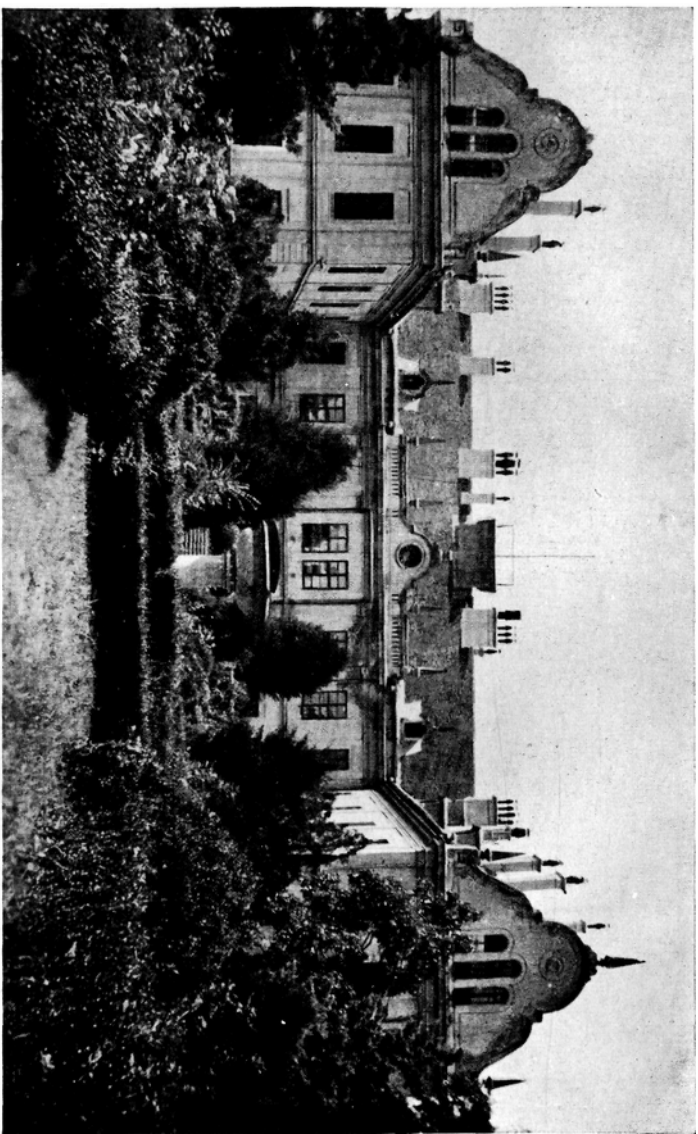
Kákay-Aranyos második névhordozója már nem előre,

hanem visszafelé vetített akkor, mikor külön támadó röpiratot adott ki mind a két hősünkről. Az ő felvétele szerint »Andrássy Gyula az »ellenállhatatlan«, bármennyire briliáns egyéniség, ámde éppoly mértékben inszolid. Geniális, de nem genie. Ahol Andrássy férfias ésszel nem győzött, ott bájakkal és cselszövényekkel hódított, mint az asszony. Nem az emberek lelkébe lát ő, mint a nagyférfiak, hanem megérzi mások érzéseit, mint az ideges asszony. Akármit tesz, nagy szerepet játszik, abban az egyéni önzés, a geniális felületesség, a passzió, a mágnási könnyelműség és az elkényeztetett becsvágy hiúsága. Meghódította magát Deák Ferencet is azáltal, hogy úgy jött haza, mint aki az emigráció külföldi fordulataitól semmi sikert nem remél, amiből természetesen lehetett következtetni, hogy az ő itthoni bölcs és következetes politikai magatartásától várja a helyzet jobbrafordulását. És így gróf A. Gy. talán egészen *véletlenül* a Deák Ferenc politikai álláspontjára áll, s ha ezt Deák Ferenc nem méltányolta volna, hát kitől várhatta volna mástól? Deák Ferenc annyira méltányolta is ezt, hogy azok ellen, akik még mindig azt hitték, hogy a külföldi eshetőségeket nem kell kicsinyelni, megtette gróf A. Gy.-t »kapacitásnak«, mert ő mindent jobban tudhat, miután volt alkalmá megismerni a diplomácia titkait és célzatait«. »Deák előtt Andrássy Gyulával mindarról, ami a diplomácia sférájába tartozott, vitatkozni alig lehetett. Az öreg úr Andrássynak adott igazat s ezzel a vita be volt fejezve.« E sajtóságos jellemképben a *véletlenül* szót nem mi húztuk alá ritkítva, hanem a szerző. Ebben szólal meg tudniillik gyűlölködése, mert maga a Történelem nem ismert véletlent, mikor ezen a módon Deák Ferenc mellé tette Andrássy Gyulát.

Még rosszabbul jár azonban az utólag lefestett Tisza Kálmán. Mert ezt halljuk: »T. K.-ról az ő számbavehető ellenségei, akik nem személyes sértődésből és nem bennevetett önző remények fölötti csalatkozásból gyűlölik őt, azt tartják, hogy T. K. egy szívtelen, egy zsarnoki természetű, gyűlölködő, bosszúálló és minden nemes aspiráció nélküli; bizonyos irányban fényeseszű, de ambíciójához képest korlátolt tehetségű lény. Azonban még amazok is, kik így gondolkodnak róla, visszaborzadnak attól, hogy T. K. bevégzett »aruló«. Ezt a vádat kimondani rá még olyan emberek sem akarják, akiknek szívében e föltevés ellen talán kevés mentség lakik.« (Mint látnivaló, az álhús króni-

Id. Andrássy Gyula a kiegyezés idején.

A Ishkerekbesi kastyly.

kás ügyesen elfödte saját személyét és pártját is, mikor nem nevezte meg magát a sértett gyűlölők közt, kik ilyen vádakot tartogatnak szívükben.) Folytassuk: »Mikor Teleki László meghalt, bevonták helyét fekete posztóval és elhalmozták babérkoszorúkkal. E babérlevelek lettek T. K. politikai konyhájának fűszerei. A balsors akarta, hogy míg a balközépnek egy végzetszerű (Tisza Kálmán), addig a Deák-pártnak egy gondviselészerű (Andrássy Gyula) embere legyen. E két ember amily éles ellentétben állt az események kezdetén: olyannyira kiegészíti egymást az események további folyamában. Mert mindkettőnek a saját énje volt az első cél, melynek alárendelének mindent s míg Deák jobban szerette a hazát, mint gyűlölte ellenségeit, ezek legjobban szerették önmagukat. A. Gy. azt hitte, hogy a hazát csak ő teheti boldoggá, T. K. pedig nem akarta, hogy a hazát boldoggá tegye más, csak ő.«

Letehetjük a torz tükröt! E keresett szellemességek eléggé megvilágítják a háttérrel, a közös dühöt Andrássy Gyulával és Tisza Kálmánnal szemben. Mert az ő közösségük, mikor még oly távol állnak is egymástól a magyar politikában, először ellenfeleik ösztönös felhorkanásában s ennek a rettegésnek a múltra való fátumszerű visszavetítésében nyilvánul. Ama láthatatlan folyamatban, mely lassan veti le fátyolát, hogy való Történelemmé alakuljon, valami megismerhetetlen erő kezdi egymás felé hajtani két hőünket. Egyelőre odanyomja mindkettőjüket Deák Ferenc ragyogóan tiszta márványszobrához, hiszen rajtuk, tudniillik Andrássy Gyulán és Tisza Kálmánon azért keres mindenki foltokat, mert Deákon nem tud találni. Viszonyukat jobban megismerhetjük, ha 1861 után négy esztendővel a második reakciós bécsi provizórium után elkövetkező második kiegyezési országgyűlésen, tehát már 1865-ben szemléljük őket. Itt bizalmas kalauzunk egy igen megbízható tanú, Szász Károly fiatal képviselő, a későbbi püspök. Ha az ő jellemzéseit a satíraírókkal szembeállítom s mindkettőt Deák Ferenc alakja felé fordítom, akkor biztosan tekinthetünk feléjük is, de beláthatunk ama nagy háttérbe is, mely folyton mozog s ettől kezdve közeledik a magyar sorshoz, míg végre a világháború rettenetes zivatarában mennykőcsapások s ézgen-gés között ledönti azt. Így jutunk bele abba a történet-filozófiai szemléletbe, amellyel jelen fejezetünk kezdetén megindultunk.

1865-ben gróf Andrassy Gyula már tetemesen előbbre jutott, mint négy esztendővel ezelőtt, amikor ugyancsak mellékes figurának nézték a sakkozók. Ott ül a képviselőház elnöki emelvényén: alelnök. A nagy történelmi mester-vívói mutatványt, amelyet Deák Ferenc fölirati vitája név alatt ismerünk, ők ketten fejezik be, Andrassy Gyula és Tisza Kálmán. De szóljon a krónikus: »A. Gy. gróf, a ház alelnöke, van első szónokul felszólítva. Minden szem felé fordul. E ruganyos alak, mely az olimpi játékok arénáján díjat nyert volna, bizonyos sajátságos laissez-aller-t öltött föl, mintha szándékosan hanyagolná el magát. Barna hajának tömött és buja őserdejével, melyhez hasonló fekete bajusz és szint oly tömött szakáll társul, a kis halvány, csaknem ivoirszerű arcnak ébenkeretet alkotni, vállban kissé hajlott természetével, gondatlanul mozgó karjaival, hanyag járásával blazírtnak gondolnád. De apró szemeiből egy percig sem szunnyadó lélek eleven szikrái sziporkáznak, homlokán a gondolat és lelkesedés Szent Elma tüze ki-ki gyúl s ha beszélni kezd, majd tanulmányainak mélyen járó kincshordó hajóit bocsátja el, majd kifogyhatatlan elméssége vidáman sustorgó röppentyűit eregeti magosra. Ha magánykörben beszél, hanyagul vetve magát hátra egy támlányban, szájában égő szivarral, a kitűnő szónok mindazon tulajdonai, melyeket említék, ragyognak benne. De csodálatos. Mihelyt a parlamentben feláll, e magas írói és szónoki képesség, elveszti jobb részét, fénye, zománca oda. Csak a magv, a tartalom marad birtokában s az előterjesztés minden előnye eltűnnek. A. Gy. egyénisége azok közé tartozik, melyek tiszteletet, vonzalmat, irigységet s szeretetet egyszerre ébresztenek. A természetből legdúsabban adományozottak egyike. A szenvedés iskolája sem hiányzott nevelő eszközei közül.«

így látják 1865-ben gróf Andrassy Gyulát, ki akkor már a képviselőház alelnöke. És hogy látják most Tiszát? A krónikus így szól: »Senki az 1861-iki országgyűlés tényeit jobban észében nem tartotta s előzetes esetekül fölhasználni most nem tudja, mint T. K. Polémikus tartalmú beszéde a polémia célját egészen eléri. A kérdésnek mindig a másik oldalát fordítja az előtérbe s bár abban nincs több igazság, mint lett volna az első oldalnak is hasonló éles szemügyre vételében, mire azonban a két megelőző szónok nem volt elég ügyes, ő e sikerült fordulattal határozottan eldöntötte a csatát. A győzelem T. K.-é maradt.«

Mint látni való, a nagy debatter, a mestervívó kezd kibontakozni. Már ideje volt, mert politikai cikkei, amelyeket a közvélemény áhítva várt s »Alföldi levelek« címén 1864-ben jelentek meg Jókai »Hon« című újságjának lepedőin, általános csalódást okoztak. Köznapi, pipaszó melletti bölcselkedések a magyar középosztály sorsáról. Bennök az ugarhoz tapadó gazda lelkülete látszik. »Nem óhajtanám azt, — írja — hogy a nemzet nagyrésze gyáriparral foglalkozzék, mert ahol nincs gyáripár, ott az alsóbb osztályok sorsa jobb és biztosabb.« Legfőbb előtte »a kisebb volt nemes, vagy helyesebben szólva, közép földbirtokos osztály léte — ez lehet csupán vezére a népnek«. Általános politikai nézet csak egyszer szólal meg ezekben az elmefuttatásokban, de azon is erősen érzik az alföldi rög: »A nemzetek fennállásának és felvirágozásának sarkföltételének tekintem én a szellemi tehetséget, vagyont, főleg a hazai földnek birtokát.« Valóban az Alföld hangzik ki e levelekből, de nem a politikus. Ezeknél valóban keresve sem lehetne Andrássy külföldies röptével ellentétebb lelki megnyilvánulást találni. Hogy fognak tehát összekerülni, mely erők tolják őket? A kérdés mind izgatóbbá válik s mind jobban érdekli a nemzetet, mert az Idő öbennük érik.

Még egyetlen megfigyelés s azután nem akasztjuk tovább meg a történeti események egymásra torlódó rohanását. Tisza Kálmán Alföldi Levelei azért nevezetesek, mert bennük kezdődik meg az a látszatra pongyola, de lényegében következetes s öt legbensőbb velejéig jellemző kiszámított módszer, amely abból áll, hogy már előadása kezdetén, mikor az olvasó vagy a hallgató elé lép. kitér minden nehéz probléma elől, de ugyanakkor felmutatja őket, mint aki tudja, hogy az olvasót vagy hallgatót másfelé akarja vezetni. Méltóztassék csak meghallgatni e tiszakálmáni bevezetést, melyet a »Hon« 1864 november 8-iki számában olvasunk. »Események észlelésére a jövő számára tanulmányozásra szorítkozva— nem érzek kedvet a szólás nehézségével megküzdeni anélkül, hogy ez elvszerű elhatározásom lenne.« Ettől kezdve 26 teljes esztendeig, valahányszor Tisza Kálmán akárhol a nyilvánosság előtt megszólal, mindig így kezd. Aki elolvasta Kossuth Lajosnak Angliában s Amerikában tartott fölséges szónokleit, mihamar rájön arra, hogy azok kilenc tizedrésze azzal kezdődik, hogy a szónok kéri hallgatóságát, nézzék el neki testi gyengeségét, pillanatnyi

rosszullétét s az idegen nyelvben való járatlanságát. Kossuth e gyengeség mesterséges aláfestését azért használja, hogy a hallgatóság előtt meglepetésül boríthassa ki lángoló szavait. Tisza Kálmán a nagy problémák háttérbe nyomásával tolja előtérbe a mesteri debattert. Mindkettőjüknél, Kossuthnál és Tiszánál egyaránt, ez a folyton megismételt szónoki szerkezet, ez a póz, annyira állandó, hogy már nem külső viselkedés, hanem belső lényeg. Mikor azután 1865-ben Deák Ferenc kiadja Húsvéti Cikk-ét s evvel Ferenc Józsefet először tudja megragadni emberileg az osztrák köröket áttörve a magyar jog érdekében, akkor Tisza Kálmán is úgy érzi, hogy az alkotás, a közelgő nemzeti kiformalás munkájában neki is részt kell vennie és megírja élete egyetlen politikai iratát: »*Parlamenti felelős kormány és megyei rendszer*« címmel. Ezt a füzetet nemcsak az jellemzi, hogy szerzője teljesen az angol szabadelvűség hívének vallja magát és erősen kikel minden bürokratizmus ellen, hanem az is, hogy az alkotmányban az országgyűlést úgy képzei el, hogy valahányszor a vármegyék többsége szembefordul a képviselőház törvényalkotó határozatával és előáll a belső-alkotmányjogi konfliktus, nem a törvényhatósági bizottságokat, hanem az országgyűlést kell felosztatni: vagyis az egész modern népképviselési alkotmányt a régi magyar vármegye szemüvegén át nézi.

Innét kezdve a lélekkutató górcsőve előtt két ellentétes oldalról egymás felé nyomuló, sietve mozgó és keringő elektronok látszanak a magyar Mikrokosmosban. Mivoltuk jól kivehető: az ábra egyik szélén a magyar Felvidék nyugati törekvése, külügyi követelmények, központosító államhatalom. A másik ellentétes erősor, mely jelentkezik: az Alföld keleti lelkesége, a belső közigazgatás szükségessége, az ősi vármegye és a gentry fenntartása. Az első sorozat, mikor az Úrból a Történelemben lép, gróf Andrássy Gyulában testesül meg. A második sorozat ugyanakkor Tisza Kálmánban jelentkezik. A kor atomjának magva, a rendületlen pozitív központ: Deák. Mikor megtörténik a kiegyezés a királlyal és Ausztriával, akkor Deák alakja szemmeláthatóan felszívódik, mert már történelemmé változott s ottmarad az a két erő, mely a ható tényezőket megtestesítve megalkotja Magyarország modern, nagy »dualisztikus« korszakát: Andrássy Gyula gróf és Tisza Kálmán. A Deákpolitika mihamelyst 1867-ben eléri a kiegyezést, be is van

fejezve. Innét kezdve a mi két hősünké a korszak 23 esztendeig.

Az emberi viszonyt, mely Deák Ferencet Andrássyhoz fűzte, nem kell külön hosszasan jellemeznünk, mert köztudomású, hogy Deák, ki a maga közjogi lelki alkatának diplomáciai kiegészítését látta a grófban, maga nevezte el őt »gondviselésszerű államférfiúnak«. Tiszához való viszonyát Deáknak gyűlölködő közírók a későbbi Tisza-uralom alatt (mert akkor volt rá szükség) ellenségesnek festik. Ezt a magyar közvélemény el is hitte. E tanúk azonban elfogultak és semmivel sem lehet bizonyítani hitelességüket. El kell fogadnunk Szász Károly tanúságtételét, ki Deákot és Tiszát legbelsőbb munkájukban, az új magyar alkotmány kialakításában figyelte meg, akkor, amikor az úgynevezett 67-es bizottság előkészíti a későbbi kiegyezési törvénnyé lett berendezkedést. Ettől a tanútól azt halljuk, hogy mikor pártszakadás készül Deák-pártja és Tiszáék között, Tiszáék magukat még akkor is »a valódi Deák-pártinak akarják elnevezni. De látunk még mást is. Azt, hogy a magyar konzervatívokkal szemben, kik az októberi diploma óta nem akarnak távozni kormányhelyeikre, Deák a Tisza Kálmán pártját tartja mindvégig alkalmas támadó eszköznek, mert ne feledjük, hogy még 1866 novemberében is, tehát a königgrätzi csatavesztés után, annyira kétségesnek tartotta mindenki a kiegyezés létrejöttét, hogy megértjük Szász Károlynak vallomását, ki ekként szól: »Nem hiszem, hogy sok ember lett volna a hazában, ki az előzmények után összehívott országgyűlési új üléshez sok eredmény reményét kötötte volna.« A kormány mozdulatlansága vagy habozása mindenkire a konok elszántság hatását tette mintha azt mondaná: »Nem engedünk most sem, ha Ausztriának meg kellene semmisülnie, akkor sem«. És ebben a helyzetben a várakozás és rettegés idején a krónikás följegyezte ezt: »Tiszát Deák ez országgyűlés alatt annyira megkülönböztette, úgyszólván fiának fogadta«.

A történetírás annyiban hasonlít a hegymászáshoz, hogy a felérő utas, mikor megérkezik, sokkal rövidebbnek látja onnét az utat, semmint akkor tapasztalta, mikor maga haladt rajta. Miután két magyar nemzedék látta saját megérkezését az 1807-iki kiegyezésben, elfeledte azt, hogy az odáig való fölmenetel nemcsak lassú, de sokszor visszaeső és végig igen bizonytalan volt. És mind a kirán-

dulók együtt haladva a hegyen, inkább egymást figyelik meg, mint azokat a távoli természeti erőket, melyek a sziklaomlásokat és hegyindulásokat létrehozták, úgy a politikai közvélemény hátizsákos vándorai is inkább koruk szereplőit méregetik össze egymással s ezt nevezik történelemnek, semmint ama messzi és mély folyamatot figyelnek, mely az egész fölfelé haladást lehetővé tette számukra. Mivel a hatvanas évek korának történetbölcse báró Eötvös József volt, az ő karthauzi modorában akartam a fenti hasonlattal megfesteni azt a helyzetet, melyet, Deák műve körül s Andrassy Gyula és Tisza Kálmán vállalkozásai mögött, a világtörténet törvényszerűségei szerint szeretnénk fölismerni és megrajzolni. Hármuk mögött és az egész osztrák és magyar kialakulási — ha úgy tetszik, kiegyezési — folyamat mögött messze és mélyen egyetlen hatalmas erő áll, mely a hatvanas évek elejétől kezdve bizonytalanná teszi a monarchia helyzetét s ugyanakkor az egész fejleménynek végzetszerűségét megadja. Azt a sokat emlegetett októberi diplomát, mely félalkotmányt adományoz az osztrák birodalom összes népeinek, azon az alapon, hogy nemzeti autonómiákat teremt magyaroknak és cseheknek, s valamennyit a központi Reichstag-ban egyesíti, épp oly kevésbé lehetett életben tartani, mint a rákövetkező 1861-iki februári pátenst, ahol Belcrediék ugyanezeket a nemzetiségi autonómiákat felfüggesztették. Ma már, de csak ma, az osztrák történelem végre megértette mindkét tüneménynek az okát, mint a következő szavakból látható: » Ausztriának akkor azért kellett cselekednie, mert a külügyi helyzet, Bismarck úrnak, a porosz miniszterelnöknek harci politikája gyors és világos cselekvést követelt«. (Redlich József.) Inkább azt kellett volna mondania most is az osztrák történésznek, hogy »gyors és világos cselekvéseket«, mert ugyancsak gyorsan követik egymást és hágnak egymás sarkára ellentmondóan, elsietve és el-késve, ama »cselekvések«. Nyilvánvalóan egy megindult hegyomlást akarnak megkötni alkotmányszakaszok rözsenyalábjainak lekarózásával. Ám ez a hegycsuszamlás oly mélyről jött s oly messzire ment, hogy egyetlen nemzedék nem elég ahhoz, hogy végigmérhesse a maga tekintetével. Európa történetét a XIX. század második felében a világháborúig Bismarck jelenti. Nemcsak azért, mert; végigküzdi a harcot a német hegemoniáért s azt a Hohen-

zollerni Poroszország javára dönti el a Habsburgok Ausztriájával szemben. Nemcsak azért, mivel Németország egységének megeremtésével Itália egyyólvadása is valóra válik, Hanem mindenek fölött azért, mert rákényszeríti összes szomszédait, hogy az ő politikai világképlete szerint lássák saját politikájukat. Franciaország vergődjék az elzászi kérdésben. Oroszország Bismarckban lássa támaszát a lengyellel szemben, Anglia maradjon szigeti elszigeteltségében s Ausztria a német föld helyett forduljon keletre, de csak annyira, hogy a Balkán kérdése a nyugati nagyhatalmak problémájává sohase válhassék. Hogy ez csakugyan így képzelendő el, abban oly biztosak vagyunk, hogy bizonyításunk negatív lemezét is letehetjük az olvasó kezébe. Egy óriási, világratündöklő magyar lángész szó az egész hosszú idő alatt újabb és újabb, merészen elgondolt politikai terveket s ezek mind lehullanak a semmibe, egyiket sem sikerül odaragasztania a Valósághoz, mert bár mindent kiszámított, egyetlen tényezőt sem vesz soha észre merész s változó világrendezésében. Kossuth Lajos az, ki száműzetésében Bismarck nélkül akart európai politikát teremteni. Ezért minden lángoló erőfeszítése süstörögve hullott le az Úrbe.

Ez a Bismarck kora. Bismarck korát csak azok vezethetik, kik az ő politikájában részt vállalnak.

Ezért volt szükség a Duna völgyében valakire, ki az akkor átláthatatlan új földtani rétegeképződést lelkének művészi intuíciójával, ha úgy tetszik, ötletességével, megérzi. Ezért volt szükség a Duna völgyében mellette egy keménykezű adminisztrátorra, ki a futóhomoknak indult tényezőket rideg biztonsággal összemarkolja s nem inog meg a népszerűtlenség folyton hajladozó szellői előtt.

A történelmi szükségszerűség így hordja hátán előbb Andrássy Gyulát, azután Tisza Kálmánt. Csudálatos, hogyan állnak szemben egymással a kiegyezés létrejöttének idején s még azután is. Még csudálatosabb, hogyan találak egymásra, ellentétes oldalról indulva, sőt egy, mással szembenállva, hogy együtt egy nagy magyar korszakot alkossanak. Ekkor érdemlik ki maguknak ezt a nevet; *Két Szerencsés*.

VI. FEJEZET.

Mikor Disraeli meghalt, Victoria királynő két koszorút tett le koporsójára. Az egyik szalagjára maga kezével írta az ajánlást: »Igaz rokonszenve, barátsága s tisztelete jeléül a királynő«. A másikon, melyet friss primulákból kötött, ez volt a fölírás: »Az ő kedvenc virágai«. Sirkövére pedig, mit maga állíttatott, ezt vésette: »Állította hálás uralkodója és barátja — : a királyok azokat szeretik, kik igazat beszélnek«. Azokból a nevezetes primulákból később az angol konzervatív párt birodalmi jelvénye (Primrose) lett s azokból a levelekből, melyeket azóta nyilvánosságra hoztak, a különös arcú, fantasztikusan érdekes és zseniálisan bókoló Disraeli, azaz Lord Beaconsfield és Victoria királynő oly egymás iránti vonzódása, rejtelmes egymásrahatása tárult elő, melyet semmiféle megszokott fogalom-skatulyába belegyűrni nem lehet. A lorddá tett zsidó származású, színpadias »Dizzy« (ez volt Disraeli-Beaconsfield becéző neve) meghozta a királynőnek az indiai császári koronát s Victoria gyöngéd virágokkal viszonzta a nagy charmeur bámuló hódolásait. Hivatalos levelezésük sajátos keveréke a pásztori költészetnek s a reális politikának, így olvassuk Beaconsfield levelében, melyet Victoriának ír: »Disraeli Felséged iránti mély alázatossággal a Whitehallban kinyitja az érkezett kedves virág-dobozt s először azt hiszi, hogy Felséged legnagyobb rendjeleinek csillagaival ajándékozta meg őt. Annyira a káprázat hatása alatt állott, hogy miután akkor este egy díszebéden kellett részt vennie, rendszalagokkal és csillagokkal ékesített társaságban, nem tudott ellentállni a kísértésnek s néhány szál primulát tett azokból a szíve fölé, így mutatván, hogy őt is kitüntette a legkegyelmesebb uralkodónő. Később az éj közepén az a gondolat szállotta meg, hogy mindez csak varázslat lehet, tündérajándék, melyet bizonyosan az a Titánia tündér küldött, ki udvarával virágokat szedeget egy bűbajos szigeten s tőle jöttek azok a varázsos bimbók, melyek megzavarják a fejét azoknak, kik birtokukba jutnak.« Dizzy és »Qu« (így írta alá magát Victoria királynő-császárnő megszólítás nélküli legbizalmasabb leveleiben) e páratlan és szavakba alig fogható emberi vonzalma nélkül érthetetlen nemcsak az akkori angol belpolitika, hanem

el nem képzelhető az az imperializmus sem, melyet a Szezei-csatorna és Ciprus-sziget megszerzésével s a birodalmi szervezkedés nagyszerű cölöpzetének leverésével Disraeli megteremtett.

Éppen ily érthetetlen s megfoghatatlan volna Magyarországnak a Bismarck-i Európában való behelyezkedése s a magyar-osztrák kiegyezésnek abban az időben s ebben a formában való kiteljesedése Erzsébet királyné és gróf Andrássy Gyula érdekes és megszokott formulákba bele nem kényszeríthető emberi, lelki egymásratalálása nélkül. »Midőn 1866-ban egy udvari ünnepély alkalmával először látja meg Andrássy a császárnét, — írja Corti Cézár gróf, a királyné életadatainak buzgó és becsületes gyűjtője — ő is teljesen Erzsébet végtelen bájának s páratlan szépségének hatása alá kerül. Erzsébet már akkor sokat hallott Andrássyról különösen Ferenczy Ida útján, s most a kíváncsiság egy nemével tekint a »beau pendu«, az 1848-as idők szép akasztott embere felé, ki minden nőt meg tud babonázni s ki festői, prémszegélyes díszmagyarjában, magas, karcsú alakjával, nemes, vonzó arcával, melyet sötét szakáll körít, tökéletesen megtestesíti a nemes magyar urat. Andrássy viszont fölismeri, hogy ebben a gyönyörű asszonyban, ki rokonszenvez Magyarországgal s a magyar néppel, kibe Ferenc József is, tizenegy éves házasság után, annyira szerelmes, mint násza első napján, megtalálta azt az eszközt, mellyel politikai terveinek megnyerheti az ingadozó császárt.«

A megindult nagy történelmi folyamatban, melyet — mint minden kor a saját magáét — a hatvanas évek nemzedéke is csak félig láthatott, még mindig hiányzott annak a kavicskőnek a behullása, mely formába merevítette annak tükrét. I. Ferenc József császári uralmának többszöri alkotmányozó kísérlete, melyek a Kremsier-i parlament népképviselési demokráciáját akarták volna pótolni, mind egymásra hullott, de egyik sem múlt el teljesen s mindegyikből maradt meg egy-egy darab. A császár haláláig abszolút hatalomnak érezte magát s nem engedett abból, hogy az alája rendelt népeket ő tartsa össze. Ez volt az az igazi perszonális unió, nem az, mely a magyar közjogból sarjadt még mindig annak az 1848-nak az alapján, mellyel Ferenc József az égő győri hídon állott szemben (hálószobájában mindvégig ott volt ez a kép) s melyet Deák

Ferenc s a magyar országgyűlés vitatott. Evvel ő épp oly ösztönszerűen szembenállott, mint ahogy semmiféle parlamenti többségi uralomnak nem szándékozott magát alávetni; ebből az intézményből csak egy oly Reichsratot fogadott el, mely az egész monarchia mindenféle országai-
ból és tartományaiból kiválogatva, feliratokat intéz, hódol, de nem dönt. Az, hogy a Habsburgokat a hohenzollerni Németország megalázta, nem vihette arra, hogy ő, a császár, megalázkodjék alattvalói, különösen a Kossuthista magyar jogok előtt is. Éppen Magyarországgal állott tehát elő olyan helyzet, melyben vele a nagy monarchia tényleges nagyhatalmi követelményei, s a császár lelkiállapota is elvi és rideg alapon, hajthatatlanul szembenállottak. Az egész légkör, melyet a porosz légnyomás nem hogy enyhített, de még tikkadtabbá tett, — hiszen a königgrætz-i csatavesztés után Bécsben bizonytalanná tették az előbb már jó formában megindult kiegyezési tárgyalásokat is! — ólomsúllyal nehezedett a lelkekre mindegyik oldalon. Mindegyik azonban csak a maga oldalát látta. A személyes bizalom teljes hiánya okozta azt, hogy a Történelem lélekzete elakadt az éltető oxigén hiányában. Ekkor lépett elő gróf Andrássy Gyula és a maga varázsos személyében meghozta a bizalom éltető lehelletét.

Nagyon érdekes megfigyelni azt, hogy Andrássy maga mit tartott saját művének a kiegyezésben. Nem a tárgyi részt. Az Andrássy-le vélt árban egy Lónyay Menyhérthez írt levelének tervezete van, melyben teljes őszinteséggel így ír 1868 szeptember 1-én: »Neked, egyedül Neked írom meg nézetem a teendők iránt, kit a jövő és az átalakulás sikere legegyszerűbben érdekel. Az egész átalakulási műnek dicsőségét az öregünk mellett (Deák) a történet leginkább Neked fogja s méltán, tulajdonítani: engedd meg, hogy az, ki első kezdettől fogva, mint a német mondja Stiller-Kompagnon voltam a kiegyezés nagy művében már két évtől fogva, leírjam a legközelebbi teendők iránti nézetem«. Tehát: szerzők Deák Ferenc és Lónyay Menyhért, »csendes társ« gróf Andrássy Gyula. Ez a vallomás most már nemcsak azt jelenti, hogy 1862—1865-ig származó följegyzéseiben ő is a bécsi centralizációt támadja, így szerinte a bécsi körök »nem is tudnak reggelizni anélkül, hogy Szent István birodalmának egy jó részét gondolatban meg ne ették volna«, hanem jelenti azt is, hogy elméje ettől kezdve folyton azon

jár, hogyan lehetne Ferenc Józseffel egyénileg, személy szerint elhíttetni azt, hogy ne féljen a dualisztikus minisztériumoktól, »mert a két minisztérium csakis a népek szabadságára lehetne veszedelmes, nem pedig a fejedelem hatáskörére«. Ez a mondás igen nevezetes azért, mert hogy magyar kiegyezéssé váljék az a folyamat, amelynek tanúi vagyunk, annak a személyekben megtestesült akadályait kellett kidönteni. Ezek: a magyar konzervatívok, Belcredi, az osztrák kormány feje és Ferenc József lelki állapota. Andrásynak első dolga, hogy a konzervatív gróf Mailáthéknak, kik igen ragaszkodnak a hatalomhoz, egyszerűen megmondja, hogy »nektek el kell mennetek«. (»A tory-arisztokráciát, a konzervatívokat, a kiegyezésnek szükségképp félre kellett szorítania« állapítja meg Beksics Gusztáv »Kemény Zsigmond, a forradalom és a kiegyezés* című művében.) Gróf Belcredi pedig belebukik abba, hogy éppen azt nem érti meg, amivel Andrassy át akarja törni a nemzet s a fejedelem közt emelkedő bizalmatlanság szögekkel kivert kőfalát. Belcredi Richárd gróf naplójegyzeteiből halála után családja »Töredékeket« bocsátott közre, hol ilyen gyanút keltő megjegyzést olvasunk, hogy: a többi följegyzés nem közölhető, mert »elmosódott«. Annyi azonban mégsem mosódott el, hogy mikor 1866 nyarán csatavesztés után a »császár elhagyottan sétált a Burgban, Belcredi azt tanácsolta neki, hogy a katonai szerencsétlenség miatt ne fogadja el Deák tervét, mert az perszonálunióra vezet«; ellenben Andrassy azt a váratlan kijelentést teszi Ferenc Józsefnek, hogy »két parlament, osztrák és magyar, az uralkodóra nemcsak veszélytelen, de kívánatos, mert amit az egyikkel el nem ér, eléri a másikkal. S ekkor Belcredi megvetően így szól: »Andrásynak ez a nézete valóban nem árult el valamely mély államférfiúi belátást, amelyet különben is sohasem tulajdonítottam Andrásynak«. A korlátolt aktaember, az osztrák bürokrata nem vette észre, hogy ezen a résen át akarja a lángeszű magyar beröppenteni saját szikráját a császár szívébe. Tehát Belcredi gróf megbukik s jöhet helyébe a szász Beust, hogy megkösse a magyar kiegyezést. Így ér el Andrassy Ferenc József személyiségéhez, ki először akkor jut közelebb a magyar közjoghhoz, mikor Deák Ferenc Húsvéti cikkében azt olvassa, hogy a rossz tanácsadókön keresztül a császár megértő szívéhez kell fordulni, s később meghatóttan tudja meg

Deáktól, hogy Königgraetz után sem kíván több jogot. Most jön Andrassy avval, hogy a két külön parlament, amit kívánnak, a császári hatalom érdeke s nem valamely veszedelmes rebellis közjogé. Most már érdeklí az uralkodót.

A személyi szuggesztíó azonban kezd intézményesen kialakulni. Tanulókönyveinkben — ma is előttem van — a kiegyezés történetének egyik főadata az volt, hogy gróf Andrassy Gyula egy tóketerebesi lovaglása alkalmával kitalálta a »közös ügyek tárgyalására kiküldött országos bizottságok« nevét, vagyis a delegációkat s evvel lehetővé tette az alkotmány helyreállítását. Még ma is emlékszem ifjonti csodálkozásomra, hogy miként lehetett egy lovaglás következménye az, hogy »a nemzet daliája« nemsokára arany brokát atillában ott lovagolt miniszterelnök-nádori minőségben I. Ferenc József király és Erzsébet királyné koronázási menetében. A tankönyvíróink által félig megsejtett, de magyarázatlanul maradt igazság pedig csakugyan a valót jelentette, mert akár az alkotmánykészítő hatvanhetes bizottság naplója, akár Szász Károly bizalmas följegyzései után indulunk, arra jövünk íá, hogy bárhogy akarják is lemérni, mindig a delegáció bugyboréka bukkan elő a forrongó üstből, melyben új közjogunk főtt. Már gróf Apponyi György is tervezné, majd Tisza Kálmán egyszerűen meg akarja tagadni, Deák hívei nem tudnak vele mit csinálni s végül mégis lesz delegáció, Andrassy delegációja, inert nélküle nincs kiegyezés. Ezért nem fogadja el Deák Ferencnek azt a tervét, hogy a delegátusok saját országgyűlésüktől utasításokat fogadhassanak el. Ez a delegáció tudniillik semmi egyéb, mint Ferenc József Reichsrat-ja, a különféle országok képviselőiből összeállított központi alakulat, mely nem határoz, hanem tiszteleg és tanácskozik. Egy bizottság, melyet trónbeszéddel nyitnak meg s melynek egybehangzó határozatait az uralkodó szentesíti, ami mindig külön törvényhozást jelent. A különbség mindenesetre az, hogy míg Schmerling Reichsrat-jában a magyar képviselőket a monarchia többi népe leszavazhatta volna, az új szerkezetben a dualizmus korlátja Ausztriát is, Magyarországot is megóvjá a másik államfél túlsúlyától.

Az 1878-iki koronatanácsai jegyzőkönyvekben, a boszniai okkupáció nehéz kérdéseinek tárgyalása alkalmával, mindegyre megállapítja ő felsége, hogy a delegáció az a

»legislativa«, mely elé az ily külügyek tartoznak s azok másutt nem tárgyalhatók. Sajátságos dolog, hogy a magyar közjogászok a dualizmus egész kora alatt nem találták meg a delegáció mögött a Reichsrat-ot s vele szemben a levegőben járó jogelméleteket hirdettek. Észrevette azonban a császár és maga a delegáció a valódi jelleget lassan megtanulta. 1868-ban a magyar közösüges bizottság még 23 nyilvános ülést tartott s karzatok hallgatták a vitát. 1870-ben 24, 1874-ben azonban már csak 14 az ülések száma s bár a bosnyák okkupáció kérdése 1877-ben még egyszer fölverte az érdeklődést 30 ülésre, 1880-ban a nyilvános ülések száma 7-re csökkent s később a hódoló megnyitós és záróüléseket is beleszámítva, ekörül járt a szokvány. Eleinte, éppen Andrassy kormányzata alatt, még költségvetési szavazások is voltak, de ez mindig csak kisebb tételek eltologatásával járt s a leszavazott költségeket lehetőleg megint visszaállították. Később azonban az intézmény teljesen megtanulta reichsrati szerepét. Midőn e sorok írója mint az utolsó delegációk hadügyi előadója beletekinthetett e sajátságos óragép szerkezetébe, teljesen kijárt mechanizmust talált ott, melynek időbeosztása az udvari ebédek szerint igazodott, mert ezek felé fordult a főérdeklődés. Hisz a császári szavak ott hangzottak el s meglepetésére azt látta, hogy a közös minisztériumok nemcsak költségvetéseiket nyomatták ki, hanem ugyancsak előre elkészítették a delegációk által választandó előadók ezekre adandó jelentését is, annyira, hogy forradalmi újtó hírébe keveredett azzal a merészséggel, hogy a hadügyi költségvetésnek új beosztást készített. Ferenc József Reichsrat-ja működött s evvel Andrassy az uralkodó előtt az első és legfőbb lehetőséget csillogtatta meg arranézve, hogy ama veszélyes magyar közjog és felelős minisztérium beleilleszthető abba a Habsburg-alkotmányba, mely az októberi diplomát egészen sohasem hagyta el.

Annak, hogy a delegáció intézményének és Andrassy Gyula gróf szereplésének illetően beállításában rábukkantunk az évtizedeken át elföldelt igazságra, van egy döntő ellenbizonyítéka is — mindennél érdekesebb. Midőn 1871-ben a csehek felül akarnak kerekedni, a Hohenwart-kabinet alatt elkészülnek a »Fundamental-Artikel« pontozatai és már császári leirat ígérte meg a cseh királlyá való koronázást: egyszerre fölmered Andrassy előtt a dualizmus veszélye,

mely az osztrák-magyar dualizmus kialakulása után tovább akarja tagolni a monarchiát. Mibe kapaszkodjék ő, a magyar miniszterelnök, ezekkel a cseh, »történeti jogokkal« szemben? A döntő koronatanácson 1871 október 19-én, melyen Hohenwart rescriptum-tervezete már el akarja ismerni a cseh állam jogát, sőt Kuhn hadügyminiszter a császár előtt kijelenti, hogy a bécsi birodalmi tanács valószínűleg elfogadja a csehek kívánalmait, Andrássy nagyszerű nyíltsággal kivallja, hogy neki az alkotmány szerint nincs joga a másik, az osztrák, államfél belügyeibe beleavatkozni; hiszen mindig az ellen küzdött, hogy Ausztria se tegye ezt velünk. Magyar talajról tehát nem támadhatja meg a dualizmus ellen készülő veszedelmet a császár jelenlétében. Ezért hallatlan biztonsággal nyúl bele abba a másik dualizmusba, melyet Ferenc, József, a monarchia, a magáénak vall. A jegyzőkönyv szerint, (melynek feltárásáért Angyal Dávid kitűnő történettudósunknak vagyunk lekötelezve) »a magyar miniszterelnök elvi szempontból sürgősen szűkésesnek tartja, hogy a Felség erős kézzel (mit harter Hand) nyúljon abba bele, hogy a kiegyezési törvényeket semmi tekintetben se ingassák meg«. Ennek a császári belenyúlásnak a fogantyúja szerinte a delegációban van. Ha tudniillik a csehek, mint tervezik, nem a bécsi parlamenttel választatják a közös ügyek tárgyalására kiküldendő bizottság tagjait, hanem a maguk embereit Prágából akarják kiküldeni, akkor veszélyeztetik ezt az intézményt, »melynek létesítése nem volt könnyű s mely nélkül a monarchia nem volna ilyen jó helyzetben«. íme, előkerült az anyacsavar; ez van veszedelemben s ezt az uralkodó megérti. Andrássy másik tiltakozása a csehek ama követelése ellen szól, hogy az osztrák-magyar kiegyezést ők is még egyszer jóváhagyják. Ez az érv merőben formális és nem hat senkire legkevésbé az uralkodóra, ki megengedte, hogy V. Ferdinánd és Ferenc Károly trónlemondását szintén utólag hagyja jóvá a magyar országgyűlés. A delegáción bukna meg a cseh alkotmány tervezői. Máskor ugyancsak koronatanácson meghalljuk azt is, hogyan látják a császár és ő »ezt az intézményt«. Ferenc József így szól: »A delegációt egyesült képviseletnek kell tekinteni«; Andrássy így beszél: »A gépet használni kell, különben nem sokat ér«. (Koronatanács 1871 január 19-én.) A boszniai válság alkalmával, az 1878 május 4-én tartott koronatanácsot ugyancsak evvel

fejezi be az uralkodó: »Nem kell politikai tekintetben a súlypontot a törvényhozásokra áttenni«.

Mikor Andrássy Gyula a Reichsrat-delegáció megszerkesztésében megtalálja a dualisztikus Ausztria-Magyarország (ez az elnevezés is az ő elméjéből származik) gépezetének anyacsavarját, éppen oly zseniális politikai meglátás hatása alatt cselekszik, mint az Európát szervező Bismarck, ki, mint később »Emlékiratai«-ban bevallja, azért hozta be Németországban az általa utált általános titkos választójogot, hogyha a 23 német fejedelem ismét szét akarná szakítani az általa megteremtett egységes német birodalmat, az apró dinasztiákra ráboríthassa a demagógia fenyegető hatalmát. Andrássy tette azonban nemcsak közjogi találmány, hanem emberi intuíció is, s ezért érdekel bennünket mindenek fölött, mert tovább visz azon az úton, melyen a császári pár végre megtalálja egyetlen varázsló alakjában azt a személyi bizalmat, mely nélkül a készülő politikai képlet soha nem állhatna össze. Ha ezzel a szándékkal megyünk tovább nyomozásunkban, akkor nagyon ajánlatos, hogy vegyük elő Andrássynak az 1861-iki, majd az 1865—67-iki országgyűléseken tartott beszédeit s tegyük azokat Deák Ferenc szónoklatai mellé. Sokszor hallottuk, tanultuk, hogy Andrássy nem tesz mást, mint Deák nagyszerűen fölépített magyar jogrendszerét ismétli. Igaz. Ha nem akarunk hízelegni, az összehasonlítás során azt is meg kell mondanunk, hogy míg Deák Ferenc beszédei nemcsak utolérhetetlen és hiánytalan rendszeres szónoki mesterművek, s egy nagy lélek teljes tartalmát tárják elénk: addig Andrássy inkább ötletes és gyakran megakadó közjogi okfejtésein át tükrözik, hogy ő meg van ugyan győződve a magyar Corpus Juris ősi igazságairól, de azoknak nem tulajdonít döntő fontosságot. Ellenben már 1865 szeptember 27-én, midőn politikai fölköszöntőt mond, nemcsak Magyarország, de Ausztria szabadságára is iszik, hogy »a közös fejedelem zsámolya körül sorakozunk«. Midőn a híres nevezetes felirati vitában felszólal (1866 február 20-án), egyenesen nagyhatalmi beszédet mond a monarchiáról, egyedül az összes szónokok közül. Világos az a célzás is a császár felé hogy »keleti politikánk akkor volt rossz, mikor Magyarországon abszolutizmust próbáltak«. Innét már csak egy lépés van addig a harcias és a monarchia önérzetét növelő külpolitikai vallomásáig, melyet mint frissen ki-

nevezett magyar miniszterelnök tár elénk, előbb 1867 december 13-án (ugyanakkor ezzel a politikai fogással leplezi az államadósságok kínos ügyét) s megismétli az első hadiköltségvetés tárgyalásakor 1868 március 11-én. Bécsből nézve távcsövön a magyar parlamentet, azt látni, hogy egyetlen ember emelkedik ki, ki bátor és merész arra, hogy a »birodalom« fogalmát hangoztassa, mert még Deák Ferenc is mindig kitér ez elől. Ez gróf Andrássy Gyula. Így értjük meg azt is, hogy ő az egyetlen, aki felhívást intéz az osztrák liberálisokhoz a szövetkezésre már 1865-ben a Pesti Napló hasábjain és később Eötvös József báró támogatásával az osztrák pártokban keres kapcsolatot az egész monarchiát érdeklő dualizmus cölöpjeinek leverésére a nagy ingoványban.

A két parlament eszméjének a császári hatalom érdekében való bemutatásán, a delegációvá kinevezett Reichsrat-nak az egész dualisztikus alkotmányba való beleillesztésén, s a birodalmi szempontoknak, még pedig (jegyezzük meg jól, előre!) a keleti politika felé fordított monarchiái szempontoknak — Andrássy gróf személyében való felcsillanásán át nemcsak ahhoz jutunk közelebb, hogy a magyar kérdés hosszú időre belé tudjon illeszkedni Bismarck új Európájába, hanem ugyanezekben a rétegekben át érkezünk el ama emberi érintkezéshez, mely Ferenc József császárkirály és nagy minisztere között létrejön; ez teremti meg az emberi bizalom levegőjét s teszi lehetővé, hogy történelmünk — az egész Duna-medence történelme — újra megkezdhesse politikai lélekezését. A két ember közt — Császár és Lángész közt — ezt a bizalmi egyesülést azonban csak egy harmadik lélek létesítheti, ki az uralkodóhoz közel áll a közös dinasztikus sorsban s érdekekben s közel áll a politikai mesterhez zseniális együttérzésben: Ez pedig Erzsébet császárné, a Wittelsbachi sarj, a csodálatos szépség s a túlajzott és rajongó idegrendszerű asszony. Erzsébet nem teremt közjogot s magyar alkotmányt, az mind a nagy Deák műve, de nélküle époly kevésbé lenne kiegyezés, mint Andrássy nélkül.

Az Idő már érik teljessége felé. 1865 december 17-én a budai várban tiszteleg az új magyar országgyűlés küldöttsége Ferenc József előtt s Deák Ferenc indítványára bizottságot indít Bécsbe »a hon tisztelt s forrón imádott anyjának, a felséges királynőnek üdvözlésére«. 1866 január 8-án a

bécsi Burgban a hercegprímás vezeti a díszmagyarban pompázó urakat Erzsébet elé. A krónika most ezt írja: »Andrássy Gyula sudár alakja kimagaslik mindnyájuk közül. Erzsébet udvarmesternőjével s nyolc újonnan kinevezett magyar udvarhölgyével fogadja őket. Ő maga is magyar díszruhába öltözött: fehér zsinóros selyem dolmányt visel, fején magyar csipkefőkötőt, mely fölött szikrázó gyémántkoszorú ragyog. Bájos arcát előnti a pír az izgalomtól, midőn a magyar urakat fogadja s amidőn rájuk tekint, pillantása megakad gróf Andrássy Gyulán, ki szinte elvakultan, a legteljesebb rajongás pillantásával néz arcába». Mindegyikök rögtön megérzi a másik varázserejét. A bűvös kör most fog bezárulni. Majd a königgraetzi vereség rettentő nyomása történelemmé avatja személyes rajongásukat.

Andrássy így írhatja alá ezután magát a királynőhöz intézett leveleiben: »Az ön hű barátja«. Minden címezés elmarad, sőt később letűnik a levélpapírról a grófi címer is »Fidelitate et fortitudine« s helyette vagy közös eszményük, a ló, vagy az ibolyavirág kerül a levélpapírra. A ló — szinte azt mondhatnám, a magyar táltosok ősi lova, mert hiszen egyaránt fővonzalma, tárgya gróf Széchenyi Istvánnak, gróf Andrássy Gyulának, gróf Tisza Istvánnak s a magyar parasztnak. Az ibolyavirág, mert mikor »a szép akasztott ember« száműzetésében a párisi szalonokban keringett, mindenki tudta róla, hogy ibolyát hord a kebelén. A bizalmas levelekből, melyeket az Andrássy-levéltár őriz, napnál világosabb, hogy a Andrássynak és Deáknak a »császárral való minden találkozását Erzsébet erőszakolja ki nagyszerű asszonyi diplomáciával s ha kell, fortéllyal. Ferenc József személyi megközelítése a dualizmus érdekében ő általa történik, s enélkül nem lett volna kiegyezés. Enélkül Bismarck Európája nem jegecesedik ki hatvanhetes alkotmánnyá nálunk. Erzsébet királyné első sajátkezűleg írt magyar levele Andrássyhoz, még tele van ékezeti hibákkal (kezdő szavai: ép most). De tele van avval az eltökéltséggel, hogy a »Mesternő« (ez ő) a »Mesterrel« (ez a császár) véletlen találkozásokot készít elő Andrássy számára. Halatlan erős asszonyi ösztönnel dolgozik ettől fogva folyton azon, hogy Andrássy delejes személye hatni tudjon a mindig színtelen Ferenc Józsefre, kinek nagysága viszont éppen abban fog állani, hogy hosszú uralkodásában végül annyira azonosítja majd magát monarchiájával, hogy

egyéniisége teljesen eltűnik. De vele együtt azután eltűnik a monarchia is.

Erzsébet megértése nélkül nem lehet felfogni sem Andrássy Gyula »gondviselés-szerű« szerepét és »szerencsés-jét«, sem a kiegyezés létrejöttét, még pedig azért nem, mert az októberi diploma és az ő magyar közjog is folyton élnek, egymás ellen működnek, folyton összeütköznek s kell valaki, aki saját magából teremt középük összeragasztó lélekanyagot. Erzsébet királyné tündöklően érdekes egyéniségéről azóta sok könyvet írtak már, csak azért is, mert a Habsburg-tragédiák egész sorozatán vergődik keresztül, míg maga is gyilkos törtől ledőlve dől el a Genfi-tó virágoktól pompázó partján, a Mont Blanc hóködös csúcsaival szemben. Wittelsbach-természet, tehát mindig túlfeszült és fantaszta. Aki II. Lajos király pazar kastélyait látta, a tó közepére varázsolt Herrenchiemsee-t, a föld alól felemelkedő süllyesztőjével, vagy a felhőkbe épített Hohenschwangau-t szemlélte, hol a holdsugaras vízesés fölé szivárványívű boltozat feszül, hogy Lohengrin ott ábrándozhassák: annak, mikor Korfu szigetére ér s ott megpillantja Erzsébet királyné Achilleion-ját, hol pálmák s magnóliák között sötét ciprusok árnyékában egyszerre áldozott Homerosnak és Heinének, rá kell ismernie a két zseniálisan túltengő lélek hasonló pszichofizikai adottságára. A bismarcki irodalom tanulsága szerint II. Lajos bajor király mesében járó költekezése tette lehetővé azt, hogy a vaskancellár kifizetvén a király adósságait, éppen általa ajánltatta fel Versailles-ban a császári koronát Vilmos porosz királynak, ki rossz kedvvel s erőltetve állott bele abba a történelmi tableau-ba, melyet a legyőzött Franciaország fővárosában Bismarck az ő számára rendezett, — s így vitte végbe azt a váratlan csodát, hogy az egyetlen lehető pillanatban a bajor király által Dél-Németországot a porosz királysággal egy birodalommal egyesítette. Wittelsbach Erzsébetnek, a »különös nőnek« (*Die seltsame Frau*-nak nevezte Corti gróf róla írt komoly s alapos művét; túlfinomult idegrendszere s ábrándokat kereső irreális rajongása kellett ahhoz, hogy létrejöhessen a bismarcki Európa másik történelmi festménye: mikor »a nemzet daliája« Szent István bűvös koronáját Ferenc József fejére s a szépséges királyné vállára teszi. E párhuzamot folytathatom: II. Lajos bajor király életét az tölti ki, hogy egy nagy művészért, Wagner Richárdért

rajong s annak varázsa alatt építi föl lovagvárait. Erzsébet mély s csapongó rajongása annak szól, ki páratlan művészelke volt a politikának, gróf Andrássy Gyulának. Ő a királyné tiszta romantikájának mesebeli hercege. Mihelyt 1879-ben Andrássy Gyula kiválik a politika aktív tényezői közül s nyugalomba megy, Erzsébet megszűnik érdeklődni a magyar politika iránt s messzebb hősköltemények felé száll verdeső lelke: Homeros világát keresi — örökké nyugtalanul.

Fejedelmi vér — sok unokatestvéri házasság leszármazottja — a bécsi Burgban rabnak érezte magát, mert Zsófia, a császár anyja, börtöni regulákba szedte Sisi (ez volt otthon becéző neve) egész életét s otthonát. Meggyötört fellengző lelkének kellett a délibábos messze magyar pusztákba s regényes lakói felé való szabadulás. Az osztrák Hamupipőke még azt is megérezte, hogy a férji hűség nem otthonos a bécsi udvarban, ragyogó kárpótlást — Zsófia által utolérhetetlent — kívánt asszonyi ékszer gyanánt: a magyar koronát. Szent István ősi koronájának varázslata oly ösztönösen hatott Erzsébetre, mint Victoriára az indiai császárság gyémántos dísze. Ezt Disraeli hozta meg, amazz Andrássy Gyula gróf.

Ha valaki kételkedik abban, hogy e három léleknek: I. Ferenc Józsefnek, Erzsébet királynénak s hősünknek találkozása a magyar szent korona példátlan büvkörében valóban nem más volt, mint a Történelem külső, végzet-szerű erőinek emberi lelkek általi belső valóraváltása: az olvassa el azt a levelet, amelyet Erzsébet királyné az elvesztett s dinasztikus bukást jelentő porosz háború idején a zugligeti villa erdejéből 1866 július 14-én Mailáth Györgynek ír Bécsbe, azért, hogy levelét a császárhoz juttassa. Eképpen szól ez (németül): »Én őszinte vagyok önhöz. Mindenekfölött arra kérem, helyettesítsen a Császárnál. Vegye át azt a szerepemet, hogy nyissa ki a Császár szemeit ama veszedelemmel szemben, melybe menthetetlenül belebukik, ha Magyarországnak még mindig nem akar engedményeket tenni. Legyen megmentőnk, ezért könyörgök a mi szegény hazánk s fiam nevében. Számítok ebben az ön barátságára, mert úgy képezem, hogy kissé baráti indulatot érez irántam. Az az engedmény, melyre a Császárt rá akartam venni, de amelyet, sajnos, ő még nem tett meg nekem, abból áll, hogy bocsássa el a mostani kormány

tagjait s gróf Andrásy Gyulát nevezze ki külügyminiszterré. Ez olyan engedmény volna Magyarország részére, amelyben meghátrálással nem kompromittálná magát. Andrásy népszerűsége az országban megnyugtatóan hatna s bizalmat keltene, a királyságot csendben tartaná addig, míg majd végre a körülmények megengedik, hogy a belső viszonyok rendbehozassanak ... Ha a Császár erre semmiképpen sem vehető rá, akkor Andrásyt legalább is Magyarország miniszterévé nevezze ki, hisz most arra van legnagyobb szükség, hogy az ország megnyugtattassék s egy ilyen ember, aki hazájának a jobb jövő biztosítékát tudja nyújtani, odáig vigye a nemzetet, hogy minden összeszedhető erejét a Császárnak nyújthassa. Most mindent letettem az ön kezeibe. Minden tartózkodás nélkül fordultam önhöz. Én csak teljes bizalmat tudok adni, vagy semmit, hozzá létre azt, ami nekem nem sikerült, akkor milliók fogják önt áldani s fiam naponként úgy fog önért imádkozni, mint legnagyobb jótevőjéért. Ezt a levelemet nem bízom a postára, átadóját addig magánál tartóztatja, ameddig akarja, de válasz nélkül ne bocsássa vissza. Isten áldja meg! (E szavak magyarul.) Erzsébet«.

Milyen tündöklő tükör ez a szép fejedelmi levél! Erzsébet nem közjogi engedmények által akar békét teremteni, hanem ember által, Andrásy által s külügyi vezérnek szánja, mert megérzi a Sorsnak bismarcki fuvallatát. Ugyanez az alaphang csendül ki a királynénak abból a leveléből, melyet Ferenc Józsefhez ama találkozás után ír, melyet a Mesternő rendezett. »Andrásyval beszéltem, természetesen egyedül. Világosan és érthetően adta elő nézeteit. Én megértettem azokat s arra a meggyőződésre jutottam, hogy ha Te öbenne bízol, de *egészen, egészen* bízol, akkor nemcsak Magyarország, de az egész Monarchia megmenthető. De Neked okvetlenül magadnak kell beszélned velem, még pedig rögtön, mert minden nap úgy alakulhatnak a viszonyok, hogy ő végül azután semmire sem vállalkozik, hisz ilyen pillanatban sok önfeláldozás kell a vállalkozáshoz. Beszélj tehát rögtön velem, ezt minden tartózkodás nélkül teheted, mert arról biztosíthatlak, hogy nem olyan ember, aki mindenáron szerepet akar játszani, vagy elhelyezkedésre pályázik, ellenkezőleg, kockára teszi mostani szép helyzetét. De mint minden becsületes férfi, ő is kész arra, hogy akkor, amikor az állam hajója közel van a hajótöréshez, mindent,

mi hatalmában van, ideadjon a mentéshez, mindent, amivel rendelkezik, tehetségét és országos befolyását lábaid elé tegye. Utolszor kérek Rudolf nevében, ne szalaszd el e végső pillanatot. Megkértem Andrássyt arra, hogy Neked teljes őszinteséggel tárja föl az igazságot s mindent mondjon el, még azt is, ami, sajnos, nem kedvező. Kérek, levelem vétele után azonnal sürgönyözz, hogy Andrássy induljon-e az esti vonattal Bécsbe. Én holnap ismét Paulához (Kielmansegg grófnő) rendelem őt, hogy a választ közöljem veled. Lia most »nem«-et mondasz, ha az utolsó órában még ma sem akarsz meghallgatni egy önzetlen tanácsot, akkor vétkeesen cselekszel mindnyájunkkal szemben. Több levelet aztán ne várj tőlem. Rám nézve akkor nem marad más hátra, mint a vval nyugtatni meg lelkiismeretemet, hogy történjék bármi, Rudolfnak egyszer azt mondhatom becsületesen: »Mindent megtettem, ami erőmtől tellett, a rád zúdult szerencsétlenség nem az én lelkiismeretemet nyomja.«

Shakespearei lélekképet látunk ebben a tükörben. Az égen vonuló komor felhők tükröznek a királyi szívekben. Erzsébet és Andrássy úgy találkoznak a viharverte történelmi idők gomolyában, az utolsó pillanatban, mint mikor egymásra torló felhőkből kipattan a villám. Személyi kérdéssé lett a történelem, tehát a kiegyezés is. Azzá vált a harmadik szereplőre, Ferenc Józsefre is. Mily jellemző elhatározása! A retentő nyomást érzi ő is, de lelkében a poroszok által dinasztiáján ejtett megaláztatás érzete lakik legmélyebben s ezért legerősebben erre reagál. Ezért külügyminiszterré azt a szász minisztert, Beust-ot teszi meg, ki vele tartott Bismarck ellen, Andrássy Gyulából pedig magyar miniszterelnök lesz. 1867 február 18-án vonul be a magyar képviselőházba az ország tüntető tapsai között a felelős magyar minisztérium, 1867 június 8-án feledhetetlen ünnepély keretében Andrássy Gyula nádori minőségben királlyá koronázza Ferenc Józsefet, a császárt s királynéként ragyog Erzsébet. Andrássy úgy most, mint minden későbbi, legbizalmasabb levelében Erzsébetet jelöli meg a megkoronázott kiegyezés nemtője gyanánt. Tehát így kell elhinnünk azt.

(Ezek után érdemes elolvasnunk II. Kákay Aranyos írását, a készülő Apponyi-párt közíróját, ki 1878-ban így írt: »Nem fogja tagadni senki, hogy a 67-i kiegyezés Deák Ferenc nélkül nem történhetett volna meg, ámde gróf Andrássy Gyula nélkül megtörtént volna!«)

Mielőtt most megfordítanék a történelem képes kárpitját, hogy annak nem a külső európai, bismarcki, hanem a belső, magyar pártpolitikai mintázatát lássuk, még egy szálát a csodálatos és színdús gobelinnak újra az ujjaink közé kell ragadnunk. Mert ez a szál a későbbi kifejlés legbensőbb motívumához tartozik. Általa és belőle fonódik tovább a jövő. Külügyi hatás alatt, külügyminiszternek volt szánva, mint a királynői levélben láttuk, Andrássy Gyula. Míg magyar miniszterelnök, azalatt egyszer olvasunk Erzsébet királynőhöz írt bizalmas leveleiben külügyi elhatározásáról, igaz, hogy az hozzá méltó s nagyjelentőségű. Ezt írja: »Én mindig a legnagyobb súlyt fektettem arra, hogy Poroszországot elválasszuk a másik északi szomszédtól« (t. i. Oroszországtól). Ellenben csak a vak nem látja, hogy egész ötesztendei magyar miniszterelnökösködése alatt ott rezeg benne igazi hivatása: külügy minisztersége. Andrássy Gyula 40 éves volt, mikor elérte azt a polcot, mely minden más magyar politikusnál a fölfelé ívelő pálya csúcsát jelenti: a kormány elnökséget. Mégis minden ízében, tényében nyugtalan. A kielégítetlenségnek, az igazi cselekvés utáni sóvárgásnak ugyanazt a rejtett idegességét látjuk még ekkor is benne, amely úgyszólván minden magyar politikust elért, mikor negyvenes éveinek közepére jutott s mindegyiknek lebírhatatlanul befolyásolta szereplését. Egész modern történetünkben ezek a kritikus korok szülik a politikai válságokat.

Most pedig fordítsuk át a történelem adta ábrázolást a visszajára s keressük meg a drámához szükséges ellenjátékost, a kontrapartnert. Hol találjuk meg Tisza Kálmánt, mikor fölvonul, hogy tevékenykedjék a koronázó országgyűlés, melyet egy élesszemű karikatúrista hegyes ceruzájával megábrázolt? (Lásd a mellékelt képet.) Mikor a hatvanhetes bizottság főzi-forrasztja a dualisztikus alkotmányt, melyhez bölcs Deák adja a fundamentális anyagot, Lónyay Menyhért a gazdasági lehetőségek kiméretezését s Andrássy Gyula végzi a külső formába illesztés művészetét: ebben az alkotmány-adagolásban a balközép nagytehetségű vezére, Tisza Kálmán, nem viszi tovább egy ügyes, vidékről felkerült prókátor fogásainál és egy kerületi kortes zavaró taktikájánál. Mikor a sajtóban kell előkészíteni a nagy megérést, akkor a mindig megbízható Szász Károly ennyit ír föl róla krónikájában: »Tiszát inkább óhajtjuk a szószéken látni, mint az irodalom terén. Nem született írónak, Nin-

csen verve-je, sem eleganciája, eszméi nehezen fűződnek sorba, kifejezései nem szerencsések, egész irálya nehézkes is, közönséges is. Hogy szónoknak sokkal kedvesebb, annak okát részint hangja és alakja elégiái hatásában, részben abban találjuk, hogy inkább tűzbe jön beszédközben, mint a tollal kezében, s szelleme rendes ridegsége inkább megolvad a szó elevensége, mint a csöndes eszmélkedés által.« A sorsdöntő háborúval, Bismarck nagy csatájával szemben, az európai feszültségnek hozzánk elérkezett történeti légnyomása alatt vájjon mit cselekszik? Idézzünk: »Föláll Tisza s oly keserűséggel, minőt a jelen országgyűlésen tán egyszer sem mutatott, vádolja a kormányt, kiterjeszkedik a küszöbön álló háborúra s a magyar ifjak idegen csataterre hurcoltatására, nyomatékozza, hogy az ínség alkalmával alkotmányunk visszaállítását követelőleg kell sürgetni, különben az ínséges népen nem segíthetvén. Utána ugyanazt és sokkal rosszabbul ismétli Madarász. A baloldal két árnyalatának vezérei ismét egy kalap alatt. Deák összevonta nagy szemöldeit s homlokán sötét vihar gyülekezett, melynek első villámai apró, tüzes szemeből mindjárt kilövelltek. »Ha valaki, úgymond, ezeket hallaná, s mit sem tudna országgyűlésünk eddigi folyamáról, azt hinné, hogy fél év alatt összedugott kezekkel ültünk itt és elvett alkotmányunk visszaállítását nem követeltük, nem sürgettük. Azok, miket imént hallottam, e vádat, e gyanúsítást foglalják magukban. De én visszautasítom azt. Azt hiszem az országgyűlés megtette kötelességét. Két fölirata erélyesebben és nyomatékosabban követelte vissza az alkotmányt, mint azok az újabb frázisok, miket hallottunk.« Tisza és Madarász hallgattak. A vihar magva el volt vetve.« így a krónika.

Ne csodálkozzunk ezek után, hogy míg elébb (V. Fejezet) azt hallottuk, hogy Deák Ferenc eleinte fiaként szerette Tiszát, most haraggal fordult el tőle. Ne csodálkozzunk azon sem, hogyha az amerikai történelmi Encyklopaedia módszere szerint különválasztanék azokat, kiket az óceán túlsó partján »makers of history«-nak, a történelem megcsinálóinak neveznek, azok közé most nem sorolhatnánk be Tisza Kálmánt. Még mindig más deszkákon áll, mint ahol igazi szerepében fel kell lépnie.

Az 1861-i országgyűlésen annak az ellenzéknek, melyet vezet s melyből kiemelkedik, hangulatát Patay uram így

dörögte el a Házban: »A leghatározottabb határozat mellett szavazok.« Jámbor Pál hozzáteszi: »Én a föliratot 99 okból nem pártolom.« És Besze János hangos szava zeng a terem fölött s honfiúi elkeseredéssel szól a szavallata: »Én a rozmaringszálat fenntartom és majd ha a kétfejű sasnak hamvai-ból egy magyar fiatal phónix emelkedik föl, annak szájába adom, hogy vőfély gyanánt vigye föl Bécsbe, s üljük meg, ha tetszik az aranylakodalmat, de csak úgy, ha lehet.« Ily emelkedetten készült a magyar zsinóros politika arra, hogy — elhelyezkedjék Bismarck Európájában. Tisza Kálmán megszólalása merőben formális, egyedül ott hallatszik a sok papiros és pergament mondat mögül élő hang, mikor 1861 május 6-án azt jelenti, hogy »a demokrácia igényei s a teljes jogegyenlőség kívánalmi szerint intézkedni akarunk«; rosszul megfésült mondata odáig viszi, hogy a demokráciát s szabadelvőséget akarja külpolitikánk varázsigéjévé is átváltoztatni, ekként: »A magyar szabadelvőség egyedüli biztosítéka a török birodalomhoz tartozó, határainál levő nemzeteknek aziránt, hogy Ausztria irányukban nem fogja az elnyomó szerepét játszhatni«. — Ez nyilván Kossuth Lajos emigrációs tervezetéből van kivéve. Egyébiránt taktikájához híven megelégszik azzal (május 16), hogy »az ő pontozatainak előmunkálatait majd akkor kell határozatba fektetni, ha a Ház képes lesz törvények alkotásába bocsátkoznia vagyis megint kitér az elől, hogy beléálljon a kiegyezés érési folyamatába. Lendülni egyedül akkor tud, mikor Deák második felirati javaslatát, ezt az utolérhetetlen közjogi mesterművet magáévá teszi; ekkor őt is magával ragadja Deák szellemi magassága s így szól: »E föliratban erős meggyőződésemet, legszentebb elveimet egészen lelkemnek titkos sejtelméig kifejezve látom. A nemzet nem fog bizonytalansággal fegyvert ragadni, csend lesz a honban és nyugalom, de ne reméljék elleneink, hogy ez a sírnak élettelen csendje, melyet csupán az elhalok utolsó sóhajai zavarnak; csend lesz és nyugalom, de olyan, mint megedzve, megerősödve támad az élet. A bécsi kormányfő férfiak örömittasan élvezhetik az abszolútizmus gyümölcsét, de vigyázzanak, nehogy azon gyümölcshez legyen hasonló, melynek élvezése az első embert a paradicsomtól fosztá meg!« Ezt az 1861 augusztus 8-át följegyezhetjük azért, mert első és utolsó eset, hogy a pátosz, melyet Deáktól vesz át, azt a Tisza Kálmánt, aki épp úgy kerüli, sőt

gúnyolja a virágos hasonlatot, mint ahogy ellenkezőleg, Andrásy a hasonlatok kedvéért sokszor otthagyja a száraz okfejtést, kicsábította a tulipános pirosló rétre. Igaz, hogy nekilendülő metaphorája végül is megakad — jellemzőképen — a falusi bibliában. Még jellemzőbb azonban az, ami az országgyűlés feloszlásakor történik. Tisza augusztus 21-én határozati javaslatot nyújt be azokról a reformokról, melyeket — az országgyűlésnek meg kellett volna alkotnia. A közönség felé fordított s más által be nem váltható ígéreteknek ez a fölmutatása egyik legmesteribb kelléke taktikai rendszerének.

Mikor 1865-ben a második, az alkotmányozó országgyűlés elérkezik, az ellenzék vezérének szerepe igen egyszerű, mert fényesen megélhet abból, amiből azután minden országgyűlés elején megélt a magyar ellenzék minden vezére. »Lám, megjelent az első bölcselő. Nagy sor jövend utána, szép hűgom«, mondatja Madách Luciferrel Évának mindjárt ott az első paradicsomi jelenetben. íme megjelent az első tiltakozás a törvénytelenül összeszerzett többség ellen. »Ha a többség, mondja Tisza Kálmán, föl legyen jogosítva megfosztani a kisebbséget, hogy ügyét földeríthesse, úgy a képviselőház kebelében a legnagyobb zsarnokság, a többség legkiállhatatlanabb zsarnoksága fog uralkodni.« így szól Tisza Kálmán 1866 január 15-i ülésén a képviselőháznak. Nagy sor jövend utána! Mert Tisza ezt még sokszor fogja hallani, mint minden ellenzéke szölamát, — de magával szemben.

1866—67 közjogi polémiája, melyből a háború előtti nemzedékek politikai tanultsága élt, — sőt túl volt tömve vele — ma már úgy kiesett fajunk sorsából, mint a messze úton a saraglyából elhullatott elemózsiás kosár és pincetok. Akkor nagy szükségünk volt reá, ma már sem mi, sem az utánunk jövök nem vehetik hasznát. Épp oly kevésbé részei történetünknek a 67-es ellenzék azon mesterkedései, melyekben Tisza azon igyekszik, hogy az ország gazdasági Ínségét, sőt a szárazságot vagy a vízáradást hogy lehetne közjogi gravámenekül felhasználni. Az egyetlen, mi a kialakuló kiegyezésnek beszédtümegéből a magyar történet kutatóját ma érdekelheti, s ami összeköti a világháborún át a sorsdöntő események folyamatát, az a lelki fölvetel, mely a főszereplőkből a világpolitikai nagy mozzanatok belső lenyomatait akarja napvilágra hozni és bemutatni. A magyar ország-

gyűlés már 1866-ban oly távol volt attól, hogy az európai kialakulás mélyreható nagy rezgését átvegye, — s ehhez a szokásához azután mindvégig hű maradt! — hogy akkor, amidőn az egész európai láthatárt beborította Bismarck fellege s a német hegemoniáért folyó küzdelem kitörés előtt állott, az alkotmányozó országgyűlést gróf Keglevich István 1866 február 19-én azzal nyitotta meg, hogy »nézete szerint az osztrák birodalmat semmi komoly veszély nem fenyegeti«. Most mit mond Tisza? »Nem akar külpolitikáról beszélni, nem mintha nem lehetne legalább annyi alaposággal kimutatni azt, hogy igenis közeledhetnek komoly bonyodalmak, melyek Ausztriát érinteni fogják, mint annak ellenkezőjét. De a pénzügyi zavarok kisebb vagy nagyobb voltából sem akar kiindulni. Többen mondtak a képviselő urak közül olyanokat, mikre felelni szükséges, azonban ezek némelyikére már megfeleltek mások 3 nagyon hosszas lenni nem akarván, mindenre felelni magam sem óhajtok«. Mint lehántott bőr alól a meztelen izom, úgy domborodik itt elő a tipikus Tisza Kálmán-i vonás: fölmutatni a nagy problémát, de nem tenni reá a kezünket. ő nyilván másra van szánva, mintsem hogy a világtörténelem kerekét megragadjja.

Egyik kemény bírálója, Toldy István, így foglalja össze 1867—72-i szereplését: »Tisza Kálmán egy modern doktrinarizmussal eltelt félig junker, félig táblabíró volt, határtalan, de kicsinyes hiúsággal, mely képtelen volt pártvezéri viselkedést az ország nyugalmanak föláldozni. Ezenkívül teremtő eszmék és lelkesülés hiánya tüntették ki leginkább. Az országgyűlés vége felé, bár a viszonyok ugyanazok maradtak, Tisza mindinkább fölébe kerekedett Ghyczynek (a baloldal másik vezérének) hatalom dolgában és természetes volt, hogy Ghyczy kételkedő, folyton kutató szellemén szükségkép felülkerekedett Tisza rövidlátó makacssága és telhetetlen uralkodásvágya.« Ez a beállítás megint helytelen és félszeg, éppen azért, mert féligazság, s így megteveszthette a kortársakat. Tisza Kálmán lényében semmiféle Röntgen-átvilágítás sem tud fölfedezni egy szemernyi személyi hiúságot. Egész egyénisége, lelki alkatában ép úgy, mint ruházatában, tüntetőleg lompos. Amit ekkor a kezdetleges párküzdelmekben annyian hiúságnak, vagy uralomvágnak láttak benne, az nem egyéb, mint a pártvezérségre elhivatott tehetségnek tapogatódzása, szervező-

képességének szűk körökben való kifejtése. A párttöredékek klubjainak sarkából nézve, ezek a próbák makacsnak és »telhetetlen uralkodási vágnak« látszottak. Később országos méretekre fognak emelkedni az egész magyar s európai történelmi folyamat érdekében. Igaz, Tisza Kálmán most 37 éves s gyorsan közeledik minden magyar politikus ama döntő korhatárához, melyet rájuk a negyvenes évek közepe jelent.

Az 1865—68-i alkotmányozó országgyűlésen Tisza Kálmán ötvenkétszer beszélt. Ha összevetjük ezt azzal, hogy a következő parlamentben, mikor már a dualizmus sorsa, sőt a német hegemonia kérdése is eldőlt, 1869-ben, tehát esek egyetlen esztendő alatt, 173-szor jelentkezett szólásra, akkor megérthetjük, hogy hol érzi ő magát majd elemében. A nemzetközi nagy víztükröt a más birodalmának tartja, ő a belvízi tóban csapkod és fickándozik. Andrássy Gyulával szemben, ki még miniszterelnök, de már külügyminiszter akar lenni, itt készülődik ama Tisza Kálmán, ki mesterséggel elkerüli a nemzetközi medencékbe húzódó politikai erecskéket is, nemhogy valamely nagy európai folyam áramlatába vesse bele magát. Ám annál jobban erősödik ama belső szervezés iránti tehetsége, melyről Andrássy nyugtalan, művészi keze mindig lesiklik. A két politikai ellenfélnek, a Felvidék és az Alföld százados ellentétjét megszemélyesítő két nagy dinasztia két nagy sarjának megkezdődik az a drámai játéka, mely éppen ellentéteik folytán teszi őket összetartozandókká és egymás kiegészítőivé. Most még nem tudja egyikük sem, hogy egymást keresik. Még kevésbé tudják ezt róluk saját párthíveik, kik közelről s ezért rövidlátó szemmel nézik mindkettőjüket. Ennek a két nagy tehetségnek illetően politikai kifejlése képezi a kiegyezési évek igazi, belső, sőt azt merem mondani, európatörténeti lényegét. A többi mind látszat s üres beszéd, amely körülöttük folyik s amelyet senki sem fog többé a történelem lomtárából kiásni. De ők Deák nagy műve mellett igazán éltek s ezért voltak igazi Történelem,

A királyt és a kiegyezési művet megkoronázó országgyűlésen Tisza a 67-es alap ellen foglal állást. Íme: 1867 március 21-éa így beszél: »Függetlenségi szempontból kénytelen vagyok teljes őszinteséggel kimondani, hogy meggyőződéseim szerint, ha a hatvanhetes bizottság többsé-

gének véleménye (azaz Deák Ferenc kiegészése) elfogadtatik, Magyarország függetlensége veszélyeztetve, sőt csónkítva lesz. Ezek után függetlennek tartani ily államot legnagyobb képzelődése Nem kell delegáció, nem kell közös minisztérium, »a közös külképviselet egyenesen veszélyezteti, hogy Magyarország önálló helyzete mégis a világnak bemutattassék. Ellenkezőleg minden eddigi törvényeinkkel, most azt mondjuk ki, hogy a magyar hadsereg az egész hadseregeknek csak egy része«. Ha kell, állítsunk fel vámsorompókat és mily sérelmes, hogy a közös pénzrendszert nem változtathatjuk meg önállóan. »Nem mi, mások, Magyarország függetlenségét a delegációk örvényébe fogják temetni«. S eképpen végzi: »Ha függetlenségünkhöz ragaszkodunk, egy, bár nem hosszú, időre ismét a szenvedések korszakát idézzük fel hazánkra, igaz, de saját szenvedéseink árán fönntartjuk sértetlenül a jogi alapot, melyen a törvényesen független Magyarország dicső épülete fog fölemelkedni: míg ellenben, ha beleegyezünk azokba, amik a hatvanhetes bizottság javaslataiban is elmondatnak, ha a második utat követik, hiszem, hogy boldogabbak, nyugodtabbak leszünk, mi, kik ma élünk hazánkban, több szabadságot fogunk élvezni, de önmagunk tettük lehetetlenné azt, hogy a törvényesen független Magyarország, mint ilyen, feltámadhasson. Ne engedjük, kérem, ne engedjük, hogy a történelmünknek mindeddig a nemzeti önlemondás által nem homályosított lapjaira azt írhasa föl az utókor, hogy 1867-ben a nemzet képviselői, belefáradva a küzdelembe, nem bízva többé az ország erejében és kitartásában, olymódon szereztek ideiglenes jobb létet a hazának, hogy önmaguk beleegyeztek függetlenségi jogalapunknak korlátozásába. Én, tisztelt Ház, ebbe bele nem egyezem s ezért a hatvanhetes bizottság többségének javaslata ellen szavazok«.

Ennek a beszédnek minden szava tüzes hamuként fog egy nemzedéken át folyton-folyvást Tisza Kálmán kormányzatára hullani. Annyira betölti egész politikai levegőnket, hogy más csapadék oda el sem fér, s ebből lesz a dualisztikus kor parlamentjének állandó légköre. Mindenkinék, aki Tisza Kálmán ellen föllép, ugyanezekre a szavakra kell ráfanyalodnia, sőt, ha már nagyon érzi érvényesülése idejének elkövetkezését, ezekkel magyarázza magát a hatvanhetes kiegészést is. A szónoki lélektan szempontjából legjellemzőbb ebben a programnyilatkozatban az

a kitétel, hogy »a kiegyezés által Magyarország függetlensége veszélyeztetve, sőt csonkítva lesz«. Tehát biztos szárnyalás fokozása helyett decrescendót hallunk, azt is erőltetve, mint a mondat szerkezet kínos görcsössége mutatja. Kétségtelen, hogy itt nem az egyén beszél Tiszából, hanem az öröklött ősi gravaminális politika lemeze berreg le benne; s az is kétségtelen, hogy azt, ki e szavakat elmondta, nem szónoklataiból fogja megismerni a világ (beszédeit soha ki nem is adják!), hanem ami mögöttük s bennük ott rejtőzik: a cselekedeteiből.

Nem a kiegyezésnek, s még kevésbé a dualizmus korának történelmét írom, — az első feladatot *Kónyi Manó*, a másodikat *Gratz Gusztáv* avatott tolla sokkal jobban elvégezte nálamnál — hanem két történelemformáló léleknek a belső szerepét kutatom s elétárni igyekszem. Ezért szerényebb célomhoz tökéletesen elegendő, ha jellemzésül Tisza Kálmánnak a Deák Ferenc-i kiegyezés ellen intézett két olyan rohamát rajzolom papírra, amelyekben Andrassy Gyula könnyed művészi zsenialitása a gravámenes politika faltörő gépének támadását egyetlen váratlan kézfordulattal Don Quichote-i harccá változtatta át. A támadó lovag lándzsájával a vár helyett, mely a történelmi kényszer gránitköveiből épül, szélmalomnak megy neki s leesik fejről a csillogó negyvennyolcas pártszavak sisakja.

Deák és Andrassy kiegyezési műve már befejezéshez közél s mert megérik rajta, hogy európai szükségletet képvisel, a megnyugvásnak népszerűsége kezdi lassan körülvenni. Most, most kell tehát rést találnia az ellenzéknek. Már koronázás után vagyunk s e nagy hangulat csak ott szaggatható meg, hol a szabadságharc fájó emlékei vannak emberi kézzel s hirtelen elhantolva. Ide kell tehát beleilleszteni a taktikát. Az 1867 június 21-i ülésen a balközép s nem a függetlenségi ellenzék vezére tehát, Tisza Kálmán föláll s megkérdezi a kormánytól: mi lesz a közösüges új korszakban a rokkant negyvennyolcas honvédekkel, özvegyekkel és árvákkal, mivel hogy »még az elnyomás perceiben is ama gyászos halmot (Aradot, a 13 vértanú helyét), mely a nemzet reményét és leghűbb fiai egy részének hűlt testét fedezi, a dicsőség fénye ragyogta körül s hosszú éveken keresztül a dicsőség eme fénye volt egyedül az, mely hazánkra borult.« Mindezt akkor mondja el, mikor I. Ferenc József és Erzsébet Andrassy tanácsára a nagy béke

okából »fátyolt borítottak a múltra«, a koronázási ajándékot a honvédmeháznak juttatták s mikor az aradi tábornokok kivégzésében a császár-király is részesnek érzi magát. De Tisza beszél, mert kezdi úgy látni, hogy »a közös ügyek örvénye máris elnyeléssel fenyegeti hazánk függetlenségét«. Ezek szavai. Andrassy első válasza sustorgó tűzijáték. Szerinte »az ellenzék célja nem annyira a honvédek segélyezése, mint inkább az, hogy a kormánynak nehézséget okozzanak és e két cél egyesítése tette némileg zavarossá a szó veget.«

»A király a koronázási ajándékot a negyvennyolcas honvédeknek adván, ha az országgyűlés a Felső nagylelkűségét akarná utolérni, akkor neki most azokat kellene segítenie, kik az uralkodó seregeiben a magyarok ellen küzdöttek. Mindezen okoknál fogva a beadott indítvány el nem fogadhatom és az indokolt napirendre áttérést pártolom, meg lévén győződve, hogy ebbe az összes nemzet bele fog nyugodni, leginkább pedig azok a honvédek, kiknek önzéstelen érzelme előtt én úgy a minisztérium padján, mint a magánéletben tisztelettel meghajlok.« Szűnni nem akaró taps és éljenzés. 220 képviselő áll fel Andrassy mellett s csak 79 tart Tiszával. De Tisza Kálmán szívós s nagyon jól tudja, hogy a rokkant honvédek ügyében Negyvennyolc élő hangja szól. Ezért állandó politikai könny forrást akar itt nyitni. Gondosan ápolja tehát a sebet, mikor egyéb részt a kormánynon nem talál. A következő országgyűlésen már a honvéd rokkantak és árvák nemzeti gravámenne dagadnak. Ám Andrassy, a művész és gavallér, egyetlen nagyúri elhárító mozdulattal falnak viszi az ellenzékot; történik ez 1870 március 11-én. »Semmi sem ellenkezik annyira egyéni felfogással, mint az a hazafiság, mely tüntetéssel jár, de minthogy önök közül némelyek már másodsor hozzák a kérdést ide, ahová nem való, szeretném azt oda visszaterelni, ahová való s miután önök azt mondják, hogy innen az országgyűlés terméből akarják a segélyezést, ahova önöket a kormány nevében nem követhetem, követem mint magánegyén s azt hiszem föl fognak menteni a tündöklés vágyának gyanúja alól, ha bátor vagyok a tisztelt Ház asztalára egy ívet letenni, melyen magam megkezdem az aláírást 10.000 forinttal. Nincs több mondani valóm; segítsünk, de nem az adóalapból. E segély onnan jött, ahonnan jött az 1848-i ígélet, mely az illetöket bizonyosan nem sértheti. Méltóztassanak az aláírást folytatni, méltóztassanak arról gondos-

kodni, hogy az igazi honvédek rokkantjai s nem azok, kik ebből mesterséget űznek, összeírassanak — meg vagyok győződve, hogy a nemzet gondoskodni fog róluk.«

A hatás országszerte óriási. Andrassy nemcsak a koronát védte meg érzékenységében, hanem a maga nagylelkűségét állította ragyogóan a szürke és fukar Tiszával szemben.

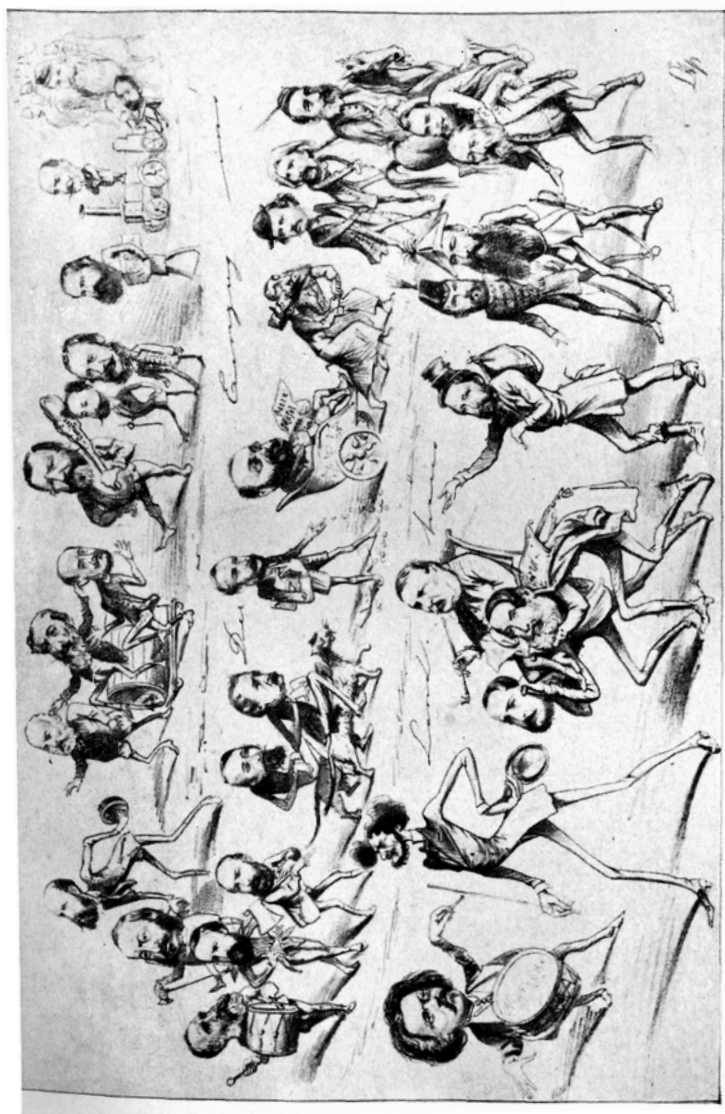
A másik torna még tökéletesebb. A dualizmus egész korszaka alatt a nagy manége-en minden politikai műlovarunknak legtapsoltabb mutatóványa az volt és mindenha is az maradt, ha sikerült magasra tartott égő abroncsot átugrani a pártparipájáról, úgy, hogy megint visszataláljon nyergébe. Ezek a magasratartott égő karikák a közözügyi címek és címerek — K.K. — K.u.K. — császári és királyi — voltak, melyeket soha józanul és egyszerűen rendbehozni nem lehetett, azért, mert mi más kiegyezést fogadtunk el, mint az októberi diplomában részben megmaradt osztrák alkotmány s mert Zágrábban megint más szövege volt a törvénynek, mint Budapesten. Tisza Kálmán ezen a karikán is megkezdte a versenyugrást. Nem sejtette akkor, hogy mennyi s mily magas iskolát tanult követője lesz.

Tisza s a balközép leginkább a delegációk intézményével van megakadva. Megtagadta azt, bár sejtí, hogy a dualizmus gépezetének ez a központi csávéra. A Deák-pártot sújtsa érte a történelem ítélete! (1867 május 22.) Ismételten kijelenti, hogy »a delegációt, mely végveszéllyel fenyegeti önállóságunkat, el nem fogadom«. (1869 július 2.) De a delegáció itt van, élő hatalom s ezért minden delegációválasztás előtt kiüt a válság az ellenzéken belül, hogy részt vegyenek-e benne, vagy büszkén mellőzzék? Rendesen mindkét eljárásra akad pártfél s ez a kétfelé válás majd a Tisza-korszak végén magában a kiegyezést teljesen tagadó, úgynevezett negyvennyolcas és függetlenségi pártban is meg fog ismétlődni. 1868-ban az ellenzékhez tartozó magyar delegátusok a »Reichskriegsministerium« (birodalmi hadügyminisztérium) kifejezés ellen támadnak s kijelentik, hogy nem akarnak a közös költségvetés tárgyalásába addig belemenni, míg a közös miniszterek címe a magyar közjog alapján tisztázva nincs. Tisza maga (1868 március 6-án) önkéntelen kibővíti a delegáció hatáskörét akkor, mikor ott interpellál a címkérdésben. Most már megtalálta az égő karikát, melyen a kormányt akarja átugratni. A balközép

1868 november 6-án indítványt ad be a képviselőházban, hogy az általa választott bizottsági tagoknak mindaddig meg nem engedi, hogy munkálataikat folytassák, míg a címkérdés rendezve nincs. November 10-én ezért Tiszáék lemondanak delegációs tagságaikról. Helyettük Andrassy híveit választják be. A delegáció megnyitását a kormány november 12-éről 16-ára halasztja s eközben 14-én megjelenik a király kézírata, mely a közös miniszterek címkérdését rendezi. Az elképedés általános, nincs közjogi sérelem, de megvan a delegáció Tiszáék nélkül. A műlovarok, kik az égő abronconson ugrattak, leestek a porondra, mert a delegáció lova kiszaladt alóluk.

Tisza Kálmán jól megjegyezte ezt a leckét: többé nem nyúlt a delegációkhoz. De később ellenfelei majd utánozni fogják ebben is és felöltik az ellenzéken otthagytott ruházatát. Egyelőre, mialatt Andrassy Gyula a Deák Ferenc közjogát Bismarck Európájába akarja kövenként beleépíteni, a bal-közép ellenalkotmányon dolgozik. Ezt képeznék azok a híres »bihari pontok«, melyek egész a múlt század végéig misztikus és boszorkányos vetítésben a magyar politika ernyőjén mindig megjelentek, valahányszor csak az ország laterna magica-ja elromlott s úgynevezett »helyzet«, vagyis kormányválságra alkalmas idő keletkezett. Érdekes, hogy egész parlamenti pályám alatt, bár gyakran kérdezősködtem, senkit sem találtam, ki olvasta volna a bihari pontokat. Ezért most ideiktatom szövegüket, hogy egyszersmindenkorra túllegyünk akadályukon, túllegyünk mi is és Tisza Kálmán mind nevezetesebbé váló kialakulása is.

A »Bihari pontok«-at 1868-ban egy Nagyváradon tartott ellenzéki nagygyűlés fogadta el — Tisza Kálmán fogalmazványa. Egész szövege ennyi: »Magyarország semmi más nemzetnek, vagy országnak alá nem vetett szabad és független ország; a párt mindenek előtt feladatának azt tekinti tehát, hogy minden alkotmányos eszközzel odahasson, hogy mindazon törvények, melyek hazánk említett függetlenségével ellentétben állanak, megszüntetessenek — megszüntetessék ennél fogva a delegáció intézménye és a közös minisztérium. Azon törvényes intézkedések pedig, melyek biztosításukra szolgálnak, létesíttessenek. Létesíttessék ugyanis az önálló magyar hadsereg. Létesíttessék pénzügyi és kereskedelmi ügyeink függetlensége. Létesíttessék hazánk törvényes függetlenségének diplomáciai elismerése. A párt

Az 1867-i országgyűlés karikatúrája.

Id. Andrássy Gyula karikatúrája.

higgadtan fogja megválasztani az időt és az alkotmányos eszközöket elveinek megvalósítására.»

Több nincs. Ennyi az egész. Dobjuk e nevezetes »pontokat« választóvízbe s akkor e különös gyurma három külön anyagra oszlik szét. Az első pont a XVIII. századból származó gravamanes pronuntiamento, szó szerint kiírva az 1790-es törvényből. A második pontsorozat az ország létérdekeivel való szembehelyezkedés, mert miután a magyarság megélhetésének föltételei mint agrárországnak s fejlődésének egyedüli lehetősége: e széles együttes vámterület, valamely tőkés országgal való pénzügyi és bankkegyesülés volna, ezt a létérdeket a gazdasági különválasztás »független gondolata« lerombolja. E két külön anyag mellett a pontozatokban egy sajátságos nedű mutatkozik, ha felolvasszjuk: az utolsó mondat bizonyos őszinteséggel adja meg az összes elvek felfüggesztésére a lehetőséget. Az új pszichoanalitikus iskola eljárása szerint ebben az utolsó vallomásban kell már most, a Tisza-politika öntudatlan korában, később önmegismerésre jutó rejtett akarátát keresnünk.

Andrássy Gyula gróf négy évig és nyolc hónapig volt Magyarország miniszterelnöke. Kormányzata alatt megkötötte az osztrák és a horvát kiegyezést; rendezte a közös államadósság ügyét; keresztülvitte Erdély unióját az anyaországgal; a határörvidéket idecsatolja. (a koronatanácsokon végbevitt mesteri taktikázással); megszervezte a bíróságokat és megpróbálkozott egy nemzetiségi törvénnyel. Andrássy maga volt az, ki gróf Széchenyi István után először ismerte föl Budapest döntő fontosságát, ezért teljesítette a három-egy várost és zseniális bátorságával nekivágott a Sugár-út (ma az ő utcája) világvárosi tervezésének. Mint minden alkotásáról, úgy erről is megjósolták a kudarcot — hogy egyik ellenfelét szó szerint idézzem — »a Sugár-út talán egy félszázad múlva sem épül ki s az Operaházból megmarad az alapja, mely ha csak úgy fel nem épül, mint Athene Amphion halfájából, bajosan hallunk benne világhírű primadonnákat a mai generációból.« Mert Andrássynak — ugyanezen támadás szerint — nem volt semmi egyebe, mint providentiális szerencséje. »Időtöltésekkel jobban szeret foglalkozni, mint hallgatni tanácsosainak relációit, vagy résztvenni hosszas miniszteri tanácsokon. Ha szép idő volt, nem volt olyan nap, hogy órákig ne sétált, vagy kocsikázott volna (ő maga hajtván lovait) ott, hol a legtöbb nép járt.

Frizurája, mely tipikussá lett, naponként sok időt vett igénybe. Emellett nem volt olyan nap, melyen háromszor ne öltözött volna. Ő hozta divatba a Franz Joseph-kabátot, mely több évig csaknem Deák-párti uniformis lett. Mert ha kalkulust csinálunk abból az időből, melyet gróf Andrássy Gyula kormányon eltöltött, ezen időnek fele legalább ezen apró és jelentéktelen vonások által abszorbeáltatott. A másik felén megoszlik az alvás, a táplálkozás s az unalmas részletekkel való bíbelődésnél az örökös ásítás. Tessék kiszámítani, mi marad az alkotásra s a magasabb conceptiókra?«

... Ne ezt tessék kiszámítani! Hanem tessék elolvasni a zseniális Swift Jonathan Gulliver-jenek azt a részét, mikor a kis Gulliver az óriások közé téved s a gyönyörű udvarhölgyeket túl közéről nézve, nem tud azokon mást megfigyelni, mint néhány pörsenést. Akkor tessék elolvasni ezt a politikai magyar kritikát Andrássyról a művésztől és a lángészről. Nyugtalansága és az »ásítás« mind azt jelzi, hogy nem a helyi kérdések, hanem az egész nemzetközi helyzet köti le érdeklődését s abban és nem ezekben akarja ereje kiélni magát.

Bismarck óriási germán pörölyével harmadszor dörömből Európa bordáin. Gigászi terve szerint először lekötötte a cári Oroszország kezét, mikor a lengyel kérdésben a lengyelek ellen a cár mellé állott; azután Ausztriát belecsalta a Schleswig-Holsteini foglalásba és a dán háborúba. Ennek a vége az, hogy Schönbrunnban, mikor Ferenc József köre részét követeli a zsákmányból, Bismarck avval felel, hogy a Felső megértheti, »hogy ez nem részvénytársaság volt, hanem vadászat, mindenki megtartja magának azt, amit lelőtt.« Evvel az osztrák udvar szívébe gyilkos tüske szúródik. Ausztria háborút üzen Poroszországnak a német hegemoniáért — s Königgraetz után, mikor Vilmos porosz királyban, ki addig alig volt rávehető a testvérharcra, föltámad a hódító, Bismarck akadályozta meg, hogy tovább ne menjen Ausztria ellen, mert neki itt szövetséges kell, hiszen Franciaország már fenyegetődik. A kancellár az osztrák-porosz mérkőzés alatt odaigérté III. Napóleonnak Mainz-ot, de mikor a porosz fegyverek győztek, kisül, hogy az ígélet nem érvényes, mert »elfelejtette azt a császárnak megmondani«. Most már ott a tüske a francia császár szívében is, hogy az támadjon. A nagyszerű rendezés zárjelenete következik:

az 1870—71-i francia-német háború. Aki legelőször megérzi ennek az elkövetkezését, a túrhetetlen légnomás megsűrűsödését, aki legélesebben meghallja ama földalatti moraj közeledését: az nem más, mint az akkori magyar miniszterelnök, gróf Andrassy Gyula. Jellemző, hogy ekkor már, anélkül, hogy akarná, szinte láthatatlan kisugárzásképen egész közvéleménye van az ő eljövendő szerepének. Ha a Pester Lloydban már 1871 elején azt olvassuk: »Mindevvel nem akarjuk azt mondani, mintha gróf Beust állása nem lenne megrendülve«, avagy ezeket a szavakat: »Gróf Beust kancellár maradni akar, csak az a kérdés, hogy vájjon akarják-e tartani« — akkor tudjuk, hogy mit gondoljunk.

Mint nemes paripa, mely hátravetett sörénnyel torpan meg egy szakadék előtt s továbbindítani nem lehet: úgy mered meg egyetlen állásban Andrassy, a magyar miniszterelnök, mert a messzi láthatár villámlásai hajtják át fölgerjedt idegzetét. Ez az egyetlen mozdulatban való magamegkötés egyszerre legbensőbb lényege, legszemélyesebb póza: annyira áthatja, hogy nem látni belőle semmi mást, csak ezt a legandrassibb Andrassy Gyulát. Ez a mélységes s elszánt megnyilvánulás félreérthetetlen s egyetlen vallomás: vallomása annak a rendületlen hitének, hogy a magyar faj csak akkor tudja egész uralmi területét, európai szerepét s az ország integritását megtartani ezer veszély között, ha az egész monarchia hadseregével rendelkezik. Ezért a magyarság élet-halál kérdése az egységes hadsereg s azt semmiféle felületes jelszónak föláldozni nem szabad. Ő ekkor is, később is, egyetlen megtestesülése a magyar politikában ennek a mély gondolatnak. Tisza, az ellenzék s a magyar közvélemény többsége a közös hadsereget támadják mindvégig: és a fórumon ki-ki annyira népszerű, amennyire szét akarja azt bontani önálló hadsereggé. Deák soha nem lelkesedik érte s mikor makulátlan közjogába beilleszti, szavakkal tapasztja be a mutatkozó repedéseket. 1871 január 12-én a képviselőház központi választmányában ellenzék és kormánypárt összefogva, megbuktatják az újoncszavazási javaslatnak ezt a kitételét: »magyar sorhadi csapatok« s helyébe »a magyar hadsereget« akarják törvénybe iktatni. Csak Andrassy az, aki a képviselőházban a címmegváltoztatást célzó indítványt határozottan visszautasítja. Hű az uralkodóhoz, ki az 1867 február 14-i koronatanácson kikötötte, hogy a hadsereg nem eskethető fel az alkotmányra és hogy »magyar had-

seregről nem szabad beszélni, hanem magyar ezredekről«. Szava élesen harsog, éppen Tisza Kálmánnal szemben. »Én igenis feketének látnám a jövőt, ha az beteljesülne, ami némileg javasoltatott egy más indítványban, tudniillik, ha két egymástól teljesen független hadsereg állíttatnék fel. Elmondom röviden, mitől félek s mi történnék akkor az én nézetem szerint: akkor az történnék, hogy a most létező közös hadsereg és külön honvédség helyett létesülne — nem két sereg, de talán sokkal több. Nem hiszem ugyan, de fölteszem, hogy létesülne két sereg: ez esetben bírna az összes monarchia két sereggel, amelyek ahelyett, hogy mint most, közösen védik a monarchiát, úgy mint már a túlsó oldalon mondatott is, nem közösen, hanem kölcsönösen fognák azt védeni. A kölcsönösen egymást védő seregekből rövid idő múlva lenne két sereg, melyek egymást nem védenék; s a kölcsönösen egymást nem védő seregből, attól tartok, hogy bizonyos körülmények között s talán idegen befolyások következtében is lehetne két olyan hadsereg, melyek egymást kölcsönösen fenyegetnék. Hogy mennyibe kerülne ezen eredmény elérése, hogy mennyire szembeállítaná egymással a monarchia két részét és Magyarország különböző elemeit: ezt én említeni nem is akarom, hanem igenis konstatalem azt, hogy ennek eredménye bizonyosan nem az lenne — és itt nem parlamentáris frázist mondok, hanem teljes meggyőződésemnek adok kifejezést — amit a tisztelt ellenzék óhajt, sőt azzal egészen ellenkező: de tökéletesen hiszem, hogy ez lenne az eredmény s éppen ez az az ok, amiért nem követhetjük azt a politikát, amelyet a tisztelt képviselő úr e tekintetben ajánl.« Mert »tökéletesen ezt hitte«, azért gróf Andrassy Gyula kivette a törvényből a »magyar hadsereg« kifejezést, melyet már oda beillesztettek és visszatette oda a »közös hadsereget«.

A világháború után ma jobban megértjük gróf Andrassy Gyulát, mint valaha kortársai. De megértjük a magyar politikának sok más rejtelseit is.

Andrassynek legegységesebb s ép ezért legzseniálisabb alkotása a magyar honvédség. Éppen azért születik meg, hogy levezesse a magyarság harci vágyát s ugyanakkor megerősítette az »összes monarchia« (ezt a szót is csak ő meri ajkára venni) védszervezetét. Hogy mily kevésből kezdi, mutatja, hogy az ő honvédelmi minisztériumában nincs több személyzet, mint két osztálytanácsos és két titkár. Az ellen-

zék »belügyöröknek«, a jókedvű közönség »Paprika Jancsi«-nak nevezi Andrásy katonáit. Az első 1869-i honvédverbuváláskor Budán 6, Pesten 2 újonc jelentkezik. De jön Erzsébet királyné és az 1. honvédezred zászlaját felszalagozza. A királyné udvarképessé teszi az új magyar fegyveres erőt. Ő megérti Andrásyt.

Az ágyúk megdördülnek az elzászi határon. Bismarck megkezdí harmadik nagy háborúját. Andrásy Gyula ugyanabban a magamegkötöttségben s elszánt mozdulatlanságban áll a monarchia védereje mellett s messze túltekint az országgyűlés szóbarrikádain. Miközben a háború tombol s minden ország helyi gondjait elsöpri s a határokat verdesi a nemzetközi vihar, a balközép vezére, Tisza Kálmán föláll a magyar képviselőházban, 1870 október 24-én Indítványt ad be, mert most tartja időszerűnek az önálló magyar hadsereg fölállítását. Követeli, hogy »határozatilag mondja ki a képviselőház, hogy Magyarországnak és a magyar trónnak bizlósítékát csakis egy országos, az országban elhelyezett s egy helyesen felszerelt hadsereg minden kellékével bíró oly haderőben lehetvén látni, amely felett a magyar király kizárólag a magyar minisztérium útján rendelkezik, s amely a törvényhozás ellenörködése alatt áll: odautasítja a minisztériumot, hogy haladék nélkül ily értelmű fölterjesztést tegyen Őfelsége a magyar király s ily értelmű törvényjavaslatot a képviselőház elé.« Az indítványnak azonnali napirendre tüzését kéri.

A Történelem más napirendet írt elő. Andrásy Gyula és Tisza Kálmán elérték a magyar politikának egymástól legtávolabblévő két ellentétes sarkát s ezzel a viílamos feszültség maximumát. Ezután már csak közeledhetnek.

A francia-porosz háború s az utána beálló osztrák válság következtében megbukik gróf Beust, a kancellár s az osztrák-magyar monarchia külügyi politikájának vezetését 1871 novemberében Bécsben gróf Andrásy Gyula veszi át.

Egyik hősünk elérte tehát élete célját s nagy küldetését.

VII. FEJEZET.

A világháború után, Trianon után, megalázottan, megnyomorodottan, minden gyötrelmünk és kérdésünk egy: meg lehetett volna-e akadályozni ezt a végzetet? Mi történt volna, ha Ausztria-Magyarország — akkor még osztrák-magyar, nagyhatalom — nem keveredik bele a háborúba? Erre az emésztő kérdésre ott kell keresni a választ — a sok felelet közül legalább is az egyiket — ahol egykor igenis meg tudták akadályozni azt, hogy a Habsburg-birodalom európai háborúba lépjen bele küzdő fél gyanánt. Mindössze negyven év távolsága van a kétféle döntés között s így jórészt még egyazon nemzedék állíhatta föl maga elé ugyanezt a kétséges kérdést. Ezt a kétféle történelem-fordító döntést a Végzet vaskapcsa kovácsolta egymáshoz s ezért — képletesen szólva — az egyikben benne van a másik is. Innét ered, hogy, mint mi, így a külföld gondolkozói is, mikor a mi sorsunkról elmélkednek, a monarchia 1914-iki hadüzeneténél mindegyre s mind gyakrabban visszatérnek arra az időre, midőn 1870—71-ben a nemzetközi világ várta hadüzenetünket, de az elmaradt. Ezért van az, hogy a monarchia politikusainak ama viselkedése, mely a német-francia háborúban jellemezte őket, ma is aktuális; innét van az, hogy a világháború előzményeivel semmi sem állítható oly könnyen szembe, mint az akkor megakadályozott európai összbotlalom. S mert 1870 semlegességének dicsőségében gróf Andrássy Gyula szerepel, az 1914-iki döntésben pedig gróf Tisza István, tehát mind a két esetben a vezető magyar államférfi szava billentette le a Sors serpenyőjét: ezért könyvünknek legfőbb kérdése itt mered elénk. Az 1870—71-es tények s tényezők újra megjelennek 1914-ben, hatvan év előtti történetünk hangja hangzik a Mából.

Mihelyt a történelmi kifejlésnek valamelyik góca ily rendkívül erős reflektorvilágítás alá kerül, mint a világháború visszavetített fényénél a monarchia viselkedése az azt megelőző legutolsó európai fegyveres küzdelemben, az 1870—71-es francia-német tusán: természetes, hogy a vezető szereplők alakjai úgy, oly kísértetiesen szökkennek elő a Múlt éjszakájából, mint óriásokká vált lebegő árnyképek. Igazi szellemjárás ez sírok között, éjféli időn. Szinte azt hisszük, hogy ezek a feljáró nagy szereplők áthatóbban és érthetőbben szólnak ma hozzánk, mint kortársaikhoz,

apáinkhoz beszéltek. Nemcsak azért van ez, mert a Világháború példátlan partomlása oly történelmi kőzeteket is napfényre hozott, melyeket apáink előtt a napi események s gondok rétege eltakart, hanem mindenek fölött azért, mert mi, lelki megrázkódásunkban, Európának jobban át tudjuk élni a háborút megelőző problémáit, mint az 1871 után beállott nagyszerű nyugodalmas békekorszaka azokat átélte. Innét van az, hogy a Bécsben 1870—1871 folyamán tartott koronatanácsok, melyeken gróf Beust Ferdinánd és gróf Andrassy Gyula vívnek, újra élővé lesznek azáltal, hogy azokat az 1914-iki koronatanácsok jegyzőkönyveivel értelmezzük, ahol megint gróf Tisza István vív Conraddal, gróf Berchtolddal és az osztrák kormánnyal. Most is, mikor a hetvenes éveket figyelem s e sorokat írom, az az önkéntelen érzésem, mintha már Tisza István korának krónikáját forgatnám, holott még az idősebb nemzedék táboroz köröttem: Andrassy Gyula áll szemben gróf Beust-el és Tisza Kálmán, a zsinóros balközépi vezér, egyszer csak egy olyan kötelet kezd megragadni, mely messze és mélyen a Bihari Pontok alatt Európa sorsáig s a magyar faj Élet-halál végzetéig átnyúlik.

Ha minden szempontokból markolom össze azt a nagy aktahalmazt, emlékiratnyilatkozást s osztrák-magyar, francia és német részről föltárt okmánybizonyítást, mely a Habsburg-monarchiának a német-francia sorsdöntő birkózásban viselt szerepére vonatkozik, talán nem tévedek, ha a híres Beust—Andrassy—Gramont polémiának, mely az akkori háború után annyira elüszkösödött, igazi mivoltát a Világháború tanulságai után így sommázom. Minket úgy tanítottak, hogy mikor Bismarck harmadik hadjárata megindult, a bécsi udvar és Beust arra voltak elszánva, hogy Ausztria megtámadja Poroszországot, de Andrassy Gyula s a magyar közvélemény megakadályozták ezt. Beust kancellár mindvégig tagadta e beállítást, még Gramont herceg francia nagykövet leleplezése után is, aki a nagy bukás után nem szűnt meg avval védekezni, hogy az osztrák kormány csúful cserbenhagyta szerződéses szövetségét, III. Napóleon francia császárt. Igaz-e ez? kérdezzük ma egy még nagyobb háború megrázó katonai és diplomáciai tapasztalatai után. A feleletnek, mit kapni fogunk, Andrassy Gyula gróf legbensőbb lényét kell nemzetközi képletében föltárnia.

Az a lekicsinylés, mellyel Beust grófot, lemondása

után, a magyar közvélemény kezelte s mely azután átította politikai tanult Ságunkat is, igazságtalan volt és rövidlátó. Igazságtalan azért, mert ez a szász államférfi volt az, ki mint idegen származék, elég bátorsággal bírt ahhoz, hogy Bécsben a magyar kiegyezést az osztrák párttényezők ellenzése dacára keresztülerőszakolja. Úgy emlékiratainak okmányai, mint az utolsó években Redlich által közreadott nagy aktanyag annyira kétségtelessé teszi ezt, hogy éppen a kiegyezés miatt hangzanak mindig osztrák vádak az »idegen« ellen. Az államadósságok kérdésében egész brutalitással lépnek föl ellene az »őosztrákok« s árulóknak tartják. De kicsinyes is Beust Ferdinánd lesajnálása azért, mert ha külpolitikai elgondolásait ma olvassuk el, azt kell mondanunk, hogy európai méreteken gondolkozott s igen nevezetes, hogy olyan Európát látott maga előtt, hol Elzász-Lotharingia miatt Németország és Franciaország már nem vetélkednek. Tehát sokat meglátott a mából. Ebben a tekintetben tehát ez a Beust egészen modern és érdekes jelenség. Sajnos, érdekességét ő maga tompítja le azáltal, hogy túlvédi önmagát s ezért — meg kell mondani — hamis színpalakat tol maga és az igazság közé. Ezt éppen a fődologban kellett megállapítanunk. Emlékirataiban Beust úgy emlékszik, illetőleg úgy akar emlékezni, sőt a porosz-német háború után lefolyt 1871-iki delegációban már úgy beszél, mintha ő egy percig sem akarta volna Bismarck nagy játszmáját elrontani, mert, hogy szavait idézzem: »semmit sem próbáltunk, ami Németország újjáalakulásának útjában állhatott volna s az új alakulat számára nincs más, mint baráti üdvözetünké Ez nem igaz. Minden, elődeink által itt és a külföldön ismételt idevágó érv és ellenérv fölött megbecsülhetetlen és döntő bizonyíték számunkra gróf Andrássy Gyulának ugyanekkor Erzsébet királynéhez írt kiadatlan bizalmas levele. Ebben ez van: »A delegációban Beust ünnepeltette magát oly politikáért, mely nem volt az ő politikája, hanem amelyre őt csak igen nehezen lehetett rávenni. A Császár ezt tudja, mit szól ő a dologhoz?« Ez világos. Beust utólag fedezte fel franciabarát politikájának kudarcát. De megtudunk mást is. Nem igaz az, amit úgy tanultunk, hogy az egész magyar közvélemény franciaellenes és németbarát volt. Hiszen az akkori kormánypárt egyik lapjában, a »Reform«-ban, *Rákosi Jenő* mellett izgatott, hogy itt az idő, támadjuk meg Poroszországot. Még mélyebbre pillanthatunk, ha elolvassuk báró

Eötvös Józsefnek az *Andrássy*-levéltárban őrzött (kiadatlan) levelét, melyben 1870 augusztus 22-én, tehát a német fegyverek Metz-i győzelme után ezt írja *Andrássynak*: »Magyarjaink közt, kik a szent király ünnepélyre, még a zsidókat sem véve ki, összegyűltek, a konsternáció általános volt. Kivéve Ghyczyt és engem kivéve, körülbelül úgy voltak az eseménnyel, mintha Magyarországot új mohácsi vész érte volna«.

Most már kezd a hivatalos történelmi kód felszakadni a szereplők előtt. De lássuk az immár közzétett okmányokat. Ezekből, mégpedig a *Beust* által akaratlan közreadott levelekből letagadhatatlan az, mit ő maga bevall, hogy a kancellár a franciák győzelmét »előre érezte«. *Andrássy* ellenben éppen ebben kezdettől fogva ösztönösen kételkedett s a porosz győzelmekben hitt. Politikusok lelkében az ilyen megérzés mindig elárulja azt a szándékot, melyet maguk előtt is rejtetnek. *Schopenhauer* bölcsész lángesze ad erre magyarázatot, mikor azt állítja, hogy ilyenkor az emberi képzelet nem ismerte még fel saját mélyen működő akaratát. De a világháború után a »háborús bűnösség« kérdésében közzétett irdatlan aktatenger minden nemzet vörös, kék, sárga könyvében pokoli erővel világítja meg előttünk a porosz-francia háború felelősségének kérdését is. Erre igen egyszerű módszerünk van: csak egymás mellé kell tennünk 1870—71 és 1914 diplomáciai anyagát. *Beust*-nak szó szerinti igaza van abban, hogy soha sem írt alá Ausztria részéről oly szerződést, melyben fegyveres segítséget ígért III. *Napoleon*nak, a harmadik *Bismarck*-i háború esetére. Ellenben még igazabb az, hogy *Gramont* herceg nagykövettel való tárgyalásai s Párizsba való izengetései ugyanolyan helyzetet teremtettek akkor Franciaország számára, mint a világháború előtt az angol-francia és belga diplomaták és vezérkarok tárgyalásai. Ebben az esetben sem került szerződés megkötésére a dolog, de a helyzetet a diplomáciai Ígéretések annyira megérlelték, hogy mikor a háború kitört, egyetlen érdekelt kormány sem tudott már a megindult végzetnek ellenállni s így Anglia minden írásbeli lekötöttség nélkül kénytelennek érezte magát belépni a harcba francia és belga érdekek védelmében, Németország ellen. *Beust* annyira megérlelte a maga idejében a helyzetet, bár pergamentes szerződést nem adott s bár a tragikusan megbukott francia kormány későbbi leleplezései itt csak diplomáciai formulákat hoztak napfényre, hogy az

előkészítés szándékából III. Napóleon kormányának azt lehetett hinnie, hogy Bécs megragadja az alkalmat, megtámadja a poroszt és bosszút áll Königgraetzért. Ily támadási szándék lappangott a császári udvar rosszul leplezett hangulatában is s ez volt, amint a háború után a szláv kérdés fölvetése bizonyította, a monarchia szláv népeinek reménysege is. Csak hogyha így fogjuk fel a helyzetet, értünk meg két dolgot. Az egyik az, hogy a háború után Ausztriában a francia-szláv sorsközösség érzete teremt csehbarát politikát, kísérletezik s mert az így kísérletező Hohenwart-kabinet magyar nyomásra megbukik, ezért bukik vele Beust. Csehország vezető hírlapja akkor így fejezte ki, félreérthetetlenül, a szláv-feudális koalíció programját: »A német császárság megteremtésére a cseh állam felállításával kell felelnünk«. A másik az, hogy Beust minden tényén át csillan a poroszellenség, hiszen már a Versailles-i béketárgyalások tartanak, s akkor is szakít időt arra, hogy megkísértse Münchenben a délnémet államokat a porosz hegemonia ellen sorakoztatni. (Éppen e müncheni napok alatt éri őt az orosz meglepetés, mely a Fekete-tenger szabadságának nemrég általa nagy ügyetlenséggel fölvetett kérését most Gorsakov orosz kancellár merész alattomossága folytán Ausztria ellen fordítja). Ekkor olyan politikához, mely a német hegemonia elismerésén alapszik, még pedig, mint 1866-ban Ausztriával szemben, most már egész Európával szemben is, olyan valaki kellett, ki föltétlenül és tökéletesen megtestesíti az új politika iránt a bizalmat. Ez nem lehetett Beust Ferdinánd gróf, hanem ugyanaz az Andrássy Gyula, akit a Bizalom lovagjává már Magyarország, Ferenc József és Erzsébet királyné fölavattak. A történelem fényképező kamrájában előhívott kép egészen áttetsző és folttalan: a háborús bonyodalmak hurokjából a magyar miniszterelnök mentette ki a monarchiát.

Könyvem stilisztikai fölépítése azt követeli, hogy gróf Andrássy Gyula egész külpolitikáját egységes átnézetben fogjam össze s erre a következő, VIII. fejezetet szántam. Ezért itt meg kell állanom annál a mozzanatnál, midőn hősünket abba a helyzetébe kísérhettük, melyet ő maga s a Sors neki Európa drámájában előkészített. Ezt a szerepvállalást, egy nagy művésznak a színpalak mögül a világ elé való kilépését, aggódó tekintetek kísérik és várják. Emberi okmány alig van érdekesebb, mint az a levélváltás, amely-

ben Erzsébet királyné a világtörténeti Andrassy-válságot átérzi, átreszketi s magának a válságnak történelmileg sincs izgatóbb feltárója, mint kettőjük levelezése. A királyné azt írja Andrassinak, hogy hosszabb idő óta folyton izgatottan bontotta föl a postát és csalódottan tette azt le, mert soha sem kapott levelet, amit annyira várt. Andrassy hosszabb, több levélpapírra terjedő válaszában kimenti magát, hogy levele azért késik, mert rövid tudósítást nem akart küldeni. Időközben megtörtént, írja, az ő külügyminiszteri kinevezése, ezt ő úgy fejezi ki, hogy »királynőnk szomszédja lett« — tudniillik a Ballplatz, a külügyminisztérium palotája a Burg mellett volt. örül, hogy Erzsébet távol volt a válság alatt, mert azt mondták volna, hogy a királyné hozta föl Bécsbe Andrassyt. S ezért jobb, hogy messze volt s így most kinevezéséért egyedül a Császár felelős, ha pedig Andrassy hibákat fog elkövetni, saját maga lesz a felelős. Rendkívül érdekes a történelmi jelentőségű válság audienciájának leírása. Andrassy, az emberművész tudja, hogy Ferenc Józseftől nem szabad kérdezni semmit, s meg kell várni, míg a Császár azt hiszi, hogy saját maga határoz. Beust a félbenhagyott audienciák után türelmetlen. Andrassy el van készülve arra, hogy megbukott, falura mehet és Szlávy Józsefet akarja a miniszterelnökségben utódjává ajánlani. Föltámad Terebes után nosztalgiaja s lírai hazavágyódása. Másnap kisül, hogy a Császár a maga elhatározásából Andrassy és a magyar álláspont mellett döntött; a francia háború nyomán kelt cseh aspirációk éppúgy el vannak temetve, mint a beígért cseh királykoronázás. Beust megbukott, a Hohenwart-kabinet el van bocsátva, Andrassy a külügyminiszter s ő keres osztrák miniszterelnököt, akit meg is talál Auersperg Adolf személyében., E nagy nevezetességű levélben azt írja a királynénak, hogy: »biztos abban, hogy a külpolitikában sikere lesz, csak Ausztriában aggasztóan rossz a belhelyzet s hogyha ez összedől, akkor minden összeomlott, amit a kiegyezés óta öt év alatt fölépítettünk«. Az írás minden sorából egy magabizó, lángeszű művész alakja száll elénk, feledhetetlenül. Wagner Richárd sikereit leste így rejtett páholyából II. Lajos bajor király, mint ahogy most egy királyné nézi aggódva beérkezett hősét. A mi hőünket.

Izgató tünemény az egész jelenés. A magyar Sors Mátyás király óta először áll most egyetlen fiában szemközt, a Világtörténelemmel. Páratlan alkalom. Páratlan a hatás is, Nagyok

a veszélyek, melyek most nyíltan feltáruznak s nagyok a vonzások, melyek a lelkek mélyéig, észrevétlen lehatolnak. A csodaembertől csodákat várnak s ő nyílt színen, szemünk láttára visz végbe egy nagy csodát. Tisza Kálmán, a bal-közép vezére, hatvanhét ellensége, a magyar belpolitika legnagyobb tehetsége, megindul Andrássy politikája felé.

Nagyszerű látvány! Egy művész-lángész szuggesztíója, anélkül, hogy akarná, parlamenti ellenfelében, egy igazi, de teljesen művészietlen tehetségben, fölkelte azokat a szunynyadó erőket, melyek ezt a hatalmas adminisztrátort oda-bilincselik legmélyebb politikai hitvallásához, a magyar faj külpolitikájához. A vonzást nem tudja megakadályozni az, hogy a belügyekben oly ellentétesek, mint személyiségük. Tisza Kálmán úgy vergődik e vonzás ellen, mint Turgenyev nagyszerű hasonlata szerint a hal, melyben benne van a horog, de ott a mély vízben, még nem vette észre azt. A magyar közönség pedig akkor is, azután is, érthetetlennek találja az egész kifejlődést s mikor arra kerül a sor, ki is füttyüli, más drámát kér s nem veszi észre, hogy az előzmények után éppen ennek a végkifejlődésnek kellett az aristotelesi szabályok szerint bekövetkeznie. Hiszen a nagy ellentét már megmutatta, hogy hol van az a feszültség, melyből a megoldásnak ki kell pattannia.

Tisza Kálmánnak van két levele, melyeket Jókai Mór tartogatott magánál s melyeket Tisza Gesztről a német-francia háború alatt írt 1870 szeptemberében. Ezekben nemcsak azt írja, hogy »a német egység meggyőződése szerint ránk nézve csak jót hozhat«, hanem ott van ez is az ő alapvető nézete gyanánt: »Kerülni a háborút, amíg csak becsülettel s önvészélyezésünk nélkül lehet, rokonszenvvel viseltetni a német egység iránt, ez volt úgy hiszem két föltétele megállapodásunknak, s miután erre sohasem a francia nemzet iránti ellenszenv, vagy a porosz iránti lelkesedés, de hazánk érdekeinek komoly megfontolása bírt, sem a francia köztársaság iránti rokonszenv, sem a porosz elbizakodottság által okozott visszatetszés ettől el nem tántoríthatnak«. (A levél fakszimiléjét 1921-ben tette közzé Tábori Kornél Bécsben). Ez a geszti hang, szemben a magyar pártok külpolitikai handabandázásával, erősen hasonlít ahhoz a hangskálához, melyen ott fent Bécsben a koronatanácson Andrássy Gyula magyar miniszterelnök beszél és szembeszáll az ellenáramlatokkal s a cseh feudálisokkal.

Tisza Kálmán a francia-német háború alatt először 1870 július 18-án meginterpellálja Andrassy miniszterelnököt a helyzetről. Kérdésesen és feleleten nem látszik meg, hogy pusztán kérdezősködés-e, vagy megrendelt interpelláció. Egy bizonyos: benne van a »francia kormány iránt netán táplált rokonszenv«. De benne van a tiltakozás is az ellen, hogy a németországi hegemonia visszaszerzéséért mi háborúba sodortassunk. Július 26-án Tisza abban vázolja álláspontját, hogy »nem kívánjuk a német hegemoniát. Ebben látom én legnagyobb biztonságot és biztosítékot arra nézve, hogy érdekünk ellen háborúba *hevertetni* nem fogunk és nem fogunk úgy feltüntetni, mintha egy nagyon civilizált nemzetnek ellenségei volnánk.« Ezek a szavak semlegességet jelentenek Franciaország felé fordított jóindulattal. Ezután jön Szedán. — Mint látjuk, a szeptemberi geszti levelek már másként hangzanak. Midőn a német fegyverek győzelme után újra fölszólal a Házban s, ez 1870 október 31-én történik, Tisza megint magára teríti a cifra bihari szűrt, Andrassy nagy bosszúságára. Az önálló magyar hadsereget követeli, mert: »saját meggyőződésemet azt sugallja, azt mondja, hogy ezen indítványt indokolni felesleges, mert indokolja azt egyfelől Európa helyzete, másfelől azon helyzet, melybe országunk biztonsága tekintetében jutottunk. Ügy látja, hogy hosszasan békére nem számíthatunk és ha megindul Európának ezen másik, ezen keleti részén a harc, nem hiszem, hogy legyen köztünk, aki remélheti, hogy ezen harcban is, amely pedig határainkat fogja talán érinteni, a semlegességet megőrizni lehetne.« Először jelenik meg Tisza Kálmán előtt fajunk életveszedelmének az a képzelet, mely Andrassyval közös. Bár az önálló hadsereget a legrosszabb pillanatban követeli, mégis megszavazza a haderő megerősítésére, a hadi készenlétre, az általa elvetett közösügyes alapon kért milliókat, ami ellenzéki vezértől önfeláldozásszámba ment. Nem állhatja meg természetesen most sem, hogy nagyszerű taktikai abrongsot ne hajtson át a kormánypártra, mondván: »Ha a kiegyezés revíziója követeltetni fog, engem mindenkor készen talál, önöket illeti a tett, önök lévén a helyzet urai a hazában, az érdem és dicsőség. Ha biztosítják a magyar haderőnek létrejöttét, önöké lesz a nemzet hálája, ha ezen az úton a veszély percében a nemzet önmagát megmentheti. De éppen úgy, ha elmulasztják önök biztosítani a magyar hazát, hogy legyen kellő védelmi ereje, önöket fogja érni

az emiatt talán szerencsétlenségre jutó haza sorsa fölött aggódó utódok keserű átka.« Már régebben kimondotta azt, hogy »miután a jó rendszert életbeléptetni nincs hatalmamban, nem szabad megtagadni ezen rendszer szerint azt, ami az ország megvédéséhez szükséges. Mert ha az ország megvédtetik, a rossz rendszert ki lehet javítani, de ha az ország elveszett, akkor arról többé szó sem lehet.« A nagy beszéd után igen gyöngye éljenzés hallatszik. Andrassy nem felel. Az önálló hadsereg indítványát, 92 szavazattal 149 ellen elvetik, mindenki érzi a zavart, mely végbemegy — Tisza elveiben.

E háborús jelenettől kezdve megkezdődik a legkülönösebb és legmélyeségebb lelki evolúciók egyike, mely valaha nagy politikai tehetség szunnyadó erőinek irányítása körül végbement. Talán csak azt hasonlíthatjuk hozzá, mikor Disraeli-t első parlamenti beszédjén kinevetik, vagy mikor Peel megfordul s kormánya keresztülviszi a gabonavámok eltörlését, mely ellen az ellenzéken küzdött. Tisza Kálmán a magyarság életkérdésében: európai elhelyezkedésünk élet-halál veszedelmeinek meglátásában találkozott Andrassy Gyula zseniális és ösztönszerű mély megérzésével. Ettől kezdve — ki hinné? — még élesebb, még hangosabb, még kapkodóbb ellenzékbe megy át Tisza a Deák-párti kormányokkal szemben, mert ott küszködik benne Andrassy szugesztíója s a bihari ellenzék vezére egymással. Messziről nézve — s mi már onnét látjuk ezt a tünetényt — örvényszerű kavargás áll elő, mely folyton gyorsul, mennél inkább közeledik Tisza Kálmán negyvenötödik életéhez. Ekkor vagy uralomra kell jutnia, vagy félre kell állania a magyar politikában, kiaknázatlanul. Egy látszólag szürke embernek hősi eposza ez.

Mihelyt 1871 novemberében Andrassy Gyula gróf Bécsbe költözik s Lónyay Menyhért (kinek emberi és politikai tragédiáját még föl kellene tárnii!) lejött a bécsi pénzügyminiszterségből magyar miniszterelnöknek, kitűnt, hogy Deák Ferenc monumentális alakja és fölséges puritánsága a hatvanhetedikie kiegyezés megteremtésében és védelmében immár teljesen bevégezte szerepét. Elhívata, Washington módjára teljesen és tökéletesen befejeztetett. Egyetlen egyszer lángol még fel új eszmékért Deák: 1873 június 28-án a szabadelvű egyházpolitika jövőjét hirdeti. Beszédének lanyha fogadtatásán látszik, hogy nem tud találkozni a helyzettel. Kon-

zervatív párthívei elmaradottnak vélik, holott a magyar szabadelvű politika legtisztább modern sikerét éppen a polgári házasság és állami anyakönyv behozatalával fogja elérni. Csakhogy ennek most nincs itt az ideje s arra egy olyan friss és bámulatós tehetségnek kell majd vállalkoznia, ki sem gentry, sem zsidó, sem gróf, hanem minden társadalmi köteleltől és pártelőíteltől ment hatalmas politikai jövevény, egyben gróf Széchenyi István után legnagyobb teremtő közgazdánk: s kit *Wekerle* Sándornak hívnak. Ámde most a »helyzet« — a sokat emlegetett »helyzet« — abból áll, hogy sem Deák, sem Andrássy, nem alkalmasak arra, mire az ország széthullása nélkül föltétlenül szükség van: egy macacs, megátalkodott, hatalmas szervezőre.

Mikor Franciaországban az 1875-iki alkotmány reform alkalmával kimondták a royalisták száműzetését, a Kamarában az a fölkiáltás hangzott el: »Uraim! Most már ki ellen fogunk kormányozni?« Nagy politikai bölcsesség van ebben az önkéntelen vallomásban, *mert politikát csinálni mindig csak valaki ellen lehet és nem légüres térben; az állam hajója is olyan, mint minden más vízijármű, azáltal jut előre, hogy kereke, csavarja, nekifeszül az ellentálló tömegnek, mely körülveszi.* A francia parlamentarizmus történelmében, mint *Bodley* munkája bemutatja, ez a megfigyelés teljesen bevált, a francia pártok széthullottak, a miniszterváltozások bizonytalan gyorsasággal követték egymást, mihelyt nem volt a köztársasági pártoknak oly ellenfelei ki ellen föl lehetne sorakozniuk. Mindez így tartott a kilencvenes évek végéig, mikor a szocializmus különféle nevek alatt megjelent a francia politikában s ettől kezdve megint volt ki ellen tömörülni. Következett az a »nemzeti blokk « kialakulás, mely *Poincaré* korszakára vezetett. Ehhez hasonló politikai kórképet mutat a göröső a magyar parlamentarizmus testén is közvetlenül az 1867-iki kiegyezés megkötése után. Kezdetben az igen csekély számú »vadakat« kivéve, mindenki különböző árnyalatú Deákista volt: a koronázás napján mindössze heten mentek ki a cinkotai Nagy Itcéhez tüntetni, — ennyi volt még akkor csak a későbbi függetlenségi párt. Később, mikor Andrássy Bécsbe távozott, nem hagyott kiépített pártrendszert maga után, miután a pártszervezés műszaki munkájától mint művészietlen mesterségtől, lelkében irtózott; itthagytott egy kaleidoszkópot, ahol szélsőbal, balközép, reformpárt, jobb-közép, jobb és szélsőjobb különféle színes üvegtöredékeknek

látszottak, melyek a »helyzet« forgása szerint kerengtek egymás körül, hol találkozva egymással, hol egymásba ütközve. Hiszen aki ma elolvassa a később bekövetkező »fúzió« történetét, nemcsak azt látja, hogy minden alakulatot ideiglenesnek tartottak akkor, hanem azt is, hogy mikor gróf Lónyay Menyhért megsértése és lemondatása után a Deák-pártban állandóvá lett a személyes válság, még azt sem tartották kizártnak, hogy a szélsőjobb a szélsőballal fog egyesülni valamely kormányalakításra a középárnyalatok legyűrése végett. Így történt az, hogy mikor azután jött valaki, aki állandó pártot alakított és néhai báró *Láng* Lajos szavai szerint »először tette a pártfegyelmet erénnyé Magyarországon«, természetellenesnek tartották az uralmi rendszer állandóságát. Ez a valaki *Tisza* Kálmán volt.

1871 novemberétől kezdve, amikor Andrassy Gyula gróf művész-zsenije lerázta magáról a magyar bürokratizmus és a kis belső politika terheit, 1875-ig gróf Lónyay Menyhért, Szlavy József, Bittó István, báró Wenckheim Béla kormányai pörögtek le gyors és bizonytalan iramban. Hátuk mögött a párt bizonytalanság minden személyeskedő tünete. Köröttük egy ország, melyben minden azt mutatja, hogy kuruzslók kezelik. A színpad elején a régi jelszavakból összeragasztott színpalái állnak, de a zsinórpadról, hová föltekintgetnek, vésteljesen száll le a bizonytalanság köde s lent mind több süllyesztő nyílik meg. Vagy hogy szemtanút idézzek: »Az ország pénzügyi viszonyai napról-napra súlyosabbak lettek. A tiszai vasútnak az állam tulajdonában volt részvényeit a pénzügyminiszter egy banknál elzálogosította, hogy a rendes kiadásokat fedezni tudja. A miniszterelnök és pénzügyminiszter Bécsbe mentek egy új kölcsön megkötése végett. Erről a Pester Lloyd október 8-án azt a hírt hozta, hogy az idevonatkozó tárgyalásokat felfüggesztették; hogy azonban a magyar pénzügyminiszter számára a folyó szükségletek fedezését lehetővé tegyék, a bankkonzorcium öt milliónyi előleget adott. Ezzel egyidejűleg elterjedt Kerkápoly pénzügyminiszter lemondásának híre. Ilyen viszonyok között haladtunk az új országgyűlési ciklus felé.« »Az államkincstár kiváltotta az elzálogosított másodosorozatú kötvényeket és eladta azt egy banksoportnak 61 y_2 papírforint árfolyammal. Így állt akkor az ország hitele. A deficit a költségvetésben elérte a 32 millió forintot.« (Oláh Gyula.) Az államcsődök történetében tudvalevőn Görögország neve

London, den 17 April 1876

Herrn Grafen Armin v. Sallage

Ihre Majestät der Kaiserin Elisabeth sind
für die durch mich angelegten Anlagen, welche
den in der Kaiserin Elisabeth v. Sallage
in Wien im Jahr 1875 angelegten Anlagen
gegenüber, sehr zu danken. Ihre Majestät
sind sehr zuversichtlich, dass die Anlagen
den in der Kaiserin Elisabeth v. Sallage
in Wien im Jahr 1875 angelegten Anlagen
gegenüber, sehr zu danken. Ihre Majestät
sind sehr zuversichtlich, dass die Anlagen

Armin v. Sallage
Herrn Grafen Armin v. Sallage
in Wien

Herrn Grafen Armin v. Sallage
für die durch mich angelegten Anlagen, welche
den in der Kaiserin Elisabeth v. Sallage
in Wien im Jahr 1875 angelegten Anlagen
gegenüber, sehr zu danken. Ihre Majestät
sind sehr zuversichtlich, dass die Anlagen
den in der Kaiserin Elisabeth v. Sallage
in Wien im Jahr 1875 angelegten Anlagen
gegenüber, sehr zu danken. Ihre Majestät
sind sehr zuversichtlich, dass die Anlagen

Armin v. Sallage
in Wien

Bismarck meglitvő levele id. Andrássy Gyulához.

pompous
pompo
pompe
pom
po

pompous pompo pompe pompo

Ad hunc in diei morte suspensum
13ⁱⁿ in hunc diei Invenit in Berlin
und während Gontrotte seine philippica gegen
die Türkei machung. und eine neue furchtbar
alt hunc in.

A három kancellár találkozásának izgalmas emléke.

fordul elő legsűrűbben. Magyarországról ily új-görög állapotok híre kezdett lábrakapni.

Ámde minket maga az ember érdekel: Tisza Kálmán. Ő utána indultunk. Az Országgyűlési Napló úgyszólván egészen az ő jegyzőkönyvévé változik, mert meleg családi fészken kívül egészen parlamenti életet él; neki nincs ezen kívül még egy belső lelki története.

A kiegyezés első éveiben még folyton azt halljuk tőle, hogy »Magyarország államisága érdekében alkotott törvényeink eddig csak a közös sírhalmot növelték, elhagyva a negyvennyolcas tervrajzot! Egy börtönt fogunk a nemzedéknek építeni, melynek nyílásai igen szűkek lesznek arra, hogy nemzet szabadon mozoghasson, bár elég tért fognak arra engedni, hogy a zivatarok behatolva, szétrombolják.« (1869 június 28.) Sokszor s ünnepélyesen tiltakozik a miniszteri mindenhatóság ellen, mondván: »Figyelmeztetem Önöket arra is, hogy vigyázzanak, mert ha önök megteremtik a miniszteri onnipotenciát, majd jönnek mások, akik azt a maguk részére, önök ellen, éppen úgy, mint mi ellenünk, fogják hasznaink (1869 július 6.) Tiszta és őszinte szabadelvűségében nem kételkedhetünk: már 1869-ben törvényjavaslatot nyújt be a vallás- és lelkiismereti szabadságról s eszerint: »I. szaksz. Teljes vallás- és lelkiismereti szabadság mindenki részére biztosíttassék. 2. szakasz. A polgári és politikai jogok élvezésében a hitvallás különbséget nem tesz, de viszont a hitvallás senkit az állampolgári kötelesség alól föl nem old.« Mikor ily egyszerűnek látja elveit, ugyanakkor nagy beszédben sürgeti a liberális egyházpolitikai reformokat. (1869 november 5.) Tisza Kálmán egész közpályája alatt híven kitart e meggyőződése mellett és minden előremenetelt e téren épűgy pártol, mint amilyen gondos főgondnoka a maga református egyházának.

Mondanom sem kell, mert az előbbi fejezetben történt bemutatkozás során már előadtam, hogy egész ellenzéki szereplése mindig a vármegyei önkormányzatból indul ki, sőt a parlamentarizmust ebből a szemszögből nézi, amit röpiratának ismertetésénél láttunk. Hangja ez: »A képviselőnek nem szabad a közvélemény ellen eljárni. Soha el nem fogom ismerni azt, hogy abban áll a reform, hogy az egyéni szabadságjogok biztosítékai eltöröltessenek. Ez lehet reform abszolút államban, de nem szabad államban. A kormány törvényjavaslata a centralizációra húzott önkormány-

zat álarca alatt beviszi a nemzetbe azon centralizációt, melyet ha őszintén és egyenesen kínálnak meg, bizonyosan és egyenesen vissza fogná azt utasítani.« (1870 június 30.) A bíróságokat is vármegyei választások alapján akarja szervezni. Még híressé vált fúziós beszédében, 1875 február 3-án is a vármegyei választási rendszer fönntartása mellett tör határozottan lándzsát.

Teljesen hibás az a beállítás, mely, mint pamflet íróknál olvassuk, s a hírlapokból annyiszor halljuk, valami feudális hajlandóságot fog rá az öregebb Tiszára és benne »kék vért« keres. Egész megjelenése ellentmond ennek. De ellentmond ő maga is. Akárhányszor nála szokatlan hévvel tör ki a mágnásság és annak akkori rendi képvisellete, a főrendiház ellen. »Én nem érzek magamban annyi konzervatív hajlamot, hogy a főrendiház előtt, kivált jelen szerkezetében, meghajolni akarjak. Egy képviselő úr ma azt mondotta, hogy a főrendiház egy csinos bot, amellyel hadonászni lehet, de rátámaszkodni nem. Azt kérdem, vájjon mik vagyunk hát mi, kik meghajlunk ezen bot előtt, amellyel csak hadonászni lehet?« (1870 május 13.) Ez az antif feudális vonás, amelyet, míg ellenzéken volt, a kormánypárt s mikor maga ült kormányon, az ellenzék, soha sem vett észre Tisza Kálmánban, nála nem külső fitogtatást jelentett, aminthogy lényének egyáltalában nincsenek külsőségekre szánt tulajdonságai s nem fért össze vele az üres szóbeszéd sem. Bizonyítéka ennek az, hogy demokratikus alaptermészetének megfelelően borzad a címkórságtól; nemcsak a grófi címet hártja el magától, de rendjel elfogadására is csak akkor volt rávehető, mikor külföldi uralkodótól mert kitüntetése miatt itthon sem térhetett ki előle. Mindennél fontosabb, hogy három nagy politikai kérdésben maga állott neki az arisztokratikus uralom köveinek lebontásához. Ehhez nálunk akkor is, máskor is, őserő kellett s ezeknek a próbálkozásoknak sorsa nemcsak őt nyomja majd pályáján, hanem hű lenyomata lesz a lassan elferdülő korszaknak.

Egyik támadása a mágnás-felsőház ellen indul. Erről már szoltunk s még lesz beszédünk róla. (IX. fejezet.) Második rohama a szegény telepesek érdekében kel a nagybirtokosok ellen s megint a főrendiházban ütközik ellentállásra, ő azonban, Tisza Kálmáni szívóssággal, megint és megint nekirohan s nem tudja abbahagyni. 1871-től kezdve gúnyjának metsző élével fordul (június 6.) »a nagyméltóságú és méltóságos fő-

rendek üzenete ellen, mert ezen üzenet csakugyan egyesegyedül ezen ókori, már ma illetéktelen névnek felel meg. Ha még belügyeinkre vonatkozólag is úgy fogjuk fejlődni hagyni a viszonyt, hogy a nép képviselőit egynéhány rozsdás címer mindig leszavazhatja, akkor ugyan ne dicsekedjünk vele, hogy nekünk parlamentünk, vagy bármely néven nevezendő szabadságunk van. És maguk azok, kik jelenleg a Felsőház tisztét bár főrendek címén teljesítik, megindítják azon propagandát, mely meg fogja érlelni a közvéleményt arra, hogy ne akarjunk többé főrendiházat, de semmiféle felsőházat sem. Az általuk nyomorúságra jutottaknak könnyűik súlya alól lelkeiket sem imádság, sem pedig péterfillér fel nem fogja oldani. Hosszasan azt a helyzetet, hogy a nemzet képviselőletének egyhangú akaratát egynéhány ember megakassza, túrni nem lehet.« Ez csakugyan nem taktika, vagy frázis, hanem szívbeli vallomás, szinte önkéntelen önleplezés. És kalapálja ezt tovább, éveken át. 1872-ben felhördülő hangon szól (december 9. és 10.): »Ama nagybirtokosok ellen, kik kifosztják telepeseiket«; annyira őszinte és közvetlen, hogy lírát hallunk beszédében, mint Tiborc panasza a *Bánk bán*-ban hangzik a szava: »Ott, hol iskola állott két év előtt, most repce van vetve; olcsó napszámos, ez a nagybirtok érdeke. Ne jöhessen elő Magyarországon olyan eset, hogy egyes emberek bírják az egész földet és milliók nem bírnak semmit.« Ez egy quaker-agitátor elfojtott szózata.

A harmadik, legtöbbször megismételt kirohanása a virilizmus, a legtöbb adót fizetők kiváltságainak bástyáját töri. Mintha itt már az az érzés hajtaná, mikor újra meg újra belekezdi parittyájának kieresztéséhez, hogy nincs sok idő, a kor fordulni fog s az majd megfordítja Tisza Kálmánt is, hogy védekező legyen a támadóból. A törvényhatóságokról szóló törvényjavaslat ellen tartott nagy beszédében (1870 június 30.) így bélyegzi meg a virilizmus egész intézményét: »Igaz, ez nem arisztokratikus princípium. De azért kiváltság lenni, a képviselői rendszer tagadása lenni meg nem szűnt. Igaz, hogy nem arisztokratikus, de plutokratikus alapokon nyugszik. Én részemről sem az egyik, sem a másik előjognak barátja nem vagyok. De a történelem hosszú folyamára is yagyk bátor utalni, hogy az arisztokratikus privilégiumok igazolhatlanok, hogy különösen a nemzetnek egy bizonyos fejlettségi korszakában, mint *ma már* nálunk, tarthatatlanok, az való. De hogy a plutokráciának adott privilégium minden

tekintetben igazolatlanabb és erkölcstelenebb, az bizonyos. Igenis, a virilis szavazat kiváltság és a képviseleti rendszernek megtagadása.« Ez világos és demokrata beszéd. 1871-ben ugyenezet dörgi oda a községek rendezéséről szóló javaslatnál, mondván (március 22.): »Az önök által most megteremtteni akart vagyon- és pénzarisztokrácia volt eddig, még ezred-évek óta mindenek közt az államok veszélyére leginkább szolgáló intézmény.« Nem késik: indítványt ad be, melynek szavai szerint csak akkor szabad a kormány javaslatát életbe léptetni, ha: »az úrbériséggel rokontermészetű birtokviszonyok megszüntetése, a hűbériség maradványának eltörlése céljából szükséges törvények is megalkotva lesznek.« Budapest főváros rendezésére kerül a sor? Megint halljuk érdes, tiltakozó szavát: »Midőn Önök nekem virilis szavazatot adnak, a nagyapámat, vagy az ősapámat akarják-e jutalmazni, mert a vagyont nem én szereztem, hanem ők.« (1872 október 28.)

Így szól a lélek Tisza Kálmánból. Most még élesebb ellenzékiességbe veti magát, hogy ebből a küzdelemből mint Magyarország legnagyobb konzerváló ereje, másfél évtizeden át kormányzó miniszterelnöke kerüljön ki.

Aki valaha kirakóvásár napján magyar alföldi város szélesre terült piacán állott, jól megfigyelhette, hogy a kékfestők bódéi s a mézesbábosok ponyvasátrai között hogy jelenik meg egyszerre csak a láthatár messze széléről megindult szélföregteteg. A földön szerteszórt s a fölászott árkokban eldobott valamennyi papirosdarab táncra kél, lassanként körbe kering velők a vihar szellője és mialatt a sátorok ponyvaoldalai úgy lebbennek és ütődve csapódnak, mintha nehéz madarak verdesnék szárnyaikat, köröttünk jár elől, hátul, jobbra, balra, a papírkákat forgató szélforgatag. Egyszerre csak úgy érezzük, hogy benne vagyunk a legközepén. Nagy süvítéssel megáll a tölcser s nyakunkba szakad. Mésziről nézve a magyar politikai vásárt, ilyenforma látványban van részünk abból az időből, mikor Tisza Kálmán és bal-középi pártja ellenzéki forgatagában fölkarvarja az összes szállongó politikai jelszavakat, azok mind gyorsabb süvöltéssel száguldanak, a levegőben s egyszerre csak megáll az egész fölkerelkedés, leszakadnak az összes jelszavak s ott áll a kirakóvásár közepén Tisza Kálmán előbb belügyminiszter, azután miniszterelnök Andrassy hatvanhetes művének minden szélrohammal szemben egyetlen állandó, önzetlen és hallat-

lanul makacs főtámasza. A kirakott vásárfiák közül, melyek a Tisza-forgatagban örvénylenek, máris meglátszik hogy legszembeszúróbban kerengenek a negyvennyolcas önálló magyar hadsereg felkapott zászlói, de ott járnak táncukat — most figyeltük meg! — a virilizmus, az arisztokratikus felsőház elleni föllirat-táblák, választási sérelmek bő hullásai, — a kormány mindenhatóságának megtámadása — sőt, mily érdekes! (majd minderre még emlékezni fogunk) — Tisza Kálmán még azt sem mulasztja el, hogy ne követelje a dohány-monopólium eltörlését, szabad magyar dohánytermelést a magyarnak s mindegyre látjuk fejünk fölött papírsárkány gyanánt a »delegációk átkos intézményét.« (1870 december 23-i beszéde.) Az ellenzéki láthatár köröskörül tele van bihari pontokkal. Mindent elválasztani Ausztriától — katonát, kenyeret, pénzt. A legcsudálatosabb ebben az egész tünevényben az a jelenség, amely végzetesen meg fog ismétlődni a magyar politikában, hogy ugyanakkor, amikor a magyarság egész életfejlődése és gazdasági jóléte attól függ, hogy széles piaca legyen mezőgazdasági terményeinek s olcsó és biztos pénz harmatozzék a tőkeszegény szikes talajra: ugyanakkor az összes földobott jelszavak között, mellyel telehintették a vásárt, legcsábítóbbá az válik, amelynek minden valódi függetlenségi kialakulásában legkésőbb kellene elkövetkeznie: a pénz szétválasztása, a nagy és egységes valuta széttörése, a drágább és szűkebb hitelre való lecsökkenés, tehát: az önálló bank követelése. Az önálló bank politikai vásárunk tulipiros léggömböcskéje, mely akkor is ott kóvályog a sátrak fölött, mikor a kijózanító,termést hozó eső már leverte a többi fölkerekedett szállongást. Szinte azt mondhatnám, hogy ennek a bank-léggömbnek az elpukkanása jelzi azt az órát, mikor a kirakóvásárra indult Tisza Kálmán bihari pártvezérről lehullhat a bihari pontok cifra szüre s ott áll majd ő maga igaz nagyságában, félreismerve és kigúnyolva, ő, a szürke hős, az európai kialakulás magyar pillére. Evvel lesz Andrássy társává. De most a helyzet igazsága szerint ne tagadjuk el, hogy ez a józanul érthetetlen s közzgazdaságilag menthetetlen »Önállósulás« nem a Tisza Kálmán egyéniségéből nőtt, nem is az ő sajátja, hanem azt éppen az a politikai levegő teremtette, amelyben a magyar politika akkori vására folyt. Nevezetesen: mikor a Deák-párt már annyira repedezik kormányzóképeségében, hogy Tisza ellenzéki vezértársát, Ghyczy Kálmánt áthívják a Bittó-kabinetbe pénzügyminisz-

ternek (1871 március 21.), az nem tud mást mondani, mint ezt: »Nem volna itt semmi baj, csak meg lehetne szüntetni a közös vámterületet és a közös bankot.«

A fürgeteg mind sebesebbé válik. A jelszavak már többször megfordultak önmaguk körül. 1872 tavaszán Lónyay Menyhért gróf miniszterelnöksége idején esnek meg az első igazi képviselőválasztások Magyarországon, vagyis először működik a kormánygépezet s először kerül pénzbe a mandátum. Épen választójogi reformot tárgyalat a kormány: öt évre akarja meghosszabbítani a ciklust s rendezni a cenzust. Ezt nem tűrhetik. Ezért megindul a szóáradat, hogy a kitűzött határidők falához odalapítsa a minisztériumot! Tisza Kálmán legfényesebb vívási készségét mutatja be. Szerinte a végcél csak az általános választójog lehet. Ezt szemébe mondja *Szilágyi* Dezső akkori miniszteri tanácsosnak, ki akkor a kormánypárton ül. Tisza szól: »A sötétségbe ugráshoz a kormány meg akarja csinálni a sötétséget. A belügyminiszter úr (Tóth Vilmos) jelét adta annak, hogy ő valóban nagy úr, mert nagy uraknak egyike jellemvonása az, hogy hamar felejtenek: a belügyminiszter úr a beszéd végén elfelejtette, amit az elején mondott. Ha valaki egy egész államnak nyolcadrésze, mint a miniszter úr, akkor még nagy szerénység tőle, hogy magát csak államférfinak mondja«. Csontig ható éles vágások. De úgylátszik ezek sem használnak, mert a kormány választójogi javaslatát 189 szavazattal 140 ellen elfogadják 1872 március 9-én. Erre Tiszáék utolsó mentségül megindítják — ne feledjük — az obstrukciót. Márciusban már délutáni ülések vannak. Jegyzőkönyvolvastatás és megszámláltatás. Az ellenzék a leglehetőlenebb kérvények szövszerinti fölolvását kéri. Mikor a megriadt kormánypártról fölkiáltanak, hogy már ugyanazt a hosszú petíciót négyszer olvasták föl, Tisza Kálmán föláll s a házszabályokból (ezt se feledjük!) azt bizonyítja, hogy ennek úgy kell lennie, mert hiszen csak a beadvány teljes fölolvása után lehet rájönni arra, hogy azt a kérvényt már egyszer fölolvasták. Ne feledjük el, hogy az ellenzéki Tisza Kálmán az, ki megtámadja a többségi elvet, melyből Deák Ferenc sohasem engedett. Azt mondja: »Ha a parlamentarizmusnak az volna a helyes magyarázata, hogy a parlamenti többség soha semmiben sem engedhet, ugyan kérem, nem volna-e az így magyarázott parlamentarizmus abszolútabb a legnagyobb abszolutizmusnál? Meglehet, hogy

a jövő percben még nem leszünk többségben, de nem fogunk lemondani arról, hogy ha nem is mi, de elveink többségben lesznek. Fölteszem, elvárom önöknél, ha valaha kisebbség lesznek és lesz valaha egy kormány a hazában, amely a nép jogait akarja csonkítani, épúgy meg fognak tenni mindent ennek megakadályozására, mint teszünk jelenleg mi.«

Ez jövendölés. Az obstrukció proféciája. Akkor még senki, a próféta sem tudja, hogy ki ellen, — de ugyanaznap, 1872 március 27-én, ő maga áll az obstrukció élére s indítványt ad be »a nagyobb fontosságú törvényjavaslatok ünnep-, vasárnap és szombatnapokon való tárgyalása iránt«. A kormány nem állhatja tovább a rohamot, mely kelepcébe kergette. A törvényjavaslatot visszavonja s e vereség után a Ház feloszlik. Mit mondjunk Tisza példaadására? Megint csak Madáchot kell idézni: »Nagy sor jövend utánad, szép hűgom!«

A krónika így szól: »Izgatott hangulatban oszlott el az 1869—72-iki országgyűlés. Az ellenzék nagy reményekkel indult a választási küzdelembe.« (A krónikás maga is jelölt.) A statisztikai eredmény az lett, hogy Tiszáék agitáció ja folytán majdnem duplájára emelkedett — a szélső baloldal; mert a konzervatívok úgyszólván eltűntek, a kormánypárt felnőtt majdnem negyedszáz mandátumra, s az ilyen túltöbbség mindig félelmetes volt a kormányok történetében. Tisza Kálmán megtanulta e választási hadjáratban azt, hogy Magyarországon mindig csak egyetlen kormányképes párt lehetséges. Vele szemben szélsőséges még-kormányképtelen töredékek. Azóta is mindig így volt a magyar parlamentarizmus történetében. Nem azért, mert mint egykor hirdették, »Bécs többet nem enged«, hanem azért, mert Bismarcknak volt igaza, mikor a porosz Landtagban az angol pártváltó gazdaság híveinek azt válaszolta, hogy az ilyen kettős pártrendszer csak ott lehet behozni, ahol minden állásra legalább két példányban van alkalmas erő, holott náluk, Poroszországban (és nálunk!) legfeljebb, ha egy van. Tiszáék rögtön a választás után — ez is először az ő ajkairól hangzott el — felpanaszolták, hogy a kormánynak pártkasszája volt; hogy rájuk egyenként mit jelentett a korteshadjárat, azt mindegyikük otthon számolgatta. Gyerekfővel láttam a stációutcai »sárga házban« sokszor Jókai váltóit, melyek igen sok gondot okoztak, s melyek még abból az időből keltek, mikor neki sikerült

Tisza Kálmán balközépi híve gyanánt legyőznie a Terézvárosban Gorove minisztert, amint azt akkor a vásárokon árult verses ponyvafüzet »világraszóló diadálnak« hirdette. Tisza jól megértette ezt és látta azt is, hogy a bihari pontok körül baj lehet, bárha azokat rendkívül józanul és mérséklettel igyekezett a harcban magyarázni az az egy, több kiadásban szétozott röpirat, melyet *Hegedűs* Sándor írt »A baloldal törekvése« címen. A jelszavak tompításán kívül egy nevezetes külügyi kijelentés is van benne: »A mi tervünk, hogy semmiféle közjogi ügyünk közös más nemzettel ne legyen. Mi politikánkba felvettük a jövőt is és elsősorban az ország s csak azután vettük tekintetbe a monarchia érdekeit is. Nem azt teszi ez, hogy mi a monarchiát szétrombolni akarjuk, hanem csak azt, hogy nemzetünk önállását biztosítjuk még azon esetre is, ha a monarchia befelelő vagy túlerő következtében létezni megszűnnék. Ezért nem akartuk közügyeinket: haderőnkét és pénzügyünket egy oly féllal összekeverni, melynek kebelében vannak szeparatistikus törekvések is és amely ellenében vannak külföldi vágyak.«

Messze idő távolából nézve a politikai távcsövön ezt a jelenséget, azt jelenti, hogy a bihari pontok még látszanak ugyan a mennyboltozaton, de már igen nagy távolságra vonultak vissza s köröttük valami külpolitikai köd jön föl a láthatáron. Csak azt nem lehet még megtudni, hogy vajjon az, ami a Tisza-párt mögött itt dereng, Kossuth Lajos külpolitikája-e, — ki éppen akkor jelentkezik leveleivel, melyekben a Habsburg-monarchia helyébe lépő új európai államrendszert akar megszerkeszteni — vagy a monarchiát és a dualizmust, s a szláv fölbontás ellen védő nemzetközi politikáját jelenti, egyszóval azt, melynek megtestesülését gróf Andrássy Gyulának hívják?

Egy bizonyos: az 1872—75-iki országgyűlésen meg kell érnie a Tisza-kérdésnek. Ezt ő tudja legbiztosabban. A magyar politika minden válságában jelentkezni szokott színfaltologatás megindul és eltart majdnem két esztendeig, míg — ahogyan ez már nálunk szokás — minden színfal mögül előlép a lámpák elé az is, ki előretolta, az is, aki sietett azt felborítani. Az 1875 március 3-án tartott képviselőházi ülésen bemutatkozott báró Wenckheim Béla minisztériuma, melynek belügyminiszterét Tisza Kálmánnak hívják: s még ez év október 8-án, a választások után,

a balközépből s Deák-pártból »fuzionált« nagy szabadelvű-párt élén Tisza Kálmán Magyarország miniszterelnöke. Megérkezésének ideje pontosan betelt: Tisza Kálmán 45 éves.

Legősibb székely népballadáinknak, »Kőműves Kelemenének, »Molnár Anná«-nak van az a komor és végzet-szerűségében egyszerű szerkezete, mint a Tisza Kálmán-levés látszólag szürke, érdektelen, belsőleg megrázó és izgató lelki története. Itt is, ott is, kívülről csak a darabos, irdatlan, egymásra hajított kövek látszanak, miket vakolat sem tart össze s benn, mint a székely balladában, mély-séges líra emelkedik mindig magasabbra. A köveket a Sors dobálja a hősré; hívhatjuk őket évszámoknak, események-nek, vagy törvényjavaslatoknak; a balladát maga a kövek közé zárt emberlélek — székely hős vagy államférfi — hallatja akkor is, mikor legnagyobb: s legnagyobb azért, mert senki sem érti meg. A kiegyezési készülődések éveiben előhangokat kaptunk a geszti várúr balladájához. Az ő éne-kének első teljes strófája ritmussal s megismételt, ledobogott refrain-nel akkor fejeződik be, amikor Tisza Kálmán alakul Magyarország nagy belső szervezőjévé, avégből, hogy minden parlamenti államban példátlan sokáig, 15 esz-tendeig, gyakorolja egyfolytában ezt a hivatást. Így s ezáltal válik fogalomná. A ballada természeté, mert dalba szorított tragédia, nem tűri a megállást, de megköveteli a refrain megismétlődését. Így történik, hogy rögtön az első teljes versszak elhangzása után megkezdődik a Tisza Kálmán-ballada strófája, egyenlő ritmusban, törvényszerűen. Mert három év (1872—1875)-kellett a kialakuláshoz, újabb három esztendőnél (1875—1878) nem várhat tovább az Idő, hogy kobzán még egyszer kiverje ugyanazt a zengzetet, de most már — ugyancsak a balladák összabálya szerint — kifordított szöveggel.

Nekünk azonban nemcsak a Tisza Kálmán egyedülvaló motívumát kell ellesnünk írásunkban, hanem kezdettől fogva keresnünk s éreznünk kell az ellenpontot, mely közte és Andrássy Gyula között fölismerhető. Ha szabad a fenti hasonlatot folytatnom, azt kell mondanom, hogy amint az ősi görög daltragédiákban ugyanaz a balladai feszültség mindig szólamban és ellenszólamban, karban és ellenkarban nyilvánul, épúgy két hősünket ez a lelki egymásrautaltságuk teszi hallatlanul érdekessé akkor is, mikor távoznak egymástól, akkor is vonzzák egymást és közelednek futamaik.

így pillantottuk meg a színpad két ellentétes oldaláról fel-lépő két alakban az első öntudatlan egymástvonzást akkor, mikor a porosz-francia háború kitört s a delejes hatás először mutatkozik köztük. Akkor ez a mágneses vonzás egészen egyoldalú: Andrassy Gyula művészi zsenije szuggerálja Tiszát. Hogy most ezt újra el ne felejtjük, ássuk ki az 1871 március 18-iki képviselőházi naplót, amely nevezetes ülésen *Irányi* Dániel és *Simonyi* Ernő fegyveres közbelépést indítványoznak Franciaország érdekében Poroszország ellen. Tisza Kálmán a balközépről akkor így nyilatkozik: »Mi Németország, a német egység irányában rokonszenvező szomszédok maradunk. Sajnálom Franciaország megcsontítását, sajnálom épen úgy Németországért magáért, mert a kötött békét én is olyannak tartom, melynek állandóságot jósolni nem lehet és félek attól, mint amely nem igen fog sem az egység, sem a szabadság eszméjének annyit használni, mint amennyit használhatott volna akkor, ha megállapodnak azon vonalnál, melyen túl ki kellett azon nemzeti gyűlölségnek fejlődni, mely most Európa két legnagyobb nemzetét egymástól elválasztja; sajnálom, mert igen félek attól, hogy a béke folyvást veszélyeztetve lesz s a katonai uralom hosszabbítására fog indokul szolgálni. Mi nem bántunk senkit, de aki minket megtámad, véres fejjel kergetjük vissza a határon.« E beszédben a göröngyös mondatok még Tisza Kálmáné. Nem is mindig jó sorrendben mondja el őket. De mögöttük már megérzik Andrassy Gyula sugallata.

A második érintkezés köztük már a belpolitika jegyében folyik le s minden valószínűség szerint nem lesz többé csupán szaggatott és alkalmi találkozás. Ez bekövetkezik akkor, mikor Andrassy Gyula szerepet vállal abban, hogy a pártfúzió s később a Tisza-kormány létrejölessen. A folyamat a maga bugyborékoló kiforrásában nem olyan egyszerű, mint amilyenek később lehiggadt eredményében mutatkozott. Ezért jól figyeljük meg Andrassy életírójának beállítását.

Wertheimer így ír: »Magyarország szorult helyzetében egyesek újból s egyre hangosabban követelték a koalíciót vagy a fúziót a Tisza vezetése alatt álló balközéppel s ebbe úgy kapaszkodtak, mint egy utolsó szalmaszálba. Andrassy határozottan és világosan kijelentette, hogy a fúzió miatt semmiféle engedmény nem lehet. Ha Tisza át akarja venni a kormányt, akkor egyszerűen és minden kikötés nélkül az 1867-iki kiegyezés alapjára kell helyezkednie. A király most (1871

március) más számottevő politikusokon kívül Tiszával is beszélt. A »Hon«-ban megjelent erre vonatkozó közleménnyel ellentétben a balközép vezetője az audiencián kijelentette, hogy a kabinetalakítás elvállalásánál ügyelni fog a kiegyezés törvényeinek pontos megtartására.« Íme már nagyon közel ért egymáshoz a két egymást kereső elem, mikor Andrassy érdemben helyes okból, de közjogi formahibával buktatja meg Khun hadügyminisztert. Tisza Kálmán nekirúgtat a »közjogi rendellenességnek«. (Tudniillik a közzétett elbocsátó irat nem volt ellen jegyezve a miniszter által.) Andrassy felfortyan: »Érthetetlen előttem, hogyan tarthat igényt ez az ember arra, hogy a magyar országgyűlésen egy párt vezére legyen. «Majd egy kissé enyhül: »Csak sajnálnom lehet, hogy olyan ember, mint Tisza Kálmán, erőszakkal lehetetlenné akarja magát tenni.« Ám a légnyomás sűrűsödik s ők azok, kiknek meg kell érezniök legbelsőbb lényegük szerint. Az életíró így folytatja: »A veszélyek elhárítása és egy esetleges katasztrófa megakadályozására Andrassy elhatározta, hogy 1875 január 23-án fölkeresi Tiszát. Valószínűleg ezen a napon következett be a két kiváló magyar államférfiu meg-egyezése. Andrassy nemcsak magyar hazafiú, hanem közös külügyminiszteri minőségében is tette ezt a látogatást. Mint a külügyek vezetője, jól tudta, hogy a keleti kérdés máról-holnapra oly fordulatot vehet, amely a monarchiának azonnali nyomatékos közbelépését kívánatossá teheti. De egy erős magyar minisztérium nélkül ez lehetetlen. A fúzió ettől a perctől kezdve világtörténelmi jelentőségűvé emelkedett. Most maga Andrassy lett a Deák-párt és a balközép egyesülésének protektora, amelyből olyan kormánynak kell kialakulnia, amelynek tagjai között helyet foglaljon Tisza is, mindig előre bocsátva azt, hogy az 1867-iki kiegyezés alapján jöjjön létre. Andrassy most leplezetlenül megismertette az ellenzék vezérével a belső és külső helyzetet és egy erős kormányalakítás céljából fölszólította, hogy fenntartás nélkül fogadja el az 1867-iki kiegyezést. »Ez annál szükségesebb, mert az uralkodó semmi áron sem fog beleegyezni az 1867-iki alkotmány megsértésébe és csak ezen az alapon következtetik be a pártok összeolvadása.« Az életíró így vonja le a következményeket: »Tiszát jellemtelenséggel s a zászlóhoz való hűtlenséggel vádolták s ezen felül még szemére vetették, hogy kizáróan hatalomvágyból engedett a rábeszélésnek.« Kossuth Lajos így nyilatkozott: »Deák kompromittálta a jelent,

Tisza pedig a jövőt.« »Bizonyára — írja Wertheimer — a hatalom birtoka is izgatta Tiszát. Hiszen erőt érzett magában nemzete vezetésére. De a hazafiúi beismerés, hogy Magyarországnak tönkre kell mennie, ha ő továbbra is a merev tagadás álláspontjára helyezkedik, sokkal erősebb volt benne, mint üres hatalmi vágy. Arra a vádra, hogy a nagy zajjal hirdetett bihari pontokat cserbenhagyta, joggal felelhetette: »Most én megbocsátom magamnak, hogy még jobban szeretem a hazámat, mint az elveimet.«

A balladai bűn tehát el van követve. A dráma törvényszerűleg elérte katharzisát. Kérdés, vajjon az-e a teljes valóság, melyet a gondos életírótól hallottunk, ki — ne feledjük — nem Tisza Kálmán, hanem egyedül Andrássy Gyula gróf oldaláról nézte a történéseket?

Wertheimer Edének most idézett érdemes Andrássy-életrajzrói Tisza István egyszer azt mondta, hogy »Wertheimer nem ismerte sem Magyarországot, sem Andrássy Gyulát«. Ez a mondás az összes számbavehető érdekeltek közül legjobban magára Tisza Istvánra jellemző. Ő oly mélyen, szinte vallásos szemérmetséggel csüggött édesatyjának személyén, hogy valahányszor azt a legkisebb sértés érte, vagy csak a lekicsinylésnek hangját is hallotta, önfeledt érdeséggel s ennek az érdeségnek túlzásával fakadt ki. Ez a kritikája Wertheimer könyvéről is ilyen mondás. Hogy gróf Andrássy Gyulát ekkor még nem egyéni vonzódás, még kevésbé baráti szimpátia vagy lelkesedés, hanem a Végzet tárgyi kényszere vitte Tisza Kálmánhoz, azt meg kellett állapítanom. Ennek tanúja az a levél, melyet Andrássy Terebesről ebben az időben Erzsébet királynéhoz juttatott el. A levélből az látszik, hogy Wenckheim Béla báró, a fúzió miniszterelnöke, arra kérte a királynét, hogy valamely udvari ünnepélyen ejtsen el egy fejedelmi szót a Tisza Kálmán pártjával való fúzió érdekében; a királyné pedig Andrássyt kérdezte meg, hogy mit tegyen. A válasz alá Andrássy tréfásgúnnyosan nem a maga nevét jegyzi, hanem Várady Gáborét, Tisza segítő társát s azt írja benne, a fúzióról az a véleménye, hogy annak meg kell lennie, de csak akkor, ha arra állandó és biztos alapot találnak és arra kéri Erzsébetet, hogy ne kösse le magát nyilatkozatával mellettük, mert a királyné nem egy párt eszménye, hanem »az összes nemzeté«. Viszont a pártemberek úgy értették Tiszát, hogy — egykorú tanút idézek — »beszédjét nem lehet úgy tekinteni, mint hatá-

rozott áttérést a hatvanhetes politikai alapra. Ő csak az ország súlyos politikai, különösen nehéz pénzügyi viszonyaiból való kibontakozásra ajánlotta föl közreműködését, de a kibontakozás megtörténte után következő időkre a közjogi kérdéseket illetőleg fenntartotta a cselekvés szabadságát. Ha most mindezekkel szembeállítjuk magát a főszereplőt, Tisza Kálmánt, őszintén azt kell mondanunk, hogy az a »mély és tartalmas hatású beszéd«, melyet 1872 február 3-án mondott el a magyar képviselőházban s melyet tizenöt esztendőn át mint a szabadelvű pártnak lehozott törvénytáblákat emlegettek s mely ellenzéki működésének záróköve, ismétlem, ez a beszéd semmiféle államférfíui tervezetet nem ad. Programmtalan programm.« »Nincs elvesztegetni való időnk.« Megint tovább: »Az első alkalmat meg kell ragadni arra, hogy megkíséreltessék ezen kormánynak mással való kicserélése.« Aztán ezt halljuk: »Tervszerű rendezés kell olyanok által, kikben bízni lehet.« Ő maga részéről azt a vallomást teszi, hogy csalatkozott abban is, hogy többsége lesz, abban is, hogy a kormányok az országot szellemileg és anyagilag előbbre fogják vinni. »Sem önök, sem mi nem fogjuk elérni azt, amit akarunk, ha lehetetlenséget kívánva egymástól, lehetlenné tesszük a kibontakozást.« Jelszava: »A haza mindenek előtt.« Nelson parancsát követi: »Teljesítsük köt élességünket.« Ebből megérthetjük, hogy neki kibontakozás kell és nem programm. Tisza Kálmán a kötelesegteljesítésnek nagy kategorikus imperativusát érzi. Neki vállalnia kell egy országot. Mikor 1875 október 4-én elfoglalja a miniszterelnöki bársonyszéket, utolérhetlenné fokozza saját színtelenségét: »Nem tartom szükségesnek a hosszabb programmbeszédet«, mondja. Jobb a közös vámterület, de a bankügyre nézve a helyzet különböző. »A többi kérdést illetőleg nem tartom szükségesnek nyilatkozni. A kormány csudákat sohasem ígért. Ajánljuk magunkat kegyeikbe.« (Elénk éljenzés a középen.)

Megértettük. Megérkezett Valaki, ki hallatlan akarattal és páratlan országszervező erővel, valami csudálatos állami mimikri folytán annyira színtelenné teszi a saját személyiségét, hogy ezért nem látni a nagy tulajdonságokat rajta. Ezért hullat le magáról mindent, még saját múltját is, mert nem egyénnek, hanem magyar Államnak érzi magát. Kortársai közül senki ezt meg nem tette, legkevesbé régi ellenfelei, akik mögött csak új ellenfelei maradtak el. Egyetlen

kortársa volt, kinek még nagyobb mértékben sikerült ez az állammá testesülés és egyéni színtelenné válás: s ki egy egész monarchiát olvasztott bele a maga szürkéségébe. Ezt az államféfit I. Ferenc József császár-királynak hívták. Ők ketten is most találkoztak.

Írásom belső szerkezete hozza magával, hogy amint Andrássy Gyula gróf külpolitikáját egységes bemutatásban akarom összefogni a VIII fejezetben, úgy Tisza Kálmán kormánypolitikáját is lehetőleg egybe kívánám szedni s erre a IX. fejezetet szántam; evvel végződik majd a »Két Szerencsés« együttes sorsa is. Most azonban nem hagyhatjuk abba szemlélődésünket más okon. Tisza Kálmán hiába dobta le magáról mind, mind a jelszavakat s hiába változott át egyéni rendületlenséggé s megingathatatlan állampolitikává: azok a színes papírlapok, feliratos zászlók, melyeket egyszer fölka-
vart, ottmaradtak a magyar politikai közélet vásár-
piacán. Látjuk beszédéből is, bármily száraz és lendület-
nélküli az, hogy a legveszedelmesebb reklám-léggömb, ama
szivárványt csillogó bankkérdés, még mindig fölötte is lebeg,
még a legszürkébb porköponyeg alól is kikandikál. Saját
jelszavai tehát folytatják megkezdett boszorkányos kör-
forgásukat az oszloppá merevedett Tisza Kálmán körül.
Egyetlenegy sem marad el közülök. A Tisza-korszak első
három esztendeje avval telik el a magyar politika történeté-
ben, hogy Tisza Kálmán ott áll a fürgetegben és kemény
botjával csudálatosan hadakozva védekezik a reászakadó
bihari pontok s egyéb politikai áldáshullatással szemben.
Mindezek részleteiről még hallunk majd történetünk további
folyamán. Az bizonyos, hogy eleinte, midőn átveszi a hatal-
mat, a nyugodni vágyó ország jól érzi magát evvel a nyugodt
emberrel. Első választási tornáján, mint olvassuk, a kortesek
egy része »azt hitte, hogy Tisza még negyvennyolcára Ámde
1878-ban lejár a vámszerződés Ausztriával. És megéri korán
a bankkérdés, amelyben dülőre kell vinnie Tisza Kálmán-
nak — Tisza Kálmánt. Ugyanekkorra érik meg azonban a
Keleti kérdés is, melyet gróf Andrássy Gyula érzett meg
nálunk először, s amelynek vészterhes fellegébe van elrejtve
az ő küldetésének sikere vagy bukása is. Ezért nem túlzás,
hanem kézzel markolható valóság, hogy Tisza Kálmán be-
érkezése a maga elhívatásában, európai történeti esemény.
Nekünk tehát »világtörténelem«, amint a fentidézett életrajz-
író túlozva mondta.

A nagy fordulat óta természetes, hogy Tisza az »átkozott« delegációban már részt vesz, de jellemző, hogy mindig félve szólal meg ott. A közös minisztériumok eltüntetéséről szó sem esik. A gazdasági elválás kérdésében megérzi az ország valódi életérdekét, sőt ki meri mondani (1875 november 17), hogy »a külön vámterület a várt édes gyümölcsök helyett keserű, fanyar gyümölcsöket fog teremni.« Eddig tehát eljutottunk. De a »bank«! A bank! Mire e sokat halogatott kérdés megéri, akkorra meg is akad.

1877 február 10-én a Tisza-kormány a bankkérdés miatt beadja lemondását. Indokolja azzal, hogy »kielégítő megoldás a bankkérdésben csak akkor lesz, midőn lehetővé válik az önálló bank fölállításai Ez az elv, a régi elv. Miután ez nem teljesíthető, a magyar kormánynak el kell mennie. Ezért mond le? Nem. Hanem azért, mert a bankszabályzatban nem lehetett biztosítani azt, hogy a magyarok ne legyenek kisebbségben. »Kísérletet kellett tennünk, hogy nem lehetne-e az önálló bank létesítését kezünkbe vennünk. Azonban oly nagyok voltak az államai és Magyarország jólétén aggódó fejedelem aggályai, hogy azokat nekünk, meglehet, saját gyengeségünk miatt, elhárítani nem sikerült.« Ebből az következik, hogy Tisza mégis megcsinálná a monarchia pénzügyrendszerének és bankjának kettétépését, ha tudná. A lemondott kormány távozik. 17 nappal később, ugyancsak 1877-nek február 27-én, megjelenik az új kormány a Ház előtt. Annak a feje is Tisza Kálmán. A bankkérdés eldőlt. Bejelenti, hogy »létrejött a bankmegegyezés a két állam egyenjogosítása alapján«. (Derűtség a szélső baloldalon.) Az önálló bankból semmi sincs. De »vállalkozunk a kormányzásra az adott viszonyok között igen nehéz, igen súlyos, de hazánk iránti kötelesség«.

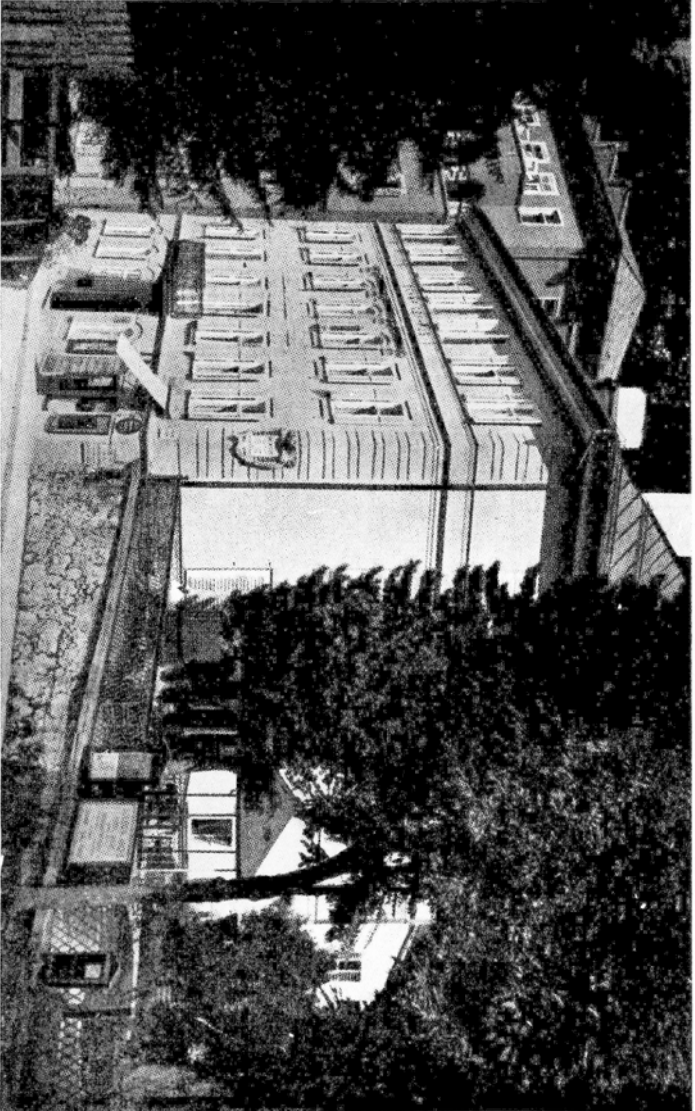
A beszéd után, mint az Országgyűlési Naplóból olvasható, csak a középben hangzik igen gyenge helyeslés. A Ház egész karéja néma visszautasítást mutat. A taktika túl világos volt. A lemondó beszéd tizenhét nap előtt azért szólott a bankstatutumnak egy egészen jelentéktelen pontjáról, tudniillik arról, hogy az osztrák-magyar nemzeti bankban a magyarok nem lehetnek többségben (ami egészen természetes volt, mert a részvények többsége nem volt magyar kézben, a nemzeti bank pedig részvénytársaság), azért szólott erről, hogy ezt a formális nehézséget győzze le a kormány s e mögött elejti az önálló bank sokat emlegetett felállításának követel-

menyét. Igen gyöngé az indokolásban az is, hogy a bihari pontok emléke gyanánt a király akarata miatt ejti el a bank követelését s nem a maga meggyőződéséből, amely azt mondaná neki, hogy a pénzügyrendszer szétszakítása az ország fejlődésének végzetes megakadását jelentené. Ezért a beszédnek egyetlen igazi mély tartalma van s ez az, hogy Tisza Kálmánnak a helyén kell maradnia.

Szinte érezni még most a távolból is, mint dermed megkörötte a politikai légjárás. Utána Somssich Pál, a konzervatívok miniszterelnökjelöltje áll föl s komédiának nevezi a kormány lemondását. Szélső bal és szélső jobb egyesülnek egyetlen gúnyos hahotában. Tisza körülnéz s alig talál helyeslésre. Már aznap híre megy, hogy utcai tüntetések készülnek s rendőri intézkedések szükségesek. A nagy vásári forgatag közt az »arulás« vádja kereng a levegőben. Tisza Kálmán ott áll egyedül egy ellene fordult országgal szemben. Csak kettő tartja látszólag a helyén. Egyik az az elhallgatott, de sokak által érzett bizonyosság, hogy akkor sem lenne meg az önálló bank, ha a kormány távozna helyéről. A másik a saját magára diktált kötelesség parancsa melyet innét kezdve növekvő új ellenzékével szemben is, melyet gróf Apponyi Albert és Szilágyi Dezső vezetnek, minden válságban és minden fordulatnál szinte monomániás erővel ismétel. Minden ily szavában egészen adja magát: ez Tisza Kálmán balladájának lírai refrainje. »Moglehet; nem nagyon hosszú, de súlyos politikai pályámon szerzett kincseimet, népszerűségemet elvehetik. (Fölkialtás: Már annak ügyis vége van!) Annál jobb a képviselő urakra, ha vége van. De meglesz azon elégtételelem, hogy mindezek dacára teljesítettem azt, ami hazám iránti kötelesség volt és megmentettem hazámat a különben bekövetkező közgazdasági krízisből.« (1878 január 31.)

Cromwell Olivér hangja ez, amely most ebből a nagy puritánból beszél.

Mikor azonban Tisza Kálmán ezeket elmondja, akkor már nemcsak az Ausztria és Magyarország között húzódó vámszövetségi szerződés van szőnyegen. Mintha valamely láthatatlan Rendező gondosan ügyelne arra, hogy e nagy politikai drámában mindenki a maga idején betartsa a maga végszavát: ugyanannak az 1876-iki évnek márciusában, mikor a Tisza kormány a bankválsággal küzködik, jelenik meg a magyar képviselőházban egy új s fenyegető szó: Bosznia. Mikor március 1-én a szerb Polit Mihály interpellál

Agasini Schweigerhaus, ahol Andrássy és Bismarck a kellos szővelséget megkötötte.

s Tisza felszólal, már dúl a bosnyák fölkelés. A Keleti kérdés megérkezett a monarchia határára s Tisza hangjából meg kell értenie mindenkinek, hogy oly elhatározások előtt állunk, »melyekben a magyar korona alatt lakó összes népeknél nem a barátság viszonyáról lehet szó, hanem kötelességről, melyet akár lelkesedve, akár kényszerűségből, de teljesíteniük kell«. Ő mindenesetre föltétlenül védi a külügyminisztert, gróf Andrassy Gyulát.

A megindult fürgeteg mind közelebb húzódik s világzengés lesz belőle. Ahogy a veszély nő s világháborúra mutat, úgy marad egyedül minden támadójával szemben gróf Andrassy Gyula. A Lajtán túli puhányszerű német pártok (kik alkotmányhűeknek nevezik magukat) nem vállalnak semmit. A szlávok pedig arra leselkednek, hogy kieroszakolják a trializmust s a szláv alkotmányt. Ideát, Pesten egyszerre támadnak Tisza kormányára a felzengő utca s a közvélemény, mely akkor követel háborút, mikor abba belebuknánk, s akkor tiltakozik a bosnyák okkupáció ellen, mikor Andrassy-nak más választása nincs. Az új ellenzék egyszerre fordul Tisza Kálmán és Andrassy Gyula ellen s letépi mindkettőjükről a népszerűséget. Végül Tiszát elhagyja Széll Kálmán, a pénzügyminiszter, az a pénzügyi tehetség is, kinek hozzáértése programjának egyetlen kézzelfogható pontját, a pénzügyi kibontakozást építette, Tisza népszerűtlensége, »árulássá« nő.

Ám Tisza Kálmán nem tágít. Ő, egyedül ő, ott áll a földrengés és ézengés között, gróf Andrassy Gyula merész és geniális külpolitikája mellett. Ettől az időtől kezdve minden támadójuk »Andrassy^—Tisza-korszaknak« nevezi idejüket s minden röpirat skorpiós korbáccsal egyszerre üti őket. De ők ketten vannak. Krasznahorka és Geszt megtalálták egymást a végzetes veszélyben.

A ragyogó magyar politikai művészszeni mellett ott áll a szürke »Generális«.

VIII. FEJEZET.

Túl merész vállalkozásnak tetszik, ha Andrassy Gyula gróf külpolitikai tevékenységét egyetlen képben akarom Összefogni s vakmerőségnek, mikor vázlatom tárgyául az keleti politikáját, még pedig mindenek fölött a bosnyák-kérdést választottam s arra kívánnám a világháború tűz-

fényét rávetíteni. De szerénytelen vállalkozásomnak több mentsége van. Ez a nemzedék — s valószínűleg minden következő — Magyarország katasztrófáját s az osztrák-magyar monarchia rombadőlését a Serajevóban 1914 június 28-án elkövetett merénylettől számítja, tehát egy bosnyák eseménytől: s ma már minden történetíró, a legyőzött s győztes államokban egyaránt, megegyezik abban az egyetlen tételben, hogy a Világháború a keleti államok szempontjából nem volt más, mint az első és második Balkán-háború folytatása, tehát voltaképen egy óriásivá és világrendítővé megduzzadt balkáni folyamat. Ellenségeink kivétel nélkül a monarchia bosnyák-politikájában keresik a nagy veszedelmet közvetlenül előkészítő tényezőket s maga a magyar közvélemény, bevallva, vagy be nem vallva, folyton ama lelki nyomás alatt áll, hogy »mindez elmaradt volna, ha Andrássy Gyula 1878-ban nem siklik bele Boszniába«, amint azt akkor-Kossuth Lajos turini figyelmeztetése dörögte. Ezért Andrássy Gyula, az államférfi fölött ítéletet mondani csak úgy lehet, ha külpolitikai tevékenységének főtenyét, a bosnyák-hercegovinai ügyet s ezzel keleti politikáját tisztázzuk. Itt, legelsősorban ezen a helyen, kell az ő s a mi érdekünkben, de a jövőd magyar külpolitika szempontjából is kiásnunk az igazságot s lerázni róla hamis értesültségek, átöröklött pletykák és szorongató elfogultságok lélekborító mocsári ködét. Am — s ez legyen második mentségem — most el is érkezett az ideje annak, hogy gróf Andrássy Gyula viselkedése s tervei a keleti kérdésben és evvel a magyar politikának a múltat illető igaza beállíttassanak a történelmi szemléletbe: e feladat bármily röggös legyen is útja, el nem odázható. A világháború után kitérültek ugyanis mindazok a titkos levéltárak, melyek anyagát atyáink s a békekorszak közvéleménye nem is ismerhették. Ma azonban a gyűjtemény annyira teljes, hogy úgyszólván maga kiált bírót és ítélet után, mert az összes bizonyítékok immár letétettek a Történelem asztalára. Kártékony gyávaság volna, ha nem merénk szemébe nézni az igazság tüzének. A német kormány »Die grosse Politik der europaeischen Kabinete« címmel közzétette 44 kötetes adatárát 1871-től 1914-ig. Az akkori idők orosz és angol levelezéseit és aktáit Londonban kiadták s ugyanaz a Seton-Watson egyetemi tanár foglalta össze 1935-ben eredményeiket, éppen Andrássy politikáját illetőleg is, ki Scotus Viator név alatt oly végzetes közírói munkásságot fejtett ki hazánkkal szem-

ben. A délszláv fejlődés anyagát még a háború első esztendejében egybefoglalta Sosnovsky nagy munkája, az utolsó háborús évben pedig Südland dolgozta azt fel. Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy megkaphattam a bécsi udvari és állami levéltárból az 1867-től 1879 végéig, vagyis gróf Andrássy Gyula távozásáig tartott koronatanácsok jegyzőkönyveit s ezt a leletet kiegészítettem avval, melyet a londoni Országos Levéltár diplomáciai irattárából másolhattunk le s melyek Lord Beaconsfield budapesti ügynökének, Monson Edmund-nak Budapestről küldött, a válságos 1878. évből származó bizalmas tudósításait tartalmazzák.

Bármily megütődést keltsek is, nem nyomhatom el azt a feltörő vallomásomat, hogy alig hiszem, hogy később előkerülendő levéltári anyag lényegében meg tudja változtatni azt az igazságot, melyet most a fenti adatok alapján s a világháború megrázó tapasztalataival terhelten Andrássy Gyula gróf külpolitikájáról s annak nemzeti létünk gyökeréig benyúló következményeiről előtárhatunk.

Midőn 1879-ben Bismarck herceg titáni küzdelmet vívott urával, I. Vilmos császárral és porosz királlyal azért, hogy Andrássyval az oroszok ellen megköthesse a német-osztrák-magyar szövetséget, a terv ellen ellenkező császár följegyzi, hogy 1866-ban ő nem bízott Ausztria szándékaiban, ellenben II. Sándor cár akkor az osztrák támadás esetére 300.000 embert ajánlott fel neki, hogy evvel betörjön a Kárpátokon. Ez a leleplezés nemcsak azt mutatja, hogy mily végveszedelemtől menekült meg Ausztria-Magyarország 1870-ben azáltal, hogy az akkori magyar miniszterelnök, gróf Andrássy Gyula segedelmével kimondta a semlegességet s megakadályozta a háborúba szállást, hanem belevilágított abba a lelki szövedékbe is, mely ösztönszerű adottság alapján épen Andrássy Gyulát tette Európa összes politikusai között legalkalmasabbá arra, hogy beleilleszkedjék Bismarck politikájába és leginkább megnyerje a német óriás bizalmát. Semmi túlzás sincs abban, ha azt merjük mondani, hogy egyetlen kortársának sem sikerült ezt egyetlen országban sem utolérnie. Ennek a személyes egymásratalálásnak igen nagy és mélyreható következményei támadtak. Bismarck és Andrássy Gyula gróf akkor látták először egymást, mikor 1871 augusztusában a königgraetzi vereség után először látogatta meg I. Ferenc József császár-királyt I. Vilmos porosz király, most már maga is császár. (Császársága annyira újkeletű, hogy

Andrássy jellemző módon e korban írt leveleiben mindig »király«-nak címezi őt, szemben az ősi Habsburg »császár«-ral.) A német hegemoniáért folytatott százados harc immár eldőlt, a Hohenzollernek javára. Emberileg érthető, hogy a két uralkodó első összejövedele augusztus n-én Ischl-ben rendkívül feszes és ezért kínos volt. A második salzburgi találkozásra, hova most már a felelős minisztereket is meghívták, megfelelő izgalommal készültek. Hogy az osztrák krónikás szavait idézzem: »az izgalmat leginkább Bismarck megjelenése okozta, kit Ausztria és a dinasztia ősellenségének tekintettek«. Ugyanez a krónikás, Prsibram lovag, aki az osztrák külügyminisztérium elnöki osztályát vezette, »Erinnerungen eines alten österreichers« címmel írt emlékirataiban Bismarck-nak Andrássy Gyulával ekkor Salzburgban történt megismerkedését igen lényegtelen, fölületes, sőt Andrássy által kierőszakolt fogadtatásnak írja le és készakarva lekicsinyli. Ezt, mint hiteles tanúnak, a történetírás el is hitte neki, holott itt kezdődik meg a magyar államférfi helytelen beállítása osztrák forrás szerint, a külföldi krónikákban s nálunk is. Szemben evvel a tévhittel döntő bizonyíték van a kezünkben s ez a grófnak feleségéhez, e találkozásról írt beszámoló levele, melyet akkor sajtóemberének, Dóczi Lajosnak, ugyanakkor kelt hosszabb tudósítása egészít ki. (Mindkét levelet gróf Batthyány Lajosné, Andrássy Ilona grófnő szívességéből használhattam.) Ezekből a két történeti alak szembetalálkozása bámulatos plaszticitással domborodik ki s eleven valóság gyanánt lép elénk a Múlt félhomályából. Andrássy Gyula levele nejéhez, gyöngéd és kedves sorok »9-én kelt« s így szól: »A salzburgi találkozás eredményével én meg vagyok elégedve, igen fáradtságos, de igen érdekes volt. A királlyal (Vilmos császárral) egy óráig, Bismarck-kal három és fél óráig beszéltem egyhuzamban. Bismarck rám igen kellemetes benyomást tett. Egészen annak találtam, aminek gondoltam tettei után. Egy kicsit úgy néz ki, mint az »Ogre« (óriás) a Dore rajzaiban, de szemé olyan értelmes és egy csöppet sem rossz és igen aimabilis és mulatságos. Az első látogatást nekem tette, rögtön, amint megérkezett. Amint a kocsiból kiszállott, letépte egyik sarkantyúját és avval kezében lépett be. Én azt mondtam neki, igen jó lesz, ha ez a lapokban meg nem jelenik. Ő azt válaszolta: Biztosan meg fog jelenni, mert sok ember volt a kapu alatt, de most nem tesz semmit, ezentúl nem kell sarkantyú, mert békében

fogunk élni s különösen mi egymással. Elbeszélte nekem többek között, miután kérdeztem, hogy tud-e falun az emberektől menekülni, hogy valahányszor valaki jön hozzá falura valamit kérni, mindig azt mondja, meglehet, hogy megtettem volna, miután azonban ön most ide jött, az ellenkezőt fogom tenni; a kapu alatt pedig a törvénynek azon paragrafusait ragasztottam föl, melyek azt rendelik, hogy senki a más házába be ne jöjjön. Azzal vált el tőlem »Wenn man sich kennen gelernt hat, so traut man sich gegenseitig mehr«. (Az emberek mindjárt jobban bíznak egymásban, mihelyt megismerték egymást.) Úgy látszik, hogy nem igen bízott belém. Vilmos király sokkal értelmesebb ember, mint gondoltam. De ezekről szóval.« — Kiegészíti ezt a tudósítást Dóczy levele, amelyben ezt a három és félórás Bismarck-Andrássy találkozást avval jellemzi, hogy Andrássy a német kancellárral szemben is az egyenrangú fél fölényességét adja, mint aki nemcsak kaphat, de adhat is s mindent oly bizalmasan végigbeszéltek, hogy utoljára a herceg így szólt Andrássy hoz: »Ezt ne mondjuk el senkinek. Legkevésbé fogom ezt saját fejedelmi urammal közölni, mert ő a legindiszkrétebb ember az egész világon, akit ismerek.« Hogy miről beszéltek s mi volt Andrásynak főtörekvése ezen a tanácskozáson, azt Andrásynak Pestről Erzsébet királynéhoz intézett levélkéjéből tudhatjuk meg, hol azt írja, akkor még mint magyar miniszterelnök, hogy »igyekezett Bismarckot az északi szomszédától, vagyis Oroszországtól elválasztani.« Így tehát oroszellenes politikája rögtön fölcillan s mint a hirtelen villám, megvilágítja az egész európai láthatárt, mely, miután a vaskancellár Nyugaton félszázadra nyugalmat teremtett, most Keletről vésztojóslóan borul.

Hogy a salzburgi nagyvezetességű tanácskozásra ne kelljen a későbbiek során még egyszer visszatérnünk s hogy egyben kiegészítsem könyvemnek a magyar-osztrák-cseh helyzetre vonatkozó megállapításait, mint hiányzó követ a kockaképből, illesszük be Andrássy Gyula grófnak feleségéhez Pestre küldött ezt a közlését is: »Most röviden csak annyit, hogy én az eredménnyel, ha nem is *teljesen*, de meg vagyok elégedve. Ha azt mondom, nem teljesen, az csak annyit tesz, hogy még többet is lehetett volna elérni és nem vonatkozik reám, hanem a megállapodásokra, mert személyesen annyira ki lettem tüntetve, hogy inkább sokaltam, mint az ellenkezőt. Amit Öfelsége és Hohenwarth Cseh-

országban csinálnak, az egyenes örültség; ha a legnagyobb határozottsággal nem állom útját, itt is mindent felforgat. Én csak Salzburgban tudtam meg, mit akarnak; már akkor, midőn minden meg volt állapítva. Elmondottam egyenesen nézetemet a legtisztább kitételekkel és arra kértem, hogy legalább magát ne tegye előtérbe (tudniillik, hogy cseh királlyá ne koronáztassa meg magát), mert a miniszter változhat, ő nem. Úgy látszik, nyilatkozatom némi hatást tett, de csak arra, hogy Őfelsége magát egyenesen ki nem fogja tenni. Részemről kihangoztattam, hogy én csak úgy maradhatok helyemen, hogy mindennek, ami ott (Ausztriában) történik, itt (Magyarországon) az ellenkezőjét tehetem. Ebbe bele nyugodtak.«

A szláv-barát Hohenwarth-kabinet válsága magával rántja gróf Beust Ferdinándot, a külügyminisztert, a monarchia utolsó kancellárját s utódja a közös külügyminiszterségben 1871 november 8-a óta nem más, mint a magyar miniszterelnök: Andrassy Gyula gróf. Külpolitikájának háttere a Keleti-kérdés veszedelme, mely egyszerre hőmpölyög felénk s Európa felé a »nagy északi szomszédtól« s letről a Balkánról, hol a rothadó ozmán birodalom minden részén az enyészet kísérteties tüzei lobbannak fel s mindegyre elharapódzással fenyegetnek.

Keleti-kérdés? Itt van a fővád Andrassy ellen! Miért fogott ebbe? — vitatták akkor — hisz így magunk is keleti kérdéssé változunk s a világháború megszázszorozta ezt a vádat: belészorítottunk a Balkánba s széthulltunk Bosznia miatt I Legendákat tudott mondani két politikai nemzedék arról, hogyan »terelte bele« Bismarck a Habsburg-monarchiát a bosnyák és hercegóc hegyek kietlen szakadékaiba s hogyan volt a magyar külügyminiszter ábrándos álma ez a két tartomány, melyet saját szavai szerint »egy huszárszázaddal és katonabandával« akart meghódítani s hogy keresett a veszedelmes novibazári szandzsákon át utat Saloniki felé. Ez tehát a perdöntő kérdés.

A Magyar Tudományos Akadémián 1891 május 10-én az a Kállay Béni tartott Andrassy felett emlékbeszédet, ki mint képviselő a bosnyák kérdésben Andrassy mellett harcolt, kit ő belgrádi konzullá tett s ki később a megszállt tartományok nagyérdemű megszervezője lett közös pénzügyminiszteri minőségben. A beszéd színtelen, száraz s tele van hajlongással nemcsak az akkori uralkodó személye, hanem

az akkori szabadelvű párturalom iránt is. Hogy Andrásynak mily része volt tényleg a kiegyezés létrejöttében, azt igen kevésbé világítja meg az a frázis, hogy »a korona varázshatása teremné meg a kölcsönös viszonyt a nemzet és a dinasztia között«. Viszont a magyar államférfi keleti politikájának kulcsát hiába keressük abban a tételben, hogy »Andrassyban a régi Árpádok keleti politikájának visszhangja támadt fel«. Andrassy Gyula mindvégig sokkal realisabb politikus volt, sőt ellenei mindig azt vetették szemére, hogy túlságosan alkalmazkodik a változékony körülmények nyomásához, semhogy elhíhetnők azt, hogy azért ment le 1878-ban Boszniába, mert 1867-ben a koronázáson a magyar király előtt vitték a régi »Boszna« ország lobogóját. Most már Kállay így adja elő Andrassy megjelenését a nemzetközi világban: »Az európai diplomáciai körökben több helyt némi kétkedéssel fogadták Andrassy kinevezését. Attól féltek, hogy őt heves magyar vérmérséklete meggondolatlan tettekre ragadja majd, amiből váratlan s kellemetlen bonyodalmak keletkezhetnének. Mily kevésbé ismerték — mondja az emlékbeszéd szerzője — a magyar jellemet s különösen Andrassy egyéniségét azok, kik ily aggodalmakat tápláltak. Nincs nép, mely ezeréves fennállása alatt annyi józan önmérsékletet és annyi számító ügyességet tanúsított volna, mint a magyar. Ily nép részéről nem lehetett attól tartani, hogy megfélemlkezvén múltjának tanulságáról, könnyelmű, vagy akadémikuskodó politikát követne.« A magyar nép »számító ügyességét« állítani oda nemzetünk valódi jellemvonása s egyúttal egy. művészttermészetű lángész politikájának titka gyanánt, valóban igen merész vállalkozás volt az emlékbeszéd szerzőjétől, de se hősünk munkájának igaz fölismeréséhez, se a Keleti-kérdés lényegéhez el nem vezet. Ami azt a sokat emlegetett s néha igen különösen hangsúlyozott »magyar« vonást illeti, Andrassy keleti politikájában, kinevezésének első esztendejében nemcsak a sajtóban hangzott fel ellene többször az a vád, hogy Oroszországban ellenszenvesen fogják őt fogadni, mert ő bosszút akar majd állani azért, hogy a cár verte le azt a 48—49-iki magyar szabadságharcot, melyben ő forradalmárként szerepel; ez a vád, mely azóta történelmi könyvünkben is unos-untig megismétlődött, megállapításaim szerint egyedül és kizárólag osztrák feudális hírlapokban és osztrák történetírók műveiben fordul elő s az orosz diplomáciánál meg nem található. Szerintem álbeállítás

mérgezett buborék. Ha Andrassy Gyula dacára annak, hogy ama forradalomban saját uralkodója őt in effigie kivégeztette, túl tudta tenni magát ezen a halálos választóvonalon s Ferenc Józsefnek leghűbb tanácsadója lett: akkor bizonynal, lett volna annyi lelki ereje, hogy legyűrje magában a muszka elleni személyi ellenszenvét is, ha egyáltalában valaha a maga egyéni szempontjából csinálta volna világpolitikáját. De a személyi nyom a túloldalon is követhető, mert végül is emberek csinálják a politikát; olvassuk tehát, hogy az orosz kancellár, Gorcsakov herceg, annyira gyűlölte Beust-ot, hogy megkönnyebbülést érzett, mikor őt a lovagias magyar gróf váltotta föl s viszont Bismarck oly kipróbált hazugnak és dicsekvő nagyzolónak tartotta Gorcsakovot, hogy Andrassy őszinteségéhez és példátlan — bár néha vakmerő — szókimondásához vonzódott: így Andrassy nemzetközi beérkezése tehát személyiségén nyugodott s nem azokból a babonákból csapódott le, melyeket dicsőítői itthon, gáncsolói ott künn, á világba kibocsátottak s amelyek aztán történelmi igazságokká akartak leverődni. Mindennek sírontúli, tehát igazán történelmi bizonyítéka örök időkre az a bizalmas levélváltás, mely a német titkos levéltárból most került elő, hol Andrassy 1879-iki lemondása alkalmával I. Vilmos német császár novemberi én ezt írja cári unokaöccsének: »Andrassy Gasteinba ment, hogy Bismarcknak magyarázatot adjon, hogy miért hagyta el a külügyek vezetését, amelyeket oly kiválóan intézett s melyek számára meghozták egész Európa bizalmát. Gróf Andrassynek a lemondása, ki a maga egyéniségével tartotta a helyzetet, megnehezíti utódjának, bárki legyen is, állapotát, mert a bizalom nem olyan dolog, mely átöröklődik az utódra.« És akkor a hónap 14-én II. Sándor cár feleletében megismétli I. Vilmostal szemben a dicséret és bizalom szavait.

És mégis ez az Andrassy Gyula volt az, ki mikor még magyar miniszterelnök sem volt, hanem az 1866-os alkotmányozó magyar parlamentnek ellenzéki képviselője, az egyedüli törvényhozó volt nálunk, ki a birodalom keleti hivatását emlegette s ezért követelt Béctől kiegyezést. (VI. Fejezet.) Akkor még sem Bismarckról, sem Boszniáról szó sem volt. Világos, hogy lelke legmélyén ott meredt a Keleti-kérdés, az osztrák-magyar monarchia és a magyar faj élet-halál kérdése gyanánt. Ennek dönthetetlen ellenbizonyítéka, hogy ránézve rögtön és teljesen megszűnt

Ausztriának százados nyugati kérdése, semmit sem akart tudni a német hegemoniáért való küzdelem folytatásáról s éppen ezért vált alkalmassá arra, hogy mind közelebb vigye a baráti megértést a Habsburgok és Hohenzollernek között. Ezért lett Andrássy Gyula természetesen és ösztönszerűen s nem diplomáciai csalafintaságokon és félremagyarázható jegyzékeken át, melyek Beust-ig a bécsi Ballplatz hagyományához tartoztak, a bismarcki Európa legbiztosabb oszlopa. A történetírás krónikáin átszivárgott vád úgy szól, hogy ez az Andrássy Gyula egy Keleti-kérdést teremtett számkra, Boszniára tört, hogy a monarchiához csatolja, ezáltal beleakadtunk a Balkán bonyodalmaiba — és végül is ránszakadt a világháború. Ezzel szemben a felelet az, hogy Andrássy Gyula kész helyzetet talált, mely akkor kezdte levetni álarcát, s ő volt, az, ki geniális meglátással fölismerte a tragédiát. Nemcsak fölismerte, de politikájával megállította akkor ránszüdulását. Miként Kossuth Lajosról írt könyvemben kimutattam, 1848-ban a cár belecsalogatta a bécsi udvart abba, hogy Oroszország segítségét kérje a magyar forradalom leverésére s később, a krími háború alatt, ezért Miklós cár s az egész cári udvar Ausztria árulását látta abban, hogy köteles hálából nemcsak nem sietett a muszkák segítségére, hanem a dunai tartományok megszállásával megakadályozta az orosz seregnek Konstantinápoly felé vonulását. A két dinasztiának ez a szakadása folyton mélyült, mentől inkább s mentől gyorsabban értek meg balkáni államok felszabadító törekvései az ozmán uralommal szemben. Ez volt és maradt a »Keleti-kérdés« a maga igazi és katasztrófális valóságában. Ez vált az európai helyzet sorsdöntő problémájává, mert Oroszország mint a keleti egyház védője, mind jobban igyekezett magához ölelni a Balkán szlávjait s ez nem jelentett egyebet, minthogy halálos átkarolással készült megölni a monarchiát. Ezt a helyzetet látta meg szinte vizionárius tekintettel, tágranyílt szemmel a mi Andrássynk s rabjává vált ennek a látománynak, mint a megigézett. Mire odaért pályája, hogy elhivatása szerint a nagyhatalmi monarchia külügyeinek vezetését kezébe vehette, már hallotta a ránszüdő események sürgető zaját. Harmadszor is meg kell ismételnem, mit már könyvemben főntebb előadtam, hogy mikor még mint magyar miniszterelnök ír Pestről Erzsébet királynénak, már arról tudósítja, hogy Németországot el akarja választani az orosz hatalomtól.

És lassan el is fogja választani, éppen a Keleti-kérdés megoldása érdekében. Mert ha eddig az európai politikai irodalom nyomán mindig csak azt tanultuk, hogy Bismarck herceg hatalmas egyénisége és az ő nagy politikája mennyire hatottak Andrássyra s általa miránk, akkor most már meg kell tanulnunk azt is, hogy mennyire hatott a nagy magyar külügyminiszter Bismarckra, aki még 1870-ben oroszbarát, sőt a cár szövetségese, míg 1879-ben Andrássyval megkötötte a kettős szövetséget Oroszország ellen. Így építette bele a Keleti-kérdésbe, melyet készen talált hősünk, a művész és lángész, azt a védőfalat, mely a keleti veszedelemtől volt hivatva megvédeni a monarchiát s biztosítani annak fennmaradását.

De tartsunk rendet. Így fogjuk szemközt találni magunkat a legnagyobb kérdőjellel, mely elől válaszadás nélkül el nem mehetünk s ez az: miért lett ebből a kérdésből Andrassy által boszniai kérdés s mennyiben bűnös ő abban, hogy végül is Sarajevóból tört ránk a világháború, mely Trianon szörnyű végzetére vezetett. Hic Rhodus, hic salta, mondaná a latin — a kérdések kérdése ez, így kell, hogy mi mondjuk.

»1854 és 1855 (a krími háború) óta még súlyosabb vihar fenyegette Európa láthatárát« írja a kétkötetes »Balkanpolitik österreichs« szerzője, Sosnovsky s ezt teszi hozzá: »Ha az egész Balkán-félsziget egyetlen óriási vulkánt képezett, annak legerősebben működő krátertölcsére Bosznia és Hercegovina volt. A széles ozmán birodalomnak egyetlen részében sem jelentkeztek oly súlyos rázkódások, mint épen itt.« Az összedobált fajú lakosság mindegyre lázongott a basák uralma ellen, kik mint mohamedán hitre áttért szlávok a hitehagyott kegyetlenségével igyekeztek kizsákmányolni a szultánok által a föld népének rovására nekik adott kiváltságokat. 1835 óta egyik lázadás és leveretés érte a másikat közvetlenül határaink mellett s az 1851-iki vérfürdő után az egyik történész így jellemezte az ottani fajuralmi helyzetet: »Bosznia-Hercegovina törökké lett szerbjeit egy törökké lett horvát és megtörökösödött lengyel leverték, hogy a szultán parancsa alá hajtsák őket«, tudniillik a keresztény szlávokat. Miután pedig a háttérben a montenegrói sásfészekből mindegyre bedobták ide a tűzcsóvát, valahányszor bárhol a Balkánon föllángolt a török-keresztény harc, rögtön fölcaptak a boszniai lángok is. Mindennél jobban jellemzi a lakosság

állapotát az egykori angol utazó, Gardener Wilkinson felkiáltása, mely így szól: »Úgy a montenegrói fejedelmet, mint a mostani basát rá akartam venni arra, hogy legalább kölcsönösen hagyják abba az emberfejek levágását, de mindkettőtől azt a választ kaptam, hogy rendkívül sajnálják s belátják ez ősi szokásnak barbárságát, de nem tehetnek ellene semmit addig, míg az ellenfél azt be nem szünteti«.

Mikor 1869-ben a most már Ausztria-Magyarországgá változott monarchia hatalmi állásának megerősítésére meghozta első véderő törvényét, a dalmáciai Bocche di Cattaro Montenegró segítségével fegyveres lázadásba kezdtek s evvel a bosnyák tűz beleharapódzott a monarchia testébe. A lázadás a nagyhatalomra nézve az akkori helyzet kényszere folytán szégyenletes megalázkodással ért véget, amennyiben 700 ember elvesztése után (az 1878-iki bosnyák okkupációnak sem volt több, mint 2000 halottja) Knezelácban 1870 január 11-én békét kötöttek a zendülőkkel olyformán, hogy pénzzel megvesztegették őket, hogy tegyék le fegyvereiket, amelyeket azonnal visszaadtak nekik. 1873 június 16-én már azt jelenti Mollináry báró zágrábi hadtestparancsnok Andrássy külügyminiszternek, hogy 24 keresztény kereskedő menekült be Boszniából a török hatóságok embertelen eljárása miatt — a török büntetőjog szerint még gyilkossági esetekben is *egy mohamedán* tanú vallomása megsemmisíti négy keresztény tanúskodását. Ez a mozgalom többé nem állott meg, hanem egyre gyorsabbodott és fenyegetőbbé vált. Maga Mollináry tábornagy emlékiratai második kötetében (címkük: »46 Jahre im österreich-ungarischen Heere«) azt írja, hogy 1875 júliusában az uralkodó Bécsbe hívatta őt és közölte vele, hogy be kell esetleg rukkolni Boszniába, ő lesz a hadvezér, »de ez csak akkor lesz, ha a török uralom ott nem tarthatja magát«. Bizonyos és ebből is kiviláglik, hogy az osztrák katonai körökben mindegyre fölbukkant Bosznia meghódításának vágya s kétségtelen, hogy mióta Ferenc József elvesztette Lombardiát és Velencét, szíve mindig valami területi kárpótlásra vágyott. Hiszen élete alkonyán boldog volt, mikor Aehrenthal 1908-ban keresztülvitte a két tartomány annexióját és öneki Lueger polgármester Bécsben »Heil dem Reichsvermehrer!« (Éljen a birodalom megnő velője) felírással állított diadalkaput — nem sejtván, hogy azon a kapun át a Habsburg-monarchia halála tartja bevonulását.

Ha a Világtörténelem színes, oktatásra szánt kirakójáték volna, mint sokan hiszik, akkor nem kellene egyebet tennem, mint az »Andrássy«-kockát belehelyeznem ebbe az így kialakult matricába s az látszanék, amit ma is tanít a külföld s hisz a hazai közvélemény: hogy Andrássy Gyula ez osztrák hagyományok alapján akarta megoldani a bosnyák kérdést helyi eszközökkel s a monarchia bővülésére kívánta idecsatolni a hegyes-völgyes török tartományt. De ez a kép torz és hatása altatás. Merész történethamisítás, mit az igazság megcsúfolása nélkül, határozott és kíméletlen ellentmondás nélkül eltérni nem lehet, sem Andrássy lángeszének elhomályosítása, sem a bosnyák kérdés rettenetes világtörténelmi következményei miatt. Andrássy Gyula gróf — s ez bizonyításom főtétele, de az ő államférfíui nagyságának is egyben messzemagasló emléke — sohasem tekintette helyi osztrák szempontból a keleti kérdést, majd Boszniát és sohase akarta az annexiót, ellenkezőleg, mindig tiltakozott az annexió ellen, melyet azután utóda próbált ki kárhozatos eredményekkel, melyeket a lángész mind előre látott. Hogyan keletkezett tehát az Andrássy bosnyák kérdése, miért hozta haza 1878-ban a berlini kongresszusról azt az európai mandátumot, mely két török tartomány megszállását jelentette s melyért őt akkor a magyar ellenzék s az osztrák uralkodó körök egyaránt (hogy a koronatanácson mondott szavait idézzem) úgyszólván macskazenével fogadták? El lehetünk készülve arra, hogy nagy kérdőjelünkre a valódi feleletet csak akkor kaphatjuk meg s csak akkor rázhatjuk le az Igazságról az évtizedek óta rácsapzott álhitet és a megcsalás mocskát, ha hősünket oda állítjuk be, ahová való: a nagy szemléletek korszakos, világgraszoló látképébe. Sem az az ábrándozás, mely az Árpád-királyok keleti politikája felé kacsint, sem az az elgondolás, mely szabadságharcunkra akarta visszavinni az ő elgondolását, sem az osztrák katonai reakció törekvéseinek emlegetése nem használ; e nyomok, mint látjuk, semmi megoldásra nem vezetnek.

Andrássy a Vörös-könyv tanulságai szerint a bosnyák menekültekről szóló riasztó hírekre folyton avval felelt, amit Ludolf grófhhoz, a monarchia konstantinápolyi nagykövétéhez intézett levelében így fejezett ki, midőn neki utasítást adott: »kényszerítő ok nélkül ne tágítsa ki a portával szemben a kellemetlen fejtegetések körét, ezáltal ne adjon ürügyet a ránk nézve ártalmas befolyásnak arra, hogy a portával való

jó és szomszédbaráti szándékainkat meggyanusítsák«. (Az 1873 július 4-iki utasításból.) Ez világos beszéd, józan és békés politika. Andrassy következetesen e mellett maradt. Mollináry tábornoszernagy följegyezi, hogy ő már 1871-ben Boszniába s Novibazárba be akart vonulni, »hogy Saloniknál elérje az Aegei-tengert«, de Andrassy ez év novemberében (tehát rögtön külügyminisztersége kezdetén) azt válaszolta neki, hogy: »Mi a keleten nem háborúval, hanem békés úton akarunk hódítani.« Már 1875-öt írunk, mikor Mollináry újra sürgetve megkérdi a külügyminisztert, hogy mi lesz a Balkánon, ha Törökország felbomlik s erre — írja — »ő (Andrassy) némi gúnnyal azt felelte, hogy ez a kérdés még sokáig nem fog napirendre kerülni, már 100, sőt 150 évvel azelőtt is az igen okos emberek bejósolták Törökország halálát, de az még mindig él s még sokáig fog élni«.

Ezernyolcszázhetvenötig tehát nyoma sincs Andrassy Gyula politikájában oly tervnek, mely Bosznia-Hercegovina fegyveres megszállásával foglalkoznék, vagy éppen annak-talására vezetne. E bizonyosság szövétnekével újra kérdezzük tehát, miért lett Andrassy politikájának legtöbbet emlegetett s következményeiben legmaradandóbb ténye az, hogy 1878-iki berlini kongresszuson európai mandátumot szerzett e két szomszédos tartomány megszállására s ugyanazon év őszén nagy anyagi áldozattal, véres küzdelem árán, elfoglaltatta azokat? Hogy erre megfelelünk, ki kell pótolni krónikánkat, mert Bismarck, Gorcsakov és Andrassy alakjain kívül megfedkezünk eddig egy negyedik nagy kortársukról, ki nélkül az egész evolúció érthetetlen lenne. Hősünknek úgy magyar életírója, mint osztrák megfigyelője, de minden rendű gúnyírói is nem győzik ecsetelni azt, hogy úgyszólván felrúgott minden bürokráciát, megszökött lovagolni, míg a nagykövetek vártak reá, az íróasztalon ülve vicceket mond a legfontosabb jelbetűs táviratok kihüvelyezése között s akkor is majdnem mindig megakadt egy-egy olyan mondatban, melyet egész hivatalnoki kara jelentéktelennek tartott, ő pedig ellenfeleinek döntő lelki hangulatát olvasta ki belőlük. Akár Wertheimer referádáit olvassuk, akár Prsibram megfigyeléseit, vagy az akkori sajtó értesüléseit, mindig azt halljuk, hogy egy bohém-művész tévedt be — talán kalandor — a nagyképű diplomáciába s minden pillanatban attól kell félni, hogy valamely váratlan cselekedetével lepi meg e jövevény a világot. Tökéletesen ugyanez volt a brit köz-

vélemény, s elsősorban az ős angolszász körök véleménye és félelme arról a Lord Beaconsfield-ről, kit előbb Disraeli-nek hívtak. Nem szándék nélkül helyeztem ez angol államférfi varázsos, de logikátlan s éppen azért szerencsétől kísért egyéniségét már akkor (V. Fejezet) párhuzamba Andrássyval, amikor azt állítottam, hogy Disraeli és Victoria királynő csudálatos egymásrahatása ismétlődik meg Erzsébet királyné és Andrássy Gyula egymás iránti rajongásának az esetében s míg az első az indiai császárság, a második az ősi magyar királyság ragyogó koronáját teszi le úrnője elé. Ez a káprázatos emberi párhuzamosság most folytatódik és háttere a Világtörténelem. Mert Disraeli az akkori brit világpolitika központjává éppen azt a keleti kérdést teszi ott Londonban, melyben itt lent, a mi monarchiánkban egy nagy magyar elme és művészi lángész helyezkedett el. A keleti-kérdésben Konstantinápoly birtoka s az Indiába vezető út miatt oly angol-orosz feszültség állott elő, mely minden pillanatban európai, vagy mai szavunkkal élve, világháborúval fenyegetett, annyival is inkább, mert amint az utóbbi években föltárt titkos levelezés adatai mutatják, akkor Victoria királynő követelte az Oroszország elleni háborút. Most már ne csodálkozzunk, ha olyant fogunk hallani, ami titok maradt apáink előtt s mely arra készlet bennünket, hogy újra tanuljuk a történelemnek ezt a részét.

Most jött el az ideje annak, hogy igaz felelet reményében tehetjük föl a mi nagy kérdésünket: mikor s ki által indult el az a gondolat a nemzetközi politikában, hogy a Habsburg-monarchia foglalja el Boszniát és Hercegovinát? Láttuk, hogy a terv nem Andrássytól származik. Honnét tehát? Akkor merül föl legelőször az összes diplomáciai iratokban ez a szó, mikor 1876 január 3-án Bismarck herceg Lord Russell Odo-val, Nagy-Britannia nagykövetével tárgyal Berlinben arról, hogyan lehetne a fenyegető s egész Európát végveszélybe dönthető angol-orosz háborút elhárítani? Ekkor szól először bizalmas diplomáciai följegyzés arról, hogy »Bismarck ballon d'essai-ül említette, hogy Ausztriáé legyen Bosznia, Oroszországé Besszarábia és Anglia Egyiptomban csináljon, amit tetszik.«. A következő följegyzés 1876 január 5-éről szól, amikor a német kancellár ugyanezt a tervet elmondja az orosz követnek, Oubrilnek. Mind a két nagykövet jelenti ezt saját kormányának, egyik Londonba, másik Szentpétervárra, de Bécsbe nem jelenti azt senki, s

Így Andrassy a tervről nem tud semmit. Az egész nagy Bismarck-irodalom egybehangzó tanúsága szerint a vas-kancellár terve az volt, hogy ő mindenáron meg akarta kímélni Európát egy háború bonyodalmaival, mert féltette Kémet országnak újonnan kivívott pozícióját és félt különösen életének sokat emlegetett »lidércnyomásától«, tudniillik attól, hogy az egyesült német birodalom ellen a szomszéd államok szövetségben fognak egyesülni. Ezért Angliát rá akarta venni arra, hogy engedje meg, hogy a cár Kelet felé való hódító szándokát avval elégítse ki, hogy Besszarabiát megkapja s később Batum-ot is neki szánja Ázsiában. Ennek ellensúlyt keres abban, hogy Ausztriának megnyugtatóul ajánlják föl Boszniát, Nagybritanniát pedig vágyával Egyiptomra utalja, avval a hátsó gondolattal, hogy Franciaország ezt nem tűrhethén, e két nyugati nagyhatalmat egymással ellentétbe helyezi s így sikerül megakadályozni, hogy a német birodalom ellen együttes szövetséget köthessenek. A terv époly grandiózus bismarcki remekmű, mint mikor Schleswig Holsteinbe 1865-ben azért csalogatta be Ausztriát a dánok ellen, hogy azután a német hegemoniából kidobhassa, vagy később, mikor Franciaországnak Afrikában történő tuniszi terjeszkedését arra használja föl, hogy Crispi olasz kormányát belecsalogatja a hármás szövetségbe. Miután a terv az angol-orosz feszültség leszerelésére volt szánva s ez volt az igazi és főcélja, ezért értjük meg most azt, hogy mikor később, 1878-ban Salisbury márkai angol államtitkár Beaconsfield lord megbízásából leutazik Bécsbe Andrassy Gyulához, első kérdése hozzá Boszniáról szól s a nemrég közzétett bizalmas jelentésben azt olvassuk, hogy »Andrassy Bosznia okkupációjára csak végszükség esetén hajlandó vállalkozni (only prepared to occupy Bosnia in case of real necessity), de arra volt felettebb kíváncsi, hogy hajlandó-e Anglia csakugyan szembeszállni a muszkával.« Így ír Salisbury Beaconsfield-nek. Ebben nemcsak az hallatlanul érdekes, hogy Andrassy mennyire vonakodik, bár kínálják neki, Boszniához hozzányúlni, nemcsak az a fontos, hogy kézzelfoghatólag megállapítható, hogy onnan kívülről egy nagy világfeszültségből száll le a bosnyák probléma a magyar-osztrák politikára, hanem mindenek előtt megfigyelendő az a tény, hogy ilyet kérdez az angol kormány s felkínálja evvel Boszniát. Londonon át érkezik meg tehát Bécsbe a bismarcki terv, amint hogy ugyanez a terv Szentpétervárról közeledik Andrassy

felé, mikor Reichstadtban az orosz birodalom uraival 1876 július 16-án találkozik.

Még előbb csöndesen meg kell lesnünk, hogyan érnek meg a világ nagy eseményei s hogyan kerülgetik egymást a Világtörténelem parkettján ezek a különös személyiségek. Miután Disraeli és Andrássy egymáshoz hasonló politikai bohém-zsenik — az egyik regényt ír, a másik lovassportot űz a legkomolyabb pillanatokban — ezért egyik sem bízik a másikban s annál kevésbé bízhatik, mert mindegyikök nagyobb a szédületesen változó ötletekben, mint a kiszámítható következetességben. Beaconsfield szerint »Andrássy gróf hibát hibára halmoz, s ő csak amolyan hiú magyar, aki a monarchia valódi érdekeit nem képes megérteni.« Ezt Wertheimer idézi a londoni német nagykövetnek Bismarckhoz küldött jelentéséből, viszont mi idézhetjük hozzá Seton Watson új nagy munkáját, mely a Keleti-kérdésre nézve az egész . angol-orosz levéltári anyagot összefoglalja és megállapítja, hogy »Salisbury is balul ítélte meg (misjudged) Andrássyt, bár kevésbé, mint azelőtt főnöke (tudniillik Disraeli), holott Andrássy tökéletesen ismerte a saját akarátát, de még inkább bizalmatlan volt Angliával szemben, mint azelőtt s el volt határozva arra, hogy nem engedi magát eszközül fölhasználni arra, hogy Anglia számára ő kaparja ki a gesztenyét a tűzből.« Ez a csudálatos magyar-angol személyi vonzás és taszítás a két lángész-bohém között aztán annyira fejlődik, hogy mikor a keleti-válság és az Andrássy-krízis nálunk egyszerre érik el drámai feszültségük tetőpontját, 1878-ban, akkor — páratlanul egész újabb történelmünkben — Disraeli külön megfigyelőt tart itt Pesten Monson Edmund személyében, ki 1878 január 4-étől kezdve buzgón küldi Londonba megfigyeléseinek eredményeit Andrássy Gyuláról és Tisza Kálmánról. Miután az angol kormány szívessége folytán lemásoltathattam a londoni Országos levéltárból e diplomáciai ügynöknek 66 jelentését, azokról, amennyiben nem férnek be érdekességei e könyvbe, külön tanulmányban fogok beszámolni a magyar közönségnek.

Hogy egyelőre az olvasóval az angol, illetőleg angol-orosz, vagy még teljesebben, az angol-orosz-német félkörben maradjunk, a folyton tüzesedő keleti-válság világdrámájának szemléleténél, a türelemmel súlyosan visszaélve, még mindig háttérbe nyomom magának Andrássynak a

kezdeményezéseit, holott még barátai és dicsérői is, életrajzíróját is beleszámítva, ezekkel a keleti kezdeményezésekkel kezdték mindig az ő méltatását és ezáltal — szerintem — öt egyrészt ferde felelősségek terhe alá helyezték, másrészt lekicsinyítették s a bécsi Ballplatz méreteibe szorították bele. Így mosódott el épen az a világtörténelmi kölcsönhatás, melyben ő benn áll s mellyel Andrássy messze túlnő közvetlen környezetén és korán. Mert hogy a hetvenes évek elejétől kezdve — tehát Andrássy külügyminiszterségének elejétől — mint nőtt a Keleti-kérdés még a messze izolált Angliára nézve is egyre nagyobbá, arra nagyszerűbb tanút keresve sem találhatunk, mint épen azt a Salisbury márkit, ki akkor Beaconsfield-nek nemcsak államtitkára, de a miniszterelnök kapkodó orientális ötletességének megregulázója is volt s kit később mint Nagy-Britanniának egyik legkiválóbb külügyminiszterét dicsőítették s bronz szarkofágját a westminsteri székesegyházban helyezték el. Salisbury a maga nagy angolszász őszinteségével így nyilatkozott erről a korszakról mikor az a berlini kongresszussal 1878-ban végre lezárult: »Nem tudok kérdést, mely valaha annyira felizgatta volna az angol népet, annyira felkavarta volna szenvedélyeit, oly mélységes szakadékokat támasztott s oly elkeseredett izgalmakat szült volna valaha, mint ez a kérdés.« (Salisbury Guildhall-i beszéde 1878 augusztus 4-én.) Az angol közvélemény úgy érezte, hogy a Keleti-kérdésben a brit birodalom sorsa forog kockán. A konzervatívok s a királynő szerint Oroszországot fegyverrel kell Angliának kényszerítenie arra, hogy megakadályoztassák balkáni merész terveiben. Viszont Gladstone, a liberálisok vezére, hirtelen visszatért elvonultságából s egy oly páratlanul izgató hadjáratban, melyhez az európai történetben csak Kossuth Lajos agitációs körútjai hasonlíthatók, felgyújtotta az ország szabadelvű felét avval, hogy »a szultán a gyilkos« s a keresztények védelmére a török birodalmat kell kivégezni. Miután mi nem angol történelmet írunk, hanem csak a háttérét akarjuk odavetíteni ahhoz, hogy a magunk hőségét kellő távlatban láthassuk, ezért előre is bejelenthetjük, hogy az angol pártoknak a Keleti-kérdésben viselt nagy harca végén a brit politika a problémát a maga részére úgy oldotta meg, hogy segített ugyan Andrássynak a Balkánra bevonult Oroszországot onnan visszaszorítani, ugyanakkor azonban azon a címen, hogy Anglia van hivatva a félhold megvédé-

sére, elvette a szultántól Cyprus szigetét s evvel úgy a liberális, mint a konzervatív angol közvélemény ki volt elégitve; a pártharc tehát elült.

A körkép most már ránk nézve teljes a világ mind a négy sarka felé. Ennek közepében áll Andrassy Gyula gróf s mi álljunk mellé, ő egyszerre csak belekerül a Berlinből elindult, Londonból és Szentpétervárról közeledő s végül majd megint Berlinben összpontosuló erőnyomásokba, mert odáig érik ő is és a helyzet is. Kezdjük tehát ő magával e válságos időkben, miután Andrassy viselkedése most már ránk nézve nem egyéni akciót jelent, mint életrajzírójánál, hanem egy darab élő és kiszakított világtörténelmet.

Gróf Beust Ferdinánd emlékirataiban avval dicsekszik, hogy utóda, Andrassy, voltaképen csak az ő külpolitikáját folytatta s ennek legfőbb bizonyítékául az új külügyminiszter beköszöntő körlevelét hozza föl, melyet az a hatalmakhoz menesztett. Ez csak annyiban igaz, hogy Andrassynak ez az 1871 november 23-án kelt jegyzéke valamely csodálatos mimikrivel utánozza Beust kacskaringós stílusát s nagy általánosságából mindössze ez a vallomás emelkedik ki: »Minden területi növekedés csak bajt okozna a monarchiának.« A körjegyzékben a keleti ügyek oly jelentéktelennek látszanak, mintha fontosabb dolog nem készülné a Balkánon, mint Brandes Altér rabbi kiszabadulása Bukarestben. Meg kell jegyeznünk tudniillik azt, hogy Andrassy egész pályáján annyira undorodik Pesten és Bécsben is a bürokratizmustól és úgy gyűlöl minden irka-firkát, hogy mikor megjelennek várvavárt Vörös könyvei, még mindig hű magasztalója, Falk Miksa is kénytelen azt írni a Pester Lloydban (1872 szeptember 25-i számában) hogy a »Vörös könyvet szétosztották végre, tartalma tudvalevőleg nem érdekes.« És mikor 1873 május 16-ától 1877 május 21-ig, tehát teljes négy esztendei munkásságáról előterjesztett 1083 darab aktát adott át a nyilvánosságnak, azok összedobált zsidó törmeléknek látszanak s talán az az egy érdekes bennök, hogy a külügyminiszter fontosabb iratait nem Bécsből, hanem a terebesi kastély gesztenyefasorai alól bocsátja útjukra. Hivatalbeli egyéniségét Prsibram följegyzései akaratlanul jól jellemzik, mikor előadja bennök résztvevően Hoffmann báró osztályfőnök panaszát és nagy elkedvetlenedését a magyar külügyminiszterrel szemben ilyképen: »A gróf nem tud dolgozni, gyűlöl a német fogalmazást, saját maga úgyszólván sohasem

ír, hanem minden bizalmas dolgot báró Orczyval végeztet, ki nem mer neki ellentmondani. Attól kell tartanunk, hogy a külföld diplomáciája túl fog szárnyalni minket. Én (Hoffmann) legutóbb azt mondtam neki: »ön, gróf, még Pozsonyban jár, amikor a többiek már elérték Nagyváradot. De semmiféle jó szó nem használ nála. Geniális fő, de vas fej, aki, ha kell, semmitől sem riad vissza. Bízik a bátorságában és szerencséjében és kérlelhetetlenül dolgozik annak a programjának megvalósításán, melyben a császárral megállapodott, de amelyből hivatalnokainak semmit el nem árul.« Néha izgatott összeütközésekre kerül köztük a sor. Egy alkalommal Hoffmann ezt írta Andrásynak: »A magyar sajtó becézése s a német lapok elhanyagolása nem alkalmas arra, hogy hasznára legyen Nagyméltóságod államférfiúi hírnevének.« Erre azonban Andrassy kijött a sodrából s lehordta Hoffmant, a külügyminisztérium megcsontosodott főbürokratáját: »Hogy mer ön velem így beszélni? Sohasem fogom magam a sajtó által befolyásoltatni és megyek a magam útján.«

Ez volt Európa helyzete s ilyen képet mutatott a bécsi műhely, melyből kezd kiszállani az a nagy munka, melyen, mint fentebb hallottuk az idézetben, Andrassy oly »kérelhetetlenül« dolgozik. Ő Bismarck-kal Schweinitz bécsi nagykövet útján hamar rendbejő, mit a nagykövet hazaküldött jelentése tanúsít, mely szerint már »1871 november 22-én Andrassy ünnepélyesen kijelentette, hogy Németországgal való szoros együttműködés teszi alapját az ő egész politikai rendszerének és ez a politikai rendszer azonnal mély meg rázkódtatást szenvedne, amint ez az alapköve meginogna. Mély meggyőződéssel hangsúlyozta, hogy ezt a politikát nem Beust-tól vette át örökségképen, hanem szabad akaratából választotta, mert szükségesnek és hasznosnak tartja és a jövőben is ragaszkodni kíván hozzá.« Viszont ugyanakkor az angol nagykövet azt jelenti a londoni udvarnak, hogy az új külügyér »tökéletes nyíltsággal közeledik Angliához« »a monarchia legrégebbi és legtermészetesebb szövetségéhez« és arról beszélt neki, hogy mily nagy jelentősége van annak, »ha az oroszoknak eszébe jutna Angliát Indiában fenyegetni, akkor Ausztria-Magyarország hatásos ütetést mérhetne az orosz medve hátára.« Andrassy politikájának ez a fölvonulása minden irányban nem egyéb mint az eljövendő berlini kongresszus döntő tényezőinek gondos fölállítására. Maga politikája

a keleti-kérdésben azonban csak 1875-ben mozdul meg. Előbb bevezetésképen megtörténik a híres három-császár-találkozás Berlinben, 1872 szeptemberében, melynek célja a három-császár-szövetségnek megerősítése volt, majd a szentpétervári látogatás következik 1874 februárjában, mely már a konzervatív három-császár-szövetség meglazulásának jeleit mutatja. Mindezek jelentéktelen fodrozások az Idő árjának mély tükrén. A békebeli történetírást csodálatosképen az jellemezte világszerte, hogy uralkodók látogatásaitól akart korszakokat számítani. Sokkal mélyebbről jöttek ennél azok a hullámok, melyek 1875-ben a keleti kérdést egész fenyegető mivoltában fölvetették.

Főntebb már bemutattam, hogy egy világfeszültség középebe jutunk, mely Szentpétervárról terjed Londonig. A Balkán lángol; Gladstone világhíres röpiratai szerint ott lenn a basibuzokok tízezer bolgár keresztényt öltek meg, köztük ezreket megsütöttek. Pétervárott felülkerekedett a pánszláv párt s a cárt a délszláv orthodox keresztények protektoraként szorítja a Balkán meghódítására s délkeleten egy nagy délszláv állam megalkotására. Ezt a nagy délszláv államot, mely egyúttal az osztrák magyar monarchiát is fenyegeti a Keletről, ebben az időben Bulgáriának hívják. (Könyvünk második részében ezt Szerbiának fogják hívni.) Boszniából magából 1875 április 13-án jön az első jelentés, mely szerint 120 község keresztény előjárósága kénytelen volt a Fekete-hegyek közé menekülni, a török elnyomatás oly gyalázatossá változott. Ettől kezdve ezek a jelentések mind sűrűbben jönnek. Beaconsfield és Victoria királynő az angol imperializmus s az Indiába vezető út veszedelmét látják. Ezek a kitételek még akkor is előfordulnak az angol uralkodónő és miniszterelnök nemrég közzétett levelezésében, mikor földrajzilag teljesen tévednek az indiai utat illetőleg, de háborús szuggesztiójuk erősebb, mint a földrajz. Konstantinápolyban, a szultán birodalmának központjában altatás és fejvesztettség játszik ezeregyéjszakai meglepetéseket. A kiélesedő helyzet csúcspontján Gorcsakov herceg orosz kancellár áll, aki a világtörténet számára pózol. Így jelenik meg Berlinben s egy feledhetetlen hírlapi közlésben kikürtöli a világnak, hogy »maintenant que la paix est rassurée« (miután most már a békét sikerült biztosítani). Evvel úgy tünteti föl magát, mintha ő megakadályozta volna az akkor teljesen békés Bismarck Oroszország és Francia-

ország elleni háborús szándékait, holott a vaskancellár méltán kiált föl: »Ich bin kein politischer Raufbold« (nem vagyok politikai verekedő). Bismarck tényleg békét akar, európai békét s ezért indítja meg azt a tervet, mely 1876 legelején először veti föl, európai szükséglet gyanánt, Bosznia megszállásának kérdését.

Ez az európai feszültség s ez a terv hozza létre 1876 május 13-án Berlinben Bismarck, Gorcsakov és gróf Andrássy Gyula nagy tanácskozását, ez vezet azután a túlhíressé vált reichstadti egyezséghez, később az 1877 január 15-i budapesti titkos konvencióhoz — s ugyancsak ez visz az orosz-török háború után a berlini kongresszushoz s ott ahhoz az európai mandátumhoz, melyet a Habsburg-monarchia a két szomszédos török tartomány megszállására nézve kap.

A három kancellár 1876 május 13-i híres tanácskozásáról már sokat írtak. Gorcsakov ott kész tervvel jelenik meg, mely a keleti-kérdésben teljesen a falhoz szorítaná Ausztria-Magyarországot és Oroszország kezébe tenné le Németországgal szemben is a keleti politika vezetését. Andrássy, mint mindjárt magától halljuk, teljesen fegyvertelenül s hátvéd nélkül jelenik meg. A helyzet legizgatóbb pillanatát az a papírlap örökíti meg, melyet az Andrassy-levéltárból fényképfelvételben idemellékelek. Azért is kérem az olvasót, hogy hasonlítsa össze e papírlapot a német kancellárnak Andrassyhoz 1876 április 17-én kelt meghívó levelével, mert nemcsak azt fogja látni, hogy mily megtisztelő, sőt szívélyes módon levelezik a vaskancellár a magyar államférfiúval, hanem azt is megállapíthatja a levél végén, hogy kiveszi az írnok kezéből a tollat s a maga kezével ír még hozzá barátiabb és egyénibb szavakat. A két felvétel összehasonlítása mutatja, hogy a meghívó-levélben látható végsorok erőteljes betűi ugyanattól a kéztől származnak, mely az összehajtogatott papírlapon, mely akkor az asztalon hevert, a »pompous« szót annyiszor s oly jellegzetes plajbászírással leróttá. Kilencszer ismétlődik ez a szó mindig más és más ütemben, eme rendkívüli idegfeszültség jele gyanánt. Pompous (fennhéjázó) az a szó, mellyel Bismarck minden írásában a gyűlölt és álnok Gorcsakov kancellárt jellemzi. Most ez ül vele szemben és Andrassyval, mint ez utóbbinak a papírlap végére odavetett kézírása jelzi: Berlinben 1876 május 13-án. Gorcsakov az 1872-i három-császár-találkozás alkalmával nemcsak elismerő, de határozottan hízelgően nyilatkozott magyar ellen-

játékosáról. Egy hölgynek mondta, tehát hinnünk kell benne, a következőket (Musanov Máriának): »Eszelősnek fog tartani, ha azt mondom, hogy Andrássy úgy tűnik föl nekem, mintha saját képemet látnám benne az ifjúság tükrében. Amíg Ausztria császára meghagyja őt helyén, mi biztosak lehetünk a békéről.« Gorcsakov ennél nagyobb dicsérrel nem szolgálhatott, mert annyira szerette a saját képét. Azonban az az Andrássy, ki most négy év múlva vele szemben ül, azóta annyira megnőtt. Mert éppen a keleti-kérdést fölgördítő 1875. esztendőben ez az Andrássy volt az, ki a török állapotok modern szabályozását reform jegyzékében (1875 december 31) európai akcióvá akarta emelni s evvel a megreformálandó Törökország fönntartása alapján a maga kezébe akarta fogni a Balkán-problémát. Ebben nemcsak az volt a nevezetes, hogy — most Seton Watson könyvét idézem, — »ebben a stádiumban határozottan meg lehet állapítani, hogy Andrássynak semmiféle vágya nem volt Bosznia annektálására, melyet terméketlen és tönkresilányított országnak tartott«, hanem az is, hogy az európai diplomácia, Angliával az élén, megakadályozta ezt az akciót. Ebből támadt most Gorcsakov tervezete oly kísérlettel, mely viszont Törökország megsemmisítéséhez vezetett volna orosz külpolitikai vezérlet alatt. Berlinben most az orosz háló ellen oly mérészen védekezik a »cigány« — Bismarck így hívta bizalmas nyilatkozataiban Andrássyt — s a veszély feszültsége a tetőpontra hág, hiszen az orosz hadsereg már gyülekezik, hogy meginduljon Konstantinápoly és a Balkán felé. Ennek a végsőig feszített helyzetnek a léleknymata a mi »pompous« papirosunk. A nagy találkozás eredménye az, hogy a játszma magyar játékosa nemcsak megfordítja Gorcsakov tervét, hanem azt arra szorítja Bismarck előtt, színművészetének minden behízelt fogásával, hogy végül Gorcsakov a maga tervének fogadja el az ellenkező, Andrássy által kiesztelt és Bismarck által támogatott álláspontot.

Az Andrássy-levéltár erről az 1878 május 13-i berlini hármaskancellártalálkozásról oly fölvételt rejteget, melynél érzékenyebb lemezt keveset ismerünk a történetírásból. Maga Andrássy készítette ezt és szövegét itt adom:

»Lefeküdtem egy óraker és reggel nyolckor szemem még nyitva volt. Mielőtt megvolt, két éjszakát nem aludtam a gondtól, mikor megvolt, két éjszakát nem aludtam az örömtől. Bismarck eleinte Kühlwandl-ban akart tartani.

Nem akarta, hogy mind tényé váljék, de támogatta a szerkezetet: »Ezek frázisok és nem tények, ön ismeri a herceg stilsztai hiúságát. Engedje, hadd csinálj a.«

Andrássy: Először is, mint államférfi, röstelleném magamat, ha ilyen silányságok alá odaírnám a nevemet.

Bismarck: Ez az aggályom nekem is megvan.

Andrássy: Másodszor is, én Ausztria-Magyarország érdekében sohasem fogok ennek tartalmához hozzájárulni.

Én egy órákor feküdtem le és nyolckor még nyitva volt a szemem. Elmentem Bülowhoz. Bismarck fél egyig alszik; fölkelhettem volna, de nem lett volna^ diplomatikus. Bülow okos ember, először látott életében. Ügy emlékszem, hogy amit neki elmondottam, jobban volt elmondva, mint bármely szónoklat. Soha oly könnyen és annyi erővel nem szóltam. Tisztában voltam magammal. (Még Károlyi, féltiben, arra intett volt, hogy módosításokkal fogadjam el.) Világos volt előttem, hogy el nem fogadhatom, ha egyedül kell is maradnom. Az elhatározás meglévén, a szó engedelmeskedett és oly világosan beszéltem, hogy Bülow eltátotta száját.

Így szóltam: »Majd meglátom, hogy kelepcebe akarnak-e csalni, vagy szövetségről van-e szó. Ha látom, hogy engemet itt majorizálni akarnak, gyorsan fogok határozni. Ezt a természetellenes alkotást, melyet három-császár-szövetségnek neveznek, Németország hozta létre, önök voltak azok, kik ennyire nagygyá nevelték Oroszországot és nem a mi dolgunk, hogy ennek az elkényeztetésnek a következményeit elfogadjuk. Ha ebbe a szükségbarakba, melyet három-császár-szövetségnek neveznek, kezd becsurogni az eső, mi vesszük az esernyőnket és kísétálunk belőle, önök minket kiszorítottak Németországból, nézetem szerint mi csak jól jártunk. Mert egy 36 millió lakosságú államnak a súlypontja nem lehet a területén kívül. De valamely küldetésének kell lennie az államunknak s ez a Keleten van. Most viszont azt akarják önök, hogy olyan politikához járuljunk hozzá, mely minden külső életfeltételünket megakadályozná, mely legközelebbi szomszédainknál megvonja tőlünk a szót s ott, ahol legfontosabb érdekeinkről van szó, olyan népekkel vesz körül, akik a velünk szemben ellenséges hatalomnak csak egy inté-sére várnak. Ez az emlékirat hurok, melyet kedélyesen a mi nyakunkra karnak tenni. Olyan ostobának tartanak, hogy nem látjuk, vagy olyan gyöngének, hogy nem tépjük széjjel?

Mondom Önöknek, széjjeltépjük, ön nem ismert még engem és elbizakodottságnak tarthatja azt, amit mondok, nem átalom azonban kijelenteni, hogy elhatározásomat hosszan meggondoltam, nekem pedig minden sikerül, amire alaposan elhatároztam magamat. Eltépem ezt a hurkot, még akkor is, ha egyedül maradok. Közölje ezt a herceggel. Olyan elhatározás előtt fog akkor állni, amelyet el akar kerülni.«

Bülow: A választás előtt Önök és Oroszország között? Ezt határozottan perhorreszkáljuk. Azt hiszem, a herceg mindent el fog követni, hogy ezt elkerülje.

Andrássy: Önök álljanak Oroszország pártjára.

Bülow: De hisz akkor az egész közvélemény ellenünk fordul.

Andrássy: Én is azt hiszem..

Bülow: Tökéletesen értem önt.

Este kellett látnom Bismarckot még a konferencia előtt. De közbe meg nem állapodtam. Károlyi folyton csitítgatott, pedig már nem voltam felindulva. Előttevaló nap még folyton káromkodtam magyarul, Hofratjaim rémületére. Ma már tiszában voltam. Elmentem a Cárhoz. Kereken kimondtam neki, amit gondoltam. A memorandum elfogadhatatlan, talán nem Ausztria, talán nem a Császár-Királyra nézve, de elfogadhatatlan nekem. Lehet, hogy más miniszter tanácsolhatná uralkodónak az elfogadást. Elvégre a fődolog, hogy Felséged és az én Felséges Uram megértsék egymást és barátságunk meg ne rendüljön, a miniszterek kérdése ehhez képest eltűnik. De minthogy Felségedet többiben az én véleményem is érdekelte, kimondom az enyémet: Ez az, hogy én a memorandumot visszavetem.

A Cár csodálkozással hallgatott, mint akinek esze ágában sem volt, hogy ez megvalósulhasson. »Itt okvetlenül valami félreértés merült fel. Majd beszélek Gorcsakovval önnek is beszélni kell vele s majd megértik egymást. Módosítani fogja a tervet s ön hagyja ki mindazt, amit ellenez.« Félórával rá találkoztam Gorcsakovval. Puha volt, mint a vaj, egy csepp ellentállást nem találtam benne. Az ellentét pitoyabilis volt. Bülow-val, Bismarck-kal aztán úgy találkoztam, hogy én már tudtam, hogy a dolgot megfordítottam, de ők még nem. Az előny az volt, hogy megismerhettem a németek maguktartását, melyet oly hiszemben állapítottak meg még, hogy a muszkával éles ellentétben vagyunk. Bismarck biztosított, hogy nem fogja megengedni, hogy

majorisáltassam, hogy semmi sem fog megállapíttatni, amibe bele nem nyughatom.

Jött a konferencia. Gorcsakov pontonként védelmezte javaslatát, én pontonként megbuktattam. Az öreg Gorcsakov szánandó szerepet játszott és sehogy sem tudván titkolni növekvő ingerültségét, végre leplezetlenül mutatta elkeseredését, melyet a tehetetlenség siralmassá tett. Mikor javaslatából nem maradt már semmi, kifakadt: »Most már semmi sem marad meg. Mit fogunk csinálni?« Én azt feleltem, hogy itt van Jomini, aki nagyon gyorsan dolgozik. Az ő segítségével rögtön formulázhatjuk a módosítványokat. Bementünk Jominivel egy mellékszobába, lediktáltam neki, amiben megállapodtunk és egy óra múlva Jomini behozta a kész munkát, melyet Gorcsakov Berliini Memorandumának neve alatt ismer a világ.

A tanácskozás után Gorcsakov Frídrích Kari hercegnek azt mondtam, reám mutatva: »Ő uralkodik rajtam.« — »A herceg úr tréfák — feleltem én.

Másnap jött a dolog legvastagabb vége. Rá kellett venni, hogy amit így szájába rágtam és amitől teljes szívéből undorodott, azt ő találja fel Európának.

Gorcsakov: »Semmi sincs tőlem ebben az ízében.«

Andrássy: De hercegem, hisz ezek az ön eszméi.

Bismarck: Nos, a siker megköveteli, hogy az öné legyen. Európához európai hírű embernek kell szólnia. Ha például én volnék, mindenki azt mondhatná: Oh, Bismarck herceg, Németország minisztere, mit mondhat ő nekünk? Míg ha ön . . . A Gorcsakov név az egész világé. (Kivert a verejték, azt hittem, hogy ezt már Bismarck is vastagon találta fogni. Dehogy! Úgy lenyelte, hogy no!) *Én aztán:* »Blücher döntötte el a waterloo-i csatát. Órákig verekedtek az angolok, meg lehetek-e sértve, hogy Blücher döntött? Nem, mert az ő szövetségesük volt. Nos, hercegem, Ön Blücher.« — Elámultam magamon, hogy ki bírtam ezt a bolondot mondani. De Gorcsakov lenyelte és ráállott, hogy ő teszi a közlést.

Teschenbergnek sajtóutasítás.

Bismarck: Ez túl erős.

Andrássy: A tettes itt áll.

Bismarck: Nem fogja az iróniát észrevenni?

Andrássy: Magam is ettől tartottam. Vissza akartam venni a sürgönyt, de már késő volt. Azóta elszorult a lélekzetem. Azonban véletlenül találkoztam Oubril-lel s ő mondta,

hogy a herceg egy sürgönyt olvasott, kezeit dörgölte és így szólt: »Ez Andrássy gróf szívessége«.

Bismarck: Akkor én tévedtem. Ez az ember még ostobább, mint amilyennek tartottam, önnek megvolt a bátorsága, hogy olyan butának tartsa, mint amilyen tényleg és önnek lett igaza.

Én pedig hazajöttem és nagyot lélekzettem. Azon tudatban mentem Berlinbe, hogy az oroszoknak zsebében van az olasz, zsebében a folyton kínálkozó francia. Ez a három már együtt volt. Németország kétes és tartózkodó. Anglia, mint a mai stádium mutatja, képes félelemből transigálni a muszkával.

A szó szoros értelmében egyedül láttam a Monarchiát Európában. Ha ilyen kártyákkal ilyen játékot csinál az ember, van joga nagyot lélekzeni és azt mondani, hogy nem rosszul játszott. (Schönbrunnban, körülbelül június végén.)

Andrássy reform-akciója megbukott, Gorcsakov tervét ő buktatta meg. De Konstantinápolyban megölik a szultánt, a Porta nem tudja leverni a bosnyák fölkelést és Szerbia kardot készül rántani Törökország ellen. Ezért a berlini találkozás háttéréből kezd közelebb lépni az a terv, melyet Bismarck már januárban elindított s mely most Oroszország felől fogja hozni a bosnyák kérdést Andrássynak. Wertheimer ugyan azt állítja, hogy a Bismarck és Andrássy közt ekkor lefolyt négy szemközti »zavartalan« beszélgetés tartalmáról nincs semmi tudomásunk, de ez nem helyes, mert az Andrássy-levéltárban erre is van egy pár sornyi töredék s tovább vezet bennünket. Ez a töredék I. Ferenc Józsefnek szánt, sajátkezű jelentéséből való s avval kezdődik, hogy »Tegnap Bismarck-kal három óra hosszat tartó beszélgetésem volt«. A német kancellár most kezdi közleni Andrássyval azt, amit az európai béke érdekében januárban tervezett s elmondja neki, hogy Oroszországnak már ajánlatot tett, hogy megkapja Besszarábiát s most kérdi Andrássyt »ob es mir nun nicht angenehm wäre, einen Teil für uns zu nehmen. Ich antwortete: Non, sans y être obligé«. (Nem volna-e alkalmas nekem, hogy szintén vegyek el egy részt. Azt feleltem: nem, hacsak nem köteleznek rá). Világos, hogy Bismarck nem Besszarábiának, hanem Törökországnak egy részét ajánlja fel a monarchiának, mert hónapokkal ezelőtt úgy az angolnak, mint az oroszoknak is ezt mondta. Andrássynak most sem kell, csak akkor, ha kényszerítik rá. Evvel nem-

csak teljesen megdőlt az a legenda, mely szerint Andrassy azért nyúlt bele a keleti kérdésbe, hogy Boszniát annektálja s a monarchiát szaporítsa, hanem tökéletesen megértjük, hogy ennek az európai akciónak az érdekében s a béke fenntartása végett most már egyéb nem történhetett, mint hogy a kieszelt tervvel Gorcsakov kell, hogy meginduljon, ő szaladjon Andrassy után s ő kínálja őt meg Bosznia-Hercegovinával. Ez is történik. Ez a hírhedt »reichstadti titkos entreeue«, mely 1876 július 8-án folyt le s melyet eddig mindig hibásan magyaráltak s melyet a történetírás világszerte napjainkig jogtalanul aknázott ki a monarchia szándékai, illetőleg a magyar külügyminiszter geniális politikájával szemben.

Most már idézhetjük az eddig tökéletlenül informált életrajzírókat az entreeue-t illetőleg, mert ez a találkozás oly bohém-művészkedéssel kezdődött, mely csalhatatlanul a mi hőszűnkre vall. Tehát halljuk Wertheimert (II. kötet 405. lap): »Július 8-án I. Ferenc József király Bodenbachban várt a cárra, hogy őt Böhmisch-Laipa-ba, ama vasúti állomáshoz kísérje, amely Reichstadtba vezet, ahol ugyanaz nap a két külügyminiszter jelenlétében megtörtént ama emlékezetes összejövetel, melyen súlyos határozatokat hoztak Törökország sorsára nézve és amely kiindulópontja lett Bosznia-Hercegovinának Ausztria-Magyarország által való okkupálásához. Hiteles forrásból mesélik, hogy Bodenbach és Reichstadt között még a coupében politikai párbeszédre került a sor a két külügyminiszter között, akik ott egyedül voltak. Alig indult el a vonat, mikor Gorcsakov kézításkájához nyúlt és Andrassy nem csekély ijedelmére egy mémoire-t vont ki belőle, hogy azt neki felolvassa. Hirtelen maga se tudta, hogyan jutott hozzá a gróf, még a felolvasás megkezdése előtt a kéziratra tette kezét: »Pardon, hercegem, mielőtt ön azt a fáradságot venné magának, hogy olvasson, engedje meg, hogy néhány kérdést intézzek önhöz, amelyek talán rövidebbre fogják az ügyet. Akarja ön Konstantinápolyt?« — kérdezte, miközben élesen szemébe nézett az orosz kancellárnak. Gorcsakov egészen meghökkenve ettől a hajánál fogva előráncigált felszólítástól, amelyre nem volt elkészülve, azt felelte: »Ő, dehogyl!« Mire Andrassy hirtelen válaszolt: »Hála Istennek, mert különben háborút kellett volna viselnünk.« Ez volt az egyik kérdés, a másik Besszarábiára vonatkozott. Andrassy tovább faggatta az orosz kancellárt:

»Akarja Ön kedvező alkalommal Besszaiábiát? — »Bizonyára, mert tőlünk vették el.« — E felelet után, amely miatt Gorcsakov vörös lett az örömtől, a gróf kezét szorított vele. A két államférfi tovább társalgott a Reichstadtba való megérkezéséig, de a Gorcsakov-féle mémoireról nem volt szó köztük. Az emlékirat már a múlté volt.«

A »Resumé des pourparlés secrets de Reichstadt du Juillet 8« (A reichstadti titkos beszélgetések foglalata), melyről senkinek sem volt szabad szólni, sőt le kellett tagadni azt, abból állott, hogy a két nagyhatalom, ha a Balkán-összetűzésben a törökök győznek, megmentik a Balkán-államok status quo-ját. Ha ellenben Törökország veszít, Bulgária, Rumélia, Albánia önálló államok lesznek; Oroszország megkapja Besszarábiát és az ázsiai partterületet, Szerbia megnövekszik a Drináig, Montenegró egy darab Hercegovinával és 2. pont szerint Bosznia-Hercegovina többi része Ausztria-Magyarországnak jut. A nemrég közzétett orosz-angol levéltári iratok szerint Andrassy ezt a megállapodást »nem tekintette soha másnak, mint éventuelle-nek, esetlegesnek*, viszont maga az orosz követ, Novikov, kinek a mi külügyminiszterünk mondta tollba a megállapodást, ezt írta Gorcsakovnak: »Politikai szempontból közömbös én előttem, hogy néhány százezer bosnyák, kik többnyire katolikusok és mohamedánok, a természetes vonzódás törvényének megfelelően a szomszédos monarchiához tartozzanak.«

Andrassy életírójának s rákövetkezőleg az egész európai történetírásnak eredendő tévedése abban van, hogy szerintök a reichstadti rejtélyes megegyezés, »kiinduló pontja lett Bosznia és Hercegovinának Ausztria-Magyarország által való okkupálásához.«. A reichstadti beszélgetések nem lettek kiinduló pontjai semminek, hanem egy már 1876 januárjában szemünk láttára megindult orosz-angol folyamatnak voltak következményei. Ennélfogva teljesen hibás volt és maradt úgy itt, mint a külföldön minden oly beállítás, mely Reichstadtban tűzi ki a Balkán-politika s evvel Andrassy Gyula világtörténeti szerepének háromszögellési pontját. Már pedig kunt és bent mindig így állították föl a távcövet s a perspektíva szabályai szerint ezért annál tévesebben látták Andrassyt s az utána következő eseményeket, mennél közelebb jutnak napjainkig, a világháború bosnyák válságáig. Meg kell tehát mondanom, miután még Seton Watson leg-

újabb könyve is ebben a beállításban mozog, hogy Wertheimer munkája épen annak az Aehrenthal Lexa grófnak külügy-minisztersége alatt s az ő segítségével gyűjtötte össze anyagát, aki szerencsétlenül keresztülvitte azt az annexiót, melyet Andrassy Gyula sohasem tervezett, soha sem is fogadott el, hanem mindig csak ideiglenes eszköznek tartotta a Boszniába való bevonulást, sőt még azt sem a »birodalom növeléséért«, melytől már magyar faji szempontból irtózott, hanem kizárólag azért, hogy Oroszországot féken tartsa az egész európai egyensúly és béke érdekében. A reichstadti megállapodás minden titokzatossága mellett is jelentéktelen incidens volt, nem kezdet és nem sorsdöntő fordulat. Annál kevésbé ez, mert Andrassy még Reichstadtban is azt tartja, amit főntebb már bemutatunk vélekedése gyanánt, hogy Törökország, ha becsületesen megreformálják, még soká fennmarad s nem ő, hanem Oroszország az, amely az ozmán birodalom fölbontására tör és a Balkán európaellenes pánszlávizálását célozza. Ezért van az, hogy az összes iratokban Andrassy az »annektálás« szót soha mással szemben, mint Pétervárral szemben nem használja s ezért van az is, hogy Oroszország az, aki odakínálja Bosznia-Hercegovinát Andrassynak, még Reichstadt után is, nevezetesen egyszer az 1877 január 15-én kötött titkos »budapesti konvencióban«, másodszer akkor, mikor a berlini kongresszust megelőzőleg Gorcsakov Ignatieffet, legnagyobb ellenségünket, »a hazugság atyját«, Bécsbe küldi, hogy újra megegyezzen ugyanerről Andrassyyal, 1878 áprilisában. Mindebben az a jellemző és megdöbbentő, hogy nem az osztrák és a magyar krónikások, hanem a világháborúban ellenünk fordult külföld kénytelen igazat adni hősünknek, mikor Seton Watson most 1935-ben azt állapítja meg, hogy »teljesen alaptalan az a benyomás, melyet kortársai nyertek Andrassyról, midőn őt határozatlansággal és ingadozással vádolták. Az igazság az, hogy ő nagyon jól tudta, hogy mi kell neki.« Az ember azt hiszi, hogy Voltaire Candide-ját olvassa, mikor Andrassy a reichstadti találkozás után hónapok múlva kertelve és akadozva meg-súgja a bécsi nagykövetnek, hogy Gorcsakovval miben állapodtak meg, ez azt megírja Berlinbe Bismarcknak s az meg-értően azt feleli, hogy ezt ő már sejtette. Hogyne sejtette volna, mikor az ő januári tervét ültette el Gorcsakov az Andrassy cserepébe! Amint Reichstadt semmiképen sem volt az osztrák-magyar diplomáciának valamilyen új kezde-

ményezése, hanem csak függvénye a nagy angol-orosz feszültség európai levezetésének, azonképen, mikor a szerencsés Andrássy két szerencsétlenkezű utóda, gróf Aehrenthal és gróf Berchtold Lipót, hozzá fognak nyúlni a keleti kérdéshez, visszajáról csinálnak mindent, mit nagy elődjük elkezdett: az ő akciójuk a nagy angol-német-orosz feszültséggel fog 1908-ban és 1914-ben összefüggeni. Andrássy sohasem akarta azt az annexiót, melyet Aehrenthal, rá hivatkozva, keresztülvitt, mert a lángésztől abban különbözik a kontár, hogy az előbbinek eszközeit az utóbbi végcélnak tekinti s rövidlátón aszerint cselekszik. Andrássy politikájában — helyesen látja ezt ma velünk szemben oly ellenséges angol író is — állandók a nagy vonások: nála a Boszniába való bevonulás vagy benemvonulás csak fegyver Oroszország pánszláv törekvéseinek fékentangására, ezért merőben ideiglenes és mindig egyező a mindenkori angol érdekekkel. Ezért az »annexió« szót grófunk összes írásaiban, mint már említettem, senkivel szemben sem használja, mint Oroszországgal szemben fenyegetésképen, viszont itthon legbizalmasabb előterjesztéseiben és a tanácskozásokon is tiltakozik ellene. Ezért minden nagy pánszláv alakulást meg akar akadályozni a Balkánon s ez alatt akkor nem Szerbiát, hanem Bulgáriát érti. Ezért Szerbiának időnként különféle nagyságot szán, néha még Bosznia nagyrészét is neki adná s ez aszerint váltakozik, amint e délszláv államban Oroszország keze mutatkozik-e, vagy sem. Ezért a szandzsák-kérdéssel azért választja külön Szerbiát és Montenegrót, mert az Oroszország járszallagján lépő Montenegrót ellenségnek tartja. Ezért nem engedi magát soha továbblökteni cselekvésében, mint azt elhatározta, akár a magyar ellenzék és a törökök mellett tüntető budapesti utca követeli az orosz háborút, akár Londonban Salisbury beszél arról, hogy rettegjen a cár, mert esetleg Ausztria meg fog jelenni az Égei-tengeren és Saloniki felől fogja fenyegetni Konstantinápolyt. (1878 júliusi beszéde.) Ezért nemcsak hű Bismarck-hoz, hanem hovatovább ő szuggerálja a vaskancellárt. Ezért gróf Andrássy Gyula politikája a most föltárult levéltári anyag letagadhatatlan bizonyítékai alapján megakadályozta volna a világháborút, annak balkáni — nem német-angol-francia — vonatkozásában. Ezért ő a magyar történelemnek legnagyobb külpolitikai lángelméje. Miután írásunk így felfödte az Andrássy-politika leglelkét, a többi, amit közölnünk kell, már csak gyorstörté-

nések rövid lepergetéséből áll. Bizonyítékait a bécsi titkos levéltárból leírt koronatanácsi jegyzőkönyvek szolgáltatják, melyek közül egyet, a legnevezetesebbet, perdöntő tanúként mellékelek a Függetlenségben. Teszem azt már csak azért is, hogy az olvasó szemtől-szembe láthassa a monarchia nagyjait, amint a függöny mögött ott ülnek az események szövészekénél. Még csupán egy különös s annál fontosabb ismeretlen adatot iktatunk ide. Mikor a magyar külügyminiszter 1874 februárjában a cári udvarhoz kíséri uralkodóját, útmapájában egy fogalmazványt vitt magával, mely nem az ő kezétől származott (lehet, hogy Kállay Bénitől) s mely úgy látszik, ballon d'essai-nek volt szánva a szerb kérdésben. E magával vitt irat szerint (Andrássy-levéltár) a következő megállapodás terveztetik: »i. Azon esetre, ha az osztrák-magyar birodalom háborúba elegendnék Oroszországgal, Szerbia kötelezi magát, hogy a legbarátságosabb neutralitást fogja követni. Ennek fejében az osztrák-magyar kormány kötelezi magát, hogy a háború bevégeztével oda fog hatni, hogy Boszniának és Hercegovinának a Verbászig és Narentáig terjedő része a szerb fejedelemséghez csatoltassék. Ez- új tartomány Szerbiával egy egészet képezvén és csak oly viszonyban maradván a Portával, minő jelenleg Szerbia és a Porta között létezik. Ha a Porta békés úton nem volna hajlandó a változást szankcionálni, az osztrák-magyar kormány erővel kieszközli azt. 2. A Verbásztól és Narentától Dalmácia és Horvátország határáig terjedő rész az osztrák-magyar birodalomhoz fog csatoltani. 3. Ha a fent említett háborús folyamat alatt Boszniában és Hercegovinában nyugtalanságok ütneek ki, egyrészt az osztrák-magyar, másfelől a szerb csapatok azonnal bevonulnak a nevezett tartományokba; a mindegyik fél által megszállandó területek határát a Verbász és Narenta képezvén. 5. Ha jelenleg nem ütne ki a háború, az osztrák-magyar kormány diplomáciai úton oda fog működni, hogy Bosznia és Hercegovina a Portától Szerbiának átengedessék. Ha pedig e békés alkudozások közben a Porta és Szerbia között összekötésre kerülne a dolog, az osztrák-magyar kormány nemcsak a maga részéről fogja a non interventio-t fenntartani, de azt mások által is fenntartatja. 6. Közlebbi meghatározása azon területeknek, melyek Szerbiához csatoltatnak. 7. E szerződést a külügyminiszter írja alá.«

A Balkán-kérdés most már szédületesen forog az Idő kerekén, Szerbia hadat üzent a Portának, Törökországban

forradalom van, Bosznia teli lázadókkal, Bulgáriában vészes terror. Mikor végre 1876 december 11-én Európa megegyezik abban, hogy Konstantinápolyban nagykövetei összegyűljenek és megállapítsák Törökország keresztény reformjait — most már Anglia sem ellenkezik — s egyúttal megszabják Bosznia új szerkezetét, a Boszporusz partján ismét oly keleti csoda történik, mint mikor a Fata Morgana fölemelkedik a földről. Hat nagyhatalom nagykövetei első ülésén hirtelen ágyúlövések hangzanak el; a külügyminiszter, Savfet pasa kiszabadítja a meglepett diplomatákat csodálkozásukból. Az ágyúk azt jelzik, hogy a padisah épen most adott népeinek alkotmányt, ennél fogva a külföldi reformokra nincs szükség. 1877 április 24-én kitör a török-orosz háború, a cár serege megakad a Sipka-szorosban (magyarul Csipkerózsa-szoros), katonái ottfagynak, Plevne védőjének, Osmán pasának itt Pesten mindenki tépéseket készít, de — román segítséggel — végre győz a túlerő: 1878 januárjában az orosz had már Sztambul kapuja előtt áll és január 31-én Adriánápolyban megkötik a megelőző fegyverszünetet. Március 4-én a megrémült szultán aláírja a San Stefano-i békét, mely megsemmisíti az európai Törökországot, a cár kezébe adja a Balkánt és szlávjait, átölelve a Habsburg-monarchiát a krími háború óta kiszemelt versenytársát és ellenségét. Angol megállapítás szerint: »Boszniát és Hercegovinát illetőleg Oroszországnak Ausztria-Magyarországgal tett ünnepléses szava egyszerűen megtörtént.«

Most itt áll Andrásy Gyula egyedül: a keleti kérdés egész örvénye megnyílt lábai alatt. Egyetlen hibás mozdulat s a monarchia mindenestül behull ugyanabba a mélységbe, mely 1914—1918 megrázkódtatásai elnyelte. Egyetlen emberen múlt minden. Azaz nem egészen. Ennek az egyetlen embernek, ki Bismarck Európájába oly tökéletesen beleilleszkedett, van egy nagy hátvéde, kit maga szerzett meg, ez a vaskancellár, de van ezenkívül egy hozzája méltó ép oly zseniális bohém ellenjátékosa is, kit már előbb is fölfedeztünk, ki most kerül egy színpadra vele s ez Londonban szövö a maga hálóját s neve Lord Beaconsfield. Kettőjük csudálatos hasonlósága a diplomáciai bűvészkedés terén abban a hallatlanul lenyűgöző gascogne-i mozdulatban is megmutatkozik, hogy Disraeli hétezer, mond és írd, hétezer katonát hozat föl Indiából, hogy azzal elfoglalja az oroszokkal szemben, ha kell Konstantinápolyt. A mi Andrásynk

Tisza Lajosné. Telesi Júlia grófnő archépe.

(Barabás Miklós festménye.)

Tisza Lajos archépe.

Tisza Lajosné, Telekői Júlia grófnő archépe.

(Barabás Miklós festménye.)

Tisza Lajos archépe.

Tisza Kálmán.

(Horovicz festménye.)

pedig — hiába tagadják azt későbbi dicsérői — csakugyan azt mondja, hogy egy huszárszázaddal és egy katonai zenekarral elfoglalja Boszniát. Az 1878 július 19-i koronatanácsi jegyzőkönyv tanúsága szerint ő nem is számít Boszniában aktív ellenállásra. (Jegyzőkönyv 3. és 4. pontja.) Beaconsfield és a magyar gróf, mert egyik sem bízik a másikban, tökéletesen ugyanazt a játékot játsszák le a nagy színpad két különböző sarkában, anélkül, hogy egyik a másik szerepét és titkát ismerné. Mindkettő öntudatlanul átérzi, hogy a közös szláv veszedelem ellen szövetkezniök kell s mind a kettő keresi a másik kezét, de nem tudja megtalálni. Ezt a helyzetet mind a kettő arra használja föl, hogy legnagyobb titokban az oroszokkal megegyezzenek, mind a kettő új területet visz haza uralkodójának, természetesen — Európa akaratából. Az utolsó jelenetben — ez a berlini kongresszus — veszik csak észre egymásról, hogy egymás kezére játszottak. A kápráztató látványosság után azután van még egy nevezetes szereplője s ez gróf Beust Ferdinánd, Andrássy elődje a külügyminiszterségben, e pillanatban Ausztria-Magyarország nagykövete Victoria királynő udvarában. Ő volna tehát az összekötő a két monarchia között? Ellenkezőleg: ő általa és rajta keresztül titkolnak el egymástól főszereplőink mindent. Disraeli ezt mondta egyszer Beustról Andrásynak: Ha Beust nálam volt, kinyitottam az ablakokat, hogy az összes hazugságok kirepüljenek, amelyeket előtálat. Pedig szegény londoni diplomatánk ez alkalommal csakugyan nem hazudik; ahányszor az angol miniszterelnök faggatja — és folyton faggatja, — hogy van-e Andrásynak titkos megállapodása Oroszországgal, ő mennyire-földre esküszik, hogy nincsen. Tudniillik Andrássy nem árulta el londoni nagykövetének azt, hogy Budapesten 1877 január 15-én csakugyan létrejött a cár kiküldöttjével a titkos megállapodás. Ezáltal az angol kabinet megtévesztése még teljesebb s Lord Beaconsfield most már utána néz, hogy szintén titkos konvenciót kössön a cárral akkor, mikor kifelé legjobban fenyegeti háborúval.

A budapesti titkos megegyezés biztosítja Oroszországot, hogy a monarchia török-orosz háború esetén semleges marad s ránk nézve ennek ellenértéke ez a kitétel volt: »A szerződésalkötő nagyhatalmak arra kötelezik magukat, hogy kölcsönösen támogatni fogják egymást diplomáciai téren arra az esetre, ha a diplomáciai változások az ottomán

birodalom felosztását vagy felbomlását előidéző háború eredménye gyanánt okot adnának arra, hogy a hatalmak együttes tanácskozást tartsanak.« Ez januárban történt. Májusban gondol az angol kormány először arra, hogy »némi habozás után« Ausztria-Magyarországban keresse a szövetségést a cár hódító szándékai ellen, a london-bécsi tárgyalások megkezdődnek s a királynő kormánya kétszer tesz ajánlatot. A San Stefanoi-béke mindkét hatalmat vérig sérti, mert Angliát a Fekete-tengerről fenyegeti, minket pedig egyszerűen abba a helyzetbe hoz, hogy a Törökország testéből kialakított Nagy-Bulgária, az önállóvá növekedett Szerbia és Montenegró által megszakadt a földrajzi összeköttetés Bosznia és Konstantinápoly között s most nemcsak Bosznia és Hercegovina lógnak a levegőben, hogy lázadásukkal együtt ráncszakadjanak, hanem evvel a dalmát tengerpart is végső veszedelembé jut. Minden látszat arra vall, hogy megbukott Andrassy keleti politikája, nincs más választás számára, mint vagy háború, vagy megaláztatás. 1878 február 7-én ül össze Bécsben az uralkodó elnöklete alatt a koronatanács. Andrassy e szavakkal lép be a tanácsba: Olaszország ellen nem kell védővonal, mert az angol fel-fogáshoz csatlakozott, ő most jön az angol követtől s azt hiszi, hogy Anglia hajlandó velünk menni. Mondjuk meg Angliának, mennyi sereget tudunk felállítani, hogy a háborút megkezdjük. Anglia pénzzel segít. Mindent nem szabad eltűrnünk, különben mire való a hadsereg? Az orosz érzi, hogy abban a pillanatban, mikor mi cselekszünk, neki haza kell mennie. Oroszországnak nem szabad megtudni szándékunkat, mert különben ő fog igyekezni azon, hogy Angliával és a törökökkel rendbejőjjön, ha látja, hogy Németország most ezek barátja, ő megmondta az angol követnek, hogy orosz háború nekünk sokkal nagyobb teher, mint Angliának, mert Anglia messze van és mi komolyan folytatjuk a háborút, de addig nem kezdjük el, míg nem szükséges. Egyelőre 300 millió fontra van szükségünk s Anglia ebben segítsen s azt Rothschild által kell lebonyolítani. A háború annál népszerűbb, mert végre békét és nyugalmat hoz. Kérdés, Anglia azt belátja-e, hogy aminek történnie kell, most kell történnie. Mindenütt az a nézet, hogy a döntő katonai pozíció most a mienk.« A február 24-i koronatanácson Andrassy így jellemzi a helyzetet: »Egyetlen hatalom sem szállhat síkra a mi érdekeinkért;

ha a monarchia maga nem tesz meg olyan lépést, mely egészben a béke érdekében van. Montenegróban és Szerbiában oly fait accompli-t teremthetnek, melyet az orosz nem dezavualhat. Ily pillanat, mint a mostani, századokban egyszer jelentkezik.« S mikor erre a kijelentésre nemcsak az osztrák miniszterek gyáváskodnak, hanem a hadügy-miniszter is haboz, akkor megtörténik az, amiről a háború előtti nemzedékünk semmit sem tudott, hogy maga az otthon sokat szidott magyar miniszterelnök, Tisza Kálmán, sürgeti a háborút. Mialatt ez történik, azalatt a magyar közvélemény Andrássyt és Tiszát oroszbarátsággal, az ellenség gyávasággal vádolja.

A monarchia már a mozgósítás állapotában van. Ekkor a békét és magát a monarchiát egyetlen mozdulat menti meg. A harcias Andrássy a budapesti konvenció szövegébe kapaszkodik bele s Európa döntése elé akarja hurcolni a San Stefano-i békét, hogy azt megváltoztassa Európa hatalmával. Ezzel megmenti az egész helyzetet. Ő menti meg, mert az 1873 júniusában összeülő berlini kongresszus Andrássy eszméje és diadala: Bismarck-ot ő szuggerálja és nem megfordítva. Igen jellemző ebben a tekintetben, hogy az éles-tollú Ludwig Emil Bismarck című életregényében, mikor a német óriás lelki állapotát vizsgálja, arra az eredményre kénytelen jutni, hogy hőse akarata ellenére ment bele a berlini kongresszus összehívásába és élete végéig hibának tartotta, hogy belement. Az akarat Andrássyé volt, kinek most már mind jobban és jobban érvényesül hatása Bismarck-ra, míg el nem éri legfőbb célját, Németország szövetségét velünk s a Hohenzollern-birodalom elválasztását Oroszországtól; mert hogy végső célja ez, azt már magyar miniszterelnök korában megírta Erzsébet királynénak. Ebben a gondolatban találkozik most már Disraeli-vel, ki régen leselkedik reá. Az angol miniszterelnök e válságos időkben ugyanis külön megfigyelőt tart Andrássy és a magyar politika megfigyelésére Budapesten, Monson Edmund személyében. Oly fontosnak tartja őket. Ez 1878 január 4-étől december 14-ig nem kevesebb mint 66 bizalmas jelentést küld Londonba, mint már fentebb jeleztük. A megbízott arról is ír, hogy a magyar országgyűlés elégedetlen elemeivel, gróf Apponyi Albert csoportjával, tárgyalt Andrássy megbuktatásáról. Ő állandóan jelzi, mert ez a főmegbízatása, hogy az angol barátság mily fogadtatásra találna a magyar politikában.

Monson Pestről január 21-én azt közli kormányával, hogy Andrassy és Tisza ellen enyhült a magyar közvélemény, mióta azt hiszik róluk, hogy hajlandók Angliával együttműködni a békefeltételek tekintetében.

Március 26-án azt jelenti, hogy »a magyar képviselők többségét hazafias ösztöne arra készítette, hogy nyomást gyakoroljanak saját kormányukra abban az irányban, hogy gróf Andrassy föltétel nélkül fogadja el az Angliával való szövetségést«. Április 6-án úgy értesül, hogy »Andrassy az egész magyarság támogatását megkapja, ha rá tudja magát bírni arra az elhatározásra, hogy fogadja el az angol szövetséget«. Május 1-én jelenteni valója az, hogy »Andrassy-nak bár személyes népszerűsége megvan, de sokat veszített régi magyar barátai előtt, a politikai szimpátiákból, mert Oroszország és Németország politikájába belenyugszik. Félelem tölti el a közönséget afölött, hogy Andrassy még mindig az orosz politikára támaszkodik, mely felosztja Törökországot«. Május 9-én az a hír, hogy »az ellenzéki urakv szerint az angol kormány nem támaszkodhatik biztosan Andrassy csalfasága folytán egy Ausztria-Magyarországgal kötendő szövetségre.« Május 21-én igen érdekes titkos táviratot küld Monson Salisbury-nek. Eszerint »Beszéltem a magyar miniszterelnökkel Suvalov gróf küldetéséről s arról panaszkodott, Ausztria-Magyarország akcióját akadályozta, hogy a brit királyi kormány állandóan visszatartotta azt, hogy határozottan nyilatkozzék abban a tekintetben, hogy bizonyos eshetőség beállta esetén hajlandó-e háborút üzeni Oroszországnak — s attól féltek, Anglia felborítja (overthrow) Ausztria-Magyarországot és külön meg egyezést köthet Oroszországgal. En azt feleltem, nem értem, hogyan képzelheti azt önmagyméltósága, hogy a brit királyi kormány csak látszat kedvéért tenne nagy hadikészülődéseket, vagy azt, hogy egyáltalában fölmerülhessen az a kérdés, hogy Anglia fölborított egy olyan országot, amellyel szövetségzett.« (Monson jelentéseinek többi részét külön dolgozatban szándékozom a nyilvánosság elé bocsátani.)

Egy angol író azt vallja, hogy a berlini kongresszusnak, mely 1878 június 13-ától július 13-ig tartott, nincs megírva a hiteles krónikája és talán sohasem lesz megírva, azért, mert ami fontos dolog történt, az a színpalak között történt. Ebben a felfogásban sok az igazság, mégis másképp fejezném ki azt ma, a világháború után. A berlini

kongresszus legnagyobb jelentősége nem abban van, amit határozott, hanem abban, hogy a kongresszus létrejött. Mert megtörtént az, hogy mikor egyik hatalom, ez esetben az orosz, túlerejével letiport egy másik európai országot, akkor a többi hatalom európai érdekké tette a béke feltételeit és a győztest együttesen arra kényszerítette, hogy változtassa meg az igazságtalan békeszerződést. Ehhez az elhatározáshoz, melynek jelentőségét éppen mi érezzük ma legjobban, nemcsak az eszmét, de a fogantyút is Andrassy Gyula adta meg avval a formulával, melyet a budapesti konvencióból fentebb idéztem, melyet Oroszország csuklójára kötött s avval őt a nemzetközi fórum elé vonszolhatta. Ha a világháború után van egy ilyen formula és van egy ilyen Andrassy, akkor nem nyögünk mi és egész Európa a Párizs-külvárosi békék rettentő bilincsei között.

A másik jellemzője a berlini kongresszusnak az, hogy voltaképen már titokban, úgyszólván Európa öntudata alatt, már minden készen volt, mire odaértek s Berlinben csak kölcsönösen leleplezték a diplomaták eddig titokban tartott megállapodásaikat s egybeállították azokat. Azt eddig is tudtuk, hogy maga a San Stefano-i béke igazi szerzője, Ignatieff kellett hogy eljöjjön Bécsbe s módosítsa Andrassy követeléseire a bennünket érdeklő békefeltételeket még a kongresszus előtt. Ám ugyanakkor a távoli ellenjátékos sem volt rest, nevezetesen az oroszellenes propagandában előljáró brit kormány és gióf Suvalov május 30-án megkötik a titkos orosz-angol egyezséget. »Mind a ketten azért siettek a megegyezéssel, mert Salisbury mindjobban elvesztette azt a kevés bizalmat, melyet Andrassyba vetett.« (Seton Watson.) így a kongresszus nyugodtan végezhetette azt, amit végzett, tudniillik Oroszországot ismét kiszorította a Balkánról (meg kellett elégednie Besszarábiával, melyet fegyvertársától, Romániától vett el s melyet ez a világháborúban visszaszerzett tőle) s Európa rendjeként szabta meg a berlini egyezés a délkeleti államok új határait. Hogy Andrassy ott külső megjelenésében is mily lenyűgöző jelenség volt, arra nézve (Wertheimer után) egy francia diplomata, Mouy, följegyzéseit írrom le: »A diplomaták egyike sem tudta, Bismarck-ot sem véve ki, elhomályosítani gróf Andrassyt, akinek megjelenésében a berlini közönség valószággal gyönyörködött. Aranytól csillogó skarlátpiros uniformisában inkább bátor lovasgenerálisnak látszott, mint

diplomatának. Sötét, szellemi szikrákat lövellő szemei küzdelmektől feldúlt arcának, melynek homlokát mélységesen fekete hajfűrt árnyékolta be, lebilincselő kifejezést kölcsönöztek.«

Hátha még tudta volna az elbájolt diplomata azt, amit hősünknek feleségéhez írt levelében olvasunk, hogy Berlinbe való utazása előtt régi politikai ellenfele, Albrecht főherceg, megjelent az uralkodónál és katonai rangemelést kért Andrássy számára azért, hogy jobban reprezentálhasson, amire Ferenc József avval felelt, hogy ezt az előléptetést ugyan Andrássy teljesen megérdemli, de az osztrák-magyar hadsereg Dienstreglement-ja szerint előléptetések csak november i-én eszközölhetők.

A berlini kongresszusnak magának egyetlen igazi érdekessége az volt, hogy az utolsó napon majdnem meghiúsult az egész munka, mert a török delegátusok megtagadták a jegyzőkönyv aláírását. Bismarck bismarcki módon lefordta a szultán küldöttjét, de ez nem használt semmit, mert az levantei bűvészkedéssel rögtön elbújt a meg nem érkezett instrukciók vasrácsa mögé. Ezért az utolsó pillanatban Andrássy titkos jegyzőkönyvet írt alá a törökökkel, melyben fenntartja Boszniát és Hercegovinát illetőleg a szultán szuverenitását. Ez az a nyílás, amelyen át betekintve, most már végleges számadást adhatunk magunknak Andrássy Gyula gróf keleti politikájáról és a világháború előzményeire való behatásáról.

Berlinben a kongresszuson Beaconsfield nagytehetségű munkatársa, Salisbury márki, terjesztette elő azt az indítványt, hogy Ausztria-Magyarország európai megbízást kapjon a két szomszédos tartomány megszállására. Nem feltűnő-e, hogy épen az angol küldött teszi ezt? Miért nem más? Miért nem maga Andrássy? Sohasem értettük meg, de most már értjük s teljesen igazolja fenti álláspontunkat, mely szerint nem valamely osztrák-szerb kérdésről, hanem az angol-orosz háború feszültségéről, tehát európai problémáról, világkérdésről volt szó az egész keleti válság folyamán. Ez igazolta Andrássyt is, mert ő nem engedte, hogy osztrák-Balkán-ügy kerekedjék a bosnyák kérdésből, hanem azt európai feladattá tette; ezt szerencsétlen utódai mind elmulasztották megcselekedni s ezért ellenfeleink fordították később ellenünk az európai kérdést. Salisbury, az angol államférfi, mikor így Európa nevében az osztrák-

magyar monarchiára bízta Boszniát, azokkal az érvekkel támogathatta álláspontját, melyeket Andrássy fejtett ki ama mesteri jegyzékben, melyet hozzá küldött s melynek iránya is, átütő ereje is, Bismarck hatalmas és győzhetetlen diplomáciai irat váltásaihoz hasonlatos. Az 1878 áprilisi emlékirat szerint Ausztria-Magyarország nem tűrheti, hogy délen oly állam alakuljon, mely veszélyezteti határterületeit, különösen Dalmáciát, mely »már igazán csak vékony fapalánknak mondható«. A monarchia szívesebben látná, ha Bosznia és Hercegovina autonóm országokká válnának, de se külön, se együtt nem képesek erre, sem anyagilag, sem néprajzilag s előbb-utóbb valamelyik szomszéd állammal kellene egyesülniök. A Porta maga ily vesztes háború sebei után nem tudja a 150.000 elmenekült bosnyákot visszafogadni, nem képes a földreform kereszülvitelére és így a nyugtalanság állandósíttatnék. Maradna a két tartomány egyesítése Szerbiával és Montenegróval. De ez »a monarchiát azon fölötte kínos alternatíva elé állítaná, hogy vagy rögtön anektál, vagy azt kockáztatja, hogy az új Balkán-államok oly vonzerőt gyakorolnak Ausztria és Magyarország szerb és horvát lakosságára, hogy szétrobantják a monarchiát. Ezért az általános európai érdek szempontjából a legkisebb veszedelmet a megszállás, az okkupáció« jelenti. Megtoldhatjuk ezt most már avval, hogy mint a legutóbb közzétett angol és orosz levéltári anyag bizonyítja, »Andrássy megkaphatta volna az annexiót, de ő opportunitási okokból a megszállást választottai (Seton Watson idézett munka 451. lap.)

Aki gróf Aehrenthal szerencsétlen 1908-iki cselekedetei szempontjából nézi hősünk Balkáni-politikáját, az rögtön meglátja azt, hogy a szultánnak megtartott szuverenitása teljesen megfelel Andrássy szándékainak. Hiszen könnyű lett volna azt neki megtagadnia s akkor a berlini kongresszussal összemorzsoltatnia a török hatalmat, mert akkor az orosz hadsereg még bent volt Bulgáriában s onnét nem mozdult volna ki. De meg kell látnunk azt is, hogy Andrássy Gyula sem külső befolyásra, sem belső nyomásra nem akart annexiót, tehát nem akart a monarchia részére végleges megtelepedést a Balkánon, hanem minden eshetőségre készülve, a bosnyák megszállást az európai egyensúly mérlegén kompónának szánta, — így hívták a régi magyar nyelvben a mérleg billenőjét — esetleg, ha a körülmények

úgy kívánják, visszabocsátja Törökországnak, esetleg annak nagyobb részével Szerbiát elégíti ki, de ez mind attól függ, mint alakulnak ki majd ezek az adottságok és hogyan viselkednek ezek a török és szláv tényezők egyrészt a monarchiával, másrészt a cári birodalmával szemben. Ezért Andrássy elgondolása sohasem helyi és megkötött, s nem bécsi, hanem mindig annyira európai marad, hogy Salisbury az osztrák Szalonikivel ijesztgeti az orosz hatalmat, holott Andrássynak esze ágában sincs, hogy a szandzsákon át lehaladjon az Aegei-tengerhez, amint ezt ugyancsak Aehrenthal kísérelte meg kudarcba fült vasúti tervével. Mindezen állításainknak kétségbevonhatatlan történelmi bizonyítékai a bécsi udvari titkos levéltárból most kiemelt koronatanácsi jegyzőkönyvek, melyek az 1878-iki bosnyák válság idejéből származnak. Az okkupációnak katonai tén³^eit ma, a világháború rettenetes méretei után, természetesen más szemmel látjuk, mint apáink látták. Három és fél hónapi küszködésbe, kétezer halott katonába és mintegy száz millió forint költségbe került a vad sziklás tartományok meghódítása s Hadzsi Lója felkelő vezér leveretése és a félig hü török csapatok megfékezése. Akkor irtózatos nagy áldozatnak tetszett mindez, ma más számokhoz vagyunk szokva! Bizonyos, hogy a katonai vezetőség nagyképű felfogásáért s esetlen végrehajtásáért a külügyminiszter nem tehető felelőssé. Bizonyos azonban az is, hogy a mi Andrássynk a javíthatatlan bohém maradt, a koronatanácsokban mindig gyors és könnyű sikert jósol s azt minden mozgósítási indítványnál megismétli. Politikáját a világháború utánról nézve, mindez nem érinti. A helyzet ránézve az, hogy a külhatalmi ellenállások után most Bécsben a belső erőkkkel kell megküzdenie, már csak azért is, mert ugyanaz az osztrák közvélemény, amely eleinte visszautasította vállalkozását, a győzelmek után annál hangosabbá lett, — hogy magának Ferenc Józsefnek a koronatanácscon mondott szavait idézzük, »föltámadt a sovénizmus határát érintő osztrák hazafiság«. Ez a katonai és polgári közvélemény az okkupáció katonai sikere után most már tovább akar menni, mint a külügyminiszter, kit eddig „egyáltalában nem támogatott és hódításra, a kard jogán nyers annexióra vágyik. Azt mondhatnánk, hogy Andrássy történelmi kiválasztottságának rendje szerint sorsa most is teljesen párhuzamos Bismarckéval, aki »Gedanken und Erinnerungen« című könyvében, mely

a német nagypolitika bibliája, elmondja, hogy Vilmos király, kit csak kényszerű módon tudott belevinni az osztrák »testvérháborúba«, Königraetz után harci kedvet kapott és annyira bele akart taposni Ausztriába, kit ő már akkor szövetségesül szemelt ki, hogy Bismarck már öngyilkosságra gondolt Nikolsburgban («Gedanken und Erinnerungen» II. k. 47. 1.) I. Ferenc József a Velencében bevont sárgafekete zászlót akarta kitűzni Serajevóban, esetleg még messzebb délen. Ezért történik az a különös dolog, hogy Andrassy a berlini kongresszus eredményeiről, mely csak a megszállást és nem az annektációt hozta, nem mer maga referálni a csalódott királynak, hanem jelentéstétel végett gróf Károlyi nagykövetet küldi le maga helyett Bécsbe, ki tudósításával szörnyen fagyos fogadtatásra talál. Ezért írja egyik audienciája után Andrassy Erzsébet királynénak, hogy »a Császár nem ismeri a keleti kérdést és nem is fogja megismerni*. Viszont a bécsi katonai körök most már a hódítás jogát akarják érvényesíteni s a kard jogán birtokba venni Boszniát, tekintet nélkül a békés megállapodásokra. Erről a nagy belső küzdésről, rejtett gigászi mérkőzésről szólnak a koronatanácsok bizalmas tárgyalásai s a jegyzőkönyvek nagy-szerű megvilágításba helyezik Andrassy politikáját. Bármelyik ülésen van szó a megszállás költségeiről, ő rendszeresen azt követeli, hogy külön számlán vezettessenek a Boszniáért hozott pénzbeli áldozatok, mert esetleg azokat később a tartományok visszaadásánál a szultánnal kell elszámolni. Mikor pedig ez a nagy belső válságos küzdelem az »okkupáció« vagy »annektálás« között kiüt, az 1878 augusztus 24-i koronatanácson Andrassy teljes, eddig előttünk is eltitkolt valóságában mutatja meg magát. Ezért ennek a koronatanácsnak hiteles szövegét szószerinti szövegben kell közzétennem, abban a reményben, hogy talán ebből a külföldi és hazai közvélemény jobban megérti a nagy magyar államférfi messze néző szándokait, mint bármely más adatból, vagy következtetésből. Ez a fölvetel nem egyéb, mint hiteles leleplezése annak, hogy Andrassy az annexiónak s a Saloniki felé való vonulásnak egyaránt ellentállott és csupán az ellene fölgerjedt hatalmak pillanatig lecsillapítására használja ott benn azt az ellene sokszor idézett mondását, hogy » Akkor megyünk ki Boszniából, amikor mi akarjuk, tehát soha.« Az 1878 augusztus 24-i koronatanács-i jegyzőkönyv olvasásakor a bosnyák válság legizgalmasabb napján pillant-

hatunk bele I. Ferenc József császár- király tanácsába és a monarchia legbelsőbb gépezetébe. Szinte látjuk, amint a közös miniszterek, a magyar és osztrák miniszterelnök, fekete frakkban, fekete nyakkendővel, ott ülnek az asztal körül, a merev Habsburg-etikett szabályai szerint. A monarchia egész összeállítására és történelmére annyira jellemző módon a tárgyalás a zászlókérdés körül forog, a császár a fekete-sárga lobogót akarja a szultán zöld zászlója helyébe kitzúzni Bosznia és Hercegovina minarettjeire; ennek a zászlókérdésnek ő éppen olyan fontosságot tulajdonít, mint később a magyar ellenzék a nemzeti jelvények kérdésének. Az osztrák miniszterek tudják, hogy mivel lehet hatni Ferenc József-re: a Radetzky-dicsőség emlegetésével; ezt a koronatanácson alaposan ki is használják Andrásyval szemben is. Viszont az összes jelenlevőkön meglátszik, hogy előterjesztésük közben mikor fordul feléjük a császár helytelenítő tekintettel, mert akkor egyszerre megváltoztatják előadásuk hangnemét; még Andrásy is; csak Tisza Kálmán marad makacs, sőt hova-tovább mennél többet pillantgatnak feléje, mind konokabb kálvinistává változik. A kicsinyes katonai és dinasztikus érdekek pergőtüzében Andrásy előterjeszti a berlini kongresszus utolsó döntésének, a szultánnal való megegyezésnek történetét és mindegyre ismételten visszautasítja az annexiót az egész vonalon, hangoztatva, hogy annak »gondolatát kizárni akarja«; úgy a belpolitika, mint a nemzetközi helyzet érveivel ragyogóan védi messzenéző álláspontját. Diplomatai simasággal keríti mindig elő és teszi az asztalra a főkérdést, mikor az már majdnem az asztal alá hullott.

Nem enged abból sem, hogy a szandzsáknak elég a nyári időszakban való megszállása is, kis erővel, még pedig nem külön, hanem a török katonákkal együtt. Nemcsak méltatlannak, de egyenesen utálatosnak (ekelhaft) nevezi azt az álláspontot, hogy mivel fegyverrel mentünk be Boszniába, most már anektálhatjuk. Prófétaileg harsog szava: »Kivághatunk az annexiót? Ez minden előnyünket illuzóriussá tenné s minden sikerünket kérdésessé változtatná.« Megjósolja azt is, hogy annexió esetén micsoda vagyoni kárpótlások terhei szakadnának a nyakunkba és — szavai szerint — végül »a bosnyák csontot megkapnánk hús nélkül«. A sorsdöntő koronatanács ülését, mely megállapítja azt is, hogy a bosnyák kérdésben Szerbiával egyetértelműleg járjunk

el, az elnöklő császár avval zárja be, hogy — mégis a zászlókérdés a legfontosabb. Andrassy az okkupáció sikere után és a koronatanácsban tehát most ugyanazt vallja, mint a megszállás előtt, 1878 őszén, mikor a szeptember 12-i koronatanácson azt jelenti ki, hogy »ha a delegációkban azt fogják kérdezni, hogy idecsatoljuk-e Boszniát és a birodalom melyik feléhez, a válasz ez lesz: »Azt a tartományt megszálljuk és igazgatjuk, sem többet, sem kevesebbet.*

Tökéletesen kiegészítik Andrassynak ezt a politikai felfogását mindazok a nyilatkozatai, melyeket a szaloniki-i kérdéstről mond s melyekben még az is vádként kering felette, hogy az Aegei-tenger felé nyomulás az ő terve; ezt úgy az itthoni, mint a külföldi közirodalom gyakran megismétli. Mindennek ép az ellenkezője igaz. Az 1879 február 16-i koronatanácson ezt mondja: »Novibazár esetleges megszállása egyáltalában nem arra való, hogy, mint a közvélemény tévesen hiszi, Szaloniki felé való előnyomulásra használtassák fel étappe-ul, hanem kizárólag arra, hogy a Boszniában levő helyzetünket megvédje s maga a Szandzsák megszállása is csak Törökországgal való egyetértésben s a berlini szerződés értelmében történhetik meg.« Ugyanezt megismétli a február 19-i koronatanácson, amikor a württembergi herceg, a hadvezér, nagy katonai bevonulási tervet küld be a szandzsákra való bevonulásra, Andrassy tiltakozik ez ellen s megbuktatja azt. Ezek szavai: »Ezek a katonai állomások a szandzsákban csak előretolt állások, melyeknek célja az, hogy a Boszniába bevezető utak kezünkben legyenek s megakadályozzák, hogy szemeink láttára, határaink közelében fesztelenül oly agitáció virágozzék, mint a tascildai muftié.« Ebből mindenki láthatja és utódai is megérthették volna, hogy Andrassy Balkán-politikájában a Szandzsák kis és ideiglenes katonai őrségei védelmet és nem hódítási tervet jelentettek. Végül a március 2-i koronatanácson félreérthetetlenül végez a szaloniki-i legendával, midőn kijelenti, hogy azért kell őrség »au delá de la Mitrovitza«, hogy az a földnyelv ne lehessen fölkelők oázisa, s bejelenti, hogy a delegációkban alkalmat kell keresnie, hogy megcáfolja a Szaloniki felé való vágyódás hírét, mert nem lehet a boszniai piramist úgy felépíteni, hogy Szaloniki-ig érjen, Novibazáron át odamenetelni ugyancsak drága volna; Szaloniki legfőllebb hajóexpedíció kérdése lehet.

A bosnyák kérdést tárgyaló s Andrassy külpolitikájára

perdöntő koronatanácsi jegyzőkönyvekből még egy feledhetetlen Andrassy-vonás domborodik ki. Külügyi politikájának kifejtése közben gúnyos panasszal említi, — s ez a gúny az uralkodónak is szól — hogy míg Lord Beaconsfield-et, mikor a berlini kongresszusról visszatért, diadalmamorrallal fogadta Anglia, addig ő kongresszusi sikereit, »itthon úgyszólván macskazenét kapott« és e keserű mondás után mindjárt hozzát teszi, hogy ez igen jól van így, mert így legalább Oroszország nem fogja bennünk a sikerekért ellenségét és bosszúja tárgyát keresni. — Ily nagy önlegyőzéssel politikája érdekében nem beszélhet más[^] csak egy nagy államférfi.

Mivel gróf Andrassy Gyula így és nem másképp ragadta meg a keleti kérdést s mert a berlini kongresszus az ő nemzetközi elgondolásának volt a diadala: ezért kötötte meg vele 1879-ben Gasteinban Bismarck az osztrák-magyar-német kettős szövetséget, melyet senki mással meg nem kötött volna. Ezt az egyszerű és határozott tételmet a német külügyminisztérium által a világháború után »Az európai kabinetek nagypolitikája 1877—1914-ig« címmel kiadott 44 kötetnyi okmánygyűjtemény tökéletesen bizonyítja. Az a Bismarck herceg, ki már 1876-ban attól félt, hogy Ausztria belekeveredik az orosz-angol ellentétbe, és azt akarta megakadályozni (1876 május 13-i följegyzése), s ki ezért ültette el a diplomáciában a bosnyák kérdést: ez a titán mind erősebben Andrassy szuggesztíója alá került, amit csak azért nem vett észre sem az akkori, sem a későbbi világ, mert a vaskancellár piramidális alakja mögött csakugyan senki nem mert mást keresni, mint őt saját magát. Az 1879. évi 440. számú akta szerint pedig az orosz cár maga, II. Sándor, arról a berlini kongresszusról úgy nyilatkozik, hogy ott egyedül Ausztria győzött. 1879 augusztusát írják, amidőn Bismarck Gasteinben elkezdte küldeni urához, I. Vilmos császárhoz azokat a mesteri és emberileg is megrázó leveleit, amelyekben I. Vilmost arra kéri, hogy a cár *előtt* diplomáciailag lepezve, külön védszövetséget köthessen az osztrák-magyar monarchiával, ha kell, az orosz birodalom ellen is. A titán átütő ereje hatja át e nagyszerű és ma is hangosan kiáltó politikai írásokat s rajtuk, belőlük az emberi küszködés tragikus izgalma szól. I. Vilmos becstelenségnek tartaná, ha unokatestvérének, a cárnak háta mögött a Habsburgmonarchiával szövetkeznék. Végül a helyzet olyan, mint

Aischylos legizgalmasabb szomorújátékaiban. A tragikai össze-
 ütközés odáig fejlődött, hogy az új német birodalom mindkét
 megalapítója, a császár is, a nagy kancellár is, lemondani
 készül, mert a kötelességérzet kategorikus imperatívusa —
 ez a bámulatos porosz erő — eltérő utakra hurcolja őket.
 Kétségtelen, hogy I. Vilmos szellemi képességei a most
 közzétett leleplezések után sokkal nagyobbaknak mutatkoz-
 nak, mint kortársai közönségesen hitték. Hiszen egyik
 bismarcki levélre azt írja oda szélről, hogy az osztrák-magyar
 német kettős szövetségnek a vége az orosz-francia szövetség
 lesz. Az 502. és 503. számú akták tanúsága szerint ez ügy
 miatt a császár nem tud aludni, Bismarck már hetek óta
 nem hunyta le szemét. A kockán levő érdekek óriásiak s az
 elhatározások sorsdöntők. De végül itt is megbizonyosodik
 az, hogy az emberi akaratsnak minden nagy döntése az érze-
 lem mélységéből fakad; Bismarck nem bízik már egyetlen
 oroszban sem, a magyar grófban bízik egyedül. Augusztus
 29-i gasteini levelében Vilmos császárnak azt a fölfogását,
 hogy az 1870—71-i francia-német háborúban a cár följán-
 lotta fegyveres segítségét a németeknek, ellenben Ausztria
 akkori gyanús viselkedése miatt eleinte az V. és VI. hadtestet
 az osztrák határon kellett felállítani: ezt a nagy reminisz-
 cenciát a kancellár Andrássyra támaszkodva védi ki, azt
 felelvén, hogy Andrassy ezt megcáfolja, mert a magyarok
 s az osztrák németek elhatározásának volt köszönhető, hogy
 Ausztria megtartotta semlegességét«.

Bismarck augusztus 29-én azt jelenti császárnak,
 hogy a már beteg és külügyministerségéről lemondott
 Andrassy eljött hozzá Gasteinba. Ott az Ache partján talál-
 koztak, a nagyszerű tomboló vízesés árja mellett, mely
 fölhangzott erkélyükre, mikor megegyeztek a kettős szer-
 ződésben: s Andrassy ismét a magyarok hűségére hivat-
 kozik Németországgal szemben. Ez a megállapodás Bismarck
 augusztus 30-i levele szerint abban a reménységben köt-
 tetik meg köztük, hogyha Andrassy egészsége helyreáll,
 egy éven belül ismét hivatalba lép. A Vilmos császárhoz
 szeptember 8-án intézett levelében azért sürgeti Bismarck
 a szövetség megkötését, mert különben Andrassy (tehát
 megint Andrassy) Oroszországhoz akar pártolni; a követ-
 kező irat pedig végső nyomatékkal azt teszi hozzá, hogy
 nem lehet-e védszövetség megkötésével tovább várni, mert
 ha Andrassy visszalép, nem tudni, mi lesz s meglesz-e, ami

kettő között megvan,» »das vollste persönliche Vertrauen beider Unterhaendler«. (A két tárgyaló félnek egymáshoz való legteljesebb bizalma.)

Evvel az Andrássy-csavarral szorítja ki végül Bismarck császári urából azt az engedélyt, hogy a német-osztrák-magyar szerződés megkötése végett Bécsbe mehessen és összeláncolja a világtörténet számára a monarchiát a német birodalommal. De akkor is nemcsak utasítása, de szándéka is az, hogy ha Németország a monarchiával együtt Oroszország ellen védekezik, akkor ennek fejében és ugyanakkor Ausztria kötelezze magát a német birodalomnak arra, hogy francia háború esetén a francia köztársaság ellen viszont ő támogatja majd a németeket. Andrássy Bismarcknak ezt is megtagadja: a monarchia csak Oroszország ellen szerződik és senki más ellen. Így jön létre a szerződés. Bismarck enged — először életében.

»Több oldalról regélik, — közli Andrássy életrője — hogy e tárgyalás utolsó jelenete nagyon drámai akkordban végződött. Bismarck herceg, miután a szövetség-tervezet utolsó fogalmazványát kezébe vette, hirtelen fölemelkedett a dívánról, a papírt majdnem összegyűrve, egészen közel lépett Andrássyhoz, hogy lélekzetét csaknem hallani lehetett. A gróf most szintén felugrott helyéről, hogy támadóját állva várja be. Éles tekintettel, mozdulatlanul nézett a herceg szemébe, elhatározva, hogy helyt áll, bármi jöjjön is. »Ennyire volnánk a papíron — mondta erre Bismarck herceg — s nem mondhatok egyebet most már önnek, mint azt, hogy gondolja meg, mit tesz. Utoljára ajánlom önnek, hogy hagyjon fel az ellenállással. Fogadja el! S így kiáltott a kancellár, emelt hangon, fenyegető arccal: Én jót ajánlok önnek. Mert különben . . . különben . . . el kell fogadnom az öné.«

Ez a nagy külügyi dráma végjelenete.

1879 október 7-én kötik meg Bécsben az osztrák-magyar-németi védelmi szerződést, a kettős szövetséget. A szerződést Andrássy Gyula már nem mint hivatalt viselő, hanem mint lemondott miniszter írja alá. Nem is egy szerződést írnak alá Bismarck-kal, hanem kettőt. Az elsőt tudniillik a cárral is közölni lehet, a másik titokban marad. Ha valaki tökéletes külpolitikai munkát végzett a történelemben valaha, az a mi hősrünk. »Mehetek azon öntudattal, hogy a monarchia javára azt elértem, amit ember el-

érhetett«, írja szeretett feleségének Schönbrunnból 1879 szeptember 9-én.

Andrássy még 1888-ban megérte azt, hogy az orosz ellen kötött német védelmi szerződést nyilvánosságra hozták. Gáncsolói és gúnyolói akkor kezdték sejteni nagy alakjának a láthatárra vetített körvonalait.

Még egyszer avatkozott külpolitikába. 1885-ben a bolgár kérdésben gróf Kálnoky külügyminiszter viselkedését túl oroszbarátnak tartotta. November 24-én az uralkodóhoz intézett terjedelmes emlékirata ma már nem sok aktualitást rejteget. Vallomástétel mellett, hogy Ausztria-Magyarország nem nemzeti állam, nemzetközi jellege van és mindenekelőtt európai hivatása«. Utódjáról az volt a véleménye, hogy »a berlini kongresszus Oroszországot a Balkán-félszigetről kivezette, utódom azonban visszavitte oda«. Beszédet is komponált e kérdésről, melynek érdekes partitúróját faksimilében idemellékelem. Ez iratokban egy az érdekes: a mellőzöttség érzete kiüt rajta is. Mert a nagy ember is ember s nem tudja magáról megállapítani, mikor töltötte már be hivatását. Az Andrássy-család levéltára 1887 júniusi kelettel Reuss hercegnek a Szögyény-Marich László berlini nagykövetünkhöz intézett levelének másolatát őrzi, mely nem más, mint Bismarck üzenete Andrássynak, ki megrója delegációs föllépését s így szól: »E fellépés aggodalmat keltett és elkedvetlenedést a jövőre nézve a magyar részről szövetségünk iránt támasztott igények folytán.«

Ha most még egyszer a világháború vérködén át visszatekintünk gróf Andrássy Gyula külpolitikai rendszerére, nagyszabásúnak, messzelátónak s önmagában tökéletesnek látjuk azt. Csak egyetlen egy vád van, amellyel szemben nem tudtuk eddig külpolitikáját megvédeni. A világháború után a győztes Entente, különösen a szláv s ebben előljáróan a jugoszláv irodalom, a világháború eredményét s az egykor lenézett Szerbia példátlan sikereinek tanulságát abban foglalja össze, hogy az osztrák-magyar-monarchia vezetői nem vették észre azt, hogy az ozmán birodalom széthullását, mely elkerülhetetlen volt, kérlelhetetlen törvényszerűséggel követni fogja az osztrák-magyar birodalom fölbomlása is, mert az előnyomuló nemzetiségi elv föltartóztathatatlanul államdaraboló érvényesülése követelte ezt meg. Ez a vád itt Andrássy poli-

tikájával szemben is. Válaszunk erre az, hogy ha csakugyan a megindult nemzetiségi elv emberentúli következetességgel darabolja fel immár ránk nézve tragikusan Európa térképét s azt emberi erővel megállítani nem lehetett s nem lehet: akkor a világháború utáni politikusok olyan probléma meg nem oldásával vádolják a nagy magyar államférfit, Andrássy Gyulát, amelyet még a világháború sem tudott megoldani. Mert ha ez ránk, magyarokra és az osztrák-magyar monarchiára nézve oly rettentő tragikus erővel érvényesülő történelmi törvény képezi csakugyan Európa kialakulásának elkerülhetetlen végzetét, akkor a területek nemzetiségszerinti kényszerű földarabolása ép oly kevéssé állhat meg a mai térképnél, mint ahogy nem állott meg a török birodalom megindult fölbomlása után. Ezért a kelet-európai birodalom (mert ez Ausztria igazi neve) fölbomlása ugyanezen törvényszerűség szerint kikerülhetetlen végzeterővel fogja maga után vonni Csehszlovákia feloszlását.

Andrássy ma nagyobb, mint valaha.

IX. FEJEZET.

Aki e sorokat papírra veti, a múlt század hetvenes éveinek végén, ott künn a külső Stáció-utcai Jókai-házban («a sárga házban», mint Mikszáth Kálmán hívja) örökös rettegésben riadt fel gyermeki szendergéséből: az udvar nagykapuját hirtelen elreteszelték, vízipuskát toltak ki az udvari a, sietve becsukták a sok ablak fatábláit, elsötétített szobában várták a messziről üvöltve közeledő vihar megérkezését. Hirtelen hangos lett az utca, fülsiketítő sípolás hangzott s üvegszilánkokkal lett tele lakásunk a házra zúdult közápor miatt. »Abcug Jókai! Abcug Tisza!« zúgott két utcán végig. »A nép!« — mondták. A gyermek nem tudta mire vélni ezt. A 80-as évek derekán oskolába járásom emlékeit az zavarja meg, hogy kivont kardú huszárok rohantak végig a Kerepesi-úton, bele a macskazenét harsogó megdühödött tömegbe, mely minden roham után eltűnt a mellékutcákban, hogy a következő pillanatban a katonák mögött megint felüvöltön. Mellettem a járdán egy munkásasszony magasra tartotta maszatos leánykáját, nagyot ütött rá: »ordíts ebadta, hogy abcug Tisza Kálmán!« —

Mikor 1889-ben mint nagy diák, összeszíjazott könyveimmel a Múzeum-kőrútra értem, a képviselőház felől, melyet rendőrkordon zárt el, sikongó, ordító tömeg kavargott felém ellenállhatatlan vad sodrással, egy mézáróslégény a falhoz nyomott a sarkon; onnét láttam, amint egy fiáker kanyarodik ki a Sándor-utcából a Kőrútra két szürke lóval, mire az egész emberáradat neki zúdult, hogy felfordítsa a járművet — szemközt két képviselőt éljenezve visz vállán a tömeg, itt pedig vad roham indul a fiáker ellen: »Föl kell fordítani Tisza Kálmánt!«

Mialatt 15 esztendőn át »népről«, »utcáról«, »tüntetésről« ezt tanultam én, azalatt otthon az ostromlott szobákban szent áhítattal hallottam beszélni egy emberről, annak »pártjárók. Apám első tanítása számomra az volt, hogy »Magyarországot nem érheti nagyobb baj, mintha megbukik Tisza Kálmán«. Jókai Mór pedig maga írta meg magáról egy mély lelki vallomásában, melyet felesége, Laborfalvy Róza halálakor tett le annak sírjára: »Elalvás előtt szoktam imádkozni. Magamnak nem kérek semmit Istentől. Csupán azt kérem, hogy őrizze meg minden rossztul azokat, kiket szeretek. Tisza Kálmánt egy napra sem felejttem ki soha. Nem azért, mert nagy ember, hanem mert legjobb barátom.«

Közönséges emberrel, napi politikussal szemben sem ily gyűlölet, sem ily szeretet nem terem. Ma már így mondhatom: itt köztünk szoborrá alakult Valaki, mikor azt senki sem vette észre. Ha lényét jól felismertem: ő maga sem tudott nagyságáról. De távlat kellett hozzá. Egy világháború fekete kárpitjának kellett ránk hullania, hogy márványnak lássék az az alak, akit utca, ellenzék és lelkes párthad egyaránt csak esetlen és szürke figurának látott; csak mikor ily messzire jutottunk tőle, hogy már nincs se híve, se ellene, tűnik elő benne az antik bevezézt fenség.

Talán nem jár egészen rossz helyen a tollam, ha azt állítom, hogy épen a Tisza-korszak szereplői láthatták legkevésbé meg az igazi Tisza Kálmánt. Mert minden művészeti szemlélet, sőt minden tudományos megfigyelés is csak azt tudja felölelni, vagy kialakítani, amit változónak lát s alakíthat. A minden oldalról egyforma kódarab ép oly alkalmatlan művészi érdeklődés fölkeltésére, mint ahogv a véghetetlen Végokokat nem tudja elérni semmi tudomány. Már pedig Tisza Kálmánban mindvégig a változatlanságot, állandóságot érezték s tudták nemcsak barátai, hanem

ellenségei is. Ez magyarázza a változatlan szeretetet és a növekvő dühöt. Hogy Tisza Kálmán, »a generális«, volt valaha más is, mint aminek miniszterelnöksége alatt, tehát 15 éven át megmutatta magát, annak nyomait úgy kellett külön kiásnunk — mint fentebb tettük — az elfeledettségéből. Így tűnik ki, hogy ő *lett*; holott kortársai előtt úgy állott, mint aki mindig *van*. Talán szabad azt vallanom, hogy épen azért, mert eddigi kutatásaimban mindig hátmögé tekintettünk s nem kíméltük múltjának ferde fordulásait, ezért ismerhetjük meg most jobban szemtől-szembe.

Ez a Tisza Kálmánnal való szembenézés 15 esztendő alatt 1875—1890-ig megmerevítette az egész magyar közéletet, annyira, hogy ez még akkor is Tisza Kálmán gócpontjából akarta nézni a politikai körülállásokat, mikor ő már teljesen, de teljesen kilépett onnan. Viszont ma az az egész 15 esztendő összetömörült számunkra, mert fajunk történetének legnagyobb szakadéka, a világháború van közöttünk és Tisza és kora közt s így ez mind a túlsó oldalra került. Ezért láthatjuk meg benne és sorsában azt a megrázó bevégzettséget, mely oly sokáig el volt rejtve a magyar politika napi kacatja mögé. Ma mi nem kérdezhetjük a dualisztikus kor »eredményeit«, »sikereit«, mert mindez eredményeket tönkreverte Trianon. De annál inkább nő érdeklődésünk az Ember iránt, s akkor az a szürke Tisza Kálmán ép oly hatalmasan kezd itt bent kortársai közül kiemelkedni, mint kint a külügyek terén Andrássy Gyula gróf.

Számoljunk! Számoljuk el azt, hogy Tisza Kálmán öt országos választást vezetett diadalmasan. Számoljuk azt, hogy ez a Tisza Kálmán másfél évtizeden át kormányozta s a maga képére és hasonlatosságára idomította az országot. Számoljuk azt, hogy 707 törvényt iktatott a Corpus Jurisba. De a számvetés hasztalan, mert csak száraz, elfonynyadt, kiszikkadt krónikát ad s valóban, aki ma olvassa a magyar országgyűlésnek azt a 171 kötet országgyűlési naplóját (képviselőház, főrendiház, delegáció), amelyben Tisza Kálmán szerepel, az az elszáradt s kiszikkadt avarnak olyan kietlenségét járja, melyben alig találja meg a feleletet arra a kérdésre, hogy mire használta fel ez a nemzet azt az 50 esztendejét, mely történelmi ritkaságképen adatik néha szerencsés népeknek? Ez a bizonyosága annak, hogy a kor nem ismerte fel saját eseményeiben azt, ami fontos, vagy

gyorsan mulandó, viszont vezetőemberében, Tisza Kálmánban nem az embert látta, hanem a korszakot.

Mi ezért folytassuk ott az ő saját balladáját, ahová eddigi szemlélődésünk váratlan módon elvezetett. 1878-nak mondtuk azt az évet, amikor Tisza Kálmán egész kifejltségében és állandóságában beállott a maga korszakának kellős közepébe. Nem véletlen, hanem a Történelem legmélyebb rendelése, hogy ez Andrássy Gyula legnagyobb éve is. Mindkettőjük politikai gúnyírói ebben az évben vetik rájuk magukat itt benn a tehetetlen düh vigyorgásával s kúnt a Világóra homokja ekkor mutatja döntő órájukat.

Tisza Kálmán mögött ott van Andrássy egész bosnyák válsága s e válság akkori érthetlensége. Amint az osztrák-magyar külügyminisztert, hazatérve, saját szavai szerint »majdnem macskazenével fogadják, az európai politikában elért nagy sikeréért«, úgy itthon fel van dűlva minden s Tisza Kálmán a nagy politikai hajrában egyik hajtásból a másikba menekül, s teszi ezt olyan kápráztató mesterkedéssel, mely teljesen megtéveszti üldözőit; fogásainak lepergetése még ma is egy detektívfilm minden izgalmát váltja ki az olvasóból. Arról a föld hátán, sem akkor, s később nem tud az egész magyar és osztrák közéletben senki semmit, hogy a bécsi koronatanácsokon Tisza Kálmán van leghatározottabban Oroszország fegyveres megtámadása mellett s vállalkozik arra, hogy ezt, ha kell, az osztrák minisztérium húzódozása dacára is, keresztülviszi a magyar parlamentben. Az 1878 február 24-i koronatanács jegyzőkönyve szerint nincs senki, ki oly határozottan beszélne erről, mint Tisza, mondván: »A dualisztikus Monarchiának ki kell mutatnia létjogosultságát, ő szívesen mobilizáltatna, csak öfelsége aggodalmait veszi tekintetbe. Eddig védelmezte a külpolitikát Magyarországon, mert jónak tartotta, de ma szükséges, hogy egész erőnket latbavessük. Jó lelkiismerettel kijelenthetjük, hogy eddig javakkal és vérrel takarékoskodtunk, de most meg kell mutatnunk, hogy mi képesek vagyunk megragadni azokat a rendszabályokat, amelyek szükségesek. A Monarchiának meg kell mutatnia, hogy ereje és akarata van ehhez.« Az elnöklő császár fél az adózók túlterhelésétől. De Pretis osztrák pénzügyminiszter krajcárosan számolja a milliókat s az ausztriai minisztérium végül is a szlávok ellenállására hivatkozik Ausztriában,

mire megint Tisza Kálmán felel: »Nála is van 30 horvát képviselő, de ő ki akarja jelenteni a parlamentben, hogy most van a pillanat, mikor vagy mindent el kell tűrni, vagy a minimumot meg kell szavazni. Ez hatni fog, mert senki sem lehet kétségben aziránt, hogy az orosz-török békében oly föltételek vannak, melyeket nem tűrhetünk.« így szól az a Tisza, akit Pesten orosz barátsággal és gyávasággal vádol utca és ellenzék.

Ott a koronatanácson a magyar miniszterelnöknek az osztrák pénzügyminiszter így felel: »Ez háborút jelent. Két hónappal ezelőtt 3 millió volt a hadikövetelés, mi történt azóta, hogy most 60-at kérnek.« Hangján, mint a többi osztrák miniszterén, hangzik a megrettenés.

Ez, a világtörténeti pillanatban végső harcra elszánt Tisza Kálmán, meglepetés volt számomra is, midőn a bécsi titkos levéltárból a koronatanácsok jegyzőkönyvét megkaphattam, de még nagyobb meglepetés lett volna az akkori¹ magyar ellenzékre, sőt az egész akkori magyar közvéleményre, ha 1878-ban ebből bármi nyilvánosságra jut. A nagy, háborús Tisza-hallgatás, mely egyszerre puritán erő és kihívása a végzetnek, mintha már itt kezdődne, hogy tovább öröklődjek később fiában.

Erről a Tisza Kálmánról akkor nem tud egyetlen tüntető sem, sőt egyetlen párthíve sem Pesten. A bosnyák megszállást, hogy otthon elfogadtassa, még 1878 nyár derekán idő előtt feloszlatatja a képviselőházat s mire késő ősszel összegyűl az új parlament, a katonai megszállás már megtörtént. A képviselőház lassan szedelőzködik a nagy rohamra, mely ha egyszerre nekiindul, bizonyosan egyszerre teríti le Tiszát és Andrássyt. A felkavart ország s az elszánt ellenzék ekkor egyszer csak azt látja, hogy minden fegyverét kelevézt s nyilat, beleértve a mérgezett nyilakat is, egyelőre félre kell tennie, mert — nincs megtámadható kormány sehol: Tisza Kálmán kabinetje lemondott. A veszedelmes felirati vita a minisztérium »ideiglenes megbízatása« alatt folyik le, tehát nincs se célja, se magja. Ez után kerülne sorra a nagy bosnyák roham. Ámde Tisza a képviselőház helyett elbújik a delegációban, amelyet Andrássynak kellett előrántania, hogy az ellenséges osztrák Reichsrat le ne szavazza minden behordott eredményét a nemzetközi politikában. Tisza kormánya azonban ezenfelül még az osztrákokkal való kiegyezésbe is bele van bonyolódva

s egész léte kormányosának lélek jelenlététől függ hosszú és viharos hónapokon át. Ma a kutatónak szinte azt kell mondania, hogy ez az ember mesterségesen zúdítja egymásra és magára az ellenséges hullámokat, mert azok összecsapódó, tajtékzó taraján akar a helyzetből kiemelkedni.

Ez azután szó szerint így is történik. Az 1878 őszi megnyíló országgyűlés avval kezdődik, hogy Simonyi Ernő, a függetlenségi párt vezére, beadja a kormány ellen a vádaláhelyezési indítványt, Széll Kálmán pénzügyminiszter a boszniai költségek miatt otthagyja Tiszát, a kormány formálisan lemond s egyszerre szakad nyakába a Ház megalakulása, vagyis a választási visszaélések ügye, felirati vita, delegáció, pénzügyi hiány, Bosznia s egy senki által meg nem értett külügyi helyzet. Ugyanekkor a politikai arénában megjelenik már az új félelmetes ellenzék, közjogi alapon, két nagy tehetség, gróf, Apponyi Albert és Szilágyi Dezső vezérlete alatt. Hogy a kérdőrevonás hatásosabb legyen, ők egyenesen a delegációk elhalasztására dolgoznak, avval a számítással, hogy Andrassy belebukik Bécsben a Reichsrat ellenkezésébe, Tisza Kálmánnak pedig valószínűleg szétmegy az a kis többsége, amelyet nagy nehezen magaköré varázsolt. Később maga vallja (1888 március 24-i beszéde) erről az időről: »A kritikus percekben, amikor nem nagy többség állott a hátam mögött, hanem egyes törvényjavaslatok 5—6, 11—13 többséggel mentek keresztül, soha senkivel, bárki lett legyen is, nem alkudoztam. Nem tagadom, hogy sok parancsot elfogadok, elfogadom pedig legfőképpen azt, mit saját meggyőződésem és lelkiismeretem parancsol, annyira pedig, remélem, sohasem fogok süllyedni, hogy a (támadó) képviselő beleszólásait parancsnak vegyem.« Népszerűtlensége országos és páratlan. Hisz ott van még nyakában a »bihari pontok köpenyforgatása«. Most erről is hallgatnia kell, de majd ha a fergetegből kiszabadul, páratlan élességgel mutatja meg a maga puritán erejét. »Tiltakozni akarok azon felszólalás ellen (ezt majd 1885-ben mondja el), hogy a politikai nézet változás minden esetben az erkölcsiségnek hanyatlását mutatná. Tudom én azt, hogy ezelőtt tíz esztendővel mit mondtam, tudom azt is, hogy azóta mit tettem. Elvállaltam mindenkiért a felelősséget Isten és ember előtt, mert lelkem azt súgja, hogyha másképen tettem volna, maradhattam volna a következetes Tisza Kálmán, de lettem volna rossz hazafi.« S újabb támadásra így felel: »Fel-

hozhatnék igen sok esetet kormányzatom idejéből, midőn népszerűségem kockáztatásával és nagy veszélyeztetésével megállottam amellett, amit helyesnek és jónak tartottam. De evvel nem fárasztom a tisztelt Ház figyelmét. Elég, ha mások tárgyalják Tisza Kálmánt, szabadságot adok reá. Én nem fogom Tisza Kálmánt tárgyalni és védeni. Védjék meg tettei.«

1878 november végére elvergődik odáig, hogy a képviselőház felirati vitája végén van — 22 többsége s erre december 7-én már mint új kormány jelenik meg a képviselőház és elámult ellenfelei előtt. Igaz, hogy most meg az okkupáció nehéz hitelműveletei szakadnak útjába; nem kisebb ember, mint gróf Lónyay Menyhért, a kiegyezés pénzügyminisztere s előbbi miniszterelnök támad ellene, új ellenfele, gróf Apponyi Albert pedig egyenest a kormány lemondását kívánja. Tisza ezt az utóbbi támadót látja gyengébbnek, azért Lónyayt mellőzi és Apponyinak ront éles gúnyjával, mely mindig oly biztosan hat, mint a vitriol: »Annyit emlegetik ezt a szerencsétlen helyet (a miniszterelnöki széket), hogy azon gyanú támad bennem, hogy ha ez nem sikerül, kész volna a képviselő úr az ország érdekei ellenére is ennek (az országos bukásnak) létrejöttét óhajtani. (1879 febr. 6.)

Most már, hogy a parlament és közvélemény, mindenekelőtt pedig »a párt« előtt kijöjjön a ráomlott tajtékzó szökőárból, van Tisza Kálmánnak szédületes beszédvívási képességén kívül egy olyan módszere, mely eleinte csak véletlennek és múló taktikának látszik, holott ez politikai egyéniségének egyik legjellegzetesebb és legmélyebben beleégetett alapvonása. Kívül felszínes taktika: lent a mélyben az ő államférfiúi egyéniségének kitörülhetetlen alapjellege. Bármely okból tör ki ellene a vihar, akármikor végződik valamely nehéz ülés, bármely nagy szónok tomboló lendületével: az ülés végén felemelkedik helyéről és szólásra jelenetkezik a miniszterelnök, akár akarják hallani, akár nem, akár »halljukozzák«, akár lehurrogják, odavet egy pár száraz mondatot, amely rendesen kíméletlenül gúnyos. Evvel bocsátja el a Házat. Hegedűs Sándornak, egy nagyhatású ellenzéki szónoklat után, ezt mondta: »Majd találok nyílást, ahol kilyukasszam.« A közelebbi megfigyelésre az is kiténik, hogy épen a legnagyobb parlamenti viharok alatta úgy végződnék, hogy egyszerre csak az egymásra csapó

hullámok egymást sodorják el és Tisza Kálmán sértetlen marad. Bábjáték-színpadok tervezői tanulhatnának azokból a politikai mutatóanyagokból, melyekkel tele van e 15 esztendő országgyűlési naplója. Ha a Ház a kormány pénzügyi politikájának elismert sivárságát kesergeti s már a keserű hangulat a kormánypártba is belelopózik, egyszer csak egy elkeseredett szélső baloldali avval szalad neki Tiszának: »Hajlandó-e Tisza Kálmán úr félretett politikai hitelveit a szegről lekasztani?« s a hangulat nagy derűtségbe fulladt. Mikor a bosnyák feszültség növekedik, a pesti utcákon a Kossuth Lajoshoz Turinba menő ceglédi küldöttség tüntet a király ittléte alatt (1877 márciusában), mindenfelől jó a támadás s ugyanakkor a bankkérdésben Tisza álláspontja szírté védhetetlen: ebben a pillanatban a nemzetiségi Polit Mihály elérkezettnek látja az időt, hogy megtámadja a nemzetiségi padokból a kormányt — s beszédének egyetlen akaratlan fordulatával megmenti azt. »Egy ellenzéki lap, mondja a szerb szónok, úgy fejezte ki magát, hogy Tisza Kálmán a lejárt népszerűsége érdekében soha kortes nagyobb szolgálatot nem tett, mint én.« Erre a szélső baloldal vezérszónoka felkiált: »Igaz van!«, evvel a Ház egyszerre fordul a nemzetiségek és a szélsőbal ellen és a kormány meg van mentve. Az 1876-iki nevezetes költségvetési vita végén, amikor Tisza kiegyezési álláspontja oly gyöngén áll, hogy kereskedelmi tárca vezetésére nem akad más embere, mint Trefort Ágoston kultuszminiszter s amikor a törökbarát tüntetések miatt csöstül hull fejére az interpelláció és kínos külügyi kérdés: ő egyszerre nekiront kelevézével a szászoknak: »Ha a (szász) képviselő urak rázzák is a fejüket, fogunk rá felelni.« S mert ugyanakkor őt a függetlenségi párt azon a címen támadja, hogy nem elég nemzeti a politikája, Tisza kicsavarja a vezérszónok kezéből azt a dorongot, amellyel őt »a nemzet elámitásának« vádjával akarta sújtani és lecsap rá csatabárdjával: »Kerítés és ámitás csak ott lehetséges, ahol van keríthető és ámitható; hogy ez a magyar nemzetre nem alkalmazható, mutatja az, hogy a képviselő úr folyvást kisebbségben van.« A megszorongatott szélsőbalról erre ez a kétségbeesett kiáltás hangzik: »Nincs annyi pénzünk, hogy a többséget megszerezzük.« Erre Tisza félre teszi a kelevézt, a bárdot s taglóval csap le a meztelenül feltárt sebhető oldalra: »Köszönöm a közbeszólt képviselő úrnak, hogy annyira megbecsülte nemzetét,

hogy azzal indokolja kisebbségüket, hogy nincs elég pénzük«. Az ülés végén egymáson feküsznek a nemzetiségi és függetlenségi támadók hullái.

Máskor ugyanezt az eredményt avval éri el, hogy gúnyjának parittyaköveivel közelharcig sem engedi jutni a különféle sarkokból ellene törőké, vagy egyesült támadás esetén ellenei közül kiszemel egyet, hogy azt kegyetlenül eltalálva, a többieket az ellen fordítsa. Mikor az utca tüntet 1878 májusán, hogy minden elvi támadást a kormányról eltereljen, ily személyi parittyázást rendez Szilágyi Dezső ellen, ki tudvalevőleg egyetemi tanár volt s ki nagy veszedelmet jósló beszédjére a következő gúnyteli megnyugtatót kapja: »Nincs-e aggodalomra ok, ahol a serdülő ifjúság oktatása ily kezek közt van, ki beszegődött nem a forradalmi, hanem az utcai zavargási tan teoretikus hirdetői közé, mert ahhoz nagyobb eszmék és nagyobb emberek kellenek.« Evvel a támadással célt ért, mire Apponyira támad, ki Tisza népgyűlésének betiltó rendeletének visszavonását követeli. A parittyá köve rettentő élesen sívít a gróf felé: »A képviselő úr azt mondta, hogy a rendelet körül követett eljárásunkat mással nem, csak a feddhetetlen előélet indokával lehetett volna mentegezni. No, tisztelt képviselő úr, azt hiszem, hogy az ezen indokból való mentegődzés nem bírna nagyon sok haszonnal. A tisztelt képviselő úrnak a helyzete sokkal szerencsésebb, mert a liberalizmus tudni fogja azon tételt, hogy jobban kell örülni egy megtérő bűnösön, mint azon, ki sohasem vétett. És ezért azt hiszem, hogy a képviselő úrra a liberális pártban még nagy jövő vár.« Most már nagyon közel lehetünk Tisza Kálmánhoz. Kelevézeinek és csatabárdjainak boszorkányos forгатásán át beláthatunk lényének állandó és eltagadhatatlan lényegébe. Mert hiszen észre kellett vennünk, hogy minden menthetlennek látszott politikai szorongatottságból azáltal menekült, hogy vagy a szerb vagy a szász képviselők ellenségeskedését ingerelte fél maga ellen s ezáltal a nemzeti alapon álló pártok közt elmosta az ellentéteket. A nemzetiségi aspirációk csattanós visszautasítása s ugyanezeknek lassú államszervezéssel való lekötése adja magát Tisza Kálmánt, az államférfiút. Ne tévesszük szem elől, hogy mikor a Wenckheim-kabinetben először belügyminiszterré nevezik ki, a hátmögött régi ellenfeleiből alakult Deák-párti többség van, szemben vele pedig cserbenhagyott baloldali fegyvertársai,

Akkor minden hibásan megtett lépés, akár jobbra, akár balra megy amaz ingoványos talajon, menten elbukthatja. Ezért a kormányfőfivá lett Tisza hihetetlen óvatossággal lépked. Első rendelkezése mint belügyminiszternek az, hogy minisztertársai a már felvett képviselői labkéreket fizessék vissza az állampénztárba. Ez jelenti a közönséglélettől puritánságát. Viszont midőn első törvényjavaslatát benyújtja, az arról szól, hogy a magyar Nemzeti Színház épületére kér pénzt. Evvel rögtön el is éri célját, mert szerencsésen magára dühíti Miletic Szvetozár és Polit Mihály szerb nemzetiségi túlzók tiltakozását, akik szerencsétlenségükre odáig mennek, hogy »Magyarországot nemzeti államnak tartják, de ő (a nemzetiségi szónok) nem osztozik ebben«. Itt van a pillanat, hogy a még többség nélküli új belügyminiszter megszólaljon és Tisza egyszerre kiegyenesedik. »Figyelmeztetem a képviselő urat, nehogy a Házon kívül megpróbálja ezen törvényellenes felfogást hirdetni és érvényesíteni akarni, mert amely percben ezt meg fogja próbálni, meg fog róla győződni, hogy minden álnok áskálódások dacára a magyar államnak van még ereje ellenségét összetiporni.« Viharos éljenzést és tapsot jelez a Napló, Polit meglapul, bent és kint az országban érzik, hogy a nemzetiségi kérdésnek új, keménykező ura van, aki báró Eötvös József és Deák Ferenc általános békülékenységét egészen másként értelmezi velük szemben. Innét kezdve minden javaslatával, melyek rendszerint igen szürke címekeket hordanak magukon, továbbépíti ezt a rendszert.

Hogy az olvasót soká ne fárasszam régi joganyaggal, mely annyira felszívódott a nemzet szervezetébe, hogy ma már külön fel sem ismerhető; csak néhány legnevezetesebb mozdulatára fogok egyszerűen ujjal mutatni, ebben a hallatlanul következetes munkában. Mégis azért, hogy ne kelljen később ismétlődésekbe esnem s hogy egy percig se tévesszük szem előtt magát az embert, a »generális«-t: itt kell bemutatnom azt is, hogyan neveli már ugyanettől az időtől, tehát miniszterségének kezdetétől fogva magának s maga ellen azt az új ellenzékét, melynek vezérei, végül is végzetesek lesznek reá és pártjára, mikor maguk is eljutnak 40-es életéveik közepébe, tehát a magyar politikai szereplők türelmetlenségi korhatárához. Mert Tisza Kálmán a nemzetiségi ellenfelein kívül ugyancsak most támad először a jobboldalról ellenzékre tért fiatal gróf Apponyi Albert

ellen is. Aki ma olvassa ezt az 1875 május 4-én, a képviselőházban a miniszterelnöki bársonyszékből elhangzott támadást, az nem tagadhatja el azt a benyomását, hogy Tisza Kálmán szándékosan új ellenfelet akart teremteni magának a föltűnt új nagy szónoki tehetségben. Vele szemben első szava az, hogy gúnyral odaszegzi, személyes éllel, Apponyit, a konzervatív klerikális céltáblához, mondván: »A képviselő úrnak valóban keresztényi szeretettel áthatott beszéde (zajos derűtség) felveti a kérdést, nem eszmei az, hogy mi a magyar államot, nem a hírlapot értem (Magyar Állam volt a klerikálisok szócsöve s innét a nagy derűtség), mi a magyar államot akarjuk megtartani a jövőendő számára. »Igenis, ő választotta a »szabadelvű párt« elnevezést, Apponyinak pedig azt ajánlja, hogy vegye fel barátaival az »ismételt kérdőjelek« pártja nevet.«

Mielőtt az 1875-ös országgyűlés, amelyet még nem Tisza választatott, feloszlott volna, Tisza Kálmán, a belügyminiszter, kettős bejelentést tesz. Egyik az, hogy a képviselőválasztások tisztaságát védő kúriai bíraskodási javaslata nem készült el. Másik, hogy a nemzetiségi képviselők, mint a szász Babes, a szerb Miletic és Krisztics értsék meg, hogy ő mint belügyminiszter »nem engedi az összes tiszviselőket minden alap és bizonyíték nélkül meggyalázni akarni, oly Habeas Corpus aktát, amely mellett törvénytelenések büntetlenül maradjanak, sem nem fogunk, sem nem akarunk betervezni. S Magyarországon határain belül nemzeti címmel csak egy élhet: ez a politikai nemzet a magyar.«

Ha mi egyelőre most ezen a második felvonulási vonalon maradunk, akkor azt látjuk, hogy Tisza azonnal eltiltja a román nyelv használatát az aradi bíróságoknál s az összes egyleteket nemzetiségi politikából az állam felügyelete alá helyezi. Mire ugyancsak 1875-ben az ő általa választott első országgyűlés összeül, annak elején mindjárt kijelenti, hogy a nemzetiségi képviselők felirati javaslatát a királyhoz ki sem lehet nyomtatni, Mocsáry Lajossal szemben állítván, hogy »a nem magyar ajkúaknál van hazaszeretet, de a kormány ne engedje a népek egészséges hazafias lelkületét megmértelezni. Mivel a nemzetiségi megye lenne az archimedesi pont, ahonnan az országot felforgatnák«. Ezért ő ez ellen cselekszik. 1875 decemberében mint újonnan kinevezett miniszterelnök, egyik első ténykedése az, hogy betiltja a szerb Matica egyletet s annak tankönyveit, mert »az egyleti

jogot nem lehet magának az államnak aláadására felhasználni». »Miután meggyőződtem róla, hogy ezen egylet vagyon a szláv nemzet vagyonaként van említve: én kerestem Magyarországon a tulajdonost, de azt meglelni nem tudtam.« Alig egy hónap múlik, mikor következik fényes polémiája a szász Steinackerral, ki Tisza szerint »kultúrmissziója érzetében akarta a magyar nemzetet meggyanúsítani.« A szavakra következnek a tettek is, mert ugyanakkor a közigazgatási bizottságról szóló törvényjavaslatával a maga képére alakítja a vármegyék belső rendjét. Ezt a reformot használja fel arra, hogy 1876 márciusában megszünteti a szász Királyföld különállását s így indokolja ezt: »Nincs szász nemzet, a jogegyenlőségbe ütköznek a szász privilégiumok, csak egyes klikkek fognak meghalni; csak a speciális hatalmat veszik el tőlük, mely ellenkezik az általános joggal.« Ekkor éri meg azt a »renegát« Tisza Kálmán, hogy a függetlenségi párt feláll mellette szavazni. Ő pedig folytatja hallgatón és szürkén nagy mozaik-rakását. Midőn »némely törvényhatóságok területének szabályozásáról hoz törvényt« (1876-ban), azt avval indokolja, hogy »Magyarországot nemcsak a rosszakarók ellen kell védeni, hanem eléggé meg nem gondolt és az ügyeket eléggé meg nem fontolt saját fiai ellen is«. Ezen elméleti politikai tantétel alapján a »nemzetiségi privilégiumokat megszünteti«. 1876 októberében történik az, hogy Tisza Kálmán elfogatja Miletic Szvetozár szerb nemzetiségi képviselőt, egy 214 éves törvény az i622:XIX. törvény alapján. Erre maga kéri a képviselőháztól a kormány felelősségre vonását, mert tudva megsértette a képviselői mentelmi jogot. »Ő így cselekedett az Omladina, az ifjú szerb egyleti mozgalom ellen. Ne beszéljünk róla, hogy a bíróságot ne feszélyezzük, ő az ország szerb lakossága iránt is teljesítette evvel kötelességét.« Ítéletet kér maga ellen: országos diadalt arat. A szervezésnek ebben a kiépítésében el nem fáradt Tisza. A Választókerületek 1877-ben az ő törvényével új beosztást kapnak, mely a világháborúig megmarad s védi a magyar kisebbségeket a kis kerületekben. A szocialista gyülekezést 1878-ban tiltja be. Rendkívül jellemző indokolása. Nem azért kellett a tilalmat kimondani, mondja, mert amit akartak, az munkásgyűlés, hanem azért, mert »valamely összejövetel viselheti a munkásgyűlés nevet s azért még nem következés, hogy helyes értelemben vett munkásgyűlés

legyen, hanem ezen köpönyege alatt üzethetnek ott oly dolgok, amelyek egy jól rendezett államban sehol meg nem engedtetnek, ami ha történnék, biztosítanám a képviselő urat, hogy nem azért, mert szocialista egyleteknek tekinténém, hanem azért, mert olyat tesznek, ami nem szabad fel fogom oszlattatni.« Mikor a szocializmus mozgalma először jelenik meg így a magyar parlamentben s azt a miniszterelnök rendőri kérdésnek minősíti, azt akkor a hátamögött ülő szabadelvű párti többség jól megérti, azért, mert röviddel előbb egy veszélyes népszónoknak, későbbi sikkasztónak, Verhovay Gyulának tüntetői a miniszterelnökségre is behatoltak és a szabadelvű párt ablakait is bevették és az utca megmozdulásai folytatódni fognak. Tisza Kálmán pedig megy tovább a maga útján, 1879-ben jön új törvénye »a népoktatási intézetekben a magyar nyelv tanításának kötelezettségei Ennek védelmében jelenti ki, hogy »Dákó-Romániától még akkor is, ha legegyszerűbb törekvéseink nemzetiségi gyűlölség felidézésére használtatnak fel, nem félünk, nem féltünk és félni nem fogunk«. Csendőrséget teremt és fővárosi rendőri szervezetet. 1882-ben a németesítő Schulvereinekre ügyel és vaskézzel veri le az antiszemita zavargásokat. »Ez a rossz szellem a középkori vad műveletlen, durva korszak szelleme és ezt a szellemet azt. hiszem sem a Házban, sem a hazában meghonosítani nem fogják.« Ezért rögtönítélő bíróságokat rendel el. Megállapítja, hiven szabadelvűségéhez, hogy: »Mert vannak ez országnak egyformán keresztény és zsidó lakói és következőleg minden ügy keresztény és zsidó ügy«. (1882 október 11.) 1883-ban a középiskolai javaslat nemzeti szempontjaiért hadakozik a Házban hadba kel érte a főrendiház hatalmasságaival (1883 április 30). Jól hallottuk-e a fiatal belügyminiszter, Tisza Kálmán első bejelentéseit? Mert, ha jól odatartottuk a fülünket, akkor a későbbi nagy generális másik alakjára is mindjárt reáismerünk. Mondanom sem kell, hogy ez is keményen következetes, mint nála minden. Aki Tisza Kálmán életírásával foglalkozik, annak hozzá kell szoknia ahhoz, hogy benne nem organikus kinyílást talál, mint gróf Andrássy Gyulában, hanem kristálylerakódást. Tehát: már 1875-ben mikor már kormányon van, de még nem miniszterelnök, bejelentette Tisza, hogy a képviselőválasztások tisztaságára hivatott kúriai bíraskodási törvénye nem készülhetett el. Nem is készül el tizenöt esztendeig; egyszer lesz belőle

a nagy sürgetésre javaslat, de az a hallatlan csuda történik, hogy a Ház nyílt ülésén 1883 február hó 18-án a saját pártja öt szavazattal megbuktatja a kormány javaslatát, — Tisza nem szavazott. Evvel ez az akadály is el van hártva az útból. Nevezetes, hogy új ellenzéke, melyből utóbb »Nemzeti párt« lesz, folyton a legnagyobb erővel sürgeti a választások tisztaságának biztosítását, de évtizedekig gondosan elkerüli a választójog széles néprétegekben való kiterjesztésének gondolatát s egyenesen irtózik az általános választói jogtól. Nem feltörekvő néposztályok elhelyezkedéséért küzdenek tehát a magyar porondon, mint Disraeli ideje óta a konzervatív angol politika, hanem a mandátumok tisztaságáért, a képviselők és képviselőjelöltek jogáért. Tisza Kálmán ezt nagyon jól tudta s ezért a mandátumokat a saját pártjának akarta megszerezni — tovább' választójogi politikája nem megy. Így történik meg Magyarországon először egy országos párturalmi rendszer megszervezése s mert hazánk mindig csak egyetlen kormányzópártot tudott teremteni, sőt rendszeren ugyanazon férfiakból állította össze azt különböző nevek alatt, ezért Tisza Kálmán öntési formáit viseli mindvégig magán a belső magyar politikai állványszerkezet. Ez nemcsak azt teszi, hogy Tiszának lassan minden vármegyében meg lesz a maga raj-vezére, aki állandó s akinek a párthűség érdekében egyetmást koronként el is kell nézni, hanem jelenti azt is, hogy ez a nagy szervező mindig gondoskodik olyan hívekről, kikkel a gépezetet nemcsak forgásban tudja tartani, hanem akiket a jövőre kiképez maga s az állam számára. Aki a világháború után résztvett az összeomlott Magyarország két nemzetgyűlésének munkájában, annak bizonyára eszébe jutott Macaulay nagy tanítása, mely szerint ahhoz, hogy valamely testületből parlament legyen, ahhoz nem elegendő, hogy egy nagy terembe beválasztott gentlemenek beüljenek, hanem ahhoz mindenekelőtt a pártok belső szervezéses emberellátása szükséges. 1918 után teljesen hiányzott a magyar országgyűlésből az a különleges gárda, melyből Tisza Kálmán pártjának összetartóit, de egyúttal jövődó államtitkárait és minisztereit is kinevelte s kiknek különböző társadalmi elfoglaltságát a pártban összeolvasztotta: ez volt a bizottsági előadók kara. Mindent megvilágít, ha nem teszek egyebet, csak ideírom azoknak a közéleti férfiaknak a névsorát, akiket Tisza azért vett maga köré,

hogy törvényeinek parlamenti kimunkálásában s még inkább a pártnak, parlamentnek, sajtónak és közvéleménynek megdolgozásához neki segédkezzenek. Ideírom a képviselőházi előadók neveit úgy, amint sorra a 15 esztendő Országgyűlés Naplójából elembe lépnek: Kautz Gyula, Wahrmann Mór, Hegedűs Sándor, Láng Lajos, Baross Gábor, Rakovszky István Darányi Ignác, Berzeviczy Albert, Teleszky István, Dániel Ernő, Emmer Kornél, Harkányi Frigyes, Lukács László. — Ebben a gárdában élt Tisza rendszere utolérhetetlenül.

Tisza Kálmán történeti alakja azonban csak akkor domborodik ki egészen a maga éles — néha érdes — körvonalaiban, ha megkíséreljük elválasztani háttérétől, tehát reávetítjük hiányosságainak árny foltjait. Sem a kezdő belügyminiszter, sem a belőle kialakult nagy adminisztrátor lelkianalízise nem tud benne fölfedezni szociális reformert, alsóbb néposztályok küzdelmes főlemelőjét. Mértéke tehát sehol sem közelíti meg gióf Széchenyi Istvánt vagy Kossuth Lajost, mert végeredményben minden államférfiú nagyságát meg lehet mérni avval a mércével, mely jelzi, hogy mennyivel emelte föl az alatta lévő rétegeket. A szociálpolitikai érzék hiánya gentry-hajlam nála, azé a gentryé, amely épen azért, mert gavallér, nem tud demokrata lenni, így szólja el magát Tisza Kálmán például a cseléd tartás javaslat tárgyalásánál (1876), mondván: »Becsületsértési keresetre nem nyújthat alapot a cseléd és gazda közti viszonyban váltott szó, vagy nem tudom, ha talán megtaszítja, épen akkor, midőn szobájában vele szemtelenkedik.« Jellegzetes azonban az is, hogy a kivándorlás kérdésének rettenetes nemzetemésztő fontosságát soha föl nem ismeri, mindig múló és közigazgatási tünetnek tartja. Először 1880-ban merül föl előtte interpelláció alakjában, de azzal teszi túl magát rajta, hogy »ez év folyamán napszámosokat ért ezen költözködés; egy év múlva azt állítja, hogy »a kivándorlás oka nem a rossz kormányzat, hanem a burgonyatermes^ utóbb így szögezi le álláspontját: »Csak melleleg jegyzem meg, hogy ami a kivándorlást illeti, hogy sajnos nálunk mindenegyes munkaképes emberért kár, aki kimegy, kár, hogy annyi is kimegy, de az államgazdászatot veszélyeztető oly nagy tömegű kivándorlásról, mint aminőkről beszélni szeretnek, nincs tudomásom.« — Még 1887-ben is ezt halljuk tőle a kormányzékéből; »Tömeges kivándorlásról azonban beszélni nem lehet, mert bármely más államát nézzük meg

Európa ezen nyugati részének, mindenütt nagyobb a kivándorlás, mint nálunk van.« — Holott akkor kezdtünk előretörni az amerikai kivándorlás statisztikájában ugyanakkor a Szlavónia felé való magyarözönlés és székelykivándorlás mélyen tátongó tünetei mutatkoznak. E sorok írója, mikor arra vállalkozott, hogy a Fekete-tengertől a Csendes-óceánig bejárja a magyarság hazánkívüli telepeit, avval az álmkergető benyomással jött haza, hogy olyan országnak, mely évenként kitermelt emberanyagából százezernél többet küld évenként idegenbe, oly belső szerkezeti hibáinak kell lennie, elsősorban bii tokmegoszlásában, másod-sorban társadalmi politikájában, melyeket itthon kell szervesen meggyógyítani s nem a kivándorlási ügynököt megrendszabályozásában látni a kivándorlási politika tetőpontját

Nézetem szerint, mely talán könnyen megtámadható, Tisza Kálmán nem azért vergődött folyton a vármegyei közigazgatás szervezésében, mely folytonos ellenmondásokba keveri és ellenfelei céltáblájává teszi, mert az autonómia kérdését nem tudta összeegyeztetni a központosított kormányzat államérdekeivel. Hiszen már odáig jutott, hogy félállamosítást teremtett a megyeházán, a tisztviselők függési viszonyáról szóló régi ellenzéki szónoklatait most ő ellene mondják el, sőt ő az, aki megörökíti azt a virilista intézményt, amelyet az ellenzéki padokból oly szép liberális hévvel támadott. Tisza Kálmán nem tud mit kezdeni a vármegyéjével, azért, mert a kormány széken a dualizmus az osztrák-magyar kapcsolat hősies és néma védelmében már rájött arra, hogy a közjogi vármegye folytonos tiltakozó szerepe nemcsak hogy lejárta magát, hanem épen ezért veszedelmessé válhatik: de nem szólal meg benne 15 esztendőn át egyetlen egyszer sem az a sugallat, hogy az ősi vármegyét, mely közjogi hadakozó szerepét elveszíti, szociálpolitikai tartalommal kellene megtölteni, vagyis arra használni föl ez autonóm szervezetet, hogy általa teremtsen meg a munkaközvetítést és a szociális biztosítást, még pedig nem az ipari, hanem a mezőgazdasági lakosságon kezdve. Így történik, hogy a vármegye urai az ősi közjog meddő fogantyúin lógnak, de elvesztik az élő kapcsolatot a széles és felbukkanó néposztályokkal és a nemzetiségi tömegekkel, aminek következménye az is, hogy mikor a külföldről később behozzuk a társadalmi biztosítás külön-

féle ágait, akkor a vármegyei és az állami közigazgatás mellé és közé még egy harmadik közigazgatási gépet is kell beépíteni az országba, hogy költségek és súrlódások kész készüléke legyen: s mert agrárországnak hirdetjük magunkat, ezért épen az agrárproletariátus kötelező biztosítását nem teremtik meg, sőt azt gondosan kerüljük mind a mai napig. Tisza Kálmán mentségéül szolgáljon, hogy sem régi ellenfelei, mint az ókonzervatívok és a szélső bal, sem az új 67-es ellenzéke, mely korszakának második felében mind veszélyesebb lett, nem jutnak el erre a programra, nem is vágnak utána, mert az államosítás autonóm külső és sokszor személyi harca érdeklí őket és jövőjüket.

A 70-es évektől a század 80-as éveinek lépcsőin fölhaladva, a korszak hozzászürkül Tisza Kálmánhoz. Először tűnnek föl a magyar politikai élet amaz érelmeszesedésének és dermedtségének jelenségei, mely a nemzetek katasztrófáját mindig megelőzi. Kiélt, száraz korhadás levegője terjeng s lassan a szű kezd kopogni a gerendákban. »Akinak nevérol a történetírás e korszakot címezni fogja, az Tisza Kálmán.« így szólt Jókai Mór a generális uralkodásának utolsó évében. De ez a Tisza Kálmán nemcsak annyira elgépesítette saját képére teremtett parlamentjét, hogy az egyik költségvetési vitában a föliratkozott szónokok egyszerre csak azt hallják, hogy már szavazás lesz, mert a generális egyszerűen letörültette a feketetábláról a beszédre jelentkezettek névsorát. Hanem lassan az országgyűlési ülésszakokat is meg lehet rövidíteni, mert az agyonismételt budgetvitákon kívül csak oly törvények kerülnek megtárgyalásra, mint »az üresen használt petróleum fahordók vámmentességéről« (1888) s hasonlók, melyek egy egész napirendet jelentenek, miután a pártkezelés nagy mestere mindig ügyel arra, hogy a képviselők ne rövidülhessenek meg napidijaikban.

A közös ügyes vitákon s interpellációk napi szenzációin kívül kétszer történik meg, hogy a balközépről átkerült szabadelvű reformer maga is át akarja törni saját megcsontosodott korszakát. Egyszer kínos kudarc, máskor fél-megegyezés lesz az eredmény. Ettől kezdve abba is hagyja a próbálkozásokat.

Az első kísérlet a zsidó-keresztény házasságról szóló törvényjavaslattal történik, mely a szabadelvűség egyik dogmatikus követelményének, a polgári házasság behozá-

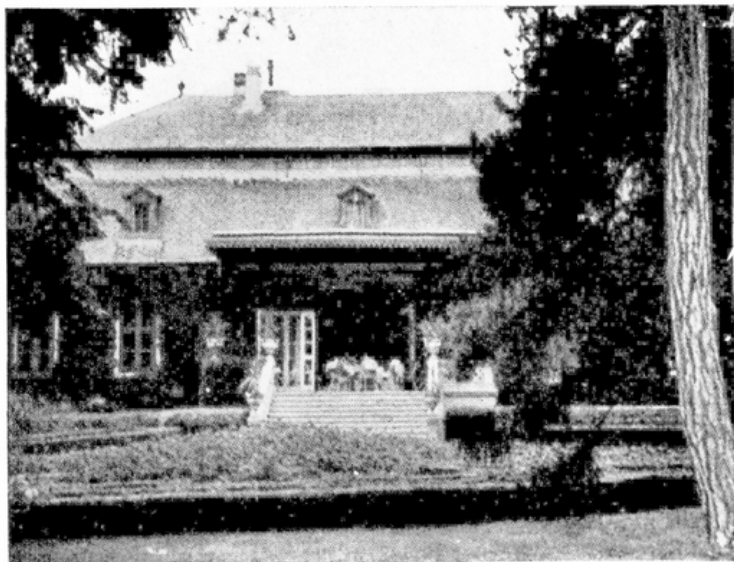

Id. Andrásy Gyula.

(Székely Bertalan festménye.)

A geszti kastély, Tisza Kálmán lakosztálya.

A geszti kastély, Tisza István lakosztálya.

sának lenne az előhírnöke. 1883-at írunk. A főrendiház papi és mágnási tábora megszervezi a próbareformmal szemben az ellenállást. Itt találkozunk megint Andrássy Gyula és Tisza Kálmán. Andrássy Gyula e szorongatott helyzetben a kormány javaslata mellé áll s így Krasznahorka és Geszt ebben a veszélyben is találkoznak. Ez nem az az Andrássy többé, aki itthon a »generális« fegyvertársa lehetne. Andrássy azért követeli tudniillik a főrendektől ezen kisebb reform' elfogadását, hogy ne következzen be a nagyobb baj: a polgári házasság, »mert akkor felidéztek az állam és egyházi mindenhatóság közti küzdelem s az egyik fél legyőzetik; ezért tiltakozik ellene, hogy ez a javaslat a forradalom malmára hajtáná a vizet«. (1883 december 1.) Látnivaló ebből, hogy Andrássy nem a Tisza Kálmán elvei, hanem a külpolitika nézőszögéből látja ezt a kísérletet is, mert elég baja volt Bécsben a Vatikánnal és Concordátummal. A nagyméltóságú és méltóságos főrendek, mint egyszer a fiatal Tisza nevezte őket, azonban 109 szavazattal 106 ellen megbuktatják a zsidó-keresztény házasságot; mikor Tisza másodszer eléjük viszi, 200 nemet és 190 igent kap javaslata. Lehetetlennek látja a további küzdelmet, tehetetlennek sajátmagát, a törvényt elejti, de lírája még egyszer harsogva szárnyal: »Ha a javaslat megbukik, akkor a főrendiház tekintélyének súlyát vetette latba az antiszemita mozgalmak érdekében. A javaslat fel fogja" törni a koporsót és sokkal erősebben tör ki és talán megsérti azokat, kik ideje előtt sírbatemették.« Ezt a hangot már nem hallottuk tíz esztendő óta.

Nagy kő esett rá. Úgy érzi, hogy azért Tisza Kálmán, hogy fölemelje azt. Meg fogja kerülni a konok bástyát úgy, hogy belülről összetöri a várat. Megint hallja magában rég elmaradt dalát, a feudalizmus ellen. Tehát: megkísérli a főrendiház reformját. Miután nyilvánosan folyton ismétli, hogy ennek semmi köze sincs a házassági javaslat kudarcához, világos, hogy evvel önmagában is akarja leplezni a kettő belső összefüggését. A felsőházi szülő javaslata egyházi és mágnási kiváltságokat nyírbál meg s főpontja, mely egyúttal legsebezhetőbb, az, hogy 150 felsőházi törvényhozót nevezett ki a király. Az ellenállás végigvonaglik az egész konzervatív táboron. A képviselőház (1885-ben) 233 szóval fogadta el a javaslatot 157 ellen, de a »felső tábla«, melynek akkor 750—800 tagja volt, súlyos

ellenállást tanúsít. Politikai pletykák kelnek, hogy Andrásy Gyula is Tisza ellen fog fordulni s ezért épen ő siet avval, hogy megcsinálja Tiszának a kompromisszumot; ennek lényege az, hogy 50-re szállítják le a király által kinevezhető főrendek számát. Igen érdekes, hogy Andrásy megint európai és modernebb bihari társánál, mert neki, aki származására annyira büszke, támad az a gondolata, hogy a királyi kinevezések helyett a vármegyék által választott küldöttek ellensúlyozzák a második kamarában a születési arisztokráciát. Nálunk csak a világháború után jutott a magyar politika annak tudatára, amit a nyugati demokrácia már régen fölismert, hogy midőn a választójog általánosítása atomizálja a képviselőházat, ennek ellensúlyát olyan szenátusban kell keresni, mely területi szerveken, vagyis nálunk a megyéken, másrészt az érdekképviselőten alapszik. Ismét Tisza Kálmán javára állapítjuk meg, hogy sem ő, vagy ellenfelei, sem a képviselőház, sem a főrendek nem vesződtek ekkor a választójog fokozatos kiterjesztésének országépítő gondolatával.

Az a megcsonkított főrendiházi reform, mely 1885-ben törvényvé lett, Tisza Kálmán ellenfeleit arra biztatta, hogy az ő kudarcát hirdessék s megkezdjék már ekkor bukásának jövendöléseit. Mikor a megtépázott s átformált reform visszakerül a képviselőházba, Szilágyi Dezső az, aki hatalmas filippikát mond ellene s a hatás nagy. Szinte felolvad a Ház Szilágyi tüzeiben; a késő ülés végén feláll helyéről Tisza, de nem akarják meghallgatni. íme a Napló (1885 április 22.): »Tisza Kálmán miniszterelnök: Tisztelt Ház! (Halljuk, Halljuk). Nem mintha. . . (fölkialtások szélsőbal felől: Eláll! Halljuk, halljuk, jobbfelől, hosszas felkiáltások: Helyre! Helyre! Felkiáltások szélsőbal felől: Hányadszor akar szólni?) Tisza Kálmán miniszterelnök: Nem mintha valami nagy kedvem volna hozzá és ezt mondom azoknak, akik belekiáltanak, hogy hányadszor akarok beszélni, hanem azért, mert a szavazás előtt most közvetlenül hallottakra nyilatkozni kötelességemnek tartom, kell hogy a Ház türelmét kis időre igénybe vegyem.« (Halljuk! Halljuk!) És megdicséri a főrendek békés önzetlenségét. Igazi Tisza Kálmáni fogás az új ellenzékkel szemben! Mert bár tíz éves miniszterelnökségének fordulóján pártja rajongva veszi körül, mint nagy kaptár az anyakirálynét s az ország minden komoly tényezője becsüli, látja, hogy nőnek ellenfelei, bár

nem újak az idők s a jelszavak. Ezért nekünk is most az újabb politikai nemzedék helyéről kell néznünk Tisza Kálmán kormányzatának hátralévő harmadát.

Ha alföldi város kirakóvásárával példáztam azt a jelenetet (VII. Fejezet), mikor Tisza Kálmán, az akkori népszerű ellenzéki vezér megjelent a magyar politika piacán színes jelszavak riktó papírdarabjai és szivárványos léggömbjei közepette: úgy most megint visszatérhetünk ehhez a hasonlathoz. Tisza Kálmán még mindig ott áll a Főtéren, most már egészen megmeredt alakkal; körötte új szelek, az új ellenzéki nemzedék viharzása söpri végig a nagy piacot, ám most is ugyanazok a szánandó vásári kellékek kerekednek fel egytől egyig, hogy sorra Tisza nyakába szakadjanak. Mert bár a kor változik s kint a Nyugaton s lent a Keleten új törekvések törnek felénk, a magyar közélet el nem hagyja a maga szerelmes és csillogó jelszavait, így láttuk már, hogy vált majdnem végzetessé Tiszára máris a legkedveltebb és legüresebb követelmény, a bank kettéválasztás erőszakolása, sőt hogy ugyanazok a választási kérdések, ugyanazon hadakozás a »miniszteri omnipotenciával« és a virilizmussal hogyan fordulnak mind lassanként ellene. Pályájának drámai bevégzettsége úgy látszik megköveteli, hogy az általa az ellenzéken fölkaavart kérdések s jelszavak közül egyetlen egy, se kicsi, se nagy, valahogy el ne maradjon s ezért — mintha titkos varázslat működnék — ezek mind kísértetiesen visszatérnek. Neki, ki valaha a dohánymonopólium ellen szavalt, kell az állampénzügyek érdekében beterjesztenie a szigorú dohány törvényt, mert most a pénzügyek ép úgy bajba kerültek, mint mikor ő támadta érték az utolsó Deák-párti kormányokat. Tisza Kálmán, az egykori mágnástámadó, erősen szaporítja a hitbizományokat, hogy a hatvanhetes alkotmányhoz lekösse a nagy arisztokrata családokat. Miután — emlékezzünk csak! — azért ment bele Lónyay Menyhért ellen az első obstrukcióba, mert a képviselői mandátumok akkor tervezett 5 évre való meghosszabbítását nemzeti alkotmányunk veszedelmének tartotta, ezért az 1886T. t.-c.-kel most neki kell behoznia az ötéves választási ciklust, hogy itt is saját múltja ellen forduljon. Talán nem helytelen, ha ehelyütt megjegyezzük, hogy a parlamenti kispraktikák nagy mestere most követi és saját legszemélyesebb szakmájában az első műszaki

hibát avval, hogy hosszabb és nyugodalmasabb parlamentekre számít az országgyűlés tartamának kiterjesztésével és nem veszi észre, hogy az ötéves ciklus csábítja a képviselőket kormány bukztatásra két középső évével azért, mert messze vannak ekkor úgy a múlt, mint a jövő képviselők választásuktól. Az első ötéves országgyűlés ezt a megfigyelést ép úgy igazolni fogja, mint a későbbi kormányok alatt a továbbiak.

Azonban az Idő halad, ha a magyar jelszavak meg is maradnak, benne, új tehetségek nőnek föl és azok ép oly fokozatos türelmetlenséget mutatnak érvényesülésük kiküzdésében, mint annakidején a 40-es életéveinek közepéhez érkező Tisza Kálmán. Megismétlődik ugyanaz a szabály. Tisza rögtön fölismeri két veszedelmes ellenvezérét: gróf Apponyi Albertet és Szilágyi Dezsőt, kik ugyan más név alatt, de ugyanolyan balközépet szerveznek a függetlenségi párt és a kormánypárt között, mint annakidején ő tette. Idéztük a gúnyos és szinte sértő szavakat, amelyekkel Apponyi első képviselőházi szereplését, majd Szilágyi Dezső beszédét fogadja, készakarva fölkorlácsolva személyi ellentállásukat.

Az új »kormányképes« ellenzéknek mi nem vagyunk itt krónikásai s azért elég ehelyütt annyit ideírunk, hogy 1875-től kezdve a 80-as évek közepéig minden rohamuk véres fejjel veretik vissza, azért, mert amit ők s az egykorúak oly kevésbé vettek észre: a Keleti-kérdést s annak igaz mivoltát nem ismerték fel s egyszerre mentek neki gróf Andrássy Gyulának és Tiszának. Nemcsak az uralkodónál kerültek ezzel rosszhírbe, — ami végtére is múltó hangulat lehet csupán — de összekovácsolják könyvünk két hőstét egész politikai életükre, ami viszont bele van láncolva a Bismarck-adta középeurópai helyzet vaskényszerűségébe. Jóval a bosnyák okkupáció után mindketten, Apponyi is, Szilágyi Dezső is nyilvánosan bevallják, hogy nem volt igazuk. Ez azonban már semmit sem változtathat azon a lélekfolyamaton, mely szereplésük által és velük a magyar politikában megindult.

Miután gróf Andrássy Gyula az, ki nem párttaktikus, hanem impresszionista művész, ezért akkor is, mikor külügyminiszter Bécsben, akkor is, mikor lemondása után olykor megjelenik a magyar delegációban, mindig mélyről jövő keserű csapkodással gúnyolja Szilágyit és társait is, tehát Tisza Kálmán ellenfeleit, de elsősorban gróf Apponyi Albertet. Az Andrássy-delegációk e csatáiban

igazán vér csöpög. A legkritikusabb évben, midőn 1878-at írnak, a sorsdöntő júniusi delegációban éri el tetejét az Apponyi-Andrássy mérkőzés, mikor is az első támadására e második így felel: »Vigasztalást meríték azon kissé Cassandra-természetű jóslatokra nézve, melyeket Apponyi gróf úr kimondott, abból, hogy eddigi jóslatainál csalódnai méltóztatott és hogy ez talán ez alkalommal is így lesz.« Novemberben: »Apponyi gróf úr indokolására nézve, melyeket ő igen száraznak és objektívnek jelzett, meg kell jegyezmem, hogy oly kitévelt, mint »félhomály, mely a-külügyi kormány működését jellemzi« az én grammatikai és egyéb fogalmaim szerint nem tartoznak az egészen száraz és objektív motivációhoz.« Mikor azután Andrássy diadalmasan megúsza azt a bosnyák válságot, melyben egyedül a szürke »generális« volt segítőtársa, győzedelmes gúnyja mindegyre kitör s a miniszterségről való lemondása után annak szabad utat enged. Megkülönböztetetten ügyel mindig arra, hogy míg az összes többi delegátust felszólalásaiban »Igen tisztelt Barátomnak« nevezi, addig kímérten ragaszkodik Apponyival szemben »A gróf úr öméltósága« kitévelhez. Tehát 1880 november ír-én ezt halljuk: »Felszólaltam, hogy előttem szóló Apponyi gróf úr öméltósága engedelmeivel azon példa ellen protestáljak, melyet ő igen lovagias, ügyes modorban adott elő, hogy tudniillik rossz társaságban a legjobb erkölcs is elromlik. Én meg vagyok győződve, hogy a méltóságos gróf úr, midőn ezt mondta, egyáltalában nem arra gondolt, hogy azon esetre, ha vele megtörténnék, mi alkotmányos életben meg szokott történni, hogy tudniillik ő is a hatalom társaságába kerül, ezzel hidat építsen magának és mintegy precedensre hivatkozván, mondhassa: íme megtörtént máskor is, megtörtént rajtam: megváltoztak nézeteim. (Élénk derűtség.) Ezt a szándékot; mondom, épen nem akarom szavaiban keresni, de az bizonyos, hogy én a méltóságos gróf úr nézete szerint ma igen jó társaságban vagyok (Élénk derűtség), mert nem vagyok többé a hatalom körében és a nemzet érdekeit most nem a kormányon, hanem a törvényhozás körében képviselem. Azonban hozzá kell tennem, hogy nézetem ma is tökéletesen ugyanazok, amelyek akkor voltak, midőn a kormányban volt helyem. Erre igaz, azt mondhatja a bizottság t. tagja, hogy én már annyira el vagyok romolva, hogy rajtam semmi sem segít. (Nagy derűtség.)«

Ahogy Andrassy Gyula külügyminiszter a magyar középellenzék új vezérének egyik hosszú támadó beszédét, melyet az általa kiadott »Vörös könyv« ellen intézett, avval az egyetlen megjegyzéssel teszi neveltségessé, hogy a felolvasott rész — sajtóhiba volt: úgy a Keleti vihar elvonulása után nem állhatja meg, hogy a rossz pozícióból visszavonult Apponyinak ne öntse oda megbántott keserűségét és így szól (1881 november 15.): »Nem akarom azt tagadni, így szokott az lenni, a vihar után csend áll be általában. De midőn ezt örömmel elismerem, sokkal inkább örültem volna ha a tisztelt bizottsági tag úr akkor adott volna ezen nézetének kifejezést, midőn az akkor folytatott politika oly sok oldalról s az ő részéről is megtámadtatott. Ha nem csalódtam, akkor nem ez mondatott, hanem mondatott az ellenkező, mondatott az, hogy ezen politika az egész Monarchia erejét le fogja kötni, harcot, háborút fog előidézni a szomszéd államokkal, hogy financiai tekintetben tönkretesz bennünket és százezrek veszedelmébe fog kerülni stb.«

Ma már világos bizonyítékok vannak előttünk arra, nézve, hogy midőn Andrassy Gyula gróf a Keleti-válság alatt úgy politikáját, mint személyi állását illetőleg a legfenyegetettebb helyzetben volt, az a gróf Apponyi Albert, ki a világháború után épen külpolitikai szereplésével tett nemzetének nagy és nemes szolgálatokat, akkor hihetetlen járatlanságában és elfogultságában egy külföldi hatalom diplomataival, a bécsi angol nagykövetséggel tárgyalt Andrassynak a magyar ellenzék által való megbuktatására, de mire Bécsbe e célból felérkezett, Andrassy Gyula már elintézte ügyét a brit nagykövettel. Apponyi maga majd ötven esztendővel később közzétett emlékirataiban erről ily vallomást hagy hátra az utókornak: «Világossá vált előttem később, Andrassy egyszer célzott is rá, hogy ő tudott ezekről a tárgyalásokról s hogy ez inkább, mint bármi más hozzájárult irántam való idegenségéhez, aminthogy ez másként nem is lehetett. Szóval politikai és erkölcsi tőkében nem nagyon meggazdagodva kerültem ki ebből a kalandból, önérzetem erősen meg volt sebezve, midőn tapasztalnom kellett, hogy némileg azok közé a politikai tényezőkké süllyedtem, akikkel az elsőrendű szereplők be nem vallott összeköttetéseket tartanak fenn, akiknek azonban fényes nappal nem köszönünk,«

Az új kormányképes ellenzék első taktikázása tökéletes fölsüléssel végződött. Krasznahorka és Geszt urainak szövetezése erősebb lett, mint valaha; most már nemcsak a mérges röpiratírók emlegették együtt az Andrassy-Tisza korszakot, hanem ők képviselték együtt Magyarországon, sőt a Monarchiában Bismarck Európáját. Ellenfeleik gránitba haraptak. Andrassy Gyula ugyan 1879-ben lemond, tőlük teljesen független okokból, de mindig »idegenséggel« viseltetik minden akciójuk iránt s evvel határozottan meghosszabbítja a Tisza-kormány létét. Ezután most már minden politikai csillagiós könnyen rájöhetett arra, hogy Tisza Kálmánt csak még régebbi ellenzéki jelszavainak horoszkópja buktathatja meg, mert hiszen azoknak is vissza kell térniök, hogy feje fölött véstjőslón kerengjenek. Az 1887-iki képviselő választáson az egész ellenzék a maga bőrén megtanulta azt, amire Tisza Kálmán a Lónyay-választásokon rájött, hogy a magyar parlament berendezése mellett rendes körülmények között *választáson az ellenzék többségéhez nem juthat*, se e jelszavakkal, se azok nélkül, most már tehát öt évre vannak meddőségre ítélve. Az Idő sürget. Az évek hangos csöngetyűje siettet, Szilágyi Dezső most lépte át 40-es éveinek derekát s Apponyi Albert közeledik hozzá. Ebből a képletből a logaritmustáblán leolvashatjuk azt, hogy a megszorult közéleti légkörben a harc mind személyesebbé fog válni Tisza Kálmán ellen s kiszámíthatjuk azt is, hogy eltávolítása akkorra várható, ha pályája legelejéről vagy a pénzügyi veszély, vagy a katonai kérdések »a nemzeti hadsereg« követelményei felbukkannak, mert hiszen a vámterület és a bank egyelőre hosszú időre el vannak intézve. Miután maga Tisza szerkesztette meg az ötéves mandátum megteremtésével a ciklus közepére a törési felületet: a válságnak ekkor kell bekövetkeznie.

A magyar állam pénzügyeibe csakugyan rettenetesen nagy a baj; Szapáry Gyula gróf, akire Tisza a pénzügyeket bízta, kedves mágnás volt, de minden pénzügyi terv nélkül. Mikor a miniszterelnök egyik leghívebb embere, Hegedűs Sándor, a pénzügyi előadó, a képviselőházban ezekkel a szavakkal ajánlja az 1886-iki állami költségvetés elfogadását: »Ezen költségvetést, bár nem jó, de a helyzetnek megfelelő azt elfogadásra ajánlom«, — akkor már tudjuk mi is, a párt is, hogy mit gondoljunk. Tisza Kálmán maga kénytelen

tekintélyével fedezni az állampénztár eltünthetetlen hiányát, maga veszi át a pénzügyi tárca vezetését, kétségtelenül közel van hozzá, hogy ép úgy elmerül hajójával a deficit léke miatt, mint annakidején Kerkápoly Károly és Ghyczy Kálmán. De Tisza sasszeme fölfedezi Wekerle Sándort s államtitkárrá teszi. Így Magyarországnak giőf Széchenyi István óta legnagyobb közgazdasági lángelméje, minden magyar pénzügyminiszter örök eszménye megmenti a pénzügyi örvényből a Tisza-korszakot. Ugyanakkor azonban az államélet ezen főfontosságú terén az új tehetség immár fölöslegessé teszi Tisza Kálmánt. Észrevétlen már ekkor, mikor együttműködnek, elválnak szilhuettjeik. Wekerle országmentő pénzügyi tervének legkiadósabb pontja a regálé-váltás, a földesúri kocsmajog megváltása: ez a reform soha gentry lelkében meg nem születhetett; viszont mikor a deficit majd elnyel mindent, Tisza, a fukar Tisza Kálmán súlyos és meddő milliókat szavaztat meg az új országház pazarló költségeire, mert így szól (1883 május i-én a képviselőházban): »Minden országnak van egy fenn tartó eszméje. Magyarországot mindenekfelett az alkotmányhoz való hű ragaszkodás hűsége és az ezért való rajongás tartotta fenn. Ez az eszme, amelyet jobban kifejezni nem lehet, mint az országgyűlés két háza számára épített monumentális épülettel s melynél legyen talán még a kiadás könnyen engedése is örökidőkre, maradandó jele a hűségnek, a ragaszkodásnak, mellyel alkotmányunk iránt viseltetik. — Legyetek fukarok és takarékosak mindenben, de abban, hogy ország-világnak, barátnak és ellenségnek megmutassátok, van egy, ami ha szóba jönne, el tudtok feledkezni mindenről és ez az az alkotmány iránti szeretet: ebben ne takarékoskodj átok.«

A régi vármegye — negyvennyolc — hatvanhét — mind megszólaltak utoljára benne: a közjog mindenekelőtt! De más idők járnak.

A nyolcvanas évek közepétől azok végéig a magyar képviselőház Naplója egyetlen nagy személyes küzdelem „páratlan viaskodásának a tükre: Tisza Kálmán vívja a maga hatalmi harcát Minden más politikai jelenség és elhangzott beszéd ma már eltűnt az unalom, jelentéktelenség porleple alatt. De itt egy egyéniség, egy nagy akarat, egy ország-lelkű ember kiált felénk a maga egyedülvalóságában. Tisza Kálmán, miután maga is érzi, hogy mindjobban

elvált az új időktől, önmagában keresi saját korát s az ellene indított küzdelmet az maga legbensőbb énjében szemléli. Miután — látjuk — a kor politikai látóhatára folyton szűkül s a legrégebben levetett közjogi jelszavaknak lesz megint divatjuk, azért óhatatlan, hogy a parlamenti mérkőzés személyes birkózássá ne alakuljon át. Ennek a központja épen Tisza Kálmán. Senki sem tudja ezt annyira, mint ő. Ezért felölti szeges vértjét, hogy nekirohanjon minden ellenfelének. S néha megszólal önfeledten lírai önvallomása. Csak ő maga érzi, azt azonban érzi minden ízéig, hogy ő és a hatalom egy, s mikor elválik majd a hatalomtól, megtévesztett ellenfelei árnyékát fogják üldözni, holott akkor ő már csak szelíden pislogó szürke katona.

Ami a nagy személyes csatából — mely mind szenvedélyesebbé s mind országosabbá válik — legelőször s legmaradandóbban felénk csap, az Tisza Kálmán páratlan, soha sem tüntető, de rendíthetetlen egyéni bátorsága. Ha később egy hóbortos képviselő a Ház nyíltzinén elárulja hogy felment a miniszterelnöki palotába, ott pisztolyt szegezett Tisza Kálmánra, midőn egyedül voltak s az minden póz nélkül ezzel fegyverezte le: »Lőj agyon, ha azt hiszed, hogy jellemtelen ember vagyok« — ezen csak az akkori képviselőház csodálkozhatott. Ha kardlapozott tömegek vagy sivító tüntetők közt kellett elhaladnia, — s erre mindtöbb alkalmá lesz most már — senkisem csodálkozott szótalan nyugodtságán, mert ilyenek szokták meg Tisza Kálmánt. Ma, félszázad ködfüggönyén át, mélyebb a hatás, melyet szürke acéllékének megpendülése a rázúduló kalapácsütésektől hallat. Még csak a bosnyák okkupáció s az annak nyomán előállott pénzügyi bajok utóhatásai között vergődünk s máris ezt halljuk a miniszterelnöki helyről (1880 febr. 23.): »Ha ezen küzdelem úgy mint egy képviselő úr mondotta, lejárát engem úgy, amint még államférfiú lejárva nem volt, tűrni fogom e lejárátást szívesen, mert szívesebben hagyom magam kötelességem teljesítése közt lejárátni, semhogy kötelességemet ne teljesítsem.« Mikor ezt a védelmet mondja, egyszerre föltámad benne az ős-támadó: »A legjobb út ide a kormányra jutni, tessék elhinni, ide nem vágni. Addig nem fogok innen elmenni, míg ezen faktorok (korona és többség) egyike vagy másikának bizalmát el nem vesztem. Ez a titka, tisztelt Ház, a miniszteri létemnek és megmaradásnak.«

Most már nem tudja abbahagyni nagy motívumát s minden évben s minden regiszterben lejátssza, mert úgy érzi, hogy ő a Kötelesség: az Állam, Egy esztendő múlva azokra támad, »kiknek fellépése az ország alkotmányos fönmaradását veszélyeztetik. »Kik azok? »Ha úgy áll a világ előtt, hogy ez a párt Önök: önök nevezték meg magukat, nem én. Úgy jártak, mint a híres Ulpho és Enno című színdarabban van, hol a hős meghallván, a kulisszák mögül e fölkiáltás: »Grobián«, ezt mondja: »Hah ich bin erkannt« és megöli magát.« Ez a roham az újra előtérbe jutott függetlenségi jelszavak hordozóinak szól, e mögött — saját magának. Mert így folytatja: »Fölvesszük a harcot mi is. önöknek módjukban van remények, fantáziák és délibábok után jóhiszeműleg festeni képeket, amelyek csak akkor válnának be hamisoknak, ha megvalósításukat a tettek mezején kellene megkísérelni. Arra nem volt bátorságom, vagy talán több volt a hazafiságom, hogy semhogy azért, csak azért, hogy nehogy Tisza Kálmán inkonzekvenciába jöjjön önmagával, a zavargó elemeknek engedjek növekvési tért.« így verekedett ki magának 22 többséget. — Amikor azután megvan nagy többsége a nyolcvanas évek közepétől kezdve, megfordítja a dárdát, megtüzesíti hegyét: »A képviselő urak nem annyira a törvényjavaslatról beszélnek, mint inkább a kományról és legnagyobb mértékben rólam és engem támadnak. — Gróf Apponyi Albert elpanaszolván, hogy az ő pártjukat mennyire gyöngének, felbomlófélben levőnek nézik, azt mondta, hogy »Mi egészségesek vagyunk, mi így fogunk maradni.« »Ehhez én csak azt kívánom, hogy Isten ezen egészségüket sokáig tartsa meg.« — 1886-ot írunk, mikor a »bukás« szó ott kezd keringeni a levegőben. Mihelyt megjelenik, azonnal felkapja azt s megint Apponyinak dobja azt vissza, így szólva: »Igazsága van a tisztelt képviselő úrnak abban, hogy ha egy 19 vagy 22 millió pénzügyi hiány miatt buknék meg a kormány, nem volna az a tragikum, amely volna egy kormány bukásban, akkor ha az egy nagy politikai tévedés, vagy szerencsétlen háború következtében lépne elő. Bizonytal az egyéni hiúságnak az ily tragikus bukás jobban hízelegne, de én szívesebben fogadnám az ország jólétéhez képest ilyen csekély kérdésben a nevetséges bukást, mintsemhogy ily tragikailag bukjam, midőn velem bukik az ország. Az ilyen bukás dicsőségét, vagy az utána való vágyat, melyet nem irigylek, mert azt csak az ország

kárára lehet elérni, a képviselő úrnak engedném át.« (Retentó szavak a világháborút megért nemzedék fülében!)

Úgy hiszem, két idézettel befejezhetjük ezt a lélekföltárást, mely egyúttal Tisza Kálmánnak s korszakának külső története is. Az egyik kormányzatának tetőpontján hangzik el, a másik végső nagy megtámadtatásának kezdetén. Akkor, 1885 végén így szól: »Nem szeretek, de mások is teszik, a történelemre hivatkozni, mert meg vagyok róla győződve, hogy a történelem egyikünkről sem fog nagyon sokat beszélni, de az egyről jótállok, nyugodt lélekkel merem mondani, hogy ha semmit sem fog javamra följegyezni, de fel fogja jegyezni épp azt, hogy visszautasítottam magamtól mindent, egész addig, a percig amelyben akkor legalább a magyar hazafiak 90-ed részének meggyőződése szerint az áldozat meghozatalától vissza nem vonulhattam.« 1887-ben kétszer megismétli a nagy csatában belekiáltott szövegét: »A hosszú tapasztalat megadta nekem azt a tudatot, hogy ha valaki ily módon dobáltatik, vagy nem is érzi a dobást, vagy ha érzi is, a férfiú tiszta melléről mocskot nem hagyva lehull, de annak kezét, aki fölvette, hogy dobáljon vele, mindig bepiszkolja. Elhagyni ezt a helyet, míg kötelességem ittmaradni, nem fogom. *Nemsokára bizonynyal oly időpont következik be*, mely dönteni fog afölött, hogy ezen helyhez köt-e a kötelesség vagy sem.« »Nemsokára oly időpont következik« . . . mondja előérzete. De honnan következnek? A politikai valószínűségszámítás matematikai pontossággal megfelel erre. A Keleti-kérdésben, országszervezésben, anyagi fejlődésben Tisza Kálmán győzött. A többi vásári jelszó visszakerengett ugyan, de nem tudott neki ártani. Mióta 1867 óta három különféle szövegű kiegyezés van: egy osztrák, egy magyar és egy harmadik, a horvát, Tisza államférfiúi megalázkodással ússza meg a horvát tüntetéseket s megbízik rokonában és bánjában, gróf Khuen-Héderváry Károlyban.

Mikor az első ötesztendős országgyűlésen mind világosabbá válik előtte, hogy az ország hangulatára támaszkodó erős ellenzék zsákutcába szorítja, melyből nincsen menekvés, oly kemény vágással, mely ismét a régi mestere vall, kettészabja Apponyi pártját avval, hogy Szabó Dezsőt beveszi kabinetjébe 1889 márciusában. Vele, Szilágyi Sándorral, Baross Gáborral és gróf Csáky Albinnal alakul »nagy kabinetje«. Hogy épen Szilágyi Dezsőt közjogi

ragyogó, érdes, megközelíthetetlen és összeférhetetlen tehetőségével, abban nemcsak a bihari vonzódásnak van része. Mint sok egyéb érdekesség, úgy ez meg fog ismétlődni a fiú alatt: gróf Tisza István ugyanilyen viszonyba jut majd Teleszky János, szintén bihari szülött, zord és nagy tehetőségével. Szilágyihoz Tisza Kálmánt az a szabadelvűség is húzza, melyet mindig megkísérelt pályáján s mely most épen a nagy kabinet által, a nagy egyházpolitikai küzdelemnek veti el magvait. De az aratást ő már nem fogja megérni.

Ami feltartóztatlanul jön, aminek közelednie kell, végzetessé válnia, az a hadsereg kérdése. Ugyanaz, tökéletesen ugyanolyan nagy kérdőjel, amellyel az 1870—71-iki francia-német háború legveszélyesebb idején a balközép vezére támadta gróf Andrássy Gyula kormányát. Azt a balközépi vezért Tisza Kálmánnak hívták s most nem térhet ki saját végzete elől. Pedig a csalóka idő nem erre mutat: a Képviselőház 1889 április 29-iki ülésén az 1889. évre szóló újoncmegajánlási javaslatot egy ülésében elfogadják. De 1888 december óta be van nyújtva a véderő-javaslat, sőt bizottsági jelentése is ott van már a Ház asztalán. Evvel a régi Tisza Kálmán nagy kísértete megjelent, hogy földreverje a nagy generálist.

Apponyi Albert gróf ezt írja »ötven év« cím alatt közzétett emlékirataiban: »Az 1889. évi véderővita fordulópontot jelent, nemcsak az én politikai életemben, hanem a magyar közéletben és az osztrák-magyar monarchia fejlődésében is. Utólag megállapíthatjuk, hogy a hatvanhetes éra akkor bukott meg, bár keretei fentmaradtak egészen a Monarchia összeomlásáig. A katonai ügyek elrendezése volt a pont, amelyen a hatvanhetes intézmények a nemzet természetes létfeltételeivel ellentétben állottak. Az 1888. őszén beadott véderő javaslat kiegyenlítés helyett kiélesítést hozott. Ezzel összeütközéssé fajult az addig lappangó ellentét és az összeütközés akuttá vált. Tisza Kálmán presztízse beleveszett és formai bukása csakhamar bekövetkezett.« Gróf Bethlen István viszont gróf Apponyi Albert fölött tartott emlékbeszédében ugyancsak ezt a véderővitát, vele katonai kérdések föltevését jelölte meg a nemzeti föllángolás ideje iránt. Hogy a nemzeti követeléseknek s jelszavaknak megnyerő kiépítésével s a Monarchia hadikészültségével kapván való felvetése időszerű és áldásthozó munka, vagy

elhibázott és vészterhes törekvés volt-e, előlött csak későbbi kor mondhat ítéletet. Végeredményben a Világháború lesz Tisza Kálmánnak és ellenfeleinek is megfellebbezhetetlen bírója. Az azonban egészen világos és kétségtelen, hogy a katonai ügyekben föllángolt nemzeti ellentállást, mely az arisztokráciát s a vármegyéket csak úgy magával ragadta, mint a kézírást és a sajtót, egyetlen államférfi nem állhatta ki diadalmasan s el kellett benne égnie: ez Tisza Kálmán volt. A saját ellenzéki jelszavainak és törekvéseinek máglyáján égették el. Hogy katonai kérdésben ez az »ellentét« eddig is ott lappangott, mint legnagyobb ellenfele vallja, az igaz. Hol katonatisztet kaszaboltak le Kossuth Lajos nótáját húzó önkénteseket vagy újságírókat, hol hadgyakorlatokon rosszul alkalmazott zászlókból keletkezett botrány, Mindig országos visszhang támadt. Betetőzte ezt a sorozatot a hírhedt Jánszky-ügy, mely teljes három hónapig tartott s melynél fontosabb kérdése akkor nem volt az egész magyar politikának sem a parlamentben, sem azon kívül. Jánszky ezredes — ha jól emlékszünk még — épen Budavár 48-iki visszafoglalásának napján jutott arra a gondolatra, hogy megkoszorúzza a Buda bevételekor a szabadságharc diadalmas csapataival szemben elesett Hentzi osztrák tábornok emlékművét. Bár Tisza a Házban ezt egyéni tapintatlanságnak nevezte, az ifjúság beverte Jánszky ablakait, mire Albrecht főherceg viszont egy Boszniában tartott még tapintatlanabb pohárköszöntőben Jánszky védelmére kelt, sőt előléptettette, ellenben nyugdíjazták azt a budapesti hadtestparancsnokot, aki előzetesen hozzájárult Tisza beszédének szövegéhez. Budapesten — emlékszünk-e még? — a katonaság csak szuronyrohammal tudta megtisztítani az utcákat, 700 tüntetőt elfogtak. Ferenc József császár-király Ischlben duzzogott, de mikor Tisza Kálmán fölajánlotta lemondását, ezt felelte: »Machen Sie keine Geschichten, mi öregek vagyunk, okosoknak kell lennünk.« Egy augusztusi királyi kézirat kente el az ügyet.

Az ország tüzlánggal égett bent a parlamentben s kint az utcán. Akik tanúi voltunk ennek, azokra legmélyebb benyomást az tette, hogy voltaképen sohasem a véderő miatt s a javaslat alaprendelkezései címén kelt vihar, hanem mindössze két szakasza, a 14. és 25-ik paragrafus kevergetett és sikoltott Budapest utcáin s az akkor még széles hazán. Az elsőben a kormány egy elmosódott szöveg által közjogi

baklövést követett el, melyet túlzott makacssággal védelmezett s már későn engedett belőle. A másik szakasz a tiszti pályára készülő ifjúság németnyelvű vizsgáztatását követelte meg. Így a lappangó »katonai válság egyszerre lett közjogi sérelem, nyelvi gravamen s ifjúsági harci riadó. Tisza Kálmánra egyszerre rácsapott s Múlt és a Jövő.

Már ekkor e főfontosságú kérdésben egyedül állott, mert csak egyetlen ember volt életben, aki a királyon kívül igazán tudta, hogy mit jelentett a 67-es megegyezés. Egyetlen ember, aki Tisza Kálmánnal szemben is azt hirdette a kormányzétről, hogy nem a hadsereg kettéválasztása, hanem a közös hadsereg a magyarság védelme. Ezt az egyetlen embert, kinek a Monarchia együttes fegyveres hatalma nemzeti ügy volt, gróf Andrassy Gyulának hívták. És most, mikor annyi év múlva a nagy kettős dráma végére ér, ez a másik hős, Tisza Kálmán egykori ellenfele, egész sorsának páros szereplője, megjelenik a végső jelenetre, hogy befejezze kettőjük feledhetetlen életét.

Andrassy Gyula gróft 1879 végén láttuk eltűnni a külpolitikai kormány éléről, legnagyobb nemzetközi sikerének idején. Azóta kétszer hallottunk róla a belpolitikában, mind a kétszer Tisza Kálmán egy-egy megakadt reformjavaslatát segíti tovább a főrendiházi vitában. Egészen bizonyos ma már, hogy a külügyminiszerségről való lemondásába belejátszott már akkor megkezdődött betegsége. Ezt a később sokat találgatott lemondást hitelesen úgy kell magyaráznunk, ahogy azt Andrassy ama történelmi tárgyalások alatt Bismarck hercegnek legbizalmasabban elmondotta. Ma, a Világháború után a német külügyminisztérium nagy okmánytárából ismerjük erről a közlésről a vaskancellár bizalmas levelét urához, I. Vilmoshoz. Az 1879 augusztus 29-én kelt gasteini levél szerint ifj. Gróf Andrassy visszalépése részben egészségi okokból, részben császárával egyetértésben politikai manőver gyanánt történik, hogy későbbi visszajövetelét előkészítse, ha már jobb- és baloldali politikai ellenfelei saját lehetetlenségüket belátták, egymással való harcaik lehetővé teszik majd a császárnak egy konzervatív-szabadelvű kormányfrakció megalkotását. Ő a császár bizalmi embere marad, mint a magyar parlament előrelátható vezére.« Semmi kétségem aziránt, hogy amit Bismarck itt császárájának megírt, az volt Andrassy őszinte vallomása

és saját elgondolása jövőjét illetőleg. Époly kétségtelen azonban, hogy külügyminisztersége utáni külpolitikai szereplése nem tetszett Bismarcknak s hogy maga Ferenc József inkább húzódott attól, mintsem buzgólkodott abban, hogy Andrassy visszakapja a külügyminisztériumban régi szerepét. Szinte azt mondhatnám, hogy Bismarck is, a király is úgy látták, hogy Andrassy Gyula gróf befejezte azt, amire a külpolitikába elhivatott. Maga Andrassy nem volt mindig ezen a véleményen. Levelei, melyeket báró Nopcsa udvarmester útján juttatott el Terebesről legfőbb bizalmasához, Erzsébet királynéhoz, ezt bizonyítják. A terebesi politikai leveleket azonban nemsokára a királyné asszonyhoz menesztett dobrini jelentések váltják föl. Ott fõn a hideg Szamost övezõ gyulai havasok legmagasabb pontján, a leányvári hegyvonulat fölött õserdõ magányában épít vadászkastélyt Andrassy Gyula. Innét kelt levelei a fejedelmi asszony kedves kérdezősködésére küldött kór jelentések. A végzetes baj, mely kétségtelenül 1879 végén már mutatkozott, minden orvosi próbálkozás dacára makacsodik és a nyolcvanas évek végére mind kínzóbbá válik. De most, mintha a Grál hõsét lehívnák misztikus hegyérõl, a bajnok megjelenik: veszélyben a hadsereg. A magyar Fõrendház egyesült bizottságainak 1889 április 5-én tartott ülésén megjelenik Tisza Kálmán véderõtörvényének védelmezõje, páncélos lovagja, gróf Andrassy Gyula. Csak ülve tud beszélni már, hangja akadoz, szónoki elõadása hiányos, ám fölhangzik hattyúdala: a magyar közélet leghatalmasabb és legjõslatszerûbb megnyilatkozásainak egyike.

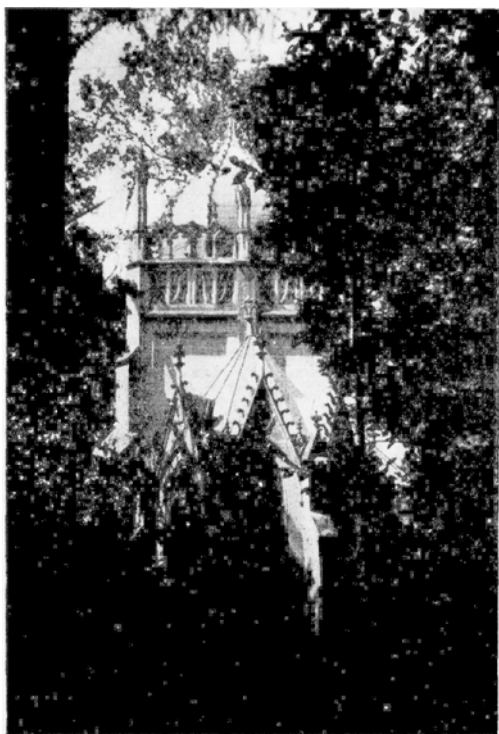
A beszéd hatása akkor elûszott a 14. szakasz, 25. szakasz, jobban szólva a Tisza-válság hullámaiban. Egyetlen ember, Gyulai Pál, a nagy kritikus ismerte föl e politikai kijelentések fontosságát s külön fûzetben kiadta. Ma, a Világháború után jövendõmondásnak hangzik. Így szól Andrassy: »Minden agyonéli magát, még a béke is. Ennek folytán tehát, minden nap rövidebb lesz az idõ, amely minket a háborútól elválaszt. (Rajta kívül nem gondolt erre akkor nálunk egyetlen teremtett lélek. Tisza Istvánon kívül.) A Monarchia védelme kétszeresen nehezebbé válik, mint geográfiai helyzeténél egyébként volna: mert adandó alkalommal a Monarchia egyszerre két arcvonalon volna megtámadható.« (Ezt meg is kellett érnünk.) Ezért õ kegyetlenül levonja a következtetést: »Az érdek-szféra,

melyet meg kell védelmezni, oly nagy, hogy messze túlhaladja még egy Magyarországnál nagyobb állam erejét is. *Ezt megvédeni a mai viszonyok közt, csakis egy politikai és katonai nagyhatalom képes.* Ezt nem teheti magában sem Ausztiia, sem Mag3'arország, külön, hanem csak a kettő együtt. Ez képezi európai misszióját a kettős Monarchiának, enélkül sem az osztrák, sem a magyar résznek elismert létjoga alig volna. Én nem azért szólaltam ma fel, mintha tartottam volna attól, hogy a magyar törvényhozás akár ma, akár máskor komolyan napirendre tűzné az önálló magyar hadsereg eszméjét. E tekintetben teljesen bízom a magyar nemzet józan eszében és ezenkívül magának az eszmének képtelenségében.« Ezért pontról-pontra kifejti, hogy a közös fejedelem alatt lévő két önálló hadsereg lehetetlenné tenné a Monarchia védelmét háború esetén s ezért az együttes hadsereg fönntartása és fejlesztése van a magyar faj igaz érdekében. Mielőtt bevégezné, prófétai szava mégegyszer felzúg: »Előrelátható, hogy előbb vagy utóbb, de okvetlenül, mielőtt a mostani óriási seregek száma leszállítható volna, a nemzetek sorsa fölött, részben legalább, az ágyúk fognak dönteni.«

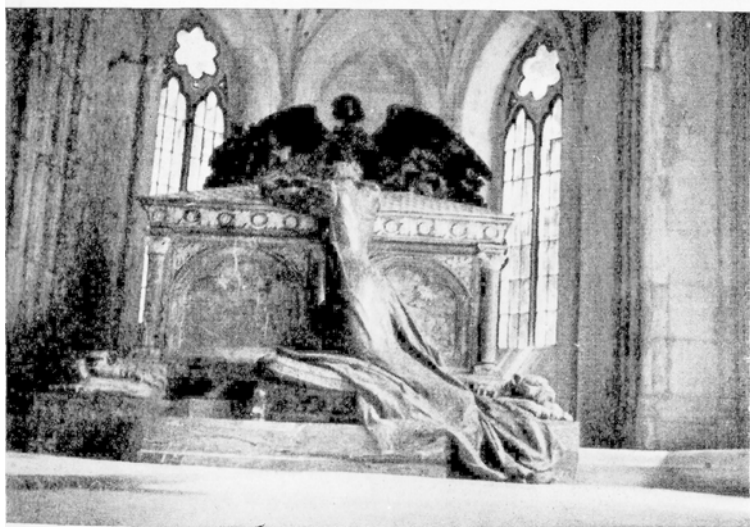
Okról-okra, szórul-szóra mondja el utolsó szavával gróf Andrassy Gyula a közös hadseregről Tisza Kálmán véderőjavaslatának egyedülálló védelmében ugyanazt, amit 1871-ben Tisza Kálmánnal az ellenzéki vezérrel szemben mint akkori miniszterelnök élesen harsogott azon a címen, »hogy feketének látnám a jövőt, ha beteljesülne, ami némileg javasoltatott, tudniillik, ha két egymástól teljesen független hadsereg állíthatnák fel«. A halálig menő következetességnek ez a tüneménye már túl van a politikus lelki-ségén, ez egy művészlángész intuitiója.

Krasznahorka és Geszt mégegyszer, történetünkben utoljára találkoztak az ország védelmében.

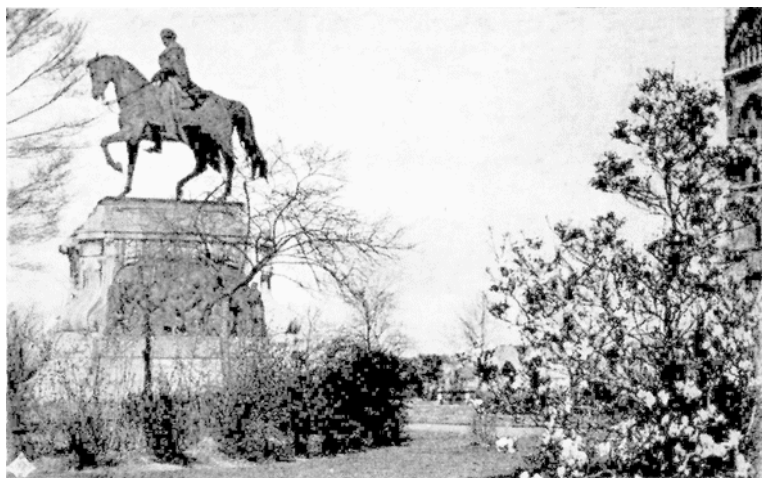
Tisza Kálmánon azonban már ez a támogatás sem segíthetett. Az 1887—92-iki magyar országgyűlés képviselőházi Naplójának VII—XVII. kötete nem más, mint egyetlen megrázó és hallatlanul szívós halálküzdelem gyorsírói fölvétele. A politikai és társadalmi ellenségeskedés minden oldalról megindul s mindegyre átlépi a megtámadottal szemben a becsületgázolás határait. Katonai kérdésről a véderő kiépítéséről van szó? Igen, de milyen légkörben! A katonai körök igazi hangulatát abból a levélből ismerjük

A tőketerebesi stívbolt.

Id. Andrássy Gyula sírja.

Id. Andrássy Gyula szobra Budapesten az Országház előtt

Tisza Kálmán szobra Berettyóújfalu.

meg, amelyet Albrecht főherceg, a hadsereg legfőbb tekintélye, 1886 június 5-én intézett Rudolf trónörököshez és amelyben Tisza Kálmánt avval vádolja, hogy »ő is a perszonalunióriak és~az összmonarchia teljes felbontásának volt bevallott híve. (Közzétette báró *Mitis* Oszkár »*Das Leben des Kronfrinzen Rudolf*« című könyvében, 1928.) Az ös-ellenzék, a függetlenségi párt már a népfölkelés szervezéséről szóló törvénytervezetet is megtagadta s dübörgő tapsok közt üdvözölte tüzes szavú vezérszónokának a világhelyzetről szóló következő csudálatos meglátását: »Az alkotmányosság győzelméhez szükséges, hogy a jelen törvényjavaslat el ne fogadtassék, hanem megérdemelt sorsában részesítettén, elvetessék. Az alkotmányosság eszméje megerősít benne, legyőzhetetlenné tesz kifelé; mert benn megeremti a szolidaritást, künn szövetségeseket hódít részünkre. Akkor nyugodtan hajthatjuk le fejünket, mert halálos ellenségünk észak zsarnoka/rettegve gondolna arra, hogy nemcsak szuronyainkkal kellene megharcolnia, hanem eszméinkkel, az alkotmányos szabadsággal is, mert lobogóinkat körülserelgenék az^v oroszok milliói is.« (Ugrón Gábor.) A népfölkelési javaslat körösztlüvitele óta azonban a helyzet megromlott és kiélesedett, mert most már nemcsak a függetlenségi párt, hanem a hatvanhetes alapon álló ellenzék is közjogi szempontból nézi a véderő ügyét. És amint a nemzeti sérelmek kérdései túlnőnek a harcckésztség kérdésein, épúgy szárnyalja túl a Tisza Kálmán-kérdés az összes magyar politikát. Az egész láthatáron csak az ő meghajolt alakjának kérdőjele látszik.

Már 1889 januárjában megindul Tisza Kálmán ellen a Képviselőházban a »Hoch«-ozás. Február második felétől kezdve minden szólásra jelentkezését »hosszantartó nagy zaj« fogadja, viszont, ha a folyosóra megy ezt »gyávaságnak« kiáltják. Az utca mozgósítva van s katonai kordonnal kell elzárni a Képviselőházat. Maga az ellenzék vezére beszédében kiadja a jelszót »el Tiszával!« A véderőjavaslat három hónapot vesz igénybe, de mikor utána nyáron az egyik, őszön a másik évi költségvetést tárgyalják: ezeknek a budgetvitáknak nincs egyetlen más motívumuk — mint Tisza Kálmán megbuktatása. Ellenzéki múltjának minden rozsdás szögét éléhurcolják, hogy bennük meghengergessék. Az utca gúnyverseket énekel, a Házban pedig riadóhatást ér el az a szónok, ki ilyen költői csattanóval végzi lendü-

letét: »Nem úgy Tisza, az égre, nem, az áruló Te vagy«. Egy neves történetírónk tartja így szónoklatát: »Ki nyargal örülten Sándor-utcán? Fiával menekül Tisza Kálmán. Fölharsan az Abcug, óh ez neki fáj! Előtte, utána, bőszipolicáj.« A fölkevert kavargás végre a kiszemelt áldozat becsületéhez ér s mikor a véderőjavaslat már régen tető alatt van, a roham nagyobb erővel újul ki. Tetőpontját akkor éri el, mikor ugyanaz a képviselő, ki 1878-ban II. Kákai-Aranyos név alatt Andrassy Gyulát és Tisza Kálmánt egyszerre támadta gúnyos iratával, a paroxizmusig jut s az 1890 február 25-i ülésen ezt kiáltja: »A miniszterelnök urat az a jégkéreg, amellyel mindent megfagyasztott, már nem védi, nem védi többé semmiféle nagyhatalmi bástya, semmiféle acélpáncél, vért, csak egy vékonyhártya: arcának bőre.« Ki megélte, emlékszik arra az ideglázrohamra, amely előbb Budapestet, majd az országot átfutotta a Tisza Kálmán miniszterelnök védtelenné nyilvánítása címén.

Tisza Kossuth Lajos állampolgárságának ügyét, melyet a honossági törvény akkora lejáró határideje dobott föl, használta föl arra, hogy beadja lemondását. Midőn a Képviselőház váravárt ülésén, mely majdnem a szabadság idusára esett, zsúfolt karzatok előtt bejelentette, hogy távozik, utolsó szavával nem politikai, hanem pártnyilatkozattal búcsúzott, ezt mondva: »Midőn ezelőtt körülbelül tizenöt évvel a miniszteri széket elfoglaltam, a szélső baloldalnak egy-két tagja mindjárt kijelentette, hogy ő az új kormányban nem bízik. Azt feleltem akkor a bizalmatlanság nyilvánítására, azt felelem most, az elmenetelem fölötti öröm kifejezésére, hogy ezt személyemre és egyéni megítélésemre nézve örvendetes tudomásul veszem.« — E búcsúszóából bizonyára hiányzik a nagy stílus. Lemondása után az ellenzék még egy évtizedig üldözte Tisza Kálmán árnyékát a politikában, holott ő a hatalom gyakorlásában személyiségét kiélte teljesen: minden erejét odaadta az országépítésnek. Mikor a Széll-választások idején szeretett Biharországának székvárosa hálátlanul kibuktatta a képviselőségéből, a kis abrudbányai kerület mandátumát juttatták neki s a folyosókon való csöndes nézelődéssel kedves, mindent megértő pislogással elégedett meg halálíg, mely 72 éves korában, 1902 március 23-án szólította el a magyar arénából.

Tisza Kálmán miniszterelnökségéről való lemondása előtt még egy törvényjavaslatot nyújtott be a magyar ország-

gyűlésnek a Képviselőház 1890. évi február 19-én tartott ülésén. Ez a javaslat gróf Andrássy Gyula nagy emlékének törvénybeiktatásáról szólt. Könyvünk másik hőse február 17-én szenvedett ki Voloscában, külügyminisztersége óta húzódo súlyos bajában.

Krasznahorka és Geszt két nagy leszármazottja együtt távozott. Tehetségük egymást támasztotta. Együttes munkájuk tette erőssé az országot.

Ezernyolcszázkilencven nevezetes tavaszán rajtuk kívül más is távozott helyéről: mindkettőjüknél nagyobb, de mindkettőjük európai sorsának részese. Március 20-án II. Vilmos császár elbocsátotta Bismarck herceget. A vaskancellár, minden idők egyik legnagyobb politikai lángelméje és teremtő gényusa, hátrahagyott »Gedanken und Erinnerungen« című emlékirataiban ettől a határidőtől számítja a német politikának szerencsétlenségbe való fordulását. Ma alig van német történetíró, ki ugyanezt ne tenné. A germán közvéleményt annyira áthatja ez, hogy az Elbocsátást (die Entlassung) még drámában is feldolgozták. Aki történetkutatással foglalkozik, nem tud véletlenekben, még kevésbé történeti események esetleges összetalálkozásában hinni. Ezernyolcszázkilencven tavaszán nagy és láthatatlan földrepedés hasította végtől-végig át az európai szárazföld kérgét. A Végzet megindult rettentő lépteivel, a bajjós idők felé.

A Két Szerencsés, gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán betöltötte elhivatását és távozott.

FÜGGELÉK AZ I. RÉSZHEZ.

A gróf Andrássy Gyula keleti politikájára nézve legfontosabb 1878. augusztus 24-i koronatanács jegyzőkönyvének szövege, a bécsi házi, udvari és állami titkos levéltárból.

K. Z.

R. M. E.

213.

Az 1878. Augusztus 24-én Bécsben öfelsége legmagasabb elnöklete alatt tartott közös minisztertanácsnak jegyzőkönyve. Jelen vannak:

gróf Andrássy cs. és kir. közös külügyminiszter
Auersperg herceg cs. és kir. osztrák miniszterelnök
Tisza m. kir. miniszterelnök
gróf Bylandt altábornagy cs. és kir. közös hadügyminiszter
báró Hofmann cs. és kir. közös pénzügyminiszter.

Jegyzőkönyvvezető: Teschenberg rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter.

Tárgya:

A magas portával Bosznia, Hercegovina megszállásának részleteire vonatkozólag megkötendő egyezmény.

A boszniai mohamedán menekültek ügyének letárgyalása után *ő Felsége* áttér a koronatanács tulajdonképpeni tárgyára. Kívánja, hogy megbeszéltesék az általános politikai helyzet abból a célból, hogy a kormányok között a kívánatos összhang biztosíttassák, különösen pedig elkerültesék minden ellentét a birodalom két felének hangulata és felfogása között. Az osztrák tartományokban a hazafias érzelmeknek rendkívül örvedetes fellendülése észlelhető. Itt azonban bizonyos tekintetben mértéket kell tartani, nehogy ez a hangulat valami politikai chauvinizmussá fajuljon el. Viszont Magyarországon erélyesen szembe kell szállni a közvélemény bizonyos irányával s a sajátóbeli agitációknak határt kell szabni. Itt

elsősorban szembetűnő az a különbség, amellyel a katonai ügyek a birodalom két felének sajtójában kezeltetnek. Jelenleg ugyan meg lehetőségen veszélytelen, hogy a magyar lapok katonai készülődésekről írnak, sőt talán hasznos is, ha Hadzsi Lója és követői ily széleskörű intézkedésekről értesülnek. De itt elvi kérdéssről van szó, s arról, hogy ez aggasztó példaadás a jövőre. Itt (Bécsben) az ily közléseket nem tűrik s azokat a hírlapokat, melyek ilyeneket hoznak, kérlelhetetlenül elkobozzák. De Magyarországon a hatóságok a legrészletesebb katonai közlések ellen sem lépnek fel.

Tisza kijelenti, hogy neki nem áll törvényes eszköz rendelkezésére ezen visszaélések megszüntetésére, csak kivételes törvénnyel lehetne ezen segíteni, az pedig a jelenlegi viszonyok között nehezen volna lehetséges. Egyébként be lehet bizonyítani, hogy a kérdéses hírek Bécsből érkeznek a magyar lapokhoz.

Ő *Felsége* éppen azt a különbséget emeli ki, hogy ilyenkor itt Bécsben elkobozzák az illető hírlapot, Magyarországon azonban nem. Már magában a közlés ténye botrányos dolog, s ha a jelenlegi pillanatban nem is veszélyes, komoly esetben komoly rendszabályokat kell életbeléptetni.

báró Hofmann szerint a magyar lapok korlátlan közléseinek az a következménye, hogy Bécsben szaporodnak az előfizetők.

gróf Andrassy úgy véli, hogy talán a kormány szólítsa fel a lapokat, hogy hazafias tekintetéből tanúsítsanak tartózkodó magatartást.

Tisza: Ily közbelépések máris történtek, de egyes kilengéseket nem tudtak megakadályozni. A mai pillanatban lehetetlenség oly törvényt alkotni, mely kizárólag katonai ügyekben állít fel korlátokat; még a kormánypárt is majdnem kivétel nélkül visszautasítaná azt.

gróf Andrassy mégis kívánatosnak tartja, hogy a kormány körleveleket küldjön a szerkesztőségeknek, ha már csak azért is, hogy a közvéleményt előkészítse egy jövőre törvényre.

gróf Andrassy ezután megragadja a szót, hogy Ő *Felsége* felhívásának megfelelően, általánosságban megvilágítsa a helyzetet. Csapatunk sikeres előnyomulása és Serajevo eleste óta a lakosság minden rétegében jóramenendő mozgalmat lehet megállapítani, sőt a hangulat részben már túl is megy ezen s abba az irányba tér, melyet Ő *Felsége* chauvinizmusnak nevezett. Amily örvendetesek ennek az irányzatnak következményei a jelenre, oly aggályosak lehetnek a jövő szempontjából. Most már az a jelszó hangzik, hogy: »Nem kell megállapodás a portával, mi győztünk, tehát vele szemben nem vállalunk kötelezettségeket.* Valóban, ez a jelenség megköveteli, hogy a kormánytényezők közt fenntartassék a teljes egység s igyekezzünk az összhangot felfogásaik tekintetében helyreállítani. Mindenekelőtt szükséges az, hogy világos felismeréssel válasszunk a követendő utak között. Az egyik út, melyet a kormány eddig követett, a Berlii Szerződés megállapításainak talaján áll s nem engedí meg, hogy ezen a Szerződésen túlmenjünk, vagy azon alul maradjunk. A második irányzat abból indul ki, hogy akiontott vér által szerzett foglalás jogára hivatkozik, elveti a portával való megegyezést s Bosznia és Hercegovina tényleges annexióját követeli. A közvéleményt részben éppen ez az utóbbi álláspont ragadta maga-

val. Ez a bizonyos irány agitációt folytat ama tetszetős ürügy alatt, hogy hiszen diplomatáink nem értek el semmit, az álladalom katonai ereje ért el mindent a háború által vagy el fogja azt érni a jövőben. Ezáltal jobban, mint valaha előtérbe lép annak a szükségessége, hogy kérlelhetetlenül a szemébe nézzünk e két politikai irányzat következményeinek.

Nem elképzelhetetlen az a gondolat, hogy el kell térni az eddig követett útról s rá kell lépni az egyszerű annexió terére. Akkor ebből a kétféle irányban állanának elő következmények, ú. m. i. A belpolitika, 2. a külügyi politika terén.

Belpolitikánkra nézve szükségszerűleg a következő volna az annexió eredménye: Tegyük fel, hogy a birodalom mind a két fele elfogadná az annexió gondolatát. Mikor azután a hazafias felbuzdulásokat az elkerülhetetlen pénzkövetelések kissé lehűtötték, akkor előállanának avval, hogy nem akarják, hogy az új tartományok keleti feléhez (Magyarországhoz) csatoltassanak, vagy azt nem akarják, hogy a birodalom nyugati (osztrák) feléhez csatoltassék. De lehet, hogy mind a két állam saját magának követelné őket. Ebből azután egy új kiegyezési kérdés támadna. Ehhez közvetlenül csatlakoznék persze a kvóta kérdés felmerülése. Mert például hogyan állapíttassék meg a közösügyi Quota 30% 70% arányában, mielőtt nem történik megállapodás abban, hogy melyik fél kapja az új szerzeményt, s így melyiknek kell akkor megtérítenie az okkupációra kiadott költségeket? És mi történjék, ha a birodalom éppen az a fele kapná meg a megszállott tartományokat, amelyik nem a megszállás, hanem majd csak az annexió költségeit fizetné? Végül pedig éles ellentét támadna azon két politikai irányzat között, melyek egyikét röviden német-magyar irányznak, másikat szláv irányznak nevezhetjük; előállna ez az ellentét, ha nem is egy hét alatt, de bizonyosan rövid időn belül. A szláv irányzat Boszniában a mohamedán elemek felszívására törekszik, s ez a törekvés, mely már most is visszaüt a mohamedán elemek védelmére szánt modus vivendit, s melyet az ellenfél rövidlátó politikája is támogat, majd gen világosan érvényesülne a tartományok közigazgatási szervezétében s igazgatási tényeiben.

Áttérve most már a kérdésnek külügyi oldalára, a külügyminiszter szerint az első következménye annak, ha Ausztria-Magyarország az ő actiójában elhagyta a Berlieni Szerződésben számára teremtett alapot, az lenne, hogy egybehangozóan megállapítanak, hogy Ausztria-Magyarország ragadta meg a kezdeményezést és adott példát arra, hogy a Berlieni Szerződés ne úgy haj tassék végre, mint ahogy azt az európai hatalmak megállapították. Méltatlan dolog azt állítani, hogy ily eljáráshoz Ausztria-Magyarországnak jogot adott volna Törökország ellent állása, mert a portára, némely kétszínűsége s kertelése dacára sem lehet a hivatalos ellentállást bizonyítani: De még ha be is lehetne ezt bizonyítani, akkor sem lehetne megakadályozni azt, hogy akkor azután Oroszország is levonja annak következményeit, hogy mi elhagytuk a Berlieni Szerződés alapját. Ekkor azután mi magunk voltunk azok, kik Oroszországnak azt a kedvezőtlen helyzetét, melybe Berlinben került, reá nézve kedvezővé változtattuk át s a berlieni békét mi alakítottuk vissza megint sanstefanoi békévé.

Jusson csak eszünkbe, hogy mi történt Berlinben! Bizonytal nem volt könnyű részünkre oly megbízást kapni, melyet Anglia indítványozott, melyet azután Németország élénken támogatott, melynek Oroszország nem bírt ellentmondani, mely úgyszólván mint európai rendőri rendszabályozás nyerte meg Franciaország tetszését s melyet Olaszország eltűrt. Talán egyszerűbb lett volna, ha Németország által tétetjük meg az indítványt, de akkor könnyen ki lettünk volna téve olyatén félremagyarázásoknak, mintha mi az illető tartományokat úgyszólván ajándékol kaptuk volna e hatalmas szomszédunk kezéből. Oroszországnak ez sokkal jobban tetszett volna s ő maga árulta el, hogy semmisen hozta annyira zavarba, mint az, hogy Angliától indult ki a kezdeményezés. Ebből következik, hogy az európai megbízás a berlini kongresszusnak ránk nézve igen nagy értékű eredménye s ha ezt feladjuk, az nem jelentene mást, minthogy eljártsszuk Anglia rokonszenvét s rehabilitáljuk Oroszország posícióját. Oroszországot arra kötelezte a Berlini Szerződés, hogy Bulgáriát ki kell ürítenie s így ő egy nagy háború néhez erőfeszítései és súlyos áldozatai által semmit sem ért el. Mi ellenben abba a helyzeté jutottunk, hogy háború nélkül el tudtuk érni céljainkat. Ezt a helyzetet rontanák el alaposan. De van még egy lehetőség, melyet nem szabad szem elől tévesztenünk. Gondolnunk kell arra is, hogy esetleg a szultán nem enged s annak a következményeképpen a törökkel bonyolódunk háborúba. Ebben a küzdelemben mi kétségtelenül győznénk, ámde valószínűleg nem mi lennénk az egyedüli győztesek, mert az állana elő, amit a birodalom mindkét felének közvéleménye visszautasít, hogy a mi monarchiánk a török ellen párhuzamos actiót folytatna Oroszországgal, párhuzamos actiót minden előny nélkül, post factum és a Berlini Szerződés ellen.

gróf Andrassy külügyminiszter így folytatja: Mi történnék akkor, ha mi visszautasítanék a portával való megegyezés gondolatát? Törökország a Nagyhatalmakhoz fordulna s azt mondaná, hogy Ausztria-Magyarország elhagyta a Berlini Szerződés talaját és áttért az annexióra (»zur Annexion geschritten sei«). Szükségszerűképpen tehát most Ausztria-Magyarországgal szemben is alkalmazni kell majd azokat az elveket, melyeket a Berlini Szerződés a területi átengedések tekintetében föllállított. Ennek a következményei lennének: 1. Mi kényszerülve lennénk átvenni a török államadósság egy részét. 2. Miután Boszniában s földbirtok nagy része állambirtok, ezekre nézve a porta tulajdonjogát fenn kellett tartani, a Berlini Szerződés ezt Bulgáriára nézve is kikötötte s Cyprusra nézve Anglia eilsmerte. 3. Ugyanezt az alapelvet kellene érvényesíteni az igen nagy terjedelmű egyházi Vakuf-birtokokat illetőleg. Így azután végül a bosnyák csontot megkapnánk — hús nélkül.

Ezek az okok nem az egyedüliek, de már magukban is elegendők arra, hogy Bosznia-Hercegovina annexiójának gondolatát ki-zárják.

Ellenben a megszállás s az általunk való igazgatás teljesen kielégíti minden lényeges célunkat. Ez megadja nekünk a lehetőséget arra, hogy Szerbiát és Montenegrot kény szerítsük a Berlini Szerződésből folyó kötelezettségeik végrehajtására; Ausztria-Magyar-

országnak megadja hatalmi állása föltételeit s megerősíti tekintélyét, lehetővé teszi gazdasági érdekeinek megvédését, valamint kereskedelmi szerződések megkötését.

Végül pedig — tette hozzá *gróf Andrassy* visszatérván a belső kérdésekre — az egyszerű megszállás (occupatio) mellett nincsenek közjogi nehézségek. Annexió esetén maga a quota-kérdés legyőzhetetlen akadályt alkot; a megszállás ellenben nem érinti a quota-kérdést. Nem merülnek fel kétségek a törvényhozó testületek hatásköre tekintetében sem, mert a megszállás vitathatatlanul közösügy, mindenütt az volna. Illetékes törvényhozó testülete tehát a delegatio.

gróf Andrassy ezután visszapillantást vet azokra a közhangulatokra, melyek a Berliini Szerződés megkötése után keletkeztek. Az angol megbízottakat visszatértükcor diadallal fogadták otthon, Ausztria-Magyarország képviselőit macska-zene-féle várta hazájukban. De ennek is megvan a maga igen jó oldala, t. i. másként, Ausztria-Magyarországnak kellene az egész ódiúmat viselnie annak, hogy Oroszország igénylései meghiúsítottak.

Oroszországban azt mondják s joggal, hogy Anglia messze van, nem tud ártani, Ausztria-Magyarország ellenben legközelebbi szomszédunk. Ennek dacára már az egész európai közvélemény egybehangzóan abban a föltevésben van, hogy Nagybritannia viselkedése volt a döntő. És ugyan mit tett Anglia? Nagy költséggel mintegy 7000 embert kivont Indiából s azokat Cyprusban partra szállította, akkorka haderőt, amellyel mi nem merészkedtünk volna Metkovichtől Foinitráig megindulni. A tüntetés sikerült s az angol politikát sikerre vitte az európai konstellatio s a mi támogatásunk. De nem Anglia a szlávság hivatott ellenfele; ebben a tekintetben érdektelen, sehol sincsenek szláv alattvalói. Ezért Oroszország közvéleménye akármelyik pillanatban fölismerheti igaz ellenfelét s ekkor egész gyűlölete Ausztria-Magyarország ellen fordulhat. Szólónak az volt a határozott meggyőződése s azt meg is mondta, hogy Anglia egyáltalán nem akart háborúba lépni. Ha nem tette ezt azokban a pillanatokban, mikor legnagyobb volt a válság, amikor is mi már egy kölcsön garantálása iránti megállapodás kérdését is fölvetettük a brit kormánnyal szemben, akkor most meg kevésbbé fogja erre elszánni magát, midőn érdekeit már megvédelmezte és Lord Beaconsfield learatta babérjait.

Pedig Anglia oly kötelezettségeket vett magára, minőket Ausztria-Magyarország nem vállalt, mert mikor belátta, hogy Cyprusra nem kaphat európai megbízatást, a Törökországgal való közvetlen megegyezés útját választotta. Anglia ekként kényszerülve volt arra, hogy Cyprus szigetért Törökországnak védelmi szövetséget nyújtson, holott Ausztria-Magyarországnak ilyen kötelezettségei nincsenek. Egyetlen osztrák-magyar miniszter sem vett magára oly felelősséget, melynek értelmében a török állam rozoga épületét támassza s a monarchia vérét és vagyonát egy esetleges küzdelemben ezért latba vesse. Ausztria-Magyarország a Berliini Szerződés 25-ik szakaszát minden föltételtől függetlenül vitte köröszűl, míg Anglia Cyprusra vonatkozó igényét csak ama védelmi szerződéssel terheltén érvényesíthette. Ennek dacára — szerencsére — a közelismerés az angol politika eredményeit méltányolja. Az osztrák-

magyar politika megelégedhetik avval a ténnyel, hogy Oroszországot arra kényszerítette, hogy kilenc hónap alatt ürítse ki Bulgáriát, hogy a Keleten Oroszország nimbusza összetört, s mindezt elértük háború nélkül és kötelezettségek vállalása nélkül.

gróf Andrássy ezután felolvassa a Cyprus átengedésére vonatkozó szöveget, mely a portával szemben bár igen tetemes engedményeket tartalmaz, a szultán által mégis csak külön záradékkal fogadtatott el. Felolvassa azután a portával Ausztria-Magyarország által a megszállás részleteire vonatkozólag a bécsi külügyminisztérium javaslata szerint kötendő megállapodás tervezetét, *gróf Andrássy* egyenként magyarázza a megállapodás egyes szakaszait. Azon intézkedést illetőleg, mely a szultánért tartandó imákról szól, megjegyzi, hogy a Berliini Szerződés az egész vonalon a teljes felekezeti szabadságot érvényesíti, az ima kérdésének pedig az állami szuverenitás kérdéséhez semmi köze sincsen, azért, mert a szultán egyúttal kalifája a hívő mohamedánoknak s így az érte tartandó imáknak nincs más jelentősége, mint mikor a katolikusok a pápáért imádkoznak. *Andrássy* ezután annak a kérdésnek szabályozását fejtegeti, mely előállana, ha esetleg Bosznia-Hercegovina saját jövedelmei fölösleget adnának a rájuk fordított igazgatási költségek fedezése után.

Ő Felsége az idevonatkozó fejtegetéseket avval egészíti ki, hogy a szultánnal megkötendő megállapodásnak idevonatkozó rendelkezése csak annyiban bír jelentőséggel, hogy az ezen tartományokban esetleg mutatkozó pénzügyi felesleget csak a tartományokban lehet elkölteni s nem lehet Bécsbe vagy Budapestre elszállítani, de egyébként felhasználásuk iránt teljesen szabad a kezünk s így például azokat az ott tartott csapatok ellátására felhasználhatjuk.

gróf Andrássy ezután a novibazári sandzsáokban tartandó vegyes osztrák-magyar és török helyőrségek kérdésére tér át. Szerinte itt nincs semmi nehézség. Miután itt annak a feladatnak a megoldásáról van szó, hogy Montenegro és Szerbia egymástól szét választassanak, ennél fogva a portának érdeke az, hogy a mi csapataink ott bent legyenek abban az enklávéban. Egyébként azon elvnel fogva, hogy aki elajándékozta az egeret, az nem pereskedhetik az eger farka miatt, nem lehet megakadályozni azt, hogy az enklávé maga Bosznia és Hercegovina végleges sorsában szintén osztozzék.

Ő az indítványoknak ezt az egész összességét (komplexumát) avval a megjegyzéssel terjesztette a porta elé, hogyha azokat a porta azonnal nem fogadja el, *ő* a maga részéről nem vállal felelősséget ezentúl, hogy ezek a propositiók később is fenntarthatók lesznek-e. Ily értelmű utasítást adott a konstantinápolyi cs. és. kir. nagykövetnek. Ausztria-Magyarországnak tehát még szabad a keze. Azonban a kérdés az, hogy szóban levő engedményeinket nem helyes-e éppen most Serajevo bevétele után megadni, ami megfelelne annak az elvnek, hogy rossz után következik a jó. Megütöközést legfőlebb az V. szakasz (zászlókérdés) és esetleg még a VI. szakasz (tisztviselőkérdés) kelthetnek, mely utóbbi talán némely olyféle illúzió tekintetében, mintha most már oda rögtön frakkos kultúrát akarnánk importálni, kelletlen kiábrándulásra vezet majd.

Ő Felsége azt a reményét fejezi ki, hogy olcsóbb közigazgatást

teremthetünk, mint a töröknek volt, mert ha ők a hivatalnokokat tényleg fizették volna, az sokkal többre rúgott volna. Ezért a 6. pont nem esik latba.

gróf Andrássy: Marad tehát a zászlókérdés. A külügyminisztériumból érkezett jelentések arra utalnak, hogy a bosnyák lakosság arra hivatkozik, miszerint a porta azt ígérte nekik, hogy az osztrák-magyar csapatok barátok gyanánt jönnek be, holott, ha a szultán zászlóját bevonják, akkor nyilvánosan bizonyítják azt, hogy ellenségként vonultak be. A Berliini Szerződés alapján, amelyben a tartományokat illetőleg a szultán szuverén jogai meghagyatnak, nehéz elvitatni a saját zászlójához való jogát. Ehhez járul az, hogy a szultán zászlójának megtagadása agitációs eszközül használnának fel ellenünk, a megengedés esetére ez az agitatio elmarad. Ami a török zászlónak a minareteken az eddigi szokás szerint való kítüzését illeti, ez lényegében csak vallási jelzés, mint a harangkongatás. Szólvó egyébként bevallja, hogy ebben a kérdésben nem határozta el magát véglegesen.

Ő Felseje kiemeli, hogy ajánlatosnak látszik, hogy figyelemmel legyünk lakosságunk és hadseregünk érzelmeire.

gróf Andrássy készségesen elismeri, hogy nehéz lesz lakosságunk és a hadsereg jogosult érzelmeit a szóbanforgó intézkedéssel kibékíteni. A közvélemény határozottan a török zászló meghagyása ellen van. De másfelől a porta maga húzódik eddigi indítványaink elfogadásától s *gróf Zichy* nagykövetünk azt sűrűnnyzi, hogy már három napja tárgyalja a minisztertanács a megállapodástervezetet. Talán evvel a módózzattal lehetne segíteni a dolgon, hogy a portának kijelentenénk, hogy elállunk attól, hogy a zászlókérdés ezekbe a pontokba fölvétessék s majd később, ha az izgalom elült és a zászlók kítüzése aktuális, tárgyalunk arról, hogy megjelöltesse azok a középületek, melyeken a (török) zászló kítűzhető. A portának azonban még továbbmenő követelményei is vannak. Azt kívánja, hogy a megegyezésben állapíttassák meg az occupatio ideiglenes jellege. Ezt vissza kell utasítani. De meg kell gondolni, hogy a zászlókérdésben elfoglalandó állásponttal élére állítsuk-e a helyzetet s esetleg olyan összeütközést idézzünk föl, mellyel bár katonailag megbirkózhatunk, de amely politikailag a legveszedelmesebb következményeket vonhatja maga után. Komolyan megfontolandó tehát, hogy a portának a zászlójára vonatkozó követelését teljesen visszautasítsuk-e vagy pedig kísérsük meg annak kiegyenlítését, talán a fentebb említett módózzat értelmében.

Auersperg herceg kifejti, hogy ő a legnagyobb mértékben megérti azt, hogy a külügyminiszter az európai hatalmak által adott megbízatással élni akar s ezt a célt a törökkel való megállapodás megkötésével szándékozik elérni. Néhány nap óta a sajtó a zászlókérdésben teendő engedményeknek ellene fordult. De a sajtó hangulata mellékes dolog, mert most ugyan hazafias, de ebben csak kényszeredve követi a népesség hazafiasságát. ő nem tagadhatja, hogy bármennyire érti is a külügyminiszternek abbéli készségét, hogy Törökországgal be akarja fejezni a megállapodást, mégis két kérdés tölul fel előtte, a Mikor? és a Miként? Az első kérdés tekintetében talán egy bizonyos ideig várni lehetne a megállapodással, míg elül az az izgalom, mely jelenleg éppen a leghazafiasabb és legosztrákabb

köröket áthatja. Elsősorban így érez a hadsereg, de mindazok is, kik az általános védkötelezettség ezernyi szálánál fogva a hadsereggel összefüggnek.

Hamar a »Mikor?« kérdése kívánatosná teszi az elhalasztást, akkor a »Miként?« kérdése meg egyáltalán a zászlóügyre irányítja a közfigyelmet. Ez a külön pont nemcsak a sajtót, amelyet nem kell túlbecsülni, hanem magát az osztrák közvéleményt ragadta magával, óva kell kérdeznie, hogy vajjon nem lenne-e jobb ezt a pontot egészen kihagyni a megállapodásokból, minthogy a népesség ezreit és éppen a legjobb elemek érzelmeit kínosan megsértené. Nem lehet ezt Cyprussal összehasonlítani: Anglia békés eszközökkel vitte körösztül a megszállást, mi pedig vérünket áldoztuk érte. Az a hangulat, amelyre a külügyminiszter utalt, éppen abból keletkezett, hogy mindenki azt mondta magának, hogy a kongresszusról minden hatalom békét vitt haza.

Nálunk Sadova óta most először lengi át Radetzky szelleme újra a hadsereg sorait. Ezt kell figyelembe venni. Nincs kizárva az a veszély, hogyha török zászlót ott húznak föl, hol osztrák-magyar csapatok vannak, azt inzultálni fogják, ő megérti a külügyminiszter álláspontját, de a zászlókérdés a legfontosabb, mert hisz evvel a rendelkezéssel végét vetnénk egy oly mozgalomnak, mely minden várakozást meghaladva, fejlődött ki hazafias irányban Ausztriában.

Ő *Felsége* kijelenti, hogy az új véderőtörvény eredménye éppen, az, hogy oly eleven kapcsolatot teremtett a nép és hadsereg között, hogy most igazán felfegyverezett népről beszélhetünk. Igen jellemző hogy a Hess-ezred úgy rukkolt ki, hogy egyetlen ember sem hiányzott.

gróf Andrassy nem akar elvileg a halogatás ellen nyilatkozni. Neki személyesen az ügy nem sietős. De mi történjék akkor, ha a porta a zászlóügy miatt visszautasítja a megállapodást? A porta ama földnyelven (novibazári szandzsák) komoly nehézségeket teremthet s az sincs kizárva, hogy Oroszországgal társul. Ennek súlyosabb következményei lehetnek, mint annak, ha esetleg nem leszünk tekintettel a közvéleményre. A kérdés itt az, hogy akkor is a közvéleménnyel kell-e menni, mikor abból komoly természetű bonyodalmak támadhatnak? Kimondjuk az annexiót? Az annexió kimondása minden kivított előnyünket illuzóriussá tenné s minden sikerünket kérdésessé változtatná. A (szultán) szuverén jogai általunk elismertettek, a zászlókérdés, mely ennek az elismerésnek a következménye, evvel szemben oly fontos lenne? És a hazafias felbuzdulás kitart-e majd akkor is, ha egyszer a fizetés kérdésén lesz a sor? Ausztriának kitűnő és hazafias népe van, de ezt a dicséretet azután nem lehet mindegyik képviselőjéről és pártvezéréről elmondani. Ebben a pillanatban ugyan a közvélemény felszabadította magát a pártvezérek alól, de meg kell várni, hogy ez így is marad-e, különösen abban az esetben, ha Ausztria-Magyarország Oroszországgal párhuzamos akcióban mutatkoznak be. A közvélemény ugyanily megfordulása bizonyosra várható abban az esetben is, ha a megállapodás meg nem kötésének az lenne a következménye, hogy az elfoglalt tartományokban guerilla-háború kezdődik. Végül is pedig Oroszországtól el kell venni minden ürügyet, mellyel Bulgáriából való kivonulását elhalaszthatja.

Tisza csak egészen konkrétan akar a fejtegetések tárgyához hozzászólni. A maga részéről sem okot, sem lehetőséget nem lát arra nézve, hogy eltérjünk a Berlieni Szerződés alapelveitől, még pedig ugyanazon okokból, melyeket Andrassy gróf előadott. De ha el is tekintenek az ő személyétől, Magyarországon egy ilyen politika egyáltalán lehetetlenség. Az ő nézete szerint ragaszkodni kell a berlieni kongresszus határozataihoz és a portával meg kell kötni, oly gyorsan, amint csak lehetséges, a megállapodást. Ami a zászlókérdést illeti, az erre vonatkozó engedmény logikai következménye annak, hogy elismertük a szultán szuverén jogait s ez a magyar közvéleménynek is megfelel. Mindenesetre a magyar kormányzópárt két ségtelen többsége sem tartaná indokoltnak, ha e miatt buknék meg a megállapodás létrejötte a portával. Azt sem helyeselné ebből a szempontból, ha kiegészítő megoldás gyanánt a gróf Andrassy által előhozott az a módozat választatnék, mely kitolná ennek a kérdésnek végleges elintézését, már azért sem, mert ez a halasztás megint újabb megegyezést tenne a portával szükségessé, ő azt ajánlja, hogy gyorsan jöjjünk tisztába Törökországgal.

Auersperg herceg utal a népesség hangulatára. Most csakugyan olyan a lelkesedés, mely a chauvinizmussal határos, de ha Törökországgal nem jön létre a megállapodás s azután guerilla-háború támad, ha a mobilizáció ideje nagyobb dimenziókat ölt, akkor egyszerre be fog állni a közvéleményben a fordulat. Mindenesetre tekintetbe kell venni Magyarország közvéleményét is. A győzelmek háborúnak mindig nincsen vége s ezért a törökkel való megállapodás szükséges. Ezért nézeteit abban foglalja össze, hogy a megegyezést minél hamarabb meg kell kötni s a zászlóügyben keresni kell oly formát, mely a népesség s a hadsereg érzelmeinek is megfelel, azonban ezáltal sem a megegyezést veszélyeztetni, sem annak létrejöttét kihúzni nem lehet.

gróf Andrassy még egyszer utal arra a döntő pontra, hogy részünkről semmi olyannak nem szabad történni, ami Oroszországnak megadná a lehetőséget arra, hogy Bulgáriában bentmaradhasson. Az az érvelés, hogy Ausztria-Magyarország a bosnyák tartományokat anektálhatja, mert legyőzte a portát, nemcsak méltatlan, hanem utálatosnak nevezhető, mert annyit mond, hogy Törökországot olyan helyzetbe hoztuk, melyben nem védelmezheti földjét s ugyanakkor a védtelenség következményét reátukmáljuk. Csak az általa fentebb ismertetett alternatívája a politikai irányzatoknak felel meg a tényleges helyzetnek. Mi a Berlieni Szerződés alapjára helyezkedünk és nyíltan kimondhatjuk, hogy mi igenis megszálljuk és igazgatjuk azokat a tartományokat. Ha azután azt kérdezik tőlünk, hogy mikor szűnik meg ez a megszállás, akkor igen egyszerű erre a válaszuk: akkor, ha céljait elérte. Ezek a célok nem a Felső- és alsó-oroszországi szomszédok vagy ilyenmű vágyakozásaiból fakadnak. Hanem igenis abból állanak, hogy Dalmácia és Horvátország a Bosznia-Hercegovina felől fenyegető veszélyek ellen biztosítsanak s hogy e tartományokban a reformok körösztülvitessnek. Nekünk arra volt szükségünk, hogy európai megbízatást kapjunk, de nincs az záros határidőhöz kötve. A megszállás vége akkor következik be, mikor elérte célját. Ha majd *mi* kijelentjük azt, hogy Dalmácia és Hercegovina biztosítva vannak,

hogy a boszniai és hercegovinai lakosság sorsának javítása érdekében szükséges reformok körösztülvitettek, ha minden gazdasági következménye ennek a viszonynak a kereskedelmi szerződések stb. tekintetében levonatott, ha mi ezt mind megcselekedtük s a porta tud nekünk oly biztosítékokat nyújtani, hogy visszavételük után nem fogja megint lerontani e tartományok állapotát, akkor, vagyis sohanapján lehet a megszállás befejezéséről beszélni. Ez nyílt, világos, becsületes s a nemzetközi jog alapján álló politika. Ezt az álláspontunkat ismeri az egész világ s maga a porta is s most csak arról van szó, hogy ez az álláspont külsőleg milyen alakban nyilvánuljon meg.

Ő Felsege szintén megállapítja, hogy ezek a célok az európai Hatalmak előtt ismeretesek s maga a porta sem ringatja magát csalódásban a megszállott tartományok végleges sorsát illetően.

Auersperg herceg meg van győződve arról, hogy a szultán Boszniát és Hercegovinát soha többé visszakapni nem fogja. Éppen ezért veti fel a kérdést, hogy nem azoknak az érzelmeit kellene-e kímélni, kik a török zászlót nem akarják megtúrni ezekben az országokban. A maga részéről kötelességet teljesít, mikor rámutat erre a hangulatra: a hadügyminiszter a hadsereg szempontjából valószínűleg hasonló véleményt adhat.

gróf Andrassy világos döntést kíván arra nézve, hogy odáig juttassuk-e a dolgot s viseljük-e azért a felelősséget, hogy az egész kérdés a zászlóügyön elbukik? Serajevo bevétele előtt nehezebb lett volna ilyen engedménybe belemennünk mint mostan. Azért engedjük meg ott a török zászlót, hogy evvel kizárjunk egy politikai izgatási eszközt. Számára ez a kérdés: hogy vájjon ő, ha a tárgyalásokból arra a meggyőződésre jut, hogy ebben a kérdésben Törökország nem tudja magát engedékenységre elhatározni, tehet-e engedményt?

Bylandt gróf kijelenti, hogy elvileg egyetért az előterjesztett pontozatokkal, mert azok a Berliini Szerződés alapján állnak s egészen célszerűek. De az mégis aggályos, hogy a zászlókérdésben megbántassanak a hadsereg érzelmei. A hadsereg továbbra is engedelmeskedni fog, meg fogja tenni, amit neki parancsolnak, de az erkölcsi hatás súlyos lesz. Nehezen fog az menni, hogy olyan épültre, melyben cs. kir. csapatok vannak s melyeken a császári zászló leng, a török zászlót is kitűzzék. Ennélfogva a török zászlót ki kell zárni onnét, hol osztrák helyőrség van; más az, hol tisztán vallási symbolumul használják azt. A novibazári szandzsákban is, oly helyeken, hol vegyes helyőrségek állomásoznak s például valamely helységben a fél kaszárnyát osztrák, a másik felét a török csapatok foglalják el, a kétféle zászló kitűzésének helye lehet.

gróf Andrassy magától értetődőnek tartja, hogy oly épületeken, melyekben osztrák-magyar csapatok vannak, idegen zászlót nem lehet kitűzni, ő főként az ország határán kitűzendő zászló kérdésére gondol. Mindenekelőtt azonban az egész Berliini Szerződést végre kell hajtani s nem szabad Oroszországnak fogantyút szolgáltni ahhoz, hogy Bulgáriában hosszabban bentmaradhasson.

Ő Felsege arra hívja fel a figyelmet, hogy a megszállás befejezte után Ausztria-Magyarország szempontjából az egész zászlókérdés úgy szólva tárgytalanná lesz, mert nem szokásos s igen költséges

is volna, mindig kint lobogtatni a zászlókat; csak a várakra nézve állanak fenn ilyen szabályok.

gróf Andrássy még egyszer visszatér a Berlinben történtekre. Hónapokkal a kongresszus előtt nyíltan közöltük a portával Ausztria-Magyarország álláspontját. Nem is egyszer volt, hogy megértésre találtunk. Az utolsó pillanatban azonban, mikor az Ausztria-Magyarországnak adandó európai megbízatásra vonatkozó indítvány benyújtására került a sor, akkor jelentette ki Karatheodory, a porta megbízottja, hogy azt az utasítást kapta, hogy tiltakozzék ezen javaslat ellen. Szólv a török meghatalmazottnak azt felelte, hogy ő az árok előtt áll és ugrani is fog. Lord Salisburynek arra a kérdésére, hogy dacára e bejelentett tiltakozásnak, előálljon-e javaslatával, szólv így felelt: még inkább, mint eddig. Az eredmény az lett, hogy a kongresszus egyhangú határozatot hozott Törökország kivételével, mely végleges nyilatkozattól avval az indokolással tartózkodott, hogy ő maga is békét fog tudni teremteni a tartományokban. Ausztria-Magyarország kongresszusi képviselői erre kijelentették, hogy az európai megbízatás körösztülvitelét ők nem tehetik függővé a porta illúzióitól, s Törökország számára szabadjára hagyatott a kongresszusi jegyzőkönyv aláírása. Később a török megbízottak oly meghatalmazást kaptak (Konstantinápolyból), mely szerint a jegyzőkönyvhöz avval a feltétellel járulhatnak hozzá, hogy elébb Ausztria-Magyarország és Törökország között megegyezés jöjjön létre. Az utolsó napon, közvetlenül a Berlińi Szerződés aláírása előtt, újabb nehézségek támadtak. A török meghatalmazottak kijelentették, hogy az egész szerződés aláírását meg kell tagadniok, ha előzőleg nem jön létre köztük és Ausztria-Magyarország között oly megállapodás, mely kifejezetten elismeri a megszállandó tartományokban a szultán felségjogait. Időközben a kongresszuson a helyzet megváltozott. Kitudódott a cyprusi szerződés, mely különféle elkedvetlenedést keltett, különösen a francia kiküldötteknél. A kongresszus egész eredménye kérdésessé vált. Ily körülmények között s hogy ezáltal kizárja a kongresszusi tárgyalások meghiúsulását, szólv késznek nyilatkozott arra, hogy vállalkozik a Törökország által kívánt megállapodás megkötésére. Visszautasította azonban a török meghatalmazott szövegét, mely messze ment s melyben azt követelték, hogy az occupatio tételessék függővé attól, hogy előzetesen már meg legyen ez a megegyezés. A szultán felségjogai fenntartásának avval a kitéttel feleltek meg, mely szerint a megszállás ténye nem csorbítja a szultán jogait s továbbá megállapodtak abban, hogy a kilátásba helyezett egyezmény csak a megszállás részleteire fog vonatkozni s közvetlenül a kongresszus után létesítendő. Ezen utóbbi záradék által Ausztria-Magyarországnak szabad kéz biztosított a kongresszus utánra.

Andrássy Gyula gróf azután felolvassa a július 13-án kelt titkos megállapodásokat, melyek ő Felsege parancsára továbbra is titokban tartandók.

Ő *Felsege* hangsúlyozza, hogy a zászlókérdésnek semmi köze sincs sem az annexió, sem a felségjogok kérdéséhez. De érzelmi kérdés. Nem lehet eltagadni, hogy maga az occupatio határozottan népszerűtlen volt. Ha most mégis oly örvendetes hazafias felbuzdulás tapasztalható, azon alapszik, hogy a lakosság egynek érzi magát

a hadsereggel s ez a véderőtörvénynek és az általános hadkötelezettségnek a hatása. Ez a körülmény pedig megérdemli, hogy tekintetbe vétessék s óvatosságra int az illető határozmány tekintetében.

Hofmann báró felveti azt a kérdést, hogy végső esetben, ha már a zászlószakaszt nem lehetne teljesen mellőzni, nem lenne-e tanácsos azt egy titkos artikulusban csatolni az egyezményhez. Az elvet ki lehet mondani, de a részletek még egy pontosabb megállapításnak tartatnának föl.

Bylandt gróf ellenveti, hogy a zászló tekintetében tett engedményt nem lehetne sokáig a nyilvánosság előtt eltitkolni.

gróf Andrássy szerint a porta, éppen a saját közvéleménye miatt, nagy súlyt helyezend arra, hogy minden nyilvánosságra hozassék, ami a szultán felségjogainak fenntartására vonatkozik.

Hofmann báró ezután áttér a közvélemény ecsetelésére. Néhány nap előtt jelentették csapataink győzelmét és Serajevo bevételét, A rákövetkező napon a lapokban megjelent közleményre nézve a körülmények arra mutatnak, hogy Falcon Effendi útján kerültek nyilvánosságra az első híresztelések a tervbe vett megegyezésről, még pedig a török előterjesztések alapján. A közvéleményre mindkét híradás egyaránt hatott, s egyszerre szolgáltatott tápot a lelkesedőknek is, az ellenzéknek is. Nem lehet abban reménykedni, hogy még ha a zászlószakasz eltűnnék is, hogy az ellenzék akkor lecsillapodnék, mert az a gondolat fog előkerekedni, hogyha már tervbe volt véve ilyen megegyezés a portával, miért nem vártak meg a bevonulással azt az időpontot, mikor már megkötötték a megegyezést. Akkor azután majd fel keríteni az ügyet s életámi indokainkat.

Hofmann báró ezután áttér a berlini kongresszus eseményeire. Annexió helyett ott a megszállás s az általunk való igazgatás mondatott ki. Ha a pénzügyi szempontból nézzük a dolgot, akkor az idecsatolás, az annexió mindenesetre megkönnyítette és megegyeszerűsítette volna a kérdéseket. Akkor az állami uradalmak s egyházi vagyon ő Felsége rendelkezésére állott volna és kisebb nehézségekbe ütközött volna pénzt szerezni, míg most Bosznia közbevételei alig elegendők ahhoz, hogy az igazgatás kiadásait néhány hónapra is fedezzék s a pénzügyi kérdés felvetésével meg fog indulni a parlamenti harc. A törvényhozások illetékességének kérdése is kevésbé simán fog valószínűleg így alakulni, mint remélni lehetett volna. Neki, mint közös pénzügyminiszternek, azt kell kérdeznie, hogy nem lehetne-e az egyezményt elhalasztani azon a címen, hogy az ellentállás folytán úgy a megszállás, mint az ottani közigazgatás igen megnehezült és elérni azt, hogy az ottani Vakuf-földekre s koronauradalmakra jelzálogkölcönt kaphassunk? Meg van a jogunk ahhoz, hogy az 1844-iki birodalmi pénztárjegyek mintájára birodalmi pénztári utalványokat bocsássunk ki. Bosznia jövődő bevételeire. Ezeket a pénztárjegyeket, ha minimális összegben bocsátatnak ki s az állami birtokra bekebeleztetnek, nem volna nehéz értékesíteni s oly fizetési eszközzel rendelkeznének, melynek igen sok előnye volna, szemben a kaimé-val. (A kaimé kényszerfolyamú török papírpénz volt.)

gróf Andrássy kijelenti, hogy a törökök egyezményi tervezetéből Ő kitorolte jogfenntartásukat az állami jószágok tekintetében s felolvassa a portának idevonatkozó előterjesztéseit.

Ő Felsége helyesli a közös pénzügyminiszternek azt a tervét, hogy a Vakuf-birtokok lekötessenek a szükségessé váló pénzügyi műveletek alapjául.

Tisza evvel szintén egyetért, de nem óhajtja, hogy az idevágó határozmányok a megkötendő egyezménybe felvétessenek, mert az csak elodázná annak megkötését. A két állam kormányával is meg kell majd e tekintetben állapodni.

Hofmann báró kijelenti, hogy éppen ezért hozta elő ezt a kérdést a két miniszterelnök jelenlétében.

Tisza még egyszer összefoglalja nézeteit a török egyezmény tekintetében, ő méltányolja azokat a katonai érzelmeket, melyekre itt hivatkoztak s kívánja, hogy azokat tekintetbe is lehessen venni. De azt hiszi, hogy magukért ezekért az érzelmekért kockára nem szabadna tenni sem elvileg az egyezményt, sem annak gyors létrejöttét. Mindenesetre számolni kell a közvélemény hangulatával is, hogy alkotmányosan a kérdést meg lehessen oldani.

gróf Andrassy figyelmeztet arra, hogy feladatunk cdahatni, hogy Bosznia és Hercegovinában a lázadás ne váljék krónikussá s utal arra, hogy a portával való megegyezés erkölcsi hatással lesz arra a mohamedán elemre, mely a lázadásban résztvesz.

Ő Felsége kiemeli, hogy ettől nem lehet sokat várni; mert a portának Boszniában semmiféle tekintélye sincs.

Tisza felhívja a figyelmet arra az ellenséges szerb agitációra, melynek igen nagy része van a bosnyák eseményekben.

gróf Andrassy ellenkező véleményen van Wrede herceg belgrádi követünk jelentései alapján. Milán fejedelem függetlenségi nyilatkozata alkalmával köszönetet intézett ő Felségéhez s a külügyminiszterhez is. A szerb kormány viselkedése korrekt s egyes szerbek szerepelgetésének nem kell fontosságot tulajdonítani.

Ő Felsége a császár megállapítja, hogy egyik katonai parancsnok sem tett panaszt Szerbia viselkedése ellen oly irányban, mintha támogatták volna a bosnyák lázadást. A közvéleménynek ez a Szerbia-ellenes irányzata szintén bizonyos chauvinizmusnak a kifolyása és igen kívánatos, hogy mérséklő befolyások érvényesüljenek ama hangozásokkal szemben, melyek mindenáron (par force) Szerbiába akarnak belekötöni (mit Serbien anzubinden).

Miután ő Felsége még egyszer utalt arra, hogy szükséges a zászlókérdés lehetőleg óvatos kezelése, az ülést felosztatni kegyeskedett.

Ezen jegyzőkönyv tartalmát tudomásul vettem.

Bécs, 1878 október 2.

Teschenberg,
jegyzőkönyvvezető.

Ferenc József.

MÁSODIK RÉSZ
KÉT BALSZERENCÉS

X. FEJEZET.

Háromszáznyolcvankilenc kötet Országgyűlési Naplón ástam át magamat, hogy megkísérelhessem hőseink alakjának kiformalását. Sokszor abba akartam hagyni a munkát, nem egyszer ütött ki rajtam *kedvetlen verejték*. Mennyi meddő kőzet egy kis nemzet páratlanul szerencsés korszakában! Ritka az érc-ér s töméntelen a használhatatlan törmelék! De a nehéz föltárás, a beomlott aknák kikutatása mégis csak eredménnyel biztatott. Néha félretehettém egy-egy jellegzetes szürke pala-szilánkot. Máskor a fal kőzetben egy eltűnt növény- és állatvilág lenyomatait ismerhettem meg. Sokszor újra kellett kezdenem az ásást, mert mögöttem újfent bedőlt a feltárt réteg. Biztatva magam, arra is figyeltem, hogy a lehulló porrétegeket megszitáljam. Így ment a munka hónapról hónapra és évről évre. S akkor egy különös tüneményt kezdtem fölismerni, mely, mennél jobban meg kellett barátkoznom vele, írásom keretére s egész mivoltára annál döntőbb hatással volt.

A nagy, nehéz tárna-föltárás közepére jutottam el, mikor éreznem kellett azt, amit minden mélyfúró geológus érez: hogy a kőzetek kezdenek átmelegedni. Ez a sajátos jelenség azután folyton fokozódott. Mind tüzesebb lett köröttem, kalapácsolásom között átfűtötte egész valómat a kutató vésés. A nagy akna közepén történt ez, akkor, mikor a második nemzedék földtani rétegéhez elérkeztem. Emberidő számítás szerint az »ezernyolcszázkilencvenes« rovásnál következett be ez az áttüzesedés. Ettől kezdve nem tudtam hidegen s nyugodtan dolgozni. Magam is benne égtem az akna tüzeiben. Lassan kezdtem megérteni a helyzetet s maga-

mat, bár sokáig tétován álltam a feltárásban s erő kellett hozzá, hogy legyőzzem elfogultságom megszokását. Az »ezernyolcszázkilencvenes« szám azt a fordulatot jelzi ott lent, a magyar Sors kialakulásának mélyén, amikor eltűnt gróf Andrássy Gyula, az első, el Tisza Kálmán itt bent — Bismarck herceg ott kúnt. Őket föl váltja a második gróf Andrássy Gyula, Tisza István s II. Vilmos császár új Euró-pája. Ekkor eszméltem rá, hogy amaz élő tüztől, mely körül fogott, a magam lelkéhez értem el s ezért nem tudok tárgyilagos lenni többé. Sőt a verejtékes munka közt, nehéz küszködésben az Igazsággal, megtanultam azt is, hogy aki a ma élők közül meg akarja írni ifjú Andrássy Gyula gróf vagy *gróf Tisza István* oknyomozó életrajzát, az okvetlenül össze fogja téveszteni a Világtörténelmet a saját lelki berendezésének korlátaival. Mert mindannyian, mi, mai nemzedék, kik az ő generációjuk voltunk, mikor Róluk beszélünk, önkéntelenül a magunk monológját mondjuk. Lehet-e másként? Hiszen mindegyik kalapácsütéstől, mellyel az Események sziklafalából nagy alakjukat akarjuk kivésni, a magunk kisebített ujjaira koppintunk s azokból kiserked a vérünk. Lehet-e másként? Hiszen mikor a háromszáznyolcvankilenc Napló utolsó lapjaihoz érek, azt olvasom róluk, hogy egy ma elszakadt, kis székely várost képviseltem amaz országgyűlésen s utolsó polémiámat, éles törökkel, avval a második gróf Andrássy Gyulával vívtam, kinek történelmi mását kutatom, s mikor »Tisza cinkosának« neveztek el, azzal válaszoltam: unokáim egyszer büszkéek lesznek arra, hogy nehéz időkben Tisza Istvánnak állottam az oldalán. S mert minden Történelem-írás szándékos vagy elhallgatott igazolatási eljárást jelent, ezért képtelenség olyan önmegtagadás, amely önmagát ki tudja kapcsolni, ha még olyan szerény helyre állította is őt a Sors.

Ekként kellett megértenem azt, hogy az író belső akadályoztatása teszi lehetetlenné számomra — s úgy gondolom, hogy e korszaknak minden önmagára eszmélt fiára — azt, hogy ugyanolyan szemrebbenés nélkül tárjam ki s teregessem szét a második nemzedék szereplőit, azok cselekedeteit, mint ahogy azt a »Két Szerencsés«-sel fogya-tékos eszközeimmel megkísértem.

Kísérteties Végzet-tragédiára készülj, olvasó, mely csodálatosan visszájára fordított forgószínpadon pördül le. Egyikünk sem néző, hanem valamennyiünk részese a dráma

idegbontó fejleményének, melynek két új hőse, két új nagy tehetség, két nagy magyar küzdő, két balszerencsés hős: gróf Tisza István s a második Andrássy Gyula gróf. Egymást s magukat mardosva vergődnek előttünk (néha velünk), míg mind sűrűbben ereszkedik le a fekete kárpit reájuk és — mi reánk.

E fejezetnek az a célja, hogy ama vészterhes függöny elé odaállítsa azt a Tisza Istvánt, akit családja s közvetlen környezete mindig Istvánnak hívott, de mikor a nagy háború vonatai megindultak, a falusi újoncok krétával ezt írták vagón-odójuk falára: »Éljen Tisza Pista főhadvezér« — és azt az ifjabb Andrássy Gyulát, kit a gyermekszobában s még a most folyó polémiákban is (melyek el nem fogynak) Ducinak neveztek s evvel már kezdetben kárt tettek jelentősége fölismerésében. Megpróbálom, hogy minden más jellemzést elhagyva, s ezáltal saját érzelmi elfogódottságunkat is félretolva, ezt a két embert a két nagy Apa szerepkörébe iktassuk bele. Ezzel, igaz, lényegesen összezsugorítjuk a második nemzedék életrajzát a két nagy előddel szemben, s látszólag letompítjuk őket, de elérjük azt, hogy emberi lehetőség szerint izoláljuk magunktól, vagy, mi egyre megy, politikai pártállásunktól. A kísérlet így megéri minden hátrányosságát. Ahhoz azonban, hogy vállalkozásunknak sikere is lehessen, föltétlen szükséges, hogy e nagy kísérleties Színjáték« nézője is segítsen az illetén meglátásokban. Ez a néző Te vagy, Olvasó! Ezért is arra kell kérnem mindenkit, kinek netán szerény soraim kezébe kerülnének, s aki tehát az én szöveggönyvemből akarja követni a drámai történéseket, hogy mindenekelőtt tegyen le arról, hogy a második Andrássy Gyulában az első magyar miniszterelnök szerepét keresse, s Tisza István úgy fogja föl, mint aki Tisza Kálmán maszkjában átveszi apjának szerepét a nagy játékban. Nem. Ha úgy történnék, akkor nem lenne bonyodalom s talán nem következnek el a végzetes kifejlés. Ellenkezőleg: ezek a családi jelmezek tévesztették meg a nézőt, mert a második nemzedék mindkét hőse más-más oldalról jön be s más öltözetet visel, mint igazi jelleme. Ez a szerepcsere és nagy átváltozás már éppen úgy oda tartozik a közelgő nagy tragikum kellékeihez, mint ahogy Sophokles Oedipusában az, hogy Oedipus nem ismeri föl a saját anyját. Az egész Világháború azért szerencsétlen s az benne mindenki, aki föllép, legyen bár cár, német császár, vagy magyar politikus,

mert a szereposztás emberileg annyira képtelen, hogy más, mint bukás nem jöhet a nagy Tetralógia végén — a négy éves világháború tetralógiájának végén. Ez a különös és bántó igazság, mely annyi mindent megértetett velem, mi addig titok volt, akkor rohant meg engem, mikor ott állottunk, megalázott magyar békeküldöttség, a Quai d'Orsay gobelines termében, drága vázák mellett, hogy Clemenceau kezéből átvegyük a trianoni béke szövegét. Szerettem volna fölkiáltani: »Hiszen ez a kisebb formátumra szorított Bismarck, germán koponya, germán jellem: abszolút, következetesség és rideg makacsság!« Ez Poincaré is, kinek lotharingiai német matériából kalapálták ki kemény figuráját. Ellenben mihelyt elolvastam Bülow herceg német kancellár »Denkwürdigkeit«-jeit, Voltaire-i szatírárt éreztem bennük ura, II. Vilmos ellen, s megértettem azt, hogy II. Vilmos német császár folyton pózokban tündökölt, mert sem a kancellárban, sem a császárban germán tulajdonság nem volt. Ők francia lélekkel, latin gesztusokkal vezették Németországot, a két kemény, makacs és abszolút germán, Clemenceau és Poincaré pedig a franciákat. A világháború és szörnyű katasztrófája kísérteties színjáték, melyben legtöbb szereplője kölcsönvett szerepben ágált és beszélt. Ezért kellett könnyesen, véresen, gyászosan elbuknia az Emberiségnek a nagy tetralógiában. Ennek a csodálatos szerepkeveredésnek példája nálunk is mutatkozik: a fiatal Andrassy s a fiatal Tisza ugyan az apjuk köntösében jönnek ki a politikai függöny elé, de már akkor elcserélték ruháikat, s evvel megtevesztenek bennünket, egymást is, sőt magukat is. Evvel kezdődik el balszerencsés sorsuk s nincs emberi hatalom, mely azt megállítja.

A magyar politikai élet folyton ismétlődő éretlenségéhez tartozik, hogy mikor a fiatal Andrassy s a fiatal Tisza a fórumra léptek, rögtön feljükk kiáltják: »Herbertek!« (Báró Kaas Ivor ifjú Andrassy Gyula véderő beszéde alatt 1889 január.) Magyarán ez azt jelentette volna, hogy ezek ketten csak az apjuk érdemeiért vannak itt. Mindnyájan szenvedtek az ilyen megsebzéstől, kik valamely formában nyilvánosan szereplő apák után következtek. Ez az első félreismerés, mely mindkettőjüket éri, mert az idősebb Andrassy s az idősebb Tisza is az első pillanattól észreveszik, hogy fiaik annyira elváltak az ő természetüktől, hogy néha szinte idegenek nekik, meglepetéseket várhatnak tőlük,

s az azonos név egyáltalában, nem jelent azonos egyént, mint a fölületes, könnyen ítélő közönség hiszi. Sokszor azon veszik észre magukat, hogy meg sem értik fiaik lelkeségét, pedig semmit, de semmit nem figyelnek meg annyit, mint politikai pályára szánt ivadékokat. Az idősebb Andrásy grófot első szülöttének, Tivadarnak, fejlődése már a gyermekkortól kezdve sokkal kevésbé érdekli, mint Duci, ki 1860 június 30-án született a terebesi, gyönyörű gesztenyefasorokkal övezett empire-kastélyban. Megható az a gyöngédség, amellyel a nagy Andrásy magához édesgetni igyekszik fiát, az ábrándozó vadócot. Rank-ról ezt írja feleségének: »Ducinak a folytonos együttlét igen jót tesz, most már odáig vittem, hogy eljön hozzám s egy-két óráig olvas s mindenben engedelmeskedik. Tegnap elhozattam Duci poniját is, mert aki olvas, annak lovagolni is lehet« (Kiadatlan levél a gróf Batthyány-le vélt árban.) 1866-ban, mikor a fiú hat éves, büszkeséggel jelenti feleségének, hogy »Duci papája kívánságára bele akart ruhástul ugrani a Tiszába, hogy megmúttassa, hogy nem fél. Ez a gyerek sikerült«.

Idősb Andrásy Gyula zsenije azért figyelni kezdettől kezdve elvonult és ábrándos elmélkedő fiát, mert maga utódául szánta. Senkinek sem volt az életútja oly tökéletesen előkészítve egész Európában, mint Ducié. Szinte azt mondhatnám, hogy egész Európa várta az ifjú Andrásyt, talán még maga Bismarck is, ki szintén a fiát képezi ki utódjául, Herbertet. Ezért a jogászkodás után atyja a fiatal Gyulát a diplomáciai vizsgára szorítja. A fiatal Andrásyt kezdettől fogva érdeklik a közjogi legmélyebb problémái s gyermekkora legelső benyomásaihoz tartozik, hogy a terebesi parkban, a kis tó körül, hol ma benőtt csalit között a mauzóleum rejtőzik, született meg a delegációk gondolata, mely a kiegyezés kulcsa lett. A fiatal gróf gondolkozásának elmélyedő voltára s magábavonultságára jellemző, hogy Concha Győző, a magyar politikai elmélet legnagyobb mestere, azt hagyta hátra irataiban, hogy mikor egy nyarat tölt Duci gróf mellett, valahányszor nagyon nehéz problémát adott fel neki, végignyúlt az ágyon, hogy idegrendszere meg tudjon birkózni a kemény kérdéssel. Mindig későn kelő lesz s mindig elvontan látja a világot, amelybe, ha tőle függene, sohasem akarna belemarkolni. Tizenegy éves, mikor már a bécsi Ballplatzon laknak, atyját az udvar és a külföld nagy világa körülöleli, A fiatal Gyula is érzi ezt a levegőt;

atyja még a kocsiban is külügyi kérdéseket tárgyal előtte, a zseniális ember önfelelt közvetlenségével. Ő maga szöszerint Metternich asztala mellett nő fel serdülő-korától kezdve. Nagy szó ez, igen nagy szó! Képzeljük el Valakinek, egy érzékeny tehetségnek a lelki kiképződését, akit már kezdő gimnazista korban avval biztatnak, hogy »Te fogsz egyszer itt ülni Metternich asztalánál!« — ifjabb Andrássy Gyula egyszer csakugyan ott is fog ülni: egy teljes hétig. Az Oresteióban, mit Sophokles írt, a közönség felé fordul a Kar, s arról szaval, hogy az ember ne akarjon túlságosan sokat, mert azt nem bírják el az istenek. — Erről is hallani fogunk.

A bécsi delegációk alatt a nagy külügyminiszter megismerteti fiát, a jövő diplomatáját, a diplomáciai kar tagjaival, így ír nevének: »Duciról már Kálnoky és Szögény is úgy beszéltek nekem, mint aki rendkívül jó benyomást tett reájuk az ő szellemdús és eredeti feleleteivel.« A diplomáciai vizsga után Berlinbe szánja, mert »a Bismarck házában bizonyosan sokkal jobb állása lesz, mint bárki másnak«. A fiatal gróf csakugyan Berlinbe és Konstantinápolyba kerül a monarchia nagykövetségeihez. Hogyan látja most őt atyja, aki odaküldi, s ki megígéző nyíltsággal akarja feltárni maga előtt nagyrakészülő fiának hibáit is? 1880-ban így ír báró Calice-nek, konstantinápolyi nagykövetünknek: (Kiadatlan levél az Andrássy-levéltárban). »Az én fiam, ki eddig mindig csak a szülői házban tartózkodott, talán kevésbé fejlődött ki, mint más ifjak, kik már a világban forgolódtak, talán túlzottan szerény, semmitől nem fél annyira, mint hogy elkápráztasson s csak nagy kinnal lehet kihúzni belőle azt, mit tud, s amit tanult. Ámbár határozottan igen tehetséges, igen megbízható és jó. Soha életében egyetlen valótlan szó ki nem jött a száján s érzéseiben tökéletes gentleman. Ezek a jó tulajdonságai. Másrészt azért, mert úgyszólván még sohasem hagyta el a szülői házat, hozzászokott ahhoz, hogy semmiről sem kell gondoskodnia, mert mindig mások gondoskodnak róla, azért nincs annyi gyakorlatiassága, mint más kortársainak, kiket tehetségben messze fölülhalad. Hajlama komoly, szívesen olvas és tanulni szeret. De többnyire olyan fiatal emberekkel érintkezett, kik az élet célját abban látják, hogy mindig csak azt tegyék, ami nekik éppen jölesik s szórakoztatja őket. Ámbár, hogy ő ezt az irányt lelke belsejében nem helyesli, sőt őszintén megveti, mégis sok

ragadt már rá ebből a hajlandóságból; ezért kötelesség-érzete nem olyan erős, mint amilyennek én szeretném s mint ahogy ez más körülállások között kifejlődhetett volna. Kissé renyhe, időbeosztásról, rendbentartásról, pontosságról halvány fogalma sincsen. Az utóbbi tekintetben én minden lehetőet elkövettem, hogy megváltoztassam a természetét, — ámde eredmény nélkül, ön hiszen tudja, — jobban tudja, mint mások, hogy én ebben a tekintetben ugyan prédikálni tudtam a fiannak, de magam által nem tudtam neki példát adni s minden voltam, csak nem jó minta az ő számára.« így látja a nagy külpolitikus nemzetközi politikára szánt fiát s tehetségét és kacéran így pillant bele saját lelkébe is. Most már az a kérdés, hogyan látja a fiatal Andrassy maga ezt a külpolitikára való elküldetését, hiszen annyi sok függ ettől reá, reánk s talán az egész történelem kibontakozására nézve? Ezt azért is kérdeznünk kell, mert egész a világháborúig soha erről a kezdő diplomáciai szolgálatáról ő nem beszélt. Ez már különös s kellett volna, hogy kortársai s elsősorban ellenfelei figyelmét is fölkeltsse. De ő nem szól s a magyar közvélemény Trianonig nem kérdezi, hogy Andrassy Gyula fia miért nem csinált kezdettől végig külpolitikát, mikor már úgyszólván gyermekkorában odaültették ahhoz a nagy szövöszékhez, mely a modern világban a Párkák orsóját pótolja. Csak a háború után tudtunk meg valamit erről abból a kétkötetes műből, melyet »*A világháború előzményen*« címmel írt meg« Ez igen élvezetes formában, voltaképpen nem más, mint a német külügyi hivatal »*Die grosse Politik der europäischen Kabinetien*« címmel kiadott hatalmas okiratgyűjteményének kommentálása. Andrassy könyve két kötet, a harmadik kötete kéziratban maradt. Ebben a »Bismarck és Andrassy« részben úgyszólván atyja diplomáciai jellemzését adja, még pedig azért, hogy saját magát tanítsa vele, mondván: »Andrassyról azt a legendát terjesztették, hogy könnyelmű volt. Pedig sok államférfit láttam munkában, de egyet sem, aki annyi alapos megfontolás, megbeszélés és lelkiismeretes megfontolás után cselekedett volna, mint ő. Egyet sem, ki munkájába annyira belevitte volna, mint ő, egész erejét és egészségét, aki annyi álmatlan éjszakát töltött el határozatainak meghozatala előtt, mint ő. Gyakran panaszkodott amiatt, hogy kénytelen volt a hideg padlóra feküdni, hogy lehűtse agyvelőmunkája által fölhevített testét és egy kis pihenőhöz jusson.«

— Ha az ifjabb gróf nem lett volna teljesen zenétől idegen tehetség — mert a muzsika minden ritmusa éppoly távol volt tőle, mint a vallásosság bárminő misztériuma — azt mondanám, hogy az atyjáról szóló e bensőségteljes megfigyelésben a folyton ismétlődő »mint ő«, valamely mély kádenciának megszólalása, csakhogy nála, az ifjabbnál még ez is, atyja fölismerése is merőben elméleti felfogás. Ez elég különös, de tele van következményekkel. Már itt észreveszi, hogy »Bismarck és Andrássy, mind a kettő szerencsés volt, Fortuna istennő különös kegyeltje«. Erre szólal meg benne a saját hangja s halljuk a töprengést, mely legbenső lényévé válik, s melyet ő mindig hall, eképpen: »Szabad-e a véletlenről, mint a történelmet alkotó tényezőről beszélni? Nem kicsinylése-e a nagy embereknek, ha sikereiket, részben legalább a sors szeszélyeinek tulajdonítjuk? Nézetem szerint nem. A véletlennek óriási ereje van. A nagy emberek sem csodatevő istenek, semmiből és semmivel ők sem bírnak alkotni; ők sem bírják azt a milieu-t, azt a konjunktúrát, melyben dolgozniok kell, akaratuk szerint megteremteni. Lehet, hogy mind e körülmények nem véletlenek, szükségszerű következményei a természet örök törvényeinek, de ez nem változtat azon, hogy a szereplő egyéniségek szempontjából ezen események a szeszély, a véletlen szülötteinak tekinthetők. S ki tagadhatja, hogy egyes államférfiaknak s hadvezéreknek az akaratukon kívül álló e tényezők állandóan kedveztek, másoknak ártottak?« Az ifjabb Andrássy Gyula már megöregedett akkor, mikor ezt a vallomást teszi s levonva atyja ábrázolásának matricáját, annak negatívumában saját balsorsára ismer. Ez pályája végén történik. Közszerelésének kezdete az, hogy hirtelen abbahagyja igazi pályáját, a külpolitikát, lemond a külügyi szolgálatról, s hazatér, hogy huszonnégy éves korában főrend, 1885-ben, tehát, huszonöt éves korában mint képviselő jelenjék meg a magyar színpadon. Evvel magára veszi a belpolitikai lebernyegét külső gúnya gyanánt.

Az új Andrássy hirtelen megszakitott, atyja előrelátása szerint szerencsésen kezdett külügyi pályájának otthagytásában benne van eljövendő egész tragikuma, övé s az országé, melyet éppoly kimondhatatlanul s önzetlenül szeretett, mint bármely ellenfele.

Mielőtt arra vállalkoznék, hogy a kezdő gróffal pályája kezdetén szembeállítsam az elinduló Tisza Istvánt: éppen

abból az okból, hogy mióta az eszemet tudom, mindig a Tiszák oldaláról láttam a magyar politikai színpadot, a teljes megismerés végett még egy reflektort kell fölszerelnem, még pedig hőseink mögé. Mikor mindketten a rivaldához lépnek, s csak az első lámpasor közeli világításában láthatók, a háttértől gondosan el kell e módon választanunk őket. Tenünk kell ezt azért, mert megfigyelhetjük, hogy gróf Tisza Istvánnak halála után sok lelkes krónikása és méltó föl-magasztalója akadt, ám az ifjabb Andrássynak igen kevés. Ezért van az, hogy mikor most már napjainkban egy-egy védő bajnoka támad, azok (Pethő Sándor és Thewrewk-Pallaghy Attila essay-ire gondolok) az ő védelmét úgy képzelik, hogy a Tisza—Andrássy dualizmus így ette be magát a politikai többség lelkébe: »Tisza az állítás, Andrássy a tagadás. Tisza az alkotás, Andrássy a rombolás. Tisza a perzsa hitrege Ormuzd-ja, Andrássy az Ahrimá-ja. Tisza a pozitív és teremtő kormányzat géniusza. Andrássy a feltétlen ellenzése és egyetemes kritikája. Az első a politikai világrendben az igen, a másik a nem. Az egyik a férfiasság, nyíltság és egyenesség mintaképe, a másik a görbe utak, a komplikált módszerek és kerülő utak virtuóza.« (Pethő Sándor.) Ennélfogva »ifjabb Andrássy Gyula gróf az egyedül-járó ember«. (Thewrewk—Pallaghy.) Az ilyen vitatás és beállítás azért veszedelmes, mert igazság is van benne, mégsem igaz. Tehát a legalkalmasabb mód arra, hogy mind a két oldalról és véglegesen megtévessze azt a magyar közvéleményt, mely oly szívesen engedte magát megtévesztetni, még életükben, nem egyik vagy másik, hanem mind a két hősünket illetőleg, még pedig úgy barátai, mint ellenesei oldaláról. Ha engedjük, hogy ez a köd szálljon látásunkra, akkor aztán semmit sem fogunk látni bármelyikök igaz mivoltából, s ennélfogva maradandóságukból. Ezért kell őket folyton külön-külön, saját belső fényüktől áttüzesedni hagyni s elválasztani mindkettőjüket minden más beállítástól. Minden összehasonlítás s párhuzam a nagyközönség előtt a fiatal Andrássy hátrányára fog kiütni, azért, mert ő a haloványabb, ő a nőiesebb idegrendszer, ő az elméletibb — és mindezek miatt a korszerűtlenebb.

Rám az ifjabb Andrássy minden megjelenésekor önkéntelenül a messziről jött ember benyomását tette. Még legjobban beillett volna, fekete bársonyos díszruhában, valami Van Dyck-kép keretébe, Határozottan renaissance jelenség,

ki legjobban érzi magát képei között s legjobban gyönyörködik mindenek között e világon saját gondolataiban. Ebben sok a krasznahorkai vér hatása, de ő Faust-i, ha úgy tetszik, Hamlet-i módon szublimálja fajtája örökségét. Ezért nem lehet tettekkel mérni, hanem elgondolásai szerint, még pedig — amint az eddigiek után sejthetjük — nem az itthoni csetepaték, hanem a nemzetközi nagy összefüggések képletei között találna igazi otthonra. Mert oda volt küldve. Csak-hogy pályája azzal kezdődött, hogy elhagyta ezt a küldetését. Most már szembe fogja találni magát az itteni magyar glóbus világával. De sohasem fog ebbe beleszokni. Ezért lehetetlen az összehasonlítás s ezért egyoldalú a küzdelem a nagy külügyminiszter ivadéka és Tisza Kálmán fia között. Mert az 1861-iki alkotmányalapító híres felirati vita alatt Pesten, 1861 április 22-én, úgyszólván a közjog szülöttjeként, a balközép vezérének, Tisza Kálmánnak fia születik — s különös előjelként a család első nagy harcosának nevét kapja: Istvánt. Már a gyermek csupa kemény izom és világos értelem. Tizennégy éves és négy hónapos, mikor leteszi az ősi debreceni kollégiumban az érettségit. Magántanuló ő is, Andrássy is s ez egész életük alatt meglátszik mind a kettőn, mert az ifjú Andrássy emberkezelése mindig hiányos és fél-szeg. István pedig a hűséget fontosabbnak tartja barátai kiválasztásában, különösen pedig megtartásában, mint az életrevalóságot és tehetséget. A geszti portán nő föl s igazi acéleberré fejlődik. Gyakran ültem közvetlen háta mögött, mikor nagy beszédeit mondta és megfigyeltem. Ha nem hallgattam volna szavaira, azt kellett volna hinnem, hogy kard-párbajt vív, mert minden mozdulata vívótempó volt s szavai talán csak arra valók voltak, hogy a láb dobbantásait pótolják. Istvánt gyakran úgy állították be, mint az ős magyar parasztnak a széles pusztából kinőtt s aztán milliószor megnagyított típusát. Ez tévedés. Kétségtelenül őserő, de nem a magyaros gentrys Tisza Kálmánnak megnagyobbított kiadása, hanem a Degenfeld-ek kérlelhetetlen, önmagával szemben egyenesen kíméletlen germán ereje van benne (anyja családja eredetileg svájci, Aargau-i eredetű). Nem rosszul jegyezte föl egyik vérbeli rokona, hogy még a távoli skót ősök makacs igénytelensége és nagy takarékosága is öröklődik benne. (A magyar Degenfeldek szépanyja tudniillik Schomberg-Leister grófnő, Leister gróf leánya.) Minden Degenfeldben van valami különösség, mely a kisebbekben egyenest külön-

ködössé válik, — legendák szóknak róluk. Aki pedig közülök nagyobb lelki adottságokkal indul el, a maga nagy mértékét rá akarja erőszakolni kisebb egyénekre s korlátoltabb körülményekre, melyek aztán letörnek alatta. István kétségtelenül nemzetségének legnagyobb ivadéka. Ami igazán Tisza benne, az az Alföld és a kálvinizmus. Geszt ura és foglya. Sok-sok mindent megmagyaráz ez, sőt éppen ez teszi izgatóvá és hallatlanul drámaivá kezdettől fogva Tisza Istvánnak mindennemű megmozdulását. A világ s különösen a mi világunk tudniillik egyáltalában nincs az ő méreteire szabva, s neki kezdettől fogva, belső erejétől hajtva, olyan politikát kellett vallania, mely éppen az Alföldön idegen. Kezdetlől fogva, mondom, mert nem az a csudálatos, hogy ez az István 14 éves korában jeles érettségi bizonyítványt hoz haza, amit utóvégre a dinasztia nagy protekciójából, tévesen ugyan, de magyarázgatni lehetne: hanem az, hogy egész politikai lelkisége már fiatal korában, zsendülő éveit alatt, oly konzervatíván s oly véglegesen kialakult, hogy valahányszor változtatni akarna akár ő maga is rajta, vagy éppen a külhatás akarna e katekizmusból letörni egyes darabokat, az sohasem megy nagy belső és külső megrázkódások nélkül. Ilyenkor velerázkódik az egész ország, oly rettentő erő lakozik benne. A fiatal Siegfried képe oly világos és homálytalan a debreceni Tisza-múzeumban s az ősi kollégiumban őrzött fiatalkori levelekben (a megszeretett ősi kollégiumot ő fejlesztette később odaadó hűséggel tudományegyetemmé), mintha alabástrom-szobrot kristálybúra alá helyeztek volna. Éppen azért, mert növekedése alatt el van zárva a nyilvános iskola többoldalú tanári és pajtási befolyásától, nevelőjének, Géresi Kálmánnak erőteljes alakja ellenhatás nélkül örökre rányomódik lelkére. Ezek a levelek, amelyet a kis diák alázatos jelentkezéseitől a pajtássá vált férfi, majd a nagyúrrá lett hű segítő lelkiségét hiánytalanul mutatják, lélekűdítő olvasmányok. Egy erős ember friss lehelete száll lapjaikról. Pedagógusaink jól cselekednének, ha külön kiadnák őket férfit nevelő olvasmányul. A »Kedves Gésurhoz« írt episztolákat a tizennégy éves fiú kezdi Gesztről 1872 december 20-án kis diákos pontossággal: »Most megkezdem rövid leírását annak, ami Gésur elmenetele olta történt. Vasárnap az egész délután és estét Ottilia néniéknél töltöttük« s bereferálja, hogy »karácsony estén sok szép holmit kaptunk s én legjobban örültem a kilenc könyvnek, egy szép album-

nak s két nagy képnek, mit nagypapa adott nekem. Kaptam ezenfelül még több más holmit, mit majd elmondok élőszóval Gyéresi úrnak, ha ismét nálunk lesz. Az idén István-napra nem hí össze anyám semmi mulatságot, mert a napokban másutt fogunk táncolni és apám nem szereti a sok mulatást. Ez a levelezés épily bensőséges marad akkor is, mikor István Pesten jogász, vagy Heidelbergben és Berlinben tanul (1877—78). A levélsomóban az utolsó 1912 július 6-án kelt s válasz a volt mesternek, amikor Kovács Gyula képviselő merénylete nem találta el Tiszát s Géresi gratulál neki. Könyvem tulajdonképpen időrendjét megbontva, ideírom e levél jellegzetes sorait, mert legjobban bennük tükröződik az a Tisza, ki lelkileg odatapadt első oktatójához. »Nagyon köszönöm szíves soraidat. Tudom, hogy együttérző barátsággal kísérsz munkámban, melyet azzal a jó érzéssel végzek, hogy végre igazán tehetek az országnak szolgálatot. Sok aggodásra utóvégre nincsen okod. Véletlen volt, hogy egy öngyilkosságra érett existencia akadt közöttük, aki ilyen Knalleffekttel akart a világtól búcsút venni. Az egész kompániában akadt mindenféle ember, még tisztességes is, csak veszedelmes fanatikus nincs közöttük. És azután, izgatott ember pisztolylövése közül igen kevés százalék talál, uti figura docet. Különbön pedig az sem áll, hogy valami nem történhet, de hát bizonytalanság az egész emberi élet. Melyikünk tudhatja, hogy él-e még 24 óra múlva? Legjobb azt odabízni a jó Istenre!« — Ez a Géresi Kálmán nagyon fontos alak. Tiszára s ránk; teljesen Deák Ferences szellemet sugall, Kossuth Lajost nem állhatja s abszolút kálvinista. Ama latin vers a korsóról, melyet nagy időkre átítat a beieöntött bor illata, valóra válik. — A fiatal Siegfried másik két kedves pajtási levelezése — mindegyikük oly világos és becsületes! — az egyik Tóth Istvánnal történik, akinek bevallja, hogy Pesten zongorázik, csak római jogot hallgat s a pagátot kergeti; de ugyancsak vele közli 15 éves korában, hogy izzó szerelem ébred benne unokatestvére, a szép Tisza Ilona iránt: másfelől viszont Lovassy Ferenchez mennek a levelek, ennek szól első politikai írása, 15 éves korában, 1876 május 21-én. E levelekben sok a nevezetes, de legnevezetesebb az, hogy már az egész Tisza István bennök van. Mindenekelőtt megfigyelhetjük azt, hogy akár Debrecenből vagy Pestről, akár Heidelbergből, vagy Berlinből keltek a hazaküldött írások, azokban úgyszólván semmi

kívülről szerzett benyomás nincsen, a tájékok egyáltalában nem szerepelnek benne, sem »hangulatok«. Hősünk annyira át van itatva saját belső meggyőződésével, hogy áthat - lanná válik olyan külső benyomások iránt, amelyek másokat ebben a korban föltétlenül hatalmukba kerítenek. Diákkorában nem ihleti meg a Neckar-ban tükröző heidelbergi vár. Pályája legvégén, végzetszerű dalmát-boszniai útján, 1918 szeptemberében, báró Sarkotic István, Bosznia kormányzója, ezt írta fel róla, hogy: »Dalmácia természeti szépségeiből keveset vehetett észre; sem a táj bája, sem a római kor vagy a doge-korszak emlékei nem tudtak vonzani.« Egész pályája alatt, összes írásai és beszédei között, egyetlen egyben találtam tájleírást, mikor a Magyar Figyelőben vitára kel Andrassy Gyulával a festészet »dekadens irányainak mocskos hullámai miatt«. Ekkor csakugyan lírája szólal meg, szinte észrevétlenül, mert hiszen még ebben a cikkében is arról kell beszélnie, hogy »a selejtes új művész, aki fut a közönség után, úgy jár, mint az a vezető államférfi, aki nem saját meggyőződését követi, hanem a közvélemény által irányíttatja magát«. Megértettük: Andrassy is megértette. De most hirtelen önmagának szól, önfeledten: »Annak, aki a természet ölében nőtt fel, aki gyermekéveiben már megértő gyönyörűséggel értette meg a természet színhatásainak egész szimfóniáját, akit extázisba ejtett a magyar Alföld téli és nyári színpompája, a délelőtti napfény életrekelő ragyogása s a közelgő est páráin átsűrődő, napsugarak misztikus harmóniája, régen, mielőtt az első művészi tájképet látta volna, az igazán nem tudja elképzelni, hogy létezzenek emberek a földön, akiknek közvetítőkre van szükségük lelkük és a természet között, kalauzra, hogy meglássák, tolmácsra, a természet költészetét. Ezután a reveláció után (így írja tovább ezt 1910-ben) sokat megérthetünk, mindent megbocsáthatunk és résztvevő mosollyal mondhatjuk azoknak, kik meg nem értenek, mert nem is érthetnek meg bennünket: Szegény Vakok Ti!« Ez valóban reveláció: tele van az Alfölddel — Tisza István s az örökös Geszt szólal meg benne.

Még ennél is jellemzőbb, hogy a 15 éves serdülő fiú teljesen kifejlett és teljesen konzervatív politikai fővel gondolkodik. Ez nemcsak a nagy tehetségek kora érettségét jelenti, még pedig nagy mértékkel mérve, — mert Tisza István gondolkodási ereje mindig megkapó, nemcsak min-

ket nyugöz le, hanem Önmagát is, s ezáltal megakadályozza a saját fejlődését. Ez is benne van már a Gécsurhoz s Lovassy Ferenchez intézett levelekben. Azért kell most jól megfigyelnünk ezt, mert későbben oly magasságra nő minden kifor-mált tulajdonságával együtt, hogy nem tudunk beléjelátni, amint nem láthatjuk fölülről az Alföld jegenyefáját. 1876 november 3-i levelében, tehát tizenhatodfél éves korában érezzük ki belőle ezt a föltétlen önmagában állást: »Én voltam, ki megtámadtam minden személyes tekintélyt a tudományos téren.« Igen, a fiatal Siegfried csak önmagában hisz. Így válogatja ki maga kedve szerint tantárgyait az egyetemeken. Ugyanebben az 1876 novemberi levélben olvassuk, hogy: »Midőn már torkig voltam az emberiség rendeltetésével, az állam magasztos céljával, azzal, hogy az első embereket mily filozófiai gondolkodásmód, mily felsőbb célok vezették az államban, igazán jól esett a józan ész szavát hallani ebben a bölc s káoszban.« Ekkorára a kamaszifjú már megbirkózott a legnagyobb magyar politikai bölcsele, báró Eötvös József könyvével, »A tizenkilencedik század uralkodó eszméivel«, melynek terjedelmes nehézségeitől és mélységeitől még ma is félnek felnött politikusaink. Jellemző módon a nagy művet illetőleg egészen konzervatív eredményre jut s megállapítja, hogy Eötvös József eszméi igen szépek, de kivihetetlenek, »amiatt, hogy ő a francia viszonyokat és társadalmat tekintve, ignorálja oly intézményeinket, melyek megmentenek ama veszélyektől, melyekkel ő munkájában foglalkozik«. Szórói-szóra ez lesz később ellenérve, minden választójogi reformmal szemben. Tizenhat éves korában a keleti kérdés érdekl, s így ír 1877 július 21-én, Bécsből tanulópajtásának: »A keleti kérdést illetőleg arról biztosíthatlak, hogy az itteni kormány politikája határozottan oroszellenes, ha más út nem marad fenn, nem fog meghátrálni a háború elöl sem, de könnyelműen nem fog belemenni. Az oroszsal való konspiráció szenzációnális hazugság, míg Andrassy külügyminiszter.« így szól az emberfiú a bosnyák okkupáció válsága alatt s ugyanígy fog beszélni a miniszterelnöki székből Tisza István, mikor a Világháború megindul. — A pesti egyetemről így tudósít: »Az én mostani legszebb tárgyam a nemzetgazdaságtan s aztán a jogbölcsészet; ezenkívül fontos és bonyolult tárgy a magyar magánjog, míg a közjog és egyháztörténet kevesebb bajt okoz.« Berlinből így ír: »Behatóbban csak a nemzetgazda-

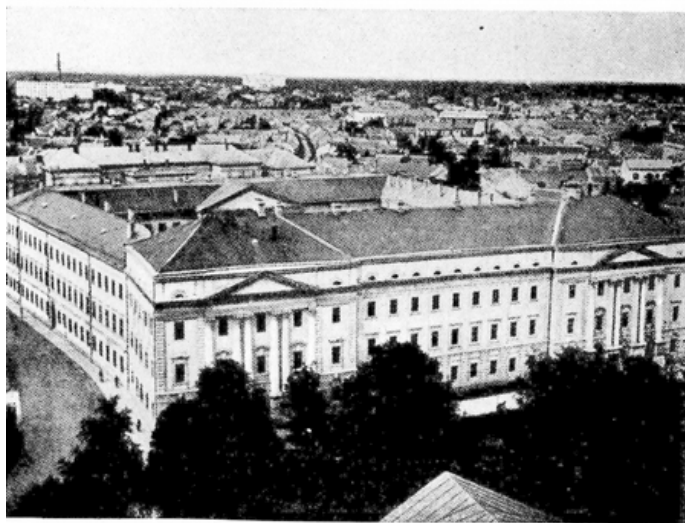
Tisza István gyermekkori képe.
(Pállik festménye.)

Tisza István ifjú korában.
(Göcsház rajza.)

A debreceni gróf Degenfeld ház, amelyben Tisza István lakott.

A debreceni református kollégium, ahol Tisza István érettségizett.

sággal, pénzügytannal és politikával foglalkozom s ezek meglehetősen el is veszik minden időmet. Tanárainm Gneist, Wagner Adolf, Treitschke és Meitzen.« Most már 16 éves-Heidelbergben naponként 10—15 órát dolgozik és más nem is érdekli ezenkívül.

Mint már említettem, István 15 esztendő, mikor hosszú politikai levelet ír pajtásához, Lovassy Ferenchez. E levél célja az, hogy barátját a kossuthizmustól áthozza Deák Ferenc kiegyezésének meggyőződéses hívei közé. Okfejtése tökéletes már most is, férfias és. rendíthetetlen. Deák szerinte »elkerül minden erőszakot és szakadást s végre művészetének koronájaként megköti a nemzet nevében a szent békét az uralkodóval; egy oly békét, mely saját nézetem szerint előnytelenebb volt reánk nézve, semhog}^ elfogadható lett volna, de mely hazánk fejlődését biztosította, illetőleg tőlünk tette függővé. Azért, mert másodrendű kérdések nem oldattak meg kielégítően, lehetetlen az elismerés szuperlatívusát megvonni attól, ki a nemzet háromszáz évig függőben lévő életkérdéseit kielégítőleg oldotta meg. — Kossuth szakítása vesztünket okozta s Kossuth az európai diplomácia akkori magatartásából beláthatta azt, hogy nemzetközi kérdéseknél nem lehet mindig a jogi igazság álláspontját elfogadni, hanem azt is kell tekinteni, mi lehetséges, nemcsak azt, mi jogos. Azt elhíheted, hogy nem viseltetem valami nagy szimpátiával a Reichseinheit iránt s hogy sokkal inkább szeretném, ha Magyarország mint különálló alkotmányos királyság, lemondana minden nagyhatalmi pretenziókról, saját érdekeinek kielégítésén dolgozhatnék, de a jelen nemzetközi viszonyok között mindenkinek be kell látnia, hogy a magyar nemzet a szlávizmussal szemben csak mint az osztrák-magyar monarchia egyik fele tarthatja fenn magát s így bele kell abba egyeznie, hogy a monarchia fennálljon.« Ez nem egy 15 éves gyerek hangja, hanem egy 45 éves politikusé. Es csakugyan, ugyanezt fogja mondani gróf Tisza István az ellenzék katonai követelményeivel szemben a maga kormányzatának idején. Ez az igen nevezetes levél a következő feledhetetlen, mert lírikus sorokkal végződik negyvennyolcaskodó iskolai pajtásával szemben: »Én minden tárgyilagos vitatkozásba szívesen beleegyezem, de ne felejtssd, hogy én a Tisza Kálmán fia vagyok s ennél fogva kötelességem az én személyes megsértésemnek tekinteni minden oly megjegy-

zést, mely atyám jellemét vagy becsületét támadná meg.« Megértettük, István!

Az ifjúsági levelek lélek-betűzését bezárhatjuk azokkal a sorokkal, amelyeket 1881 október 6-án Gesztről ír Géresi Kálmánnak. Bántja, hogy erősen veszett a kártyán s ebben az önvádas hangulatban a jövőjéről nyilatkozik; szokatlan dolog: töpreng. »Jövöm kérdése nincs még eldöntve, de nem is valószínű, hogy a jövő évben tegyem meg külföldi utamat. Ha ez későbbre marad, apám nagyon kapicitál, hogy lépjek állami szolgálatba; én pedig Geszten szeretnék maradni; annyi azonban bizonyos, hogy bárhol legyek, visszatérek tanulmányaimhoz s komolyan képezem magam elő azon időre, midőn a cselekvés terére léphetek. Hogy ez mily körben s modorban fog történni, azt most még nem tudom. Függs ez elsősorban attól, hogy tehetségeim, képességeim — melyek ígnota quantitast képeznek még rám nézve, milyeneknek fognak a gyakorlati életben bizonyulni, de azt tartom, minden független s reális állású s főleg földdel bíró embernek kötelessége erőinek megfelelő körben résztvenni a közéletben. Valódi szabadság és rendteremtő alkotmányos élet egyik alapföltétele, hogy ezen noblesse obiige hassa át az illető körök minden tagját s elég szomorú, hogy az annyira kihalóban van nálunk.« — Most már 20 éves.

Ennek a vallomásnak s a közéletbe való fölkinálkozásnak mását gróf Széchenyi Naplóiban olvassuk, melyek akkor még kiadatlanok voltak s ismeretlenek a fiatal Tisza előtt. Valóban, hősünk »a cselekvés terére« képi magát s ez a tér a Történelem. Az emlegetett külföldi út, mint egy későbbi tudósításában írja »wegen Mangel an Überfluss« elmaradt: nem kapott hazulról pénzt hozzá. Atyja kívánságára belép a belügyminisztériumba, mint a fiatal Andrassy gróf apja parancsára az attaché-szolgálatba. Biharországban akkor már tiszteletbeli vármegyei főjegyző, de mint a fiatal Andrassy, szakasztott úgy ő is rövid idő múlva otthagyja azt a pályát, mit atyja kijelölt. Ifjú Andrassy Gyulát 1885-ben, Tisza Istvánt 1886-ban választják be a képviselőházba. Tehát, bár mindegyik másfelé volt szánva — itt kellett találkozniuk.

A történelmi essay-írás minden szabálya szerint, mielőtt a könyv hősei egymásmelleit, vagy egymás ellen cselekvésre lépnek, össze kell hasonlítani tehetségüket. Nagyon veszedelmes regula. Természet és Tehetség önmagukban hordják

mértéküket s ahogy senki sem tudta még megmondani, mi szebb, a Gellérthegy, vagy a Margitsziget, éppen úgy józanul arra sem lehet felelni, ki volt nagyobb: Shakespeare, Kant vagy Michelangelo. Gyula gróf és István külön-külön is elég nagy és önálló tehetségek ahhoz, hogy velük szemben is sarokba állíthassuk az előirt szabályt. Ámde a magyar közvélemény ebben meg nem nyugszik, mert mintegy három évtizeden át szembeállításukkal táplálták érdeklődését s ez végül annyira ment, hogy csakis egymással összemérve tudja elképzelni őket. Az író, kutatójukat, egy más körülmény is arra kényszeríti, hogy valamilyen mérleget vegyen elő s annak két serpenyőjébe tegye ezt a két nevet: ifjabb gróf Andrassy Gyula és Tisza István. Kényszeríti pedig az, hogy hazai közvéleményünk megváltozhatatlan egyoldalú berendezése szerint mihelyt valamely közéleti egyénünk a Képviselőházban megjelent, attól kezdve többé csak a parlamenti vetítógép által megvilágított körben látja őt, mert ennek az egyetlen fórumnak oly rendkívül erős a reflektora. A szereplők minden más ténye, lelki megnyilvánulása sötétben marad. Nekünk modern politikai történetünk nincs, csupán parlamenti krónikánk van. Már pedig Tisza István belső lényé s az ifjabb Andrassy lelkisége is végzetesen csonka marad, sőt éppen politikai szereplésük sem érthető meg, ha mi is homályban hagyjuk a tisztelt Házon kívül eső, sokkal emberibb és mélyebb megnyilatkozásait tehetségüknek. Itt elkerülhetetlen az összehasonlítás. Mihelyt a parlamenti harcok folyton ismétlődő, meddő terét otthagyjuk, ebben a szembeállításban megtaláljuk azt a gyönyört, melyet a figyelőnek nagy elmék akaratlanul is nyújtanak. A fiatal Andrassy Gyula, szemorvosi nyelven szólva, valóságos *politikai távollátó*. Nem látja a közeli helyzeteket, nem ismeri fel a körülálló embereket, hanem valami bölcsészeti láthatárra helyezi át magát és problémáit. A fiatal Tisza, igen jellemző módon, első tanulmányaihoz az angol Macaulay-t veszi mintául. Mint az, ő is könyvismertetések-ből fejleszti ki történelmi vagy közjogi értekezéseit. Ellenben Andrassy Gyula legnagyobb művén, annak a Taine Hyppolite-nak francia hatása látszik, ki előszava szerint azért írta meg remekét, »A jelenkori Franciaország alakulását«, hogy megtudja, melyik pártra adja le szavazatát a választásnál. »*A magyar állam fennmaradásának és alkotmányos szabadságának okain* című háromkötetes munkája nemcsak mara-

dandó alkotása a fiatal Andrásynak, a történetbölcsésznek, hanem annak első kötete Taine műveihez méltó. Világos, áttekintő boncolása, kategorikus mondatai, melyek mindig úgy hangzanak, mintha döntő ítéletet hirdetnének ki valamely lefolyt esküdszéki tárgyalás végén, sehol így nem érvényesülnek. A könyv második két kötetében a magyar történelem folyamatának szétszakadása az ő könyvének egységét is összetépi s szinte látjuk, hogy azért nem folytatja a munkát, mert nincs a krónikákban egységes befejezés. Az ő alapkérdése éppen az a politikai töprengés, hogy »*Miként tartotta fön­n Magyarország alkotmányos szabadságát?*«, ez székfoglalója a Magyar Tudományos Akadémián 1900-ban; élete második szakában megint visszatér erre az alaptémára, mert a kérdőjel nyilván nem hagyja nyugodni. És »*Anglia és Magyarország alkotmányos fejlődésén* közt von párhuzamot (1927). Ekkor a történeti bölcsész már átesett a saját korán s ezért tanulságul azt írja föl, hogy »Az angol nagy óvatossággal végrehajtott szükségszerű forradalom kálváriája bizonyítja, hogy milyen bünt követ el az a nemzet, mely elkerülhető forradalmat csinál«. Mikor azt írja le, hogy »nálunk a balsó ösztönökön átgázolt a külpolitikai helyzet«: már oda érkezett el, ahol utolsó nagy külpolitikai műveiben találjuk. Az Andrassy-bibliográfia (Kertész János műve, mely külföldön is megjelent) 23 önálló munkájáról tud és több mint ezer beszédéről és cikkéről. E munkák közül vannak élelméjű vitairatok a közigazgatási reformról, később a királykérdésről, de a nagy külpolitikán kívül — melyre lentebb rátérünk — csak kettőben található politikai önvallomás. Egyik »Zrinyi Miklós, a költő« című füzete, melyből kétségtelen, hogy minden magyar hős közt ez az ő igazi eszményképe, ki államférfi, de »a szépnek nemes kultuszát üzi«. Zrinyi, azaz Andrassy az, ki »tudatában van a nevelés fontosságának, a tanulás értékének, az utazás fontosságának«. Ezért azt tanulja Zrínyitől, hogy »az igazi hazafi kötelessége az, hogy az igazat mondja«. Es 1909-ben a koalíció bukása után, amelyben Andrassy résztvesz, azt hirdeti, — Zrinyi — hogy »a nemzetnek volt egy nagy embere, aki közvetíthetett s aki képes lett volna a múlt emlékeit háttérbe szorítva, a fölszabadítás magasztos ügyének a nemzetet megnyerni. Akinek vára tele van műtárgyakkal — de bár a leggazdagabb főurak egyike és legnépszerűbb, még csak nem is jelölik a nádorságra«. Ezt is megértettük.

Másik tanulmánya »*A száműzött Rákóczi*, ahol az akkor meghurcolt Szekfű Gyula történetírónk védelmére kel csillogó lovagiassággal s avval az eltökéltségével, hogy szennyet a közéletben nem tűr, de ugyanakkor leborítja a bölcsész töprengésével az élő történelmet s a gyakorlati politikát. Mert így szól: »Az igazságot csak a sokoldalú vita, a sokoldalú megvitatás teheti kétségtelenné s a tévedéseknek ugyanazt a szabadságot kell megadni, amellyel a vélt igazság bír.« Ő ezt belügyminiszter korában is hirdetni fogja, amikor felekezeti oldalról támadják a szabad gondolkozást s a kételkedésnek olyan jogot követel, melyet harcos ellenfele, Tisza István, sohasem tehetne magáévá. A »sokoldalú vita« azért alapvető követelmény nála, mert a sokoldalú vita őbenne magában folyt le. Ezért lényében legszélesebb vonalon terjeszkednek ki a magyar politikai gondolatai, szélességük nő élete folytán, de éppen azért mindig közel vannak a bizonytalansághoz, tehát bölcselmi tépelődéssé válnak, törvényszakaszok és házszabály helyett.

Ifjabb gróf Andrassy Gyulának még egy nagy könyve van, melyet a Magyar Tudományos Akadémia mint erősen konzervatív politikai művet jutalmazott, címe »*Az 1867-iki kiegyezésről*« (emlékeztetve arra, hogy gróf Széchenyi István majdnem minden művének címe szintén ről-el végződik), de ez már nem elmélkedés, hanem politikai cselekedet. Később, mikor már Apponyi mellé áll, akkor fogja bevallani, hogy »1867-ben könyvet írtam ellenetek«. Csakugyan, a millennium évében idősebb Andrassy Gyula „kiegyezési művét még egyszer élénkbe tárja, hogy fiúi hévvel megvédelmezze az a fia, kit a nagy lángész saját politikai folytatásának szánt. De nyomban utána bekövetkezik a fiatal Andrassyban a nagy fordulat.

A másik nagy tehetség, a fiatal Tisza, ugyanakkor kemény szorgalommal, gondos adatgyűjtéssel s állhatatos igazságkereséssel építi fel a maga meggyőződésbeli rendszerét. De milyen más világ ez, mint az Andrassyé! Nem ábrándok s nem elmélkedések verődnek le gondolatszövevényén; hangulatok soha nem befolyásolják, sem a nézőpontot, sem az író következetességét, hanem gránitköveket rak egymásra, melyeknek a célja éppen az, hogy a földön álljanak, mert cselekvésre vannak szánva, kezdettől fogva végig. Nem ábránd, hanem sziklavár készül.

Tisza István első dolgozata, doktori értekezése »*Az*

adóáthárítás elméletéről» szól. Minden gondolkozó pénzügyi politikus legmélyebben rejlő kérdésről, hol azt kell kutatnia hogy midőn a közhatalom az adók terhet rádobja a társadalomra, hogyan áll elő az a tüneménysorozat, mely tovább gurítja ezt a terhet. István, ki ekkor 21 éves, az akkor élő legnagyobb pénzügyi tanárnak, Wagner Adolfnak hatása alatt áll, ezért értekezése doktrinérien határozott s egyetlen kézzelfogható eredményre jut, arra, hogy »kerülni kell a munkásra kivetett aránytalan adóknak behozatalát«. Ez határozottan szociális érzékre vall, mely megvan Tiszában, de különösképpen elsősorban a városi és ipari munkással szemben. A falu népét ő mindig patriarkális módon kezeli, helyettük akar dolgozni, mint apró gondjaikat náluk jobban megértő apa s ezért csalatkozik bennök, kivált akkor, mikor legjobban elkényesztetett geszti népe ellenzéki zászlókkal megy ellene a választásba. (Halálakor be sem akarjak fogadni koporsóját!) Ezután következnek Tisza Istvánnak évek során át keletkezett gondos tanulmányai, előterjesztései, gazdajavaslatok az aranyvalutáról, a határidőüzletről, a vámpolitikáról, s a költségvetési takarékoságról. Ezek együtt adják az ő teljesen összefüggő agrárpolitikáját, mert képviselőházi beszédei s a gazdagyűléseken elhangzott nyilatkozatai is ezeket az elveket hirdetik élesen és védik keményen, vagyis Tisza-módra. Mivel elveken épít, becsületes következetességgel gyűjti az adatokat s rettenthetlen bátorsággal veri vissza a támadásokat, akár pillanatnyi ellenáramlatokkal találja magát szemben, akár a népszerűtlenséggel. Legjellemzőbb erre az, hogy miután megismerte, hogy az aranyvaluta az egyetlen formája a pénzrendszerek végleges rendezésének, hogy a határidőüzlet szüksége a gabonaárak egyenletes kiképzésére — és különösen, hogy minden agrárország léte megköveteli a nagyobb vámterületet, magyarul szólva tehát, az Ausztriával való gazdasági közösséget: állhatatosan és keményen szembe mer szállni gazdatársai körében is a kilencvenes évek német agrárdivatjával, mely mindezek ellen izgatja a magyar gazdákat, holott ő a maga agrárpolitikáját hirdeti. Innét van, hogy legjobban esett Istvánnak Wahrmann Mórnak a valutaankéten elejtett következő elszólása: »Der Kerl ist der gefährlichste Agrarier Ungarns« (ez a fickó a legveszedelmesebb magyar agrárius). Ugyanekkor kialakul azonban vámpolitikája, mely fölismeri, hogy mily bűn volna s mily

elszegényedést hozna Magyarországra a monarchia gazdasági közösségének politikai, jelszavak miatt való széjjeltépése. Ő éppen ezt a közösséget akarja kihasználni a magyar föld érdekében s ezért első szószólója az agrárvámoknak. Mert ez mély meggyőződés rendszerének rendíthetetlen alkotó része, azért nem enged belőle akkor sem, mikor a Balkán felől akarják áttörni ezt az agrárelzárttságot. Belső gazdaságpolitikája jut ilyen módon veszedelmes időkben ellentétes külpolitikai megvilágításba.

Tisza István, ellentétben Tisza Kálmánnal, kezdettől fogva a magyar közigazgatás államosításáért harcol és teljesen levetette magáról a nemes és nemzeti vármegye tekintetes romantikáját. A szociális kérdésben, mint már említettem, modernsége abban nyilvánul, hogy az ipari munkás helyzete érdeklí jobban s ekként egyik első szószólója az ipari munkásbiztosításnak. Ebben kettő jellemző. Az egyik az, hogy a mezőgazdasági munkás jólétet továbbra is pátriárkálisan akarja kezelni, tehát állandóan mellőz minden oly törekvést, mely ott is szociális modernizálást követel. A másik jellemző az, hogy egész politikai élete alatt mindig az angol trade union-ok, a nagybritanniai munkás szakszervezetek példáit és munkáit ismerteti, valahányszor a munkáskérdésről kell nyilatkoznia. Ebben pedig nemcsak az az érdekes, hogy István is angломániákus, mint gróf Széchenyi Istvántól kezdve majdnem minden politikai vezérünk, hanem azért is, mert megint odavisz bennünket, hogy már kora ifjúságában annyira kikristályosodnak fogalmai, hogy azokon nem változtat. Nevezetesen ő még közvetlenül a világháború előtt is azokról az angol trade union-okról beszél, melyeket fiatal korában Angliában látott, holott mint Howell-nek és társainak (1893) munkái mutatják, a kilencvenes évek kezdetétől kezdve Angliában egy »új trade unionizmus« születik, mely szembeáll a »régivel« (trade unions new and old), vagyis a nagy munkabérű megszervezett, angol ipari képzett munkásság autonóm biztosító pénztáráiba, melyeket István megismert, később már bevonult az az »unskilled labour«, a tanulatlan munkásság, mely a bányászsztrájkokat folyton megismétli és a szakszervezeti járulékok útján ekkor a pártunion-ok harci gépezetté alakulnak át. De Tisza István megmarad a régi trade union-oknál ekkor is.

Tisza legjobb külpolitikai dolgozata »*Sadovától Sedanig*«; ezt a Magyar Tudományos Akadémián olvasta fel székfog-

laló gyanánt 1912-ben. Két miniszterelnöksége közti időben, a koalíció idején, politikai visszavonultságában tért át István a külpolitikára, melyben később annyi része lesz. Ő most kezdi ott, honnét az ifjabb Andrássy már gyermekfejjel kiindult. Ez a tanulmány nem tár fel új forrásokat: gondosan mérlegelt soraiból lángérvével csap föl szerzőjüknek alaphite: a történelmi szükségesség parancsszava előtti meghajolás. Itt talál Tisza István önmagára s mikor folyton a nagy Bismarckot, a vaskancellárt emlegeti s látja, tisztában lehetünk azzal, hogy miért beszél akaratlanul is folyton »ama fiatal frankfurti követről, ki saját parlamentjével elkeseredett harcot folytat nagy kérdésének megoldására«, holott, azt »a legvadabb ellenségeskedéssel, gúnnal és lenézéssel támadja a képviselőház kilenc tizedrésze«. Ami a fiatal Andrássy- Gyulának Zrinyi Miklós, az Tisza Istvánnak Bismarck herceg.

Tisza István irodalmi alkatának s egész lelkiségének van egy mély és állandó működésben lévő hajtóereje: a vallásosság. Ez Andrássy Gyulából teljesen hiányzik, kinek egész lelkülete messze távol áll bármely vallási megmozdulástól. Ezért van az, hogy ő egész pályáján kerüli a hitbéli megnyilatkozást s mikor politikai okból — egyetlen egyszer életében — a »vallásról« kell szólnia, úgy beszél róla, mint valami nagy, de teljesen külső tényről, mint a renaissance valamelyik alakja beszélne Benvenuto Cellini egyik művészkezalkotta remekéről vagy egy antik gemmáról. 1911 június 11-én tartott költségvetési beszédében tudniillik Andrássy így nyilatkozik: »Én a magam részéről a vallást a legnagyobb emberi értékek egyikének tartom: a társadalom összetartó erőinek egyik legkiválóbbika a vallás. Én azt hiszem, hogy egy komoly, őszinte igaz vallásos érzés szerencséje minden embernek, aki vele rendelkezik, hogy az, aki igaz komoly vallásosságot terjeszt, az emberiség jóit evője, hogy a vallásosság minden egyes emberre nézve jobban lehetővé teszi, mindegyiket abba a helyzetbe hozza, hogy rossz ösztöneivel megküzdhessen. Én a vallást valóban hasznos és szent dolognak tartom. De nagy különbséget teszek a vallásosság és a felekezetiesség között. Igaza van Tisza István barátomnak, a felekezeti ellentét a társadalmat úgy megbontja, mint semmi más. Nem tudjuk szegénységünkben kulturális feladatainkat megoldani, ha felekezet felekezetet nem támogat. A kongregációk

túzásait az államnak ellenőriznie kell. Nekünk a szabad-
 elvű középúton kell maradnunk, amely tisztel minden meg-
 győződést és lelkiismeretet, mely nem tűr semmi zsarnok-
 ságot és a maga részéről biztosítja minden egyes felfogásnak
 szabad fejlődését.« Látnivaló ebből, hogy nem a katolikus
 hívó válaszol a protestáns Tiszának, hanem a szabadgon-
 dolkozó beszél a mások vallásáról s ezért rögtön a politikai
 szempontot emeli a felekezeti kérdések fölé. Nem is vesz
 részt semmiféle katolikus akcióban. Evvel szemben István
 élete elképzelhetetlen állandó református tevékenysége nél-
 kül, mely egyrészt folytonos egyház gondozás tehát, munka-
 vállalás s adminisztráció, másrészt azonban, ennél sokkal
 több, izzó meggyőződés, mely hallatlan erővel, az eleve
 elrendeltség tüzevel fűti és sugározza át politikai elhatáro-
 zásait is. Teljesen Arany János »Fiamnak« írt verse szól
 abból az ajánlásból, mellyel anyjától kapott imakönyvét
 átadja István fiának: »Nem adhatok a mai napon méltóbb
 emléket neked, kedves gyermekem, mint anyámnak ezt az
 ajándékát, melyet 27 esztendővel ezelőtt hasonló alkalommal
 (a konfirmációkor) kaptam. Engem az Istenbe vetett hit
 fenntartott sok lelki harcban, az ő akaratában való meg-
 nyugvás erősített a rám mért bánatok között, az ő irgalmába
 vetett biztos hit biztat, hogy el fogja a híven küzdőnek
 nézni botlásait és gyarlóságait. Neked is azt kívánom,
 édes jó fiam, hogy vallásos érzésed fejlődjék, nőjön mély-
 ségben és erőben testeddel együtt. Hassa át egész életedet,
 késztesse komoly önbírálatra, megbánásra, igaz igyekezetre.
 Az élő hit nemes elhatározások és saját hibánk elleni szívós
 küzdelem rugója, béke, nyugalom és megelégedés forrása.
 Az Isten áldjon meg, Istvánom, az Ő szent oltalmába ajánl
 szerető apád, Tisza István«. Ez a személyes Istennel való
 közvetlen kapcsolatnak ugyanaz a vágya, melyet Beethoven
 magyarázóinak zenéje legmélyebb forrásának tartanak. Talán
 innét van az, hogy István egyedül Beethovent ismeri el
 klasszikus zenének, egyébként mind a költészetben, úgy itt
 is elzárkózik természete minden »műdal« és »műzene« elől.
 Kétségtelen, hogy Tisza Istvánban a kálvinizmus nagy
 örökség is. A Tisza-, Teleki-, Degenfeld-családok közös el-
 háríthatatlan hagyománya. Kétségtelen, hogy ugyanakkor
 a geszti otthon puritánsága és a fehérfalú falusi templom,
 hol mint gondnok szorgalmasan ül a padban, beillenék
 egész emberi és politikai berendezkedésébe és nélkülük a

Tiszaizmus el sem képzelhető. Bizonyos, hogy felekezeti téren való nagy aktivitásában része van annak is, hogy hatalmas adminisztratív izomzatát épp úgy ki akarja próbálni s élni, mint ahogy — hogy profánul szóljak — testi rugalmasságának kell a sport. Tisztét egyházában egész munkául tekinti, Nagyszalontán is s főgondnokságában is ezt cselekszi. Midőn Atyjáról beszél a nagyszalontai egyházban, valójában önmagáról beszél, így szólva: »Aki megalázza magát Istene előtt, de erős szövetségben él Istenével s kit Isten irgalmába vetett bizodalma e világ hiúságai, kételyei, kísértései és megpróbáltatásai fölé emel: ki tisztában van az élet nagy problémáival és Isten akaratában megnyugodva tölti be rendeltetését, küzdi meg az élet harcát, fogadja mit rámért a sors«. Ebben a szerepében nem az a nevezetes, hogy főgondnoki beszédeiben, mind a tizenegyben, a felekezeti béke fenntartását hirdeti s mikor az ultramontán túlkapasokat visszautasítja (1907 április 30-án és 1908 szeptember 20-án), akkor sem akar evvel szemben felekezeti alapra helyezkedni, hanem megállapítja, »a mi magyar társadalmunk a vegyes házasságokra van »felépítve« s ezért a teljes béke hirdetője: ezt éppen így vallja és cselekszi Deák Ferenc és mind a két Andrassy Gyula is. A nevezetes az, hogy magának a protestantizmusnak lényegét annyira a szabad vizsgálatban látja, már nagyszalontai gondnoki székhelyében is, hogy képes a szeretet vallásának « ezért a belső lényegéért minden dogmatikus akadályt elvetni. Már 19 éves korában így ír Heidelbergből, a református káté székhelyéről haza: »A kálvinizmushoz (*ha nem is a helvetica confessio minden dogmájához*) gondolkodás után, meggyőződésből ragaszkodom«. A budapesti Kálvin-téri templomban a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság közgyűlésén az Úrasztala mellett beszélt arról, hogy a dogmákkal szemben szabad vizsgálatot követel. De mind ennél nevezetesebb s lelki világára döntőbb, hogy 1916-ban, a háború alatt, beleavatkozott a református egyház liturgiái bizottságának munkálataiba, bár nem volt a bizottság tagja és a fennmaradt följegyzések szerint »a hit tisztaságáért, őszinteségéért s a legszebb vallásos cselekménynek kényszerű képmutatástól mentesen maradhatásáért aggódo lélek belső viharzásával kérte a konventet a hittani kérdések mellőzésére. Ne állítsanak, hirdette, senkit az elé az alternatíva elé, hogy vagy »hiszem és vallom«

szavakkal felel olyan kérdésekre, amelyekre lelke mélyén tagadó vagy kételkedő választ ad, vagy kizárja magát a szent közösségtől, az Úr Jézus Krisztussal egyesülés föl-emelő érzésétől. Ez a megrázó s titkos viharzás azt jelenti, hogy Tisza István, a főgondnok, nem akarta kizárni egyházából azokat, kik hiszik, hogy Jézus hite a túlvilági elgondolás mellett éppúgy vallható, mint túlvilági ígéret nélkül.

István vallási arcának másik élénk domborodó jellegzetessége az, hogy eleve elrendeltnek, predesztinálnak érzi nemcsak politikai tetteit, de egész sorsát is. Ez utóbbira jellemző az a levél, melyet már fentebb bemutatunk s melyben a már öreg Gyéresi Kálmánnak, mint »hálás tanítvány« írja meg hangulatát az ellene megkísérelt merénylet után. De vallja ezt minden alkalommal; az ifjúsághoz például így szól egy felolvasásában (1901 március 9-én): »Mily nyomorult játékává leszünk az eseményeknek és szenvedélyeknek, ha nem tudjuk, nem érezzük azt, hogy erős vár nekünk az Isten!« Ám ugyanez a mélységes érzelem mindegyre kitör belőle parlamenti küzdelmeiben is, mint felrobbanó hitvallás. Elég, ha sok beszéde s célzása közül pályája egyik legviharzóbb szakában, a világháború előtt tartott miniszterelnöki szónoklatából (1914 február 19) a következő szavakat idézzük: »Tíz évi változatos történelem közben én ma nem tehetek róla, de a Gondviselés iránt hála érzetével konstatalom azt, hogy talán sikerült azt a Damokles-kardot elhárítanom a nemzet felől, amely tíz esztendőn át végveszéllyel fenyegette ezt az országot, és büszkének és boldognak nevezhetem magamat, hogy ezzel az urak által fanatizmusnak csúfolt erős elhatározással, amely talán Don Quijoteria volt tőlem, — mert hiszen volt pillanat, amikor egyedülállónak gondoltam magamat evvel a felfogással ebben az országban — de ami azt súgta nekem, hogy ne gondolj sikerre, bízd csak az Istenre, de ha azt hiszed, hogy veszély fenyegeti a hazát, nem mérlegelve azt, hogy van-e chance a sikerre, vagy nem, tégy meg mindent, amit képes vagy megtenni, hogy elhárítsd azt a veszedelmet. Ez a fanatizmus bevált«. — Akkor a választójognak szólott harsonája. A mi fülünkben úgy hallatszik ez már, mint mikor Cromwell kerekfejű skót puritánjai zsoltárt énekelve indultak csatába. Megismétli hittételét március 6-án (1914), mikor nem a választójog,

hanem másik szívbeli ügye, a román nemzetiségi kérdés van napirenden. Így beszél: »Ha az Úristen fenn akarja tartani ezt a nemzetet a jövőben is, meg kell hogy adja az erőt ennek a nemzetnek, hogy olyan áramlatoknak, amelyek létfeltételeit fenyegetik, amelyek a halál lehelletét fújják reá, ellen tudjon állni, amíg nem késő. Ezt vallom, ezért küzdök erőm végső megfeszítéséig«.

»... Én az Úr kegyében voltam,« vallotta a maga idején a »Great Commoner, Olivér Cromwell, Lord Protector.«

A második nemzedék két nagytehetségű hősének ebből a vázlatosan bemutatott rajzából máris rátalált az olvasó közös vonásaikra s összetartozandóságukra. Ezek a rejtett vonások keresztültörtek még ellentétes nyilatkozataikon is, mint bemeszelt falon a régi mesterek színes freskói. Az édesatyjuk iránti mély és szeretetteljes ragaszkodás, sőt rajongás jellemzi mind a két grófot. Tiszáról már hallottuk fentebb, hogy ifjúkori pajtásához írt levelében magára fordítja a Tisza Kálmán ellen dobott s dobandó összes dárdaikat: ifjúsága a miniszterelnöki palotában állandó védelem, sőt rettegés attól az időtől kezdve, mikor Tisza Kálmán ellen megindul a gyilkos politikai haj tó vadászat. Az egész országban senki sincs oly izgalomban és elszánt készültségben, — fegyverrel s szóval egyaránt — mint a fia. De ez a vonás a fiatal Andrásyból sem hiányzik. Bár ő sokkal passzívabb és nőiesebb, valahányszor s bárhol a nagy külügyminisztert, atyját támadják, nem bírja tovább a hallgatást. Ez megvan már benne pályája kezdetén is. Mikor 1895 március 11-én a képviselőház költségvetési vitájában Ábrányi Kornél (kit fentebb ifj. Kákay Aranyos szerepében ismertünk meg) az idősebb Andrásyra hivatkozva, támadja Tisza Istvánt, a fiatal gróf, a fia, úgy érzi, hogy neki kell igazságot tennie, felszólal s megvédi atyját és — Tisza Istvánt. »Leghatározottabban vissza kell utasítanom, — így szól — hogy ezen szabadelvű párt, vagy annak bármely tagja is, ellentétben helyezkednék azon szavakkal, melyet Atyám véderőbeszédében mondott.« Ez alapon száll szembe Apponyival s kijelenti, hogy »atyja Apponyi eszközeiben nem osztozott egész pályáján soha. Nem véletlenségből nem próbálta azokat, hanem meggyőződéssel. Atyám az Apponyi tisztelt barátom által felállított programot sohasem helyeselte. Célokban megegyezik

Atyám felfogása gróf Apponyi felfogásával, az eszközökben azonban óriási a különbség«. Ez az Apponyi-programm lesz később a »katonai vívmányok« nagy küzdelmeinek tengelye s az Andrássy-Tisza-küzdelem egyik legfőbb oka.

Gyula gróf pályája második felén, kétrendbeli minisztersége után, teljes Andrássy-vértezetben támadja atyja emléke nevében Aehrenthal gróf politikáját s később ebben a kérdésben fölényes készültséggel ütközik meg Tisza Istvánval is. Ez történik a közös ügyek tárgyalására kiküldött országos bizottság 1913 december 17-i ülésén. A szandzsák-kérdésről van szó. Ez Bosznia s a Balkán tüskéje. Mikor ebben a kérdésben, bár sem Ausztriában, sem nálunk senki sem hallgat rá, megjelenteti bizonyítékul és támaszul atyját, a nagy külügyminisztert, így fordul Tisza ellen: »Én próbáltam a tisztelt miniszterelnök urat annak a nagy ellentétnek dacára, amely közöttünk volt, még személyesen is fölkeresve, rábírní arra, hogy békét kössünk. Én kötelességemnek tartom, mert azt hiszem, hogy mérhetetlen károkat okozott kormányzata, teljes erővel küzdeni ellene, amit is mindig tenni fogok«. Tisza e szavakból megérzi, hogy most már élet-halálra megy ellene a küzdelem. De feláll s azt feleli, hogy Andrássy Gyula kegyeletét apja iránt teljesen átérezte. »Olyan helyzetben vagyok, hogy ezt nagyon megérthetem.« A legelkeseredettebb harcos pillanatban egyszerre az atyák kegyeletében tudnak találkozni és megnyugodni.

Az ifjabb Andrássy Gyulának 147 parlamenti felszólalását ismerjük; az ifjabb Tisza lényegesen meghaladja őt: politikai szónoklatainak száma fölül van az öt és fél százon. Semmi kétség, hogy közülük Istvánnak van nagyobb *átütő* ereje. Ebben is atléta, mert testi szervezete szerint is az Vívásban, tenniszben mester. Mint az Alföld igazi fia, szerelmes a lósportha. Politikai szempontból is érdemes elolvasni azt, amit »Kapitány« mond róla, a szakértő. »Mint versenylovas, korának legjobbjaihoz tartozott. Mint vadászlovas, párját ritkító, jóval kortársai fölött álló mester. Iskolája: a tereplovas mindent felölelő tudása. Mint tenyésztő és szakember, az első sorából is kimagaslik. Szívóssága felülmúlhatatlan. Szeretete a ló és a nyereg iránt páratlan.«

... Fölkerestem Kolozsvár mellett a zsuki völgyületet, hogy magam elé tudjam ábrázolni, amikor a meredek víz-

mosta kaptatón vágat le István a falka után. Bár rossz szeme miatt csak messze foltokat lát s mindig az életével játszik a kétszázhárom vadászaton. »Nem a fitogtató, kérkedő, hanem a veszélyt abszolúte el nem ismerő bizalom volt benne, önmagában és lovaiban.« — Állottam a geszti kastély portáján, ahol István a csökönyös Korhány-lovat megtörte. Ez a telivér semmi áron, se jó szóra, se büntetésre, nem akart a kert kapuján kimenni s makacs elszánt-sággal a legveszedelmesebb technikai obstrukciót rendezte, mert mindig a két hátsó lábára állott s akkor hanyatvágtá magát, hogy a földre terítse nyergébe pattant lovasát. Korhány tizenhatszor egymás után végezte ezt az obstrukciót, de István mindig újra a hátára kapott s újra kezdte letörésének kísérletét. A paripa a tizenhetedik cirkuszi produkciót megunván, a tizennyolcadik kísérletnél megadta magát lovasának. És jártam a Toprongyos patakon át, Bihargyerő és Csegőd felé, a nagy messzi réten, hol István paripáján agarászni szokott s a nagy jegenyefasoron át, mely trianoni országhatár volt, felém feketéllettek az erdélyi hegyek, melyekről Tisza István egész életén át a román veszedelemre döbrent rá . . . De úgy tetszik, mintha máris politikát írnék, holott ez mind csak sportesemény.

Gyula gróf is lovas s a kopóvadászatot, melyért atyja rajongott, ő is kedveli. Kiindul a terebesi nagy park nagyszerű fasorán, melynek kövezett részét ma laboda verte ki s a nagy lovarda a cseh állami gabonamonopolium összereszeselt raktára. A fiatal gróf mehetett Homonna felé, vagy bármerre a fölvidéken, Krasznahorkáig, mindenütt talál Andrásy-kastélyokra, itt ránézve minden csupa hagyomány. Ezért, bár Andrásy Gyula még önmagának sem vallja be soha, a Lajos bátyja után gróffá tett Tisza István neki mindig alföldi gentry és »tegnapi gróf« marad. Tiszadobon, ahol a Ballplatz-on töltött gyermekévek után grófunk fiatal férfikora telik, egy zseni, az atyja, négyszáz holdas tiszai őserdő közepébe könnyed, francia-belga stílusú tornyos kastélyt varázsolt, melyről nagyszerű perspektíva nyílik a kanyargó Tiszára. Mi sem alkalmasabb arra, mint ez a hely, hogy a filozófus gondolataival együtt ott bolyongjon az egymásra hajló tölgyek között, melyeken igazi vadszóló kúszik s még rejtélyesebbé, andalítóbbá teszi az egymásra boruló göcsös fákat birodalmát. Talán mondanom sem kell, hogy Gyula gróf egész életén át sohasem törődik a gazdaságával,

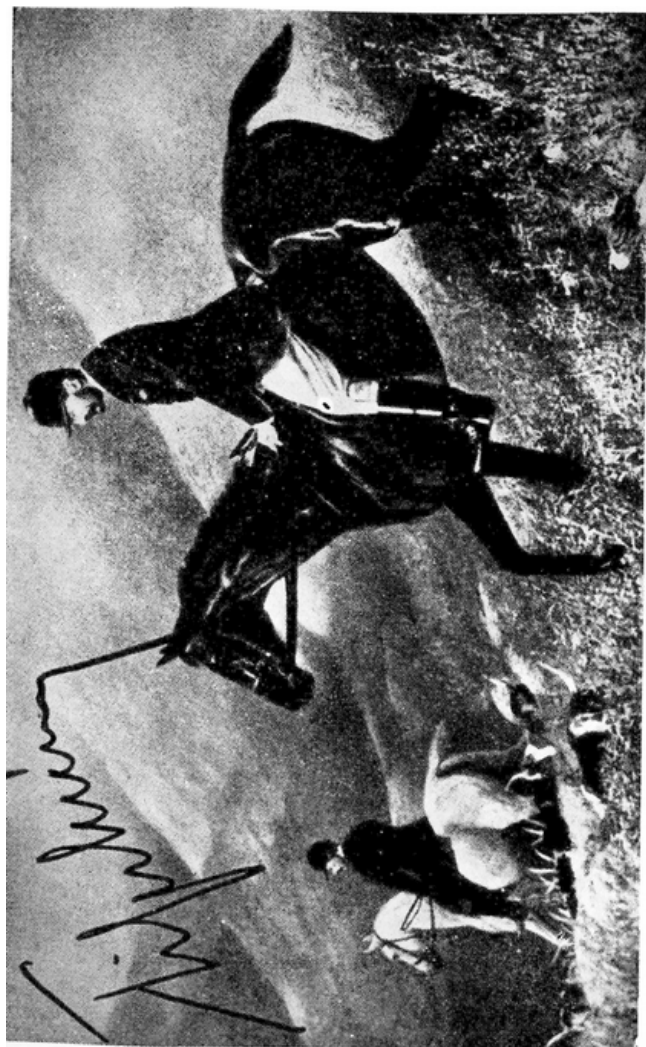
s igazi grand seigneur, holott a család egy régi gazdasági cselédétől hallottam, hogy »az öreg Gyula gróf kemény ispán volt«. Márkus Miksa föl jegyzéseiből mindegyre jellegzetesen elénk lép, hogy ha az ifjú Gyula utazott, sohasem volt vele elég pénz, mert nem tudta, mire mi kell, számadást nem vezetett s időbeosztása oly kétségbeejtő, hogy egyszer még a királyi audienciáról is elkésik háromnegyed órával. Sem birtokszerző, sem birtokmegtartó embernek nem született. Szinte fél az anyagi kérdésektől, melyek nem egy renaissance bölcsész finom kezébe valók. Viszont Tisza^v Istvánnak láttam pontosan vezetett s elkülönített bank-számláit, ő folyton dolgozik nagy uradalmában, újít, alagsövegetet; mezei vasutat fektet, minden építkezést maga tervez, fásításra szüntelenül van gondja. Nincs olyan kis istállókérdés, vagy ólmegoldás, mely ne érdekelné. A háború előtt mégis két millió korona adósság terheli uradalmát s politikai elfoglaltsága miatt a húszezer hold bérbeadására kényszerül. Elkövetkezik ez, dacára annak, hogy nagybátyja, Lajos, elsősorban neki hagyakozott. Az augurok itt is baljós ómeneket látnak.

Most mindjárt látni fogjuk a két fiatal hőst magán a politikai színpadon. De aki majd ottani küzdelmeiket figyeli, vagy figyelte, míg éltek, kérve kérem, ne feledje e szerény fejezetnek igyekvését, melynek éppen az volt a célja, hogy lelküket fölidézzén, meglássuk azt s ne feledjük, hogy elsősorban nem közügyeikben, miket ország-világ ismer, hanem rejtett belső szerkezetükben benne volt máris jellemük szerint meghatározva küzdésük, sőt nagy vívódásaik elkerülhetetlensége is. Hiszen, ha nem lennének egyéniségek és nagyok, minden könnyen menne s jámbor kompromisszumok simítanák el az érintkezésük akadályait! De minden ily megegyezési alkalmat el kell mulasztaniuk, mert náluk két ellentétebb bensőt és lélekhangulatot elképzelni nem lehet.

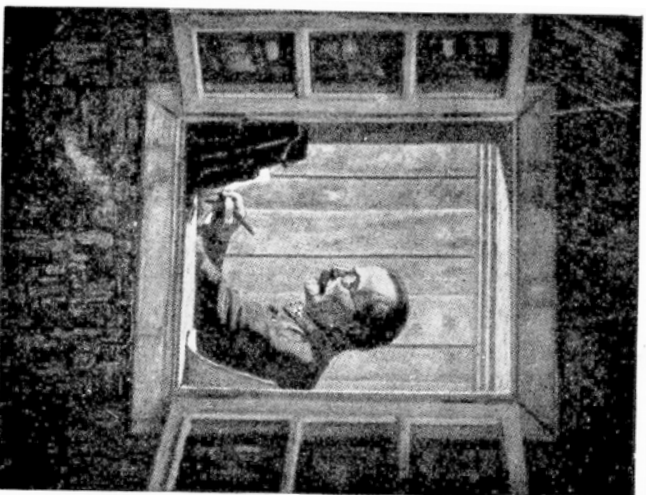
Van erre egy nagyszerű példánk s evvel befejezhetjük a fejezetet. Mikor Tisza István a koalíció alatti politikai visszavonultságából 1910-ben újra a nagy porondra lépett, elvonultságából az írás szeretetét hozta magával s azért alapította meg barátaival a »Magyar Figyelő«-t; így akart addigi politikai eszközein kívül az irodalmon át most már a társadalom gondolkozására rendszeresen hatni. Így írta meg azután »20.000 koron a« című cikkét, melyben kegyet-

lenül nekimegy modern festőinknek s úgy érzi, hogy ótestamentumi kötelességet teljesít, mikor ki akarja tiltani a magyar művészetből »mindazt a beteges dekadens irányzatot, amit a külföld megmutat«. Ugyanakkor palástolhatatlan harag önti el egész lényét Ady Endre költészete miatt, melyet (sajnos, ezt a mondást bihari barátok közölték a nagy lírikussal) így jellemzett: »Levéltetű a magyar kultúra fáján«. Ennek a következménye lett, hogy, mint a följegyzések mutatják, Andrássy a képzőművészet nevében is irtóhadjáratot indított az Ő szép és színes renaissance-ába betolakodott falusi puritán ellen. Viszont a korszak legérzékenyebb fölvevő lemeze, a betegen túljazott költő-lángész, Ady, oly rettenetes Tisza-ellenes idegsokkot kap, hogy sohasem tudja azt többé kiheverni s lekottázva átadja a világirodalomnak. El kell képzelni az elkényeztetett bölcselkedő Andrássyt az egyik oldalon, aki — mint Atropos följegyezte róla — (Pesti Hírlap 1929) egy döntő politikai értekezletről eltűnt s nem tudták megtalálni: mert egy másik szobában egy szép görög szobor csodálását nem tudta abbahagyni. A másik oldalon pedig ott van István gróf, ki sem a wagneri zenét nem bírja, sem semmi futurizmust, mert az neki mind modern dekadencia, külföldi ragály, sőt több: politikai ellenség. Mikor a Protestáns Irodalmi Társaságban Arany Jánosról előad, elszavalja az egész »Családi Kör«-t s azt vallja, hogy Arany azért legnagyobb költőnk, mert soha sem ír szerelmi verset, mivel szerinte a szerelem megverselése már a lélek szemérmertlensége s levetkőzése. Ebből a lelki állapotból jobban meg lehet ismerni őt, Cromwell katonáját, mintha köteteket íránk politikai gondolkozásáról.

Még egyszer fordítsuk kettőjük felé a lelkek prizmáját, hogy kiteljék fénytörésük egésze szivárványa. A fiatal Andrássy egyáltalában nem bír semmi zenét, mert színekben és gondolatszépségekben akarja kiélni magát s azért zavarja minden hangulat és misztikum. Ez minden bölcsésznél érthető. Tisza Istvánt ellenben a munkapárt első diadala alkalmával, közvetlen második miniszterelnöksége előtt ott láttuk, amint a cigány mellett egyedül ropta délcegen és komolyan a magyar táncot — mert ő az Alföld. Ez összemérés szerint, mit így megkíséreltünk, két nagy tehetségünknel szögesebben ellentétes lelket és idegrendszert még alig vitt egyszerre színpadra emberlátó

Tisza István, a lovas.

Gróf Tisza István a hardtlen.
(Ziegler Károly festménye.)

Gróf Tisza István, a miniszterelnök.
(Benczur Gyula festménye.)

drámaíró. Pedig a színpadra, ha e szó alatt magyar politikát és közéletet értünk, ők csakugyan egyszerre léptek. Az ifjú Andrassy nagykorúságával már főrend és 24 évével lesz képviselő. Istvánt 25 éves korában választják be az erdélyi kis Vízaknáról a parlamentbe. Mindkettőjük úgy jelenik meg, az egész közönség érdeklődése és várakozása között, mint két nagy apának két nagyraihivatott követője. Fellépésük pillanatában mindketten egymás mellett állnak, mert az egyetlen megszervezett kormány lépés párt tagjai, ezt akkor szabadelvű pártnak hívják s mindketten meggyőződésből hirdették szóval s írásban, hogy a Deák Ferenc kiegyezését tartják a magyar nemzeti lét egyetlen biztos alapjának. A két család fiatal nemzedéke, mint összes őket túlélő tagjaik bizonyítják, ekkor jól megérti egymást. Minden jel azt mutatja, hogy együtt fognak működni, közösen küzdik végig egy második nemzedéken ugyanazt az Andrassy-Tisza-politikát, amellyel apáik történelmet csináltak. Pedig láttuk a könyv első részében, hogy apáik, kik a cselekvésben annyira összeforrtak, kezdetben a magyar színpad két ellentétes oldalán léptek fel; megfigyeltük, hogy egymás ellen indultak és sok időbe került, míg a sors úgy összehajlította őket, hogy Krasznahorka és Geszt együtt teremtettek nemzetünknek szerencsés korszakot.

Mindenki azt hitte, hogy ez most is így lesz.

S akkor ránszakadt a nagy Vihar.

XI. FEJEZET.

Tisza Kálmán miniszterelnökségéről 1890 március 13-án lemondott s lemondása előtt még beterjesztett egy törvényjavaslatot: az gróf Andrassy Gyula temetéséről és emlékének törvénybeiktatásáról szólott. Krasznahorka és Geszt két nagy fia együtt távozott. De ezernyolcszázkilencven nevezetes tavaszán rajtuk kívül más is elment helyéről, mindkettőjükénél nagyobb, de mindkettőjük európai sorsának részese: március 20-án II. Vilmos császár elbocsátotta Bismarck herceget. A vaskancellár, minden Idők egyik legnagyobb politikai lángelméje és teremtő géniusza, maga is, de ma már úgyszólván az egész német történetírás is ettől a határidőtől számítják a német politikának szeren-

esetlenségbe való fordulását. Ezernyolcszázkilencven tavaszán nagy és láthatatlan földrepedés hasította végtől-végig át az európai szárazföld kergét. A Végzet megindult rettentő lépteivel a baljós idők felé.

Bismarck elbocsátása folytán az orosz nagykövet, gróf Suvalow, bejelentette Berlinben, hogy nem hosszabbítja meg a titkos szerződést, mely Oroszországot a német birodalomhoz kötötte — s II. Vilmos szerencsétlen pózai egyikével szabadon bocsátotta a muszka medvét. Amit I. Vilmos megjósolt, amikor Andrassy szuggesztíójára Bismarck megkötötte velünk a kettős szövetséget, most olyan pontosan bekövetkezett, mint a fölhúzott óra percre kiszámított harangütése: az orosz-francia szövetkezés megérett s egy év múlva a francia köztársaság hajóhada Gervais tenger-naggyal már ott horgonyzott a cár kronstadti kikötőjében. Ettől kezdve II. Vilmos Németországa nemcsak szembe-találta magát mind a két szomszédjával, hanem mert csak déli szomszédjához, hozzánk, kötötték kötelékek, ez a viszony egyoldalúan belekötelezte Németországot a Balkán bonyodalmaiba. A Világháború előkészületei innét számítanak és a Kísérteties Színjáték háttérét lebocsátja a Sors, hogy most már a tragédia megindulhasson és végzetessé tegye a most föllépő szereplők minden tettét, míg az Ananké emberföltre kéréletlenségével belepusztulnak ők is, mi is. Európa ege alatt ettől kezdve nincs szabad lélegzés. A felhők rohamosan tornyosulnak s mind fojtóbbá teszik a légkört. Ennek a folyton nyomasztóbbá váló légnyomásnak rettentő hatását kimérni igazában csak ma tudjuk, mikor már lezajlott az egész föld-rázó jelenség; maguk a szereplők alig sejtették, mit hordanak magukban s hogy mennyire — de mennyire! — külső erők örvényébe kerültek belé. Ez természetes tünet: ritka ember veszi észre, hogy mily fokban romlik körötte a levegő, melyet naponta belehel. A Történelem csodálatos törvénye, az események párhuzamossága folytán kellett, hogy az az ország vegye legkevésbé és legkésőbbben észre, hogy a külső események mint mérgezik belső légkörét, mind ijesztőbbben teszik s tűrhetetlenebbé, amelyik arra volt szánva, hogy a világ-örvénylés legmélyére vettessék. Ez az ország Magyarország volt.

Az ifjabb Andrassy és Tisza István nemzedékének így enmagunknak védelmeié kell leszögeznünk azt, hogy

csak a Világháború lélekfordító ereje értette meg a gondolkozókkal azt a történetfilozófiai megállapítást, hogy — miután az Ember-Történet végokainak megismeréséről le kell mondanunk — a legmélyebb tünetények, amelyeket egyáltalában megfigyelhetünk, azok a párhuzamos törvényszerűségek, melyek kérlelhetetlenül hatnak, az emberlelkek dübörgő sorsán keresztül. Ez a párhuzamosság az oka annak, hogy mindegyik nemzet a másokban látja a háború igazi megindítóját. Ez a világfordító háború tudniillik pontosan megállapíthatóan, nyíltan akkor kezdődött, mikor 1914 július 24-én az orosz mozgósítási parancs kiadott, de mire Szentpétervárott e parancsot kiadták, akkorra már Berlinben mindenki tudta az orosz mozgósítást. S végződött a háború 1918 gyászos őszén, avval, hogy a berlini Lustgartenben hamarabb hirdették ki II. Vilmosnak a császári trónról való lemondását, mint azt a császár tényleg aláírta volna. A világ egének külső elsötétülése s beborulása párhuzamos a magyar politika belső légkörének áttüzesedésével és lesüllyedésével. Mennél tovább fogjuk megfigyelni ezt a tüneténysort, annál inkább meg tudjuk fokként is mérni, hogy a külső légnyomás sűrűsége hogyan nyomja le a verem legmélyére a magyar politika örvénylő mozgalmait. Mert nevezetes, hogy minél jobban közelednek a végzetes évek és napok, annál jobban elszakad a magyar közélet a külpolitikai összefüggések megítélésétől. Valóban Darwin különös és feledhetetlen természetrajzi vizsgálódása jelentkezik nálunk is: a rombold-halak addig fekszenek a tenger fenekén, míg mindkét szemük testük egyik oldalára vándorol s ezután csak egyik felét látják a teremtett világnak.

A Kísérteties Színjáték így kezdődik el. Amikor a nagy Emberi Tragédia előkészületei már ideáig jutottak s a Világháttér színpalai sötét kárpitoktól fedve kezdenek a színpadra leereszkedni: akkor lépnek fel a nagy színpad keskeny magyar deszkám a mi előterünkben az ifjabb Andrássy s az ifjabb Tisza. Két nagy tehetség, bármely korszak s bármely nemzet dísze, kik kezdettől arra vannak szánva, hogy fordított szereposztásban játsszák le — a mi életünket. Különös, hogy öntudatuk alól, ösztönszerűen, szinte elszólásképen, hogyan tör ki ilyenkor az a nagy sejtés, mely végül is összetöri minden jobbra menendő törekvésüket. Nem különös, hanem könnyen érthető, hogy a magyar politikai élet folyton

szűkülő láthatára mellett csak személyes ellentétek érdeklik a közönséget és nem az általuk hordozott közös sors. A rajtuk keresztülvilágító világtörténeti lávafolyamat fölcillanásai pedig bennük majd mindig ködös párák homályában maradnak. Ezért drámájuk annál megrázóbbá fog változni, mennél messzebről fogja nézni az, kit a magyarság sorsa valaha érdekelni fog e nagy világon.

Ne felejtjük el mi, hogy — bár kortársaink erre nem ügyeltek — a két ellenjátékos karaktere már benne van első jeleneteikben, akárcsak Shakespeare alakjainál szokás, mert mikor Hamlettől az udvar első megjelenésekor a király ezt kérdi: »Rajtad egyre felhők csüngenek?«, Hamlet így felel: »Nagyon is bánt a Nap, Uram!«, már tudjuk, hogy a hős egész idegrendszere meg van rendülve. A fiatal Andrassy ott ül a parlamentben, de mielőtt még várva várt szűzbeszédét elmondhatná, egyszerre csak felugrik és tiltakozik. A t. Ház az úgynevezett regáléváltság törvényjavaslatát tárgyalja. Wekerle pénzügyi lángelméje kitalálta a megromlott magyar pénzügyek megmentésének azt a módját, hogy a kocsmároltatás jövedelmét elveszi a városoktól s a gentrytól és állami haszonná teszi: ez a regálé-megváltás. De mikor a megváltás igazi keresztülvitelére kerül a sor, kiderül az a titok, amit mindenki tudott, hogy városok és földbirtokosok egyaránt letagadták italmérési jövedelmeiket a kincstár elől s így ha saját bevallásuk alapján kárpótolják őket tőkében, mind tönkremennek. Az egész magyar parlament tehát titokban s hallgatag azon a nézetten van, hogy az eltagadott adójövedelmek után is kárpótolni kell az adó eltitkolóit. Ez az, amit nem bír el Andrassy gróf. 1888 november 29-én először hallatja szavát a t. Házban s szól: »Szabad-e a törvényhozásnak kimondania, hogy Magyarországon, melyet a lovagiasság hazájának szoktunk nevezni, jogos sérelmet képezhet az, hogy valakinek becsület-szavát komolyan veszik és annak alapján szabják ki a kártalanítást. Magam részéről semmikép sem tudok belenyugodni abba, hogy egy garas is adassék azoknak, kik az államot csalták. Itt oly hibával állunk szemközt, mely nemzetünk főgyöngéje, mely jellemének Achilles-sarka, azzal tudniillik, hogy nálunk nincs kifejlődve azon öntudat, azon, érzet, hogy kötelességeink az állam iránt legalább is olyan szentek, mint kötelességeink az egyesek iránt, hogy az államot csalni csak oly csalás, szégyen és gyalázat, mint az egyest

csalni.« Hosszantartó általános éljenzés közt adja be indítványát. Mikor azonban szavazásra kerül a sor, az indítvány ép ily általánosan megbukik; csak negyvenheten szavaznak Andrássy fölfogására, 193 az ellen, ezek között gróf Apponyi Albert és Tisza István. Ez a beszéd, mint minden önkéntelen nyilatkozat, első szavával elárulja az öntudat alatti lelket. A »lovagias« szó a pálinka-ügy tárgyalása közben azért pattant ki belőle, mert ő a Bayard, ki mindig lovag is marad, sőt a lovagiasság jelszavát annyira fennen tartja és finomítja, mint minden bölcséleti gondolatát. Innét van az, hogy finom kezei visszaborzadnak még attól is, hogy bármely anyagi kérdést megfogjon s előtte a pénzszerzés már magában véve is valamely gyanús foglalkozás, mely hozzátapad az emberhez, ugyanúgy, mint a sáros rög, melynek föl túrása, megmunkálása, őt sohasem érdekelte. Ebből a Bayard-vonásból következik először az, hogy a politikai erkölcs fölháborodásainak eseteiben mindig őt szemelik ki a Cato szerepére. Így merül bele 1890 decemberében a magyar fegyvergyár körül megindult »politikai csalás« vádjának tisztázásába s december 12-én a képviselőházban beadott jelentése fényes és gondos védelme báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter eljárásának. Így ő az, aki Szilágyi Dezsőhöz csatlakozik, mikor ez a túlfűtött hatalmas erőgép nekiáll, hogy lehengereljen mindenféle képviselői összeférhetlenséget és így lesz Andrássy Gyula az elnöke annak a vizsgáló bizottságnak, melyet gróf Khuen-Héderváry Károly kormánya alatt Szapáry László csodálatosan ostoba megvesztegetési kísérletének parlamenti és kaszinói kivizsgálására kiküldenek. De ugyanebből az Andrássy-felfogásból és kaszinói nézőpontból következik az is, hogy neki már belsőleg is össze kell ütköznie avval, ki nagy közgazdának készül, ki a földből, az Alföld földjéből, építi fel a maga egész egyéniségét, darabosan és keményen: össze kell ütköznie Geszt urával, a fiatal Tiszával. Talán véletlenség, vagy külső sorsrendelés, hogy ők ketten a parlament porondján és ily különös színpadi világításban találkoztak; de a lelki összeütközés megtörtént volna közöttük akkor is, ha nem államférfiak, hanem történetesen hadvezérek, kik egy sátorba kerültek, vagy tudósok, kik ugyanazon laboratóriumban indulnak neki az Igazság kikutatásának.

A Kísérteties Színjáték másik nagy szereplője, István, miután atyjára nem hallgatva, nem maradt közigazgatási

szolgálatban, Tisza Kálmán kívánságára, de a maga tanultsága szerint is rögtön pályafutása kezdetén közgazdasági munkát s állásokat vállal. Igazgatósági tagja lesz a Rimamurány-Salgótarjáni Vasműveknek, az Adria Tengerhajózási Vállalatnak, a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankjának (e két vállalatban elnököl is) s elnökséget vállal a Magyar Ipar- és Kereskedelmi Bankban, \ mely bankvállalat összetörik. A bank bukása adáz elle-hségei részéről mindegyre — a legváratlanabb politikai alkalmakkor — gyanúsító vád gyanánt hördül Tisza István elé. Az ő megjelenése tehát a fórumon anyagi tett s nem finom elmélet, nem is a Képzőművészeti Társaság vagy a Társadalomtudományi Társaság elnöksége (ezek Andrassy hivatalai), s e föllépésnek következményei, mondjuk ki mindjárt, tragikusak. Nem lenne nagy túlzás, ha azt mondanám, hogy az első Tisza-vállalkozás első fölszámolásában már ott van a Tisza István nevéhez fűződő későbbi nagy politikai fölszámoltatások formamintája. Hogy evvel itt bővebben foglalkozom, mint azt Tisza István politikai életrajzírói tenni szokták, ez nemcsak azért történik, mert mint magam is bankember, kiástam a Tisza-bank felszámolási iratait s így talán sikerülnöm fog végre szakszerűen megvilágítanom e bank s a »román petróleum-ügylet« sokat hánytorgatott rejtélyét (amelyet még Tisza szobrának elkészülte alkalmával is fölemlítettek), hanem azért is, mert Tisza Istvánosabban már nem lehetett megoldani egy helyzetet, melyben erkölcs, politika, kötelesség és közgazdasági érdek úgy összebogozódtak, mint összegubancolódott kígyók, mint ahogy ő ezt itt a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank esetében végbevitte. Ezért merem azt mondani magamnak s az olvasónak, hogy érdemes evvel a kérdéssel foglalkozni, mert így rögtön leglelke szerint értjük meg Istvánt, de ugyanakkor belepillantunk igen világosan abba a mély, eredendő, lelki szakadékba is, mely őt a krasznahorkai gróftól elválasztotta. Minden későbbi összeütközésük indoklását megtakaríthatjuk evvel.

Tisza István maga a közgazdasági életben, tehát igenis, a pénzszerzői munkában, való részvételét a legerőteljesebben egy támadással szemben (más előző vádaskodások után) a Képviselőház 1898 november 15-i ülésében teregette ki. Felszólalása (megint mily jellemző!) avval kezdő-

dik, hogy nem magát, hanem édesatyját, Tisza Kálmánt, védi. Az ellenzéki támadó tudniillik ezt mondta: »Édesatyja, Tisza Kálmán képviselő úr, jónak látta, azért, hogy hatalomhoz juthasson, szegre akasztani a bihari pontokat és megtagadni politikai múltját, a hatalmat azután kezelve, kezelte azt oly irányban, hogy mennél több haszon háramoljon abból az ő családjára.« A vádlóra rácsap István és nem titkol el semmit: »Én nem szeretek sem magamnak, sem családomnak privát dolgaival a Ház elé lépni, de ezután a provokálás után tartozom az igazságnak azzal, hogy konstataljam, miszerint Tisza Kálmán a hatalmat nemcsak hogy nem használta családja érdekében, de azon hosszú időn keresztül, amíg egyéniségét és tevékenységét a közügyeknek szentelte, oly nagyfokú anyagi bonyodalmakba vitte be magát a családját, hogy az én igénytelen személyemnek évekig kizárólag feladatát az kell, hogy képezze, hogy ezen privát ügyekbe némi rendet hozzak be. Talán meglepi a t. Képviselő urakat, mert nem szokásom ezen dolgokról beszélni, de egyszer már ezek után a személyes támadások után az igazságot meg kellett mondanom. S megmondom ezt büszkén, önérzettel, mert örökre büszkén fogok visszagondolni arra, hogy azokkal a nagy érdemekkel, amiket Tisza Kálmán az ország érdekében szerzett, a privát érdekeknek ily messzemenő veszélyeztetése járt. És, tisztelt Ház, ezen körülményekben méltóztassék magyarázatát látni annak is, hogy igyekeztem személyes képességeimet a közgazdasági tevékenység terén is értékesíteni. Egyszerűen úgy állott a helyzet előttem, hogy vagy lemondok teljesen a közügyek terén való szereplésről, vagy saját munkám által, tisztességes, becsületes úton keresek magamnak annyit, hogy avval az évnek egy részét Budapesten töltve, a kiadásokat fedezhessem. Ez volt célja és oka annak, hogy én bizonyos közgazdasági vállalatoknál állásokat foglaltam el. És appellálok ezen ország egész munkás társadalmára, én azt hiszem, hogy ebben az országban nagyon kevesen fogják azt mondani, hogy a munka megszegyenít. Igenis, támadjanak ezért a Képviselő urak annyit, amennyit akarnak, én nyugodtan, tiszta lelkiismerettel fogok a magam útján tovább haladni. És biztosíthatom másfelől a Képviselő urakat arról, hogy amíg testi és lelki képességem megmarad, csináljanak bármit, támadjanak bárhogyan, teljesíteni fogom kötelességemet.«

A védekezésnek ez a módja^ mely egészen szélesre tágítja a támadhatási felületet, hogy ezáltal letörje az egy pontra irányított nyilak élet, tipikus vonása a Tisza István retorikájának. Az a nagy erkölcsi kategorikus imperativus, melyet ő mindig hall magában, s mely most megszólal e beszédben is, azt jelenti, hogy itt legbensőbb lényét tárta elő. A helyzetet, mely mindig meg fog ismétlődni, az jellemzi, hogy míg állásainak egy része tényleg a kormánytól függött, s eleinte egy nagy névnek volt inkább »névbecsülése«, addig mindenütt, hol kötelesség nyílt, István úgy belevetette magát abba, mintha attól függene a világ fennmaradása. A Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankjának jegyzőkönyveiből megállapíthattam, hogy mennyire beledolgozta magát a magyar vidéki hitelintézetek ügyes-bajos dolgaiba, mily buzgalommal elnökölt 1893-tól 1902-ig; 1899-ben nagy nekilátással és hozzáértéssel segített a takarékpénztári reform kidolgozásában. (1899 március 9-i értekezlet és emlékirat). Innét 1902-ben távozott, amikor az Ipar- és Kereskedelmi Bank elbukása folytán politikai élt nyer »közgazdasági tevékenysége^ s az egész vonalon otthagyja a részvénytársasági életet. Ezt a fordulatot épen amaz iparalapító banknak nevezetes és még később is nagy politikai port fölvert ügye hozza meg. Az Iparbank fölszámolási irataiból, lezárt számadataiból s ma is élő munkatársainak, Enyedy Béninek, Keller Bélának és Szécsi Pálnak egybehangzó magyarázataiból megállapíthattam, hogy nem kisebb ember, mint maga a német nagyipar büszkesége, Siemens György, kinek nemcsak a villamos nagyipar köszönhette megteremtését, hanem a Deutsche Bank is, Budapesten járt s egy magyar iparfejlesztő részvénytársaság számára keresett elnököt. Ezen az alapon választotta meg az új vállalat 1890-ben elnökévé Tisza Istvánt. Tizenkét év múlva az Iparbank 1902 február 18-i közgyűlésén viharos jelenetek között jelent meg Tisza, hogy nagy beszédet mondjon, melyben bejelenti, hogy elhagyja az elnökséget s a bank ezután fölszámol. Mi történt közben? Politikai kigyók évtizedekig túrták ezt az iszapot, még Tisza István második miniszterelnöksége alatt is előkotorták, s ő egy lelkiismeretlen újságíró röpiratával szemben ezért esküdtszéki port verekedett végig, melyben az esküdtek kimondták ellenfelére a rágalmazást. Azonban a közönség, bár jogilag a helyzet tisztáztatott, mindvégig tájékozatlanul állott evvel

a Tiszával szemben. Most itt vannak az eltűnt bankintézet bonctani leletei, s világosabban és megrázóbban beszélnek hozzánk, mint talán bármely más krónika, amely Tisza Istvánról szól. Az Ipar és Kereskedelmi Bankot, mutatják ez adatok, a közönség hirtelen támadt bizalmatlansági dühében megrohanta s az elvesztette betétállományát, oly gyorsan, mint egy rosszul sikerült választási hadjáratban eltűnnek a szavazók. Az intézményt így felosztatásba kergették s azután sült ki a bankról, hogy nemcsak becsületesen gazdálkodott 20 milliós alaptőkéjével, hanem oly gazdasági létesítményeket kezdeményezett, amelyekből ma is élő legegészségesebb iparvállalataink egész sorozata támadt. De a banknak buknia kellett, illetőleg meg kellett akadnia, mert túl nagy feladatokat akart egyszerre megoldani, egyéni buzgósággal, de elnagyolt eszményi számítással. Minden pénzügyi ember előtt elég a megakadás okául annyit mondanom, hogy a likvidációnális jegyzőkönyvben nem kevesebb, mint negyvenkétféle részvény vagy szindikátusi érdekeltséget számoltam össze. Ez oly széles terjeszkedés, amelyet csak egy igen hatalmas pénzügyi intézet bírhatott volna meg és az is csak akkor, ha a konjunktúra szerencséje mindig feléje fordul. Tisza bankja nagyszerű célokat eszményi kis eszközökkel akart meghódítani — másoknak teremtett a maga kárán, későbbi gazdag hasznot s akkor ért a gödör széléhez, amikor megnyílhatott volna számára a jobb jövő széles útja. A záró fölszámolási mérlegben, mikor a banknak már nem volt több igazi betéte, mint 750.000 korona, 20 millió volt a romániai petróleummezők feltárásában, Európa egyik legzseniálisabb üzletébe befektetve, ami azért sokszorosan nevezetes, mert az egész mai román petróleumipar milliárdjainak ez a magyar vállalkozás adta meg kezdeti keretét, s már akkor, csak ebből az üzletből 2 ½ millió lei évi üzleti haszon mutatkozott. Ekkor a túlnagyra szabott elgondolás megfojtotta a kistökéjű magyar vállalkozást. Ehhez az első Tisza-tragédiához jellemző és megisméltendő módon hozzátartozik az, hogy a lemondó közgyűlésen, melyen Tisza szónoklása fényesen tündöklök, a zajos támadók le vannak verve s végighangzik az előbb még átkozódó részvényesek köréből (a közgyűlési jegyzőkönyvből idézem): »Térjen vissza gróf Tisza István, akkor visszatér a bizalom!« De akkor már késő, mert Tisza nem térhet vissza.

Miért nem térhet vissza Tisza István, a közigazda, első működésének ígéretes mezejére? Azért, mert az összeférhetlenségi törvény erőszakolása folytán választania kellett ebben a pillanatban a politika vagy a bankmentés között. Hogyan választott? Egy emlékezetes éjszakán tudtára adta Tisza Istvánnak, az elnöknek, a bank két budapesti igazgatója, hogy a nagyrahivatott vállalat, dacára a közvélemény romboló támadásának, még megmenthető, de ehhez az kell, hogy az a bécsi bankintézet, mely Siemens-ékkel együtt alapította és tartotta anyagi eszközökkel a magyar részvénytársaságot, még várjon s adjon újabb tőkét, hogy a vérkeringés el ne akadjon. Ez azonban mind csak akkor történhetik, ha Tisza István tényleg megmarad az elnöki székben. Istvánt először éri akkor életében az a belső nagy dilemma, mely majd époly következetességgel fog megisméltódni sorsában, mint amilyen kemény, acélos következetesség ő maga. Egy percig sem habozik. Fel az éjjeli vonatra! Bécsben jelentkezik a Wiener Bankverein igazgatója előtt s előterjeszti, hogy ő kötelességének tartja a Magyar Ipar és Kereskedelmi Bank megmentését, melyhez neve fűződik, ezért meghozza a legnagyobb áldozatot: leteszi mandátumát, lemond a politikai pályáról, csak a bankot s annak iparvállalatait mentsék meg tőkével s iránta való bizalommal. Tisza István most először kész a Curtius- i ugrásra. Később meg fogja ismételni. De Berlin és Bécs már akkor ellene döntöttek: a bankot halálra ítélték. Már elkésett a Tisza István áldozata. Maradhat a politikai pályán. Ez is meg fog ismétlődni.

Ugyanez a Tisza István az obstrukció ellen tartott töméntelen támadása egyikében önkéntelen arra a nyilatkozatra fakad, hogy milyen más volt a politikai küzdelem nálunk a magyar parlamentarizmus első klasszikus idejében, minő lélekemelő látványt nyújtott az a »karzatról figyelő félgyermeknek«. (1898 október 24-i beszéde.) Igen, már a félgyermek a karzatról figyelte a tisztelt Házat, mert ez volt az az elem, mely minden földi s égi elem között legjobban vonzotta Tisza Istvánt. Láttuk már, hogy atyja is abszolút politikus volt: Tisza Kálmán megszűnt tényező lenni, mihelyt nem volt az ő kezében a kormány gyeplő. Fia sokkal szélesebb területű lélek, de ennek is legfőbb alkatát a parlament s legfőbb mozgását a parlamenti viaskodás adja. Így most megint elérkeztünk két hősünk csodálatos ellentétéhez.

A fiatal Andrassy csinált politikát, mert arra született, de egész életén át utálja ennek a mesterségnek kézműipari részét. Egyszer belügyi államtitkár (1892-ben), egyszer személy körüli miniszter (1894-ben) s négy éven át (1906 április 6-ától 1910 január 17-ig) a koalíciós kormány sokat jelentő belügyminisztere, de sohasem tudja megszeretni ezeket a politikai állásait. Ezzel szemben István gróf akkor is szenvedélyes adminisztrátor, mikor nem lenne mit közigazgatnia. Jellemzők erre az ellentétre Andrassy önfeledt vallo-másai. 1908 április i-én egy interpellációra a belügyminiszteri székből hirtelen így kezdi válaszát: »Mindjárt kezdettől fogva, amidőn szerencsém, vagy inkább szerencsétlenségem volt e helyet elfoglalni.« A háború alatt, 1917 július 27-én, rendkívüli fölizgatott állapotban tart beszédet, mely is így kezdődik: »Büszkék vagyunk arra, hogy megbukott Tisza István, ezt akartuk előidézni, viseljük is érte a felelősséget és azt hisszük, hogy az országnak nagy hasznot tettünk.« Ekkor ebben a látszólag kielégült és diadalmas hangulatban ily szavak buggyannak ki belőle: »Ezt az utálatos politikai mesterséget folytatom, mert nem tudnám egy másodpercig ezt a lelkenek és testemnek nem kellő foglalkozást folytatni, ha nem érezném azt, hogy ezzel a magyar nemzetnek teszek szolgálatot.« Ha aktanyomozási rendszerem, bármily hiányos volt is, sikerre vezetett, eredményem az, hogy — a nemzetiségi és választójogi kérdéseken kívül, amelyekről később lesz szavunk — Gyula gróf szíve szerint csak a közegészségügy, a sínylődök gyógyítása iránt érdeklődött. Ezt nemcsak a belügyi tárca tárgyalásánál megisméltlődő ritka meglehangú beszédei, hanem kórház látogatásai is bizonyítják. Ez ránk nézve azért nevezetes (s többet könyvem szűk keretei között e tárgyról nem mondhatok), mert nagy ellenfele, Tisza, is szenvedélyes betegápoló s orvostudományunk legelső büszkeségei (báró *Korányi Sándor*, *Grósz Emil*) külön méltatták »gróf Tisza István Magyarország közegészségügyéért« tett szolgálatait. Ujabb lelki bizonyítéka annak, hogy az új két Andrassy és Tisza azért nem tudja egymást végkép megbuktatni soha, mert összetartoznak. Hajlam és tehetség szerint mindegyikök megmentette volna a magyar népegészség ügyét.

A világháború azonban minderre nem fog időt engedni. 1890 óta felvonulóban van s ők — csakis ők ketten — érzik a szelét, mely átborzong politikai lényükön. Mikor a híres

1889-es véderővita folyik, melytől elkábult politikusaink a magyar nemzeti jogok kiterjesztését várták, mert nem érezték meg, hogy azok az izgalmak már a világveszedelem közeledtével függenek össze: akkor az idősebb Andrassy Gyulán kívül, ki a főrendiházban mondta el klasszikus véderőbeszédét, a fiatal Tisza az, ki mindenek között legelőször érzi át, mily nagyok az Idők, melyek felénk közelednek. Szűzbeszédét 1888 február 3-án ő jellemző geszti módon a lőtenyésztségről mondja, de mikor másodszer szólásra jelentkezik, 1889 január 14-én, az ellenzéki heves rohamokkal szemben a véderőt védi, a hadsereget. Az a meggyőződése s ezért ez első szava is, hogy: »Azt hiszem, felesleges munkát végezne, aki a t. Ház nagybecsű idejét annak bővebb indokolásával akarná vesztegetni, hogy monarchiánknak és vele együtt hazánk védereje további kifejtésére szüksége van.« Ebben a mondatban az a tipikusan Tisza Istváni, hogy csak ő maga van meggyőződve erről a föltétlen szükségről. Ezután így folytatja: »Az összes többi nagyhatalmak lázas fegyverkezése miránk nézve is kényszerhelyzetet teremt. Én azt hiszem, ha egyszer ezt a kényszerhelyzetet elismerjük, és elfogadjuk, akkor aztán ezen kényszerhelyzet igényeiről is gondoskodnunk kell, akkor azt, amire szükség van pénzben és emberben, meg kell szavazni és pedig nem egyik vagy másik hadseregnek, amely iránt érezhetünk rokon- vagy ellenszenvet, de meg kell szavaznunk saját magunknak, meg kell szavaznunk a magyar államnak.« Tökéletes logika és hitvallás a Deák-Andrassy kiegyezés mellett. Később belemelegszik s akkor megrezdül sejtése: »Ide s tova tizenkét esztendeje annak (bosnyák okkupáció), hogy hol közelebbi, hol távolabbi jövőben, de folytonosan kísért bennünket egy nagy európai háború veszélye és szelleme. Én azt hiszem, hogy a kormánynak nem lehet nagyobb érdeme, mint az, hogy ezen hosszú idő alatt sokszor szemben az önök idegenkedésével (ez célzás Tisza Kálmán s Andrassy Gyula politikájának támadóira) meg tudta őrizni a nemzet érdekét és békéjét. De hogy ez még meddig fog neki sikerülni, az a jövő titka. Nekünk készen kell lennünk és pedig a békében kell elkészülnünk a háborúra. (Gyenge helyeslés jobbról.) Hogyha ez a háború kiüt, azt hiszem, mindnyájan egyetértünk abban, hogy az nem lesz gyermekjáték, sem a monarchiára, sem a magyar nemzetre nézve, s igen könnyen fejlődhetik élet-halálharcra a magyar nemzetre nézve.« Tisza

István gróf próféta volt, írja róla e beszéde miatt az osztrák történetíró, Redlich József. Még csak készült, de alakot még nem öltött, a Középhatalmak körülzárása, de Tiszában fajtájának féltése már megérezte azt — tehetjük hozzá mi, magyar krónikások.

Megérzi azonban a veszélyt a fiatal Andrássy is. Mert ő belső lényében a külpolitikus és nem Tisza István, azért az ő vallomása akkor tör elő belőle, mikor legegységesebb problémáját, a keleti kérdést feszegetik. Beöthy Ákos, az elégedetlen ellenzék egyik vezéralakja volt az, aki rengeteg történeti könyvet olvasott el megemésztetlenül s abból nagyszabású frázis-filozófiát fabrikált, még pedig igen nagy hatással, a tisztelt Ház kevésbé olvasott és oknyomozó tagjaira nézve. Vele szemben nem tudja elhallgatni Andrássy fia a maga igazát, mikor ezt mondja neki és az országnak 1903 február 5-én: »A keleti kérdés Beöthy szerint egy mumus, melyet a ravasz osztrák diplomaták rántanak elő. Ma is úgy áll a dolog, hogy mindennap háború előtt állunk (mozgás). A török az ottani keresztényeket kormányozni nem tudja. Nemcsak azok az államok vannak a játékban, melyek gyengébbek nálunk, hanem Európának összes nagyhatalmai érdekelve vannak a keleti kérdésben. Azt mondja Beöthy s abban igaza van, hogy Oroszországgal antagonizmusunk nincs. Tovább megyek, érdekellentét sincs, de azért nem fogja senki tagadni azt, hogy Oroszországban élnek oly aspirációk, tradíciók és ambíciók, melyek igenis ellentétben vannak létérdekeinkkel, melyek ha felülkerekednek, végzetes órákat idézhetnek föl monarchiánkra. Ezek erőre tesznek szert, ha mi gyengék vagyunk. Ha tényleg megtörténik ez, akkor nem lesz-e veszélyben Szent István koronájának integritása és kérdem, olyan szegény-e ez az ország, hogy senkinek sem kell belőle semmi, még akkor sem, ha már legyőzte és kérdem, talán olyan homogén fajilag, nemzetileg olyan abszolút egységes-e ez az állam, hogy nem is képzelhető olyan szomszéd, ki a mi rovásunkra akarna terjeszkedni? — Bocsánatot kérek tisztelt barátomtól, ha az ő jóslata felett napirendre térve gondoskodunk arról, hogyha mégis bekövetkeznék az, amit ő kizártnak tart, akkor erős védelem legyen biztosítva, mert sem lelkiismeretünket, sem az országot többé meg nem mentené, ha azt mondanók: igazunk volt, amikor így cselekedtünk, mert Beöthy Ákos nagy történelmi tanulmányai alapján

megjósolta, hogy többé háború nem lesz.« — Ez líra és jövendölés. Mély líra és nagy prófécia. Andrássy Gyula az összes európai parlamenteket megelőzve írja körül az eljövendő világháború körvonalait: a keleti kérdést, mely a nagyhatalmakat szövetkeztetni fogja és a Szent István palástján való osztozást. Ez az Andrássy-motívum is mindig ismétlődni fog s azért rendkívül nevezetes.

A fiatal Andrássy és Tisza illetően föllépése most már odavonszolt minket a Sphinx, az Érthetetlen elé. Miért kellett egymásra törniök nekik, egymást rombolniuk s evvel széjjeltépni azt a kicsiny és szűk, józan közvéleményt is, mely Magyarhonban akkor fellelhető volt? Hiszen mind a kettő Deák-Andrássy hatvanhetes alapján állott s mind-egyik minden ízében átérezte a közelgő veszedelmet! Az összes szereplők közül csak Andrássy Gyula és Tisza István nem menthetik magukat azzal, hogy nem láthatták, hogy messzi mily komor háttér ereszkedik le mind sűrűbben és ijesztőbben a Kisérteties Színjáték zsinórpaddlásáról az emberi tragédiák nagy színpadára, melyet a nemzetek Történelemnek hívnak. Csak leküzdhetetlen belső és külső erők páratlan megkeveredése vihetett erre a váratlan és végzetes fejlődésre, melynek kutatása és szemlélete mindenkor le fog nyugózni minden léleklátó embert, még akkor is, ha nem éppen a magyar faj sorsát kutatja.

Ifjabb Andrássy Gyula gróf is részt vett abban az 1889-iki véderő vitában, amelyről Tisza Kálmán megbuktatói és majdnem az egész magyar közvélemény a nemzeti követelések renaissance-át számították akkor is, később is, ahogy az gróf Apponyi Albert emlékirataiban világosan és feledhetetlenül *megolvasható*. Az egész országot megmámorosították éppen Apponyi ragyogó tételei, melyek abban érték el — többször megismételt — átütő hatásukat, hogy: »Midőn a hatalom birtokállományát gyarapítja, a nemzetnek is gyarapítania kell az ő birtokállományát«, vagyis a véderő szaporításáért katonai engedményeket kell követelnie s így a »kiegyezés fejlesztését« írni zászlajára. E kápráztató szofizmának az a baja, hogy a nemzet birtokállománynak legnagyobb értéke éppen az a nagy közös véderő volt, mely az akkori európai helyzetben egyedül védhette meg területi integritásunkat, melyet a sokat vitatott német vezényszó ahhoz a német hadsereghez fűzött, mely egyedüli támaszunkká lesz attól kezdve, mikor a német-orosz össze-

kötő lánc elszakadásával Berlin már nem tarthatja vissza a cár birodalmát attól, hogy a délszláv kérdés lánglobbanásával minket próbáljon odavetni az európai máglyára. Ezért van az, hogy 1889 januári képviselőházi beszédében az ifjú Andrassy egyenest gróf Apponyi új közjogi és katonai elmélete ellen fordul ezekkel a szavakkal: »Én, a kezdő, fordulok a nemes gróf ellen. Bátorságot csak azon meggyőződésből merítek, hogy ügyem az igazi és azon érzésből, hogy minél erősebb, minél hatalmasabb támadás intéztetik egy elv ellen, melyet én helyesnek tartok, annál inkább kell sorakoznunk, annál inkább kell sorakozni erősnek és gyengének a veszélyeztetett elv körül. Ne bolygassuk a hadsereg egységét«. A szűz-szónoklat mondatfűzésének bátortalansága nem tudja eltakarni azt, hogy szerénységében is nemes és határozott védelmezője az atyjától féltve öröztöt közös hadseregnek s ott áll a királyi jogok sérthetlensége mellett, mondván: »meghagyva Őfelségének, ami Őfelségéé, a vezérletet, a vezényletet és a beszervezet megállapítását«. Andrassy Gyula ezután buzgó előadója a honvédelmi tárcának s 1890 december 3-i beszéde a honvédség himnusza. December 12-én, mikor hosszú és nála zokatlanul sziporkázó szónoklatban a magyar fegyvergyár ügyében báró Fejérváry honvédelmi miniszter eljárását védelmezi, az ellenzék szerint »elszólja magát«. Mert visszautasítja a vádak — de ezt szószerint kell idéznünk a Képviselőházi Naplóból: »*Andrassy Gyula gróf.*: E vádak ártanak azon alapnak, melyet minden áron . . .

Egy hang balfelől: Minden áron?

Andrassy Gyula gróf: — minden kitelhető eszközökkel fenntartani akarunk. Nem akarom saját tudatlanságomat a többiek gyöngé tudásához kötni. Egy hangulat uralodik, melyet, azt hiszem, legjobban jellemezhetek úgy, ha egy bizonyos népdalnak egy sorára emlékeztetem a tisztelt Házat, mely úgy kezdődik, »mégis« és úgy végződik »német«. Én azt hiszem, tisztelt Ház, hogy ezen nótában rejlik az oka azon jeleneteknek, melyeket itt látunk. Nekünk ezzel a hangulattal meg kell küzdenünk és bízom benne, le is fogjuk küzdeni. Azt tudom, hogy a magyar politika egyik főcélját fogja képezni a jövőben is mindig ezen hangulat gyökeres és alapos kiirtása, mert ma még úgy látszik, bizonyos körökben legalább evvel számolni kell. Tudom, hogy a gyanúsítás olyan, mint a házi gomba, mely a pincék-

ben és piszkos helyeken fejlődik s onnét feleszi magát egész a szalonokig, és bejut a légen át a magasabb tanácstermekbe is. Kérem a Házát, hogy az ellenzéki határozati javaslat el ne fogadtassák, kérem ezt Deák Ferenc műve érdekében, amelynek fenntartása képezi életem legfőbb célját.«

A beszéd vége vallomás. Középe önkéntelen jövőbe látás. Az egész izgató jele annak, hogy a szereplők idegrendszerén láthatatlan hatalmak kezdenek hárfázni.

A katasztrofális vihar közeleg. S mert az Andrássy-idegrendszer a túlfinomultabb s érzékenyebb, a láthatatlan légnymást ő szenvedti át először. Történik ez nyilvánosan a magyar politika színterén és mégis senki sem veszi észre nála a bekövetkező, most még csak sejtetett nagy és drámai lélek-törést. 1892 március 18-án a képviselőház megnyitása után a királyi trónbeszédre intézendő válaszfeliratot tárgyalja. Andrássy Gyula gróf felszólal. Nagy a figyelem! E beszéd szó szerint a következő: »Tisztelt Képviselőház! Felszólalásom egyedüli célja a bizottság fölrati javaslatában letett közjogi (hatvanhetes) politika védelme azon támadásokkal szemben, melyekben a nemzeti párt fölrati javaslatában és felszólalásaiban részesített. Miért támadjuk Apponyit? Elismerem, hogy a függetlenségi párt elveiben nagyobb veszélyt kell látnunk a Háza nézve, mint a nemzeti párt elveiben. De a nemzeti pártnak gróf Apponyi Albertnek közjogi variánsai újak, azokkal szemben a nemzetet fölvilágosítani kötelességünk. Azért is tennünk kell, mert az eddigi felfogás alapján, azon elmélet, melyet gróf Apponyi Albert képviselő úr kifejtett, amint mondom, ezen felfogás ellentétben van némileg. Azután mint mondom — miután a gróf Apponyi Albert tisztelt képviselő barátom által kifejtett elmélet . . .« Ezeknél a szavaknál gróf Andrássy Gyula lehanyatlik székébe, mint akinek idegrendszerén két ellentétes áramlat rohan végig s azok kölcsönösen megsemmisítik egymást; technikailag szólva, rövidzárlat áll elő. Ennek a szónoklatközbeni lerogyásnak Andrássy oly sokáig, bizonyára oly mélyen és érzékenyen viseli emlékét, hogy ezután egyetlen igen száraz és rövid honvédelmi előadói beszédén kívül, melyet 1892 június 23-án mond el, évekig föl nem szólal. Az elkövetkező nagyszerű egyházpolitikai vitában nem hallani szavát, hiába várják a magyar parlament e klasszikus mester viadalán. Három év múlva (1895 március 11-én) jelentkezik egyszer szólásra, hogy

megvédje atyja emlékét, amint azt már az előző fejezetben idéztük. Következő szónoklatát ezután a Ház csak 13 esztendő múlva fogja hallani; ez a nagy beszéd, melyet 1903-ban a keleti kérdéstről tart s melynek komor és prófétai ígét már szintén leírtuk a 'jelen fejezet során.

Világos, hogy közben kívülről, rajta és benne nagy idegemésztő válságoknak kellett lefolyniok, lelki összeütközéseknek, múltja s ezután hirdetendő álláspontja között.

Az az 1892-ben félbetört beszéd oly izgatón érdekes és megdöbbentő, mint a sötét kamarából hirtelen kivett Röntgen-kép. Egy lélek, nem: egy nemzet legbensejébe látunk bele, legfinomabb, legérzékenyebb lemezén, az Andrássy Gyula lelkén át. A világháború külső nyomasztó közeledése, melyet ő, a keleti kérdés fölismérése által folyton érez s evvel szemben itthon a nemzeti követelések folytonos emelkedése katonai téren, ütköztek benne össze váratlanul s elemi erővel. Ezért szervezete nem bírta ki az emberfölötti ellentét nyomását. A külső veszedelem a hatvanhetes alap védelmére, atyja politikájának folytatására ösztönzi, ellenben a belső sodrás, a nemzeti közvélemény örvénylése a negyvennyolcas elvek katonai követelményeire szorítja. Szembe kerül avval a Tisza Istvánnal, aki a régi Andrássy-politika folytatása, az ifjú Andrássy kerül bele Tisza Kálmán egykori balközépi vezér szerepébe. Ez az ő lélek-törése nem magánügy, mert az egész magyarság benne van e kettős sodródás kinkeserves forгатagában. Andrássy csak hamarabb és érzékenyebben érzi ezt mindenkinél. Így elkészülhetünk most már a drámai összeütközések kirobbanására.

A Kísérteties Színháték nem is hagy nyugtot senkinek, kinek szerepet szánt, mert az Idő láthatatlan órája szokatlan élességgel berreg. Lezajlott az angol-búr háború. II. Vilmos császár szerencsétlen üdvözlő távirata Krügerhez, a búrok köztársasági elnökéhez, Edwárdban, ki nemsokára az angol trónra lép majd, fölkelte azt az elhatározást, hogy gyarmatainak, a német táviratok és flottatervek által fenyegetett birtokának védelmére nemcsak Franciaországgal keres szívélyes viszonyt, hanem egyenest megbékül a Nagy-Britannia ázsiai uralmát fenyegető cári birodalommal. Mihelyt a szándék megvan s ezt félreérthetetlen tettek sora követi, a Világtörténelem második szintjét is elzárták Németország és a monarchia elől. A kör iszonyatosan szűkül, vészterhes

felhők mind közelebb húzódnak felénk. Ugyanekkor a legjobban fenyegetett ország, Magyarország, még fülledtebb, még izzóbb és még kicsinyesebb légkörbe kerül. Ez már a verem légköre, melyből alig, alig szabadult még halandó ember, vagy lezúdított nemzet. A kettős jelenség párhuzamosságát úgy meg lehet mérni, mint egymást mellé tett, de más-más rendszerű légsúlymérőkkel ugyanazt a légköri állapotot.

Tisza István, a nagyszerű lovas, kedvenc paripáján, ugrai birtokán kilovagol. Körötte csend s ameddig az ég boltzata tart, az övé ez a darab magyar föld. És ez a magyar lovas, mikor kivágtat, a földön maga előtt fekete foltokat lát elsuhanni. Fölnéz az égre, a mennybolt peremén fellegek jelentkeznek s azoknak árnyékai azok a fekete foltok, amelyeket ő észrevett. A világháború megsejtése megüli, agyát. Többé ettől a gondolattól nem tud szabadulni. Hiszen fájának sorsa, élete függ tőle. Így indul bele gróf Tisza István a világtörténelembe. Ezért képes annyi áldozatra, amire készül. Át akarja törni a fojtogató atmoszférát, meg akarja akasztani a verembe való lebukást s mert neki a parlamentarizmus fontosabb, mint bárki másnak, itt akar rohamra indulni a nemzet harcképességének megszervezésére. Hogy mennyi a mulasztás e téren s hogy a védelmi előkészületek elmaradtak, azt most ő, a nagy ivadék, épen úgy érzi, mint annakidején a váradi vár aranyos bástyájának üresen kongó boltjaiban nagy őse, borosjenői Tisza István. Mihelyt a parlamentben van az akadály, neki — így hiszi — ott kell letörnie azt s mihelyt idáig jut nála ez a szándék, — ahogy az eddigiekből ismerjük, nem csodálkozhatunk rajta — ez kérlelhetetlen parancsa változik. Az obstrukció az a Korhány-ló, amelyet neki kell megfékeznie.

Amikor Szapáry Gyula gróf félbemaradt közigazgatási reformját tárgyalja a képviselőház, Andrássy Gyula is, Tisza István is, mélyreható fejtegetésekben foglalnak állást nemzetiségi és szociális okokból az államosítás kinevezési rendszere mellett. Andrássy később, mikor már átment ama nagy politikai válságán, majd ezt a reformot is az ellenkező oldalról fogja látni s elveti. Tisza István azonban, kit épen ez a válság még jobban odakötöz serdülő kora óta megállapodott politikai elveihez, még a világbéke utolsó pillanatában is ezt a belső alkotmány-építést fogja erőszakolni.

Most azonban csak egyet vesz észre még, azt, hogy az újrászervezkedett ellenzék obstrukciója a közigazgatás újjászervezését is megakasztja, talán épen azért, mert eleinte ő maga követelte ezt és maga akarta volna megcsinálni. Ez az alkalom arra, hogy Tisza, a harcos, 1891 augusztus 7-én az előre kiszemelt helyen dobja be a bombát a parlamenteskedő ellenség közös sáncaiba. Az ő »aranyos bástyája« a házszabályrevízió. Így beszél: »Nem vélek csalódhatni, ha azt állítom, hogy ma már egyedül áll a mi parlamentünk a művelt világ összes parlamentjei között, ahol a szólásszabadság oly korlátlanul van minden képviselőnek a vita minden stádiumában megadva, hogy a Háznak csak egy kis csoportja is lehetetlenné teheti a tárgyalások parlamenti úton való elintézését, hogyha nem bír elég önuralommal, elég hazafiúi belátással aziránt, hogy soha szem elől ne tévessze, hogy a parlamentáris kisebbség első kötelessége meghajolni a többség akarata előtt és mesterséges eszközökkel a házszabályokban adott jogok túlhajtásával nem tenni lehetlenné a többség akaratának érvényesülését. Ez merénylet a magyar parlamentarizmus ellen.« Programmot is ad: A közigazgatás nagy reformját akkor lehet majd megcsinálni, »amikor a viszonyok lehetővé fogják tenni a többség akaratának minden körülmények között való érvényesülését«. Szinte önsanyargatásig megy, mikor e legmélyebben átértett törekvése ellen atyjának, Tisza Kálmánnak, egykori obstrukcióját, melyet könyvünk Első részében ismertünk meg, vetik ellenébe. Emberileg is feledhetetlenek szavai: »A (támadó) képviselő úr szolgált nekem egy jó tanáccsal. Azt mondja ugyanis: »Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú életű légy e földön«. Én nem akarok ezzel foglalkozni. Tudom, hogy ő sem úgy értette, hogy atyám és anyám iránti tisztelet tekintetében más tanácsára szorultam volna; de hozzáteszem azt, hogy tisztelem atyámat annyira és látok az ő múltjában és szereplésében annyit, amire holtom napjáig büszke leszek s hogyha egyszer egy politikai kérdésben nézetem szerint ő is hibát követett el, azt teljes nyíltsággal beismerhessem. Tudtam jól, hogy ez a vád jönni fog, hogyha obstrukcióról beszélek; és most nem akarok arról szólni, hogy árnyalati különbség van az akkori s a mai helyzet között. Konstatálom, hogy helytelennek találtam; konstatálom, hogy az akkori ellenzék keserűen megitta annak az obstrukciónak

a levét és csak annyit jegyzek meg, hogy abból, amit a tisztelt képviselő úr azon obstrukció mikénti viteléről elmondott, azt a különbséget tanultam meg, hogy az az obstrukció legalább őszinte volt.« Ugyanezt ismétli meg 1897 nyarán a Bánffy Dezső báró kormánya ellen rendezett I. számú obstrukciónál. Szerinte ekkor már föl van állítva a nagy vagy-vagy. »Vagy megvalósítani azokat a rendszabályokat, melyek a parlament működését a képviselő urak bárminő ellenszegülése dacára biztosítják, vagy elzúlleni hagyni, csödbe jutni hagyni a magyar parlamentarizmust és ezért vállalni a felelősséget, hogy amiért a mögöttünk álló generációk annyit szenvedtek, annyit küzdöttek, elzúllják, saját gyengeségünknel, saját gyámolatlanságunknál fogva, hogy az önrendelkezési jogát visszanyert magyar nemzet harmincéves alkotmányos élet után igazolja azt, hogy sorsának kezelésére alkotmányos eszközökkel, nem képes.« A parlamentarizmus e klasszikus programjából az ő ajkán most egyszerre egyéni fogadalom válik, mert így folytatja: »Én, tisztelt Ház, egy pillanatig sem habozhatom, hogy melyik felelősséget válasszam. Én mint a többségnek egy-igénytelen tagja, összes erőim végső megfeszítésével küzdeni fogok e kötelességem mellett.« (1897 július 21-én.)

Igen, ő lesz e harcnak vezére. Mikor 1898 októberében megkezdődik a Bánffy-kormány ellen a második, »Nagy obstrukció«, mely először kergeti törvényen kívüli állapotba az országot, tehát magának a parlamentnek fegyverével lyukasztja ki az alkotmányt, hogy leterítse Bánffy Dezsőt, akkor Tisza István már nem csak azt hirdeti, hogy »nincs a mi magyar nemzetünknek és hazánknek életbevágóbb érdeke, mint hogy a parlamentarizmus meg ne sértessék« (1898 október 24-én) hanem részt vesz abban a kísérletben, hogy a szabadelvű párt maga adjon párthatározattal fölhatalmazást a kormánynak az ügyek vitelére. Ez az akkor híressé lett »Tisza Kálmán Lex«, mely soha sem került elő a Házban, de megkísérlése elegendő volt arra, hogy Adrássy Gyula és követői otthagyják a pártot és a kormányt. Ennél a szakadásnál Tisza István maga ajánlkozik már, hogy házelnök lesz s leveri az obstrukciót. Barátai könyörögve kérik, hogy álljon el szándékától, saját érdekében. A Bánffy-kormány bukása, Széll Kálmán fúziója a nemzeti párttal akadályozzák meg terve megvalósítását. Nem állhatja meg azonban, hogy midőn 1899 újév napján a kormány elnökét

üdvözli, az egész nagy háttérrel föl ne göngyöltse, mely aggódó sejtései mögött rejtőzik, mikor így szól: Nekünk magyaroknak, fizikai erőnk csekély azon nagy feladatokhoz, amelyeket az Isteni Gondviselés és a világtörténelem vas-törvénye rótt a nemzetre. Nem látják-e azon vészjeleket, melyeket a helyzet rejt méhében? Hiszen ki állhat jót a jövőért? Ki áll jót róla, hogy nem áll-e be bármely pillanatban oly szituáció, amelyben a nemzetnek egész erejére, egész akcióképességére van szüksége? Minő borzasztó következményekkel járna az, ha egy ilyen pillanatban, ebben a tehetetlen anarchiában, találná a magyar nemzet alkotmányos szervezetét! Tisztelt Barátaim! Damokles kardja függ a magyar nemzet e legdrágább kincse felett, minden felett, ami szent előttünk és azt hiszem, hogy a mai politikai helyzet legelső feladatát ezen bajoknak alapos, gyökeres szanálása kell, hogy képezze.«

-Mikor a Széll-kormány a pártban bemutatkozik, 1889 február 28-án, Tisza nem tagadja el aggályát a langyos házszabály-megoldás fölött, holott » a tisztelt értekezletnek talán minden tagja tudhatja rólam azt, hogy én a legerősebb harctól sem riadtam volna vissza és megvívтам volna azt nyugodt lelkiismerettel azon hitben, hogy a magyar nemzet túlnyomó nagy többsége előtt igazolni tudom ezt a célt«. Nincs megnyugodva. Vár. Négy év múlva Széll Kálmán szelíd kormányát épen akkor örli meg ugyan az az obstrukció, mikor a hadsereg létszámát akarja a fenyegető végszükségben a véderő érdekében fölemelni. Ily helyzetben lesz Tisza István 1903 november 3-án először Magyarország miniszterelnöke, 42 éves korában, másfél esztendővel Tisza Kálmán halála után.

Egy percig sem tudja feledni, hogy mire vállalkozott, mert mint maga hiszi, erre küldetett. 1904 márciusában, a házszabályok általa indítványozott reformjának nyomása alatt létrejön az ellenzék és a Tisza-kormány között a Thaly Kálmán békéje (március i-én). Minden más kormányt kielégítene ez a helyzet, mert a rendes szükségletekre a parlament rendesen dolgozik. De a geszti lovas ismét látja a sötét felhőfoltokat: a véderő erősítése nincs sehol. Így zavarja meg egyszerre az ellenzék és kormánypárt nyugalalmát 1904 csöndes őszén az ugrai levél, mely október 4-én jelenik meg s mely a magyar történelmi krónika egyik legnagyobb nevezetességre hivatott dokumentuma. Magam is emlék-

szem (akkor már magam is törvényhozó) arra, hogy mily váratlanul dermedtette meg ez az üzenet a pártokat. Minden mondata harsonaszó, mely még ma is átzúg a világháborún. »Mindnyájunk biztonságát, tehát a magyar nemzetet is, egységes szervezetű hadsereg szolgálja legjobban.« Ezt mondja s azután kérdi mindenkitől, akik hallani akarják: » Volt-e Mátyás király napjai óta, csak egy pillanat is, midőn a magyar nemzet annyi joggal s annyi szabadsággal rendelkezett, akarata annyi súllyal esett volna a világesemények serpenyőjébe? Nemzeti létünk a parlamenti kormányzattal van egybeforrva. Csak házsabályrevízióval állíthatjuk meg a züllés, a korhadás folyamatát. Ha majdan ítéletet kell a nemzetnek felettünk mondania, ez ítélet csak kárhoztató lehet azokra, akik a konszolidáció, az alkotmány biztosítása e nagy művében útjában állanak.« Pártjában bejelenti: »hogya a házsabályrevíziót a magyar nemzeti politika oly kardinális kérdésének tartja, melynek elodázásáért a felelősséget semmi körülmények között magára nem vállalná«. Mert a véderőjavaslat óta kezdődik az obstrukció. (1904 november 3.) Két nap múlva a képviselőházban (1904 november 5.) már úgy harsog szava, mint a harci trombita. Szól: »Nagyon hamar meghúzzák a magyar nemzet fölött a halálharangot, ha az a nagy igazság fenn nem állna és fényesen nem ragyogna a múltnak annales-eiből, hogy nagy veszélyek perceiben válllvetve küzd az egész nemzet és pedig rendszerint nem azok vezérlete alatt, akik a békés időkben »szájhősök voltak«. »Szembe fogunk nézni a választók előtt s a térről elsöpörni a gatz.« Híveihez így szól: »Oly magyar nemzetre van szükség, amely a konfliktusokat parancsoló szükség nélkül nem idézi fel, de ha a konfliktusokba beleszorított, akkor menjen el a golyóig és akasztófaig.« (1904 november 14.)

És Tisza István megindul, hogy megtalálja azt a maga nemzetét, aki igazságot tud adni neki.

— Fogjátok meg! — kiáltja beszédébe egy hang, későbbi miniszteré.

— Ezt a nemzetet el akarja árulni! Ha nem ez a végcél, akkor örület! — veti oda a parlament másik népszerű szóvirágos szónoka.

Tisza felel: »Ha az országot a tehetetlenségtől, a tönkretutástól, az erkölcsi bukástól, bizonyos mellékes formák megsértésével kell megvédeni, akkor annak, aki Magyarországot

Lengyelország sorsára juttatni nem akarja, erre kell vállalkoznia. Különbén bármi történik is ebben a kérdésben, a döntő szót a minden jognak igazi legmélyebb forrása, a nemzeti akarat fogja kimondani, amely előtt meg kell hajolnia mindenkinnek és amely el fogja tiporni azt, aki útjába áll.«

1904 november 18-án megtörténik a házszabály-erőszak a Perczel-szavazással. Az ellenzék rombolással felel. Tisza ahelyett, hogy tovább erőszakolná házszabályát, fanatikusan tovább megy, hogy megtalálja ezt az ő nemzetét. »Meg kell kérdezni a nemzetet« — indítványozza a minisztertanácsban a Koronának.

— A nemzetet csak akkor szabad megkérdezni, ha tudom, hogy mit fog válaszolni, — feleli a bölcs Hieronymi Károly, s neki lesz igaza.

Mint egy keleti próféta a szent karddal, úgy járja Tisza István az országot egyik szélétől a másikig a maga lélekbeli igazságával és keresi, egyre keresi a maga nemzetét: útját kődobálás és viharos ellenállás kíséri gyűléstermekben s az utcán egyaránt. Az egész ellenzék s a fölkorlácsolt közvélemény egy táborban van ellene. Apponyi Albert gróf becstelenségnek jelenti ki Tisza híveit, kitől az »impedimentum publicae honestatis« (a közéleti tisztesség akadályja) választja el. Január végén bekövetkezik az elképzelhetetlen: 1867 óta először az általános választáson megbukik a kormány és pártja. Ama feledhetetlen téli napon, midőn választókerületem engem is elbuktatott, dermesztő hófúvással küzdve vágatott a gyorsvonat Pest felé: minden állomáson más zúzmarás jóbarát szállt föl, jelentvén, hogy ő és az egész vármegye elbukott. Mikor késő este Pesten még a városházára rohanunk, hogy leszavazhassunk Tisza Istvánra, Andrassy Gyula gróffal szemben, a választási elnök jelenti, hogy a hű Erdély is elpártolt. Tisza Istvánnak egy másik nemzet választott, mint amelyet ismert, avagy ismerni vélt és döntőbírául felhívott. És mert-előre monda, hogy ő meghajlik az igazságnak legmélyebb forrása előtt, előbb a kormány mond le, aztán épügy fölmozdítja pártját, mint az Ipar és Kereskedelmi bankot első tevékenységének tragédiájában. Távoli céljáért küzdve, összetört acélkezében ismét egy gyenge gép, a magyar választási szerkezet.

Az 1905-i választási hadjárat csúcs jelenetében, szinte szimbolikusan gróf Andrassy Gyula állt szemben jelöltként Tisza Istvánnal, Deák Ferenc kerületében, a budapesti Bel-

városban. Megérkeztünk tehát a legizgatóbb, legvégzetesebb fordulóhoz: meg kell értenünk nekünk is ezt a sodrást, bele kell tekintenünk abba a kettős örvényforgatagba, mely immár történelmi tény, mely elszakította s egymáshoz verte két hősünket: Andrassy Gyulát és Tisza Istvánt. Mindennél többet beszél erről az a följegyzés, melyet Andrassy Gyula kiadatlan Naplójába 1909 június 9-én diktált bele egy királyi audienciáról. Itt a császár- király azt mondja neki, hogy a katonai kérdésekben nem engedhet. Erre Andrassy azt feleli az uralkodónak, hogy az általános választójog felülről bedobott jelszavával űzött magyar királyi demagógia elképzelhetetlen.

Ferenc József: »Az a szomorú, hogy még ön is ellenem fordul.«

Andrassy: Tisza 1904-ben a vakságig fanatizálva volt. Néhány napra, november 18-a után azt mondta, hogy egy-két hét alatt már senki sem fog beszélni a házszabályok ellen elkövetett erőszakáról s az egész nemzet lelkesedéssel áll majd mellé. A koalíció együtt maradásán alapuló kibontakozásnál még csak egy másik megoldást képzelt el és ez a Tisza István-féle kabinet kinevezése. Igaz, hogy Tisza egyszer nagyon hibásan járt el, de az is igaz, hogy nagy erő lakozik benne, jelentékeny szónok, tud az emberekre hatni, tekintélye és súlya van az országban és a következetlenség nélkül képviselheti a király álláspontját, mert az az övé. Andrassy nemcsak hogy akadályokat nem gördítene az útjába, de határozottan támogatná.

Ferenc József: Ez a kombináció nem lehetséges, mert Tisza egyáltalában most nem akar előtérbe lépni s ha mégis rá lehetne venni, szintén kívánna katonai engedményeket, noha ebben a kérdésben neki, a királynak ad Tisza igazat és tudja, hogy ez volt a felfogása Deáknak is, idősb Andrassy-nak is és Tisza atyja is ezt védte.

Ferenc József (búcsúzásul az ajtóban Andrassyhoz): Mi egymással mindig oly őszintén beszélünk, ez oly jó és oly kellemes.

Ez a jelenet adja meg a kulcsot az Andrassy—Tisza helyzethez, úgy a lélektani, a politikai vizsgálódás szempontjából. Még jobban reávilágít ugyanerre a háttérre s evvel az 1904—1909-es események belső magvára a laterna magicának az a vetítése, hogy a Tiszát buktató koalíciós kormány még csak másfél esztendő akkor, mikor 1907 szept-

tember 10-én Apponyi Albert bevallja Andrássynak, hogy »összetört politikai hátgerince, kétely emészti, hogy nem cselekedett-e volna jobban, ha nem helyezte volna előtérbe a katonai kérdéseket. Most belátja, tévedett. Megvan a többségünk s a többség segítségével sem jutnak célhoz. Itt csak Tisza-féle politikát lehet követni. Menjünk tehát deputációban Tiszához, hogy jöjjön vissza. Azaz ne ő jöjjön vissza, mert ő, ha már előkészítünk számára mindent, megint biztosan összetöri a pártját. Jöjjön más valaki, aki ugyanazt az irányt követi, mint Tisza«.

E vallomás óta az egész koalíciós Tisza-ellenes kormányzás nem volt egyéb kifelé mint kínos cirkuszi mutatvány, ahol a színes lámpákat mindig úgy kellett gyújtogatni és forgatni a nagyérdemű közönség előtt, hogy az »1867« úgy látsszék, mintha »1848« volna a transzparensen, — befelé pedig jóhiszeműek számára megrázó lelki vergődés, folyton szűkülő örvényben. A legtragikusabban szenved ebben a legérzékenyebb és legmesszebblátó, az az Andrassy Gyula, akit a nagy örvénylés most már teljesen szembehelyezett avval a Tiszával, kivel együtt indultak s akivel, mint elődjeiknek, együtt kellett volna nagy útukon haladniuk.

Mi az, ami a hatvanhetes Deák Ferenci politikát valló és átértő, a közelgő nagy vihart sejtető gróftól lelkileg elemi erővel kifordítja s ellenszerephez juttatja? Feleletet erre, őszinte feleletet, az a nagy drámai monológ ad, melyet Andrassy az 1904 november 18-iki házszabályerőszak, a Lex Dániel után, december 15-én elmond a magyar képviselőházban, s mely ekképen hangzik: »Ebben a teremben, hol a házszabályok széjjeltéptek, melynek bútorzata is hiányos, mert összetört, ahol, az izzó szenvedély uralkodik, a szerencsés honmentő kísérlet következtében nem gondolom, hogy lehessen hosszabb politikai fejtegetésbe bocsátkoznom. Mély fájdalommal teszem azokat a nyilatkozatokat, amelyeket ma tenni fogok. Érzem minden egyes szavamnak, hiába mondja a miniszterelnök úr, minden egyes tettemmel járó nagy felelősséget. Leszámoltam ezzel. Hosszú, belső küzdelem után határoztam el magamat. Nagyon rosszul esik nekem, nagyon fájdalmas szakítanom azokkal, akiknek politikáját, politikai programját ma is helyesnek tartom, szakítanom azokkal, akiknek helyes intencióit, jóakarátát, hazafiságát nem

vonom kétségbe, szakítanom sok barátommal. De meg kellett tennem, mert kötelességeim, lelkiismeretem úgy parancsolta. Ha ezen lépés politikai pályám utolsó percéhez vezet, akkor is megtenném. Sajnos, a t. Miniszterelnök úrba eddig helyezett bizalmat elvesztettük. Én erősen meg vagyok győződve arról, hogy ennek a küzdelemnek a folytatása azzal a céllal, hogy a pártok egymást legyűrjék, leteperjék, szerencsétlenség Magyarországra. Erős meggyőződésem, hogy győzhetnek önök, de az ország szenvedni fog, ha az áldatlan, szenvedélyes küzdelmet végigharcolja. Ezért az az én célom, hogy meg fogok tenni mindent, ami tőlem telik, hogy a békés kibontakozás útjait keressem.«

Ettől az időtől kezdve a személyes hang közöttük mind érdekesebbé válik, sőt az egész fórumon alig látnak egyebet mind a ketten, mint egymás ellen fordított kardjaik pengéjét. Tekintetük mindjobban egymásra van szegezve, s fokról-fokra megfigyelhetjük, amint önkéntelen is egymástól folyton távolodnak, mintha láthatatlan erők igazgatnák őket mindaddig, míg előbb a személyi viszony, azután a harcmodor, végül maga a program, sőt úgy látszik, az elvi alap is, szöges és kiegyenlíthetetlen ellentétbe jutnak egymással. Hogy végül úgyszólván semmi se marad az együttindult egykori elvtársak közösségéből, azt a leterített Tisza felett már a háború alatt 1917 június 17-én a képviselőházban elhangzó Andrassy-beszéd mutatja. Már előbb, mégegyszer, közvetlen a háború kitörése előtt, még tovább ragadtatja magát Andrassy, mert így szól: »Mélységes gyűlöletet érzek, nem ugyan a miniszterelnök úr személye — (Zajos felkiáltások jobbról: Dehogy nem!) — méltóságom ellen volna, bárki ellen gyűlöletet érezni. Én igenis, gyűlölöm ezt a politikai rendszert hazafias szívem erejével és a tisztelt miniszterelnök urat mégis hajlandó volnék támogatni addig, míg a nagy válság be nem fejeztetik. Ehelyett a miniszterelnök úr provokál napról-napra.« Ez történt 1914 július 22-én. Akkor már csak két nap volt hátra a hadüzenetig.

A tízéves idegizgató bajvívás alatt (jó szó ez nagyon: mert baj is volt és vívás is), mely az első házszabályrohamtól a világháború kitöréséig tart, mi, akik a Tisza-pártról néztük a küzdelmet, sohasem láttuk másként Andrassy Gyulát, mint aki minden rohamunkat meg akarja állítani valamely békítéssel, amely békítés azonban mindig avval kezdődött, hogy engesztelő áldozatul adjuk át pártunk fejét, a minisz-

terelnököt. Jól tudtuk, hogy báró Bánffy Dezső és gróf Khuen-Héderváry Károly, de Lukács László alatt is békítésekben mindig a miniszterelnök fejét követelte. Mi természetesen, minthogy át meg át itatott bennünket az a tudat, hogy Andrassy mindezt azért teszi és ismétli, mert türelmetlenül várja, hogy elfoglalhassa atyja örökét, melyet gyermekkorra óta ígértek neki; nem is kereshettünk lélek-tanilag más magyarázatot. Csak most, amikor a katasztrófa után az ifjabb gróf Andrassy Gyula naplójából bizonyítható az, hogy hatszor ajánlották fel neki Bécsben a miniszterelnökséget, sőt voltak esetek, mikor majdnem reákényserítették, de ő mindig elhárította magától: most keresünk más magyarázatot. Viszont azok, akik Andrassy-oldalról látták Tiszát és híveit, mind a világháborúig azt hihették, hogy a házszabályreform a Tiszák politikai uralmának megörökítésére irányul s főcélja, hogy másokat elzárjon a hatalomtól. Ezt is hirdették azok, kik már megérettnek érezték magukat a bársonyszék betöltésére. Legjobb esetben valamely rögeszmét láthattak Tisza törekvéseiben, melyek a többség akaratának biztosítására szóltak, amit megint az Országgyűlési Napló avval bizonyít, hogy tele van legkisebb emberek szájából fölröppenő oly nagy szavakkal Tiszával szemben, melyek így hangzanak: »Fogjátok meg!« »Részeg kappan!« vagy »A bolha köhög!« Csak a világháború után eszmélt arra a nemzet, hogy az egész házszabály erőszak a véderőért volt, s evvel a hadsereg megerősítésével akarta elhatározottan és kétségbeesettén elhárítani Tisza István a közelgő katasztrófát.

Most újra kérdem, mi az, ami ellöki tőle Andrassyt? Az, ami Andrassy a politikus filozófus idegrendszerének a legellen-szenvesebb: az erőszak. Mert ő viszont oly gyöngye pókháló-nak érzi a monarchia s benne a magyarság lét-szövedékét, hogy minden erőszaktól visszariad s annak ösztönös, halálos ellensége. Tisza István azonban mással, mint erővel nem tudja keresztülvinni rendszerét). Ezért nemcsak, hogy folyton jobban tágul az úr kettejük között, hanem a finomabb idegrendszerű Andrassyn mindig leolvasható, mily fokon vette már hatalmába a világörvénylésnek az a kettős sodra, melyek párhuzamosan jelennek meg s melyek közül az egyik, a külső, mind félelmetesebben elzárja a középhatalmakat a külpolitikában s mind végzetesebben szorítja a gyűrűt a leg-szorongatottabb ország: a mi hazánk körül; — a másik

a belső áramlás pedig mind mélyebben aláássa itthon Deák Ferenc és Andrássy Gyula közös alapját, a monarchiához és a nagyhatalmi álláshoz a magyar faj fenntartása és a területi integritás megtarthatása okából fűzött kötelekeket. Most már tudjuk, mi történt. Mert nem tudhattuk sem mi, sem más akkor, mikor előttünk lefolyt. Történik az, hogy amint az Idő kérlelhetetlenül ránk szakad, Tisza István mindinkább az idősebb Andrássy Gyula szerepkörét akarja átvenni, az ifjabb Andrássy pedig lépésről-lépésre halad, hogy az egykori balközép vezérnek, Tisza Kálmánnak, legyen politikai utóda. A legcsudálatosabb az, hogy egyetlen szót nem engednek el szerepükből, holott Andrássyt szánta apja és sorsa egykor arra, hogy a monarchia külügyeit vezesse és Tisza Istvántól apja és természete azt várhatta, hogy a magyar belső reformoknak ő lesz békés mestere. A Kísérteties Színjáték így válik az ő küzdelmükké és a mi tragédiánkká. Az a jelenet, melyre a király dolgozószobájában már előbb rávilágítottunk, nemcsak azt mutatja, hogy a magyarság által követelt katonai követelmény tekintetében gróf Andrássy Gyula volt az egész koalícióban, sőt a függetlenségi párt összes vezérei között is, a leggerincesebb és legmakacsabb, hanem azt is, hogy már maga a király is a kifejlődött »helyzét«-nek tulajdonítja, hogy még Tisza István is esetleg katonai engedményeket követelhetne, mert a közvélemény örvénylése már magával ragadta az egész magyar politikát. Így történik az, e nagy szerepcsere folytán, hogy míg Tisza István a koalíció négy éve alatti számkivetettségében a külpolitikát kezdi rendszeresen tanulmányozni (ennek bizonyítéka akadémiai székfoglalója), az alatt a külpolitikára szánt Andrássy mindjobban fölveszi a régi Tisza Kálmán maszkját. Az elsőt a fenyegető világvihar, a másikat ama nagy alföldi vásári forгатag ragadja el eredeti- küldetésétől, amelyet könyvünk Első részében megfigyeltünk. A »Két szerencsés« helyett így lesznek ők két egyformán balszerencsés hősünnké.

A belső magyar viharnek ez a láthatatlan nyomása Andrássy Gyulán lélektanilag akkor volt először észlelhető, amikor, mint láttuk, abbahagyva beszédét lehanyaglott székére, mert nem bírta ki fizikailag a Deák Ferenci hagyományoknak a »kiegyezést fejlesztő« Apponyizmussal ellentétes erejét. Ez a »nemzeti ellentállás« a házszabályok ellen, az úgynevezett »alkotmánybiztosítókkal kezdődik« s mind-

végig a katonai kérdések körül forog, úgyhogy — minden külföldi számára teljesen érthetetlen módon — Magyarország épen a katonai kérdések fölvetésével keveri fel egyrészt a választójog kiterjesztésének problémáját is, — melyet felülről öntenek bele kavargó örvényünkbe, hogy evvel ellensúlyozzák itt a hadseregellenes propagandát — másrészt pedig ugyanaz kavarja föl a gazdasági különválásnak igazi, a nemzeti megélhetéssel gazdaságilag ellentétes, érthetetlen dac-követelményeit. Ezek azok a jelenségek, amelyeket e könyv Első részében Tisza Kálmán kifejlődésében a magyar jelszavak tánca gyanánt megfigyelünk. 1905-ben az általános képviselőválasztások megröppantó eredménye az volt, hogy Tisza István nem találta meg azt a nemzetet, melyről azt hitte, hogy kiirtja ellenfeleit, viszont Andrássy Gyula gróf megtalált egy olyan helyzetet, melyet nem keresett: a koalíciót. Kényszerült ennek összekötő tagjává lenni, sőt főtényezőjévé; a ránehezedő külső nyomás oly erős. Hogy pedig csakugyan nem elméletileg, hanem gyakorlatilag megállapíthatón ez a külső kényszer viszi őt s tartja négy évig személyére nézve lehetetlen helyzetben, azt a képviselőházban 1912 január 27-én tartott beszédében, szokott közvetlenségével kitárja egy támadásra, melyet szélsőbaloldali, volt koalíciós fegyvertársai intéztek ellene, mikor a következőket mondja: »Én abszolúte nem akartam a koalíciós megoldásban résztvenni, mert azt hibásnak tartottam; mikor láttam, hogy nélkülem abszolúte nem akartak vállalkozni a kibontakozásra, amikor láttam azt is, hogy a harc folytatása végzetes következményekkel is járhat, akkor ezen nyomás alatt, hogy a végleges káoszt és katasztrófát elkerüljük, lelkiismeretbeli kötelességemnek tartottam meghajolni ezen prius előtt. Én nem akartam részt venni a kormányban, kapacitáltak. Mivel kapacitáltak? Avval, hogy szükséges, hogy mi vegyük át a kormányzást, mert ha nem vesszük át, akkor az általános, egyenlő és titkost megcsinálják a maga egész komolyságában úgy, hogy az a nemzetre veszélyes. Vegyük át a kormányt azért, hogy ennek veszélyét elhárítsuk.« Négyévi belügyminisztersége alatt (kivéve a közegészségügyi kérdéseket, melyekben egészen modern s Tisza Istvánnal egyezik), ha nem olvasnók nevét a Naplóban, azt hinnők, hogy a régi Tisza Kálmán beszél, mikor átment a túlsó oldalra kormányozni. Még mondatkötései is Tisza Kálmáné

válnak, sőt debatteri fogásai is. Valahányszor a belügy-miniszteri székéből budget-beszédet kellene mondania vagy programot adnia, ő is kitér előle. Beköszöntője 1906 július 19-én így szól: »Nem szándékozom részletes program-beszédet tartani. Azt se fogom most tenni, hogy minden egyes itt fölmerült eszmére és gondolatra részletesen válaszoljak. A miniszternek minden egyes nyilatkozata súlyos kötelezettség, annak minden nyilatkozata egy tettnek előhírnöke. Ezért minden egyes kijelentését teljesen át meg át kell mintegy rágni, annak minden részletével tisztában kell lennie, mielőtt megteszi. Tehát helytelennek tartanám, ha itt minden egyes fölmerült eszmével szemben állást foglalnék.« — Ezt már hallottuk 1875-ben. Sőt megértük azt is, ami következni fog, hogy mikor a közigazgatás reformjáról kell nyilatkoznia, kijelenti, hogy — e nagyfontosságú kérdésben az eszmék tisztázására ankétet fog tartani. Mikor már két esztendeje belügyminiszter, így szól 1908 május 11-én: »Azt az óriási munkakört, amelyre most rátekintünk, egyszerre elvégezni nem lehet. Ehhez sok idő kell, azért nem is ígérhetem, hogy én mint belügyminiszter ezeket megoldani fogom. Remélem, hogy nem lesz erre időm, remélem, hogy más fogja ezeket megoldani.« Még a pongyolaságot is átvette már a nagy Kálmántól s elhagyta filozófiai axiómáit. Mivel Tisza Kálmán a magyarországi kivándorlásnak óriási sebét nem vette észre, ezért Andrassy is, bár kivándorlási törvényjavaslatot — azaz inkább rendőri intézkedéseket — kell beterjesztenie a nagy kérdéstről, keresetlenül ennyit mond (1907 augusztus 6.): »Üres padok előtt nem akarok hosszabb beszédet mondani a kivándorlás nagyfontosságú ügyéről.«

De az átváltott új szerepben nemcsak a forma és a szó újul meg, hanem a taktika is. Fegyvertársai, a függetlenségiék nyílt színen szorongatják a parlamentben, hogy váltsa be legalább egyetlen közvetlen, kézzelfogható programpontjukat, amelyet megígértek választóiknak a döntő küzdelemben, s mely nem függhet közjogi akadályoktól, tudniillik a főispáni állások eltörlését. Erre Andrassy—Tisza Kálmán nekíront a — nemzetiségi képviselőknek; ebből nagy torna lesz: íme, ezek miatt van szükség főispánokra. A modern Andrassy, amint láttuk, pályája kezdetén a közigazgatási államosításnak híve, ezt hirdette gróf Szapáry Gyula alatt nagytanulmányú beszédében és finomszövésű dolgozataiban. De most Tisza Kálmáná

változott, alkotmánybiztosítékot lát az ősi megyében és szívósan, egyre megismételve követeli a királytól az audienciákon is, hogy a törvénykönyvből töröltessek ki Szapárynak az a kétszakaszos törvénye, amely elvben (oh, elvben!) kimondta a közigazgatás államosítását. Mi az indokolás? Azt elmondja 1906 június 10-én a belügyminiszteri székéből: »A leglényegesebb alkotmánybiztosíték az önkormányzatban rejlik. A nemzet egyik része, magammal együtt, az államosítást akarta behozni. A nemzet ebben a kérdésben, azt hiszem, egy táborban van. Fölvettetett, hogy töröljük az állami adminisztrációról szóló Szapáry-féle törvényt. Ehhez készségesen hozzájárulok. Nem célunk az államosítást behozni. Én magam annak idején rászavaztam, most azonban megváltozván a nemzet politikája, nincs semmi kifogásom az ellen, hogy eltöröltessek.« A belső politikai nyomás tehát így vitte vissza Andrássy Gyula fiát Tisza István municipalista atyjához, amikor az még a felirati párt vezére volt. Így hajtjuk mi magunk visszafelé a magyar politikát belsőleg oly erővel, hogy legjobbaink nem tudnak ellentállni a sodrásnak s így szakadnak el mindjobban attól a külső nagyvilágtól, mely szintén előrehalad ugyanekkor, de mi ellenünk. Andrássy Gyula küszködése éppoly megható és tragikus, mint Tisza Istváné, mert most már ő is meg van győződve arról, hogy az általa is érzett felvonuló szörnyű viharral szemben kell a véderő, de csak oly véderő állja ki a próbát, mely az ő katonai követeléseinek kielégítésével erősödött meg. Ezért túlfinomult idegrendszere azt mondatja vele, hogy Tisza István erőteljes belemarkolása a közéletbe széttépheti az ország s a monarchia gyöngye összekötő szálait s nem viszi a belső megerősödéshez. Maga elismeri nyilvánosan, hogy még 1896-ban, a millennium esztendejében azért adta ki »Az 1867-iki kiegyezéstől« szóló nagy tanulmányát, melyben teljesen az idősebb Andrássy szellemében ír a hadseregekérdésről is, mert akkor Apponyiékat akarta meggyőzni a kiegyezés fejlesztésének helytelen s a katonai felségjogok érintésének veszedelmes voltáról. De most ő, Andrássy, a túlsó partra került, s egész lírája benne van abban az önfeledt vallomásban, melyet 1911-ben tesz (július 29-én), mikor a koalíció s evvel az ő elgondolása is megbukott, s megint Tisza pártja van uralmon s újból a véderő kérdését kell megoldani. Szavai ezek: »Meggyőződésemm mindig mélyebb és mindig erősebb lett, minek következtében mind

kevesebb súllyal bírtak szememben azok az érvek, amelyek azelőtt vezettek. Ezek az érvek szinte egy hipnózis következményeinek látszottak, amivel minden erős politikai akarat jár. Ennek következtében önkéntelenül is nagyobb súlyt fektettem azokra az érvekre, melyek azt látszottak mondani, hogy eltekintve a politikai küzdelemtől, amelyet provokál, az ország érdeke is azt követeli, hogy ezek a követelések ne támasztassanak. De amint megszűnt a politikai hipnózis, ez az erős politikai akarat, akkor láttam, hogy ezek az érvek nem bírnak oly súllyal, mint az ellenkezők. Nagyon nehéz volna elvárni, nehéz volna elhinni azt, hogy a nemzet ebbeli álláspontját megváltoztatta. Én magamról tudom legjobban, hogy ez milyen nehéz volna. Hiszen én magam azon a másik állásponton voltam és akkor éreztem egy ellentétet szívem és eszem közt. Én akkor a szívemet elhallgattattam, az eszem uralkodott, kivettem magam oly politikáért, mely rosszul esett nekem. Nem szoktam törődni azzal, hogy eljárásomat helyeslik-e az emberek, vagy kifogásolják. Ha lelkiismeretemmel tisztában vagyok a többivel nem törődöm, járok a magam útján és cselekszem, amit jónak látok. De azért be kell vallanom, hogy akkor, amikor kemény támadások értek az én akkori álláspontom miatt, az nem esett jól azért, mert a szívem igazat adott azoknak, akik ostromoltak.«

Most már nem tudja megszavazni azt a véderőt.

A modern parlamentek történetében nem ismerek ehhez hasonló esetet. Egy nagytehetségű államférfiú nyílt színen bevallja, hogy egykor hipnózis alatt állott s nem veszi észre, hogy most került hipnózis alá, mikor régi, Deák Ferenc-i álláspontjával szemben »a szíve szólalt meg«. Így kerül Andrassy Gyula most a túlsó parton szemközt az »erős akarat hipnózisával« vagyis gróf Tisza Istvánnal.

Ekkor már 1911-et írunk. A darabont-kormány elment, a koalíció négyévi tántorgás alatt úgy összezavarta az 1848-as és 1867-es jelszavakat egymással, hogy ettől kezdve többé egyiket sem lehetett a nemzet érdekében harcba vinni. Gróf Tisza István a munkapárttal újra uralmon van, megint itt van »az erős kéz«, hogy a hárszabályokat elintézzé.

Ám ekkorra már belejutottunk az annexiós válságba s az osztrák-magyar monarchia elérkezett utolsó külpolitikai élet-halál harcához.

XII. FEJEZET.

Ha szenzációéhes korunk számára valamely élelmes író megszerkesztené a »diplomáciai felületességek lexikonát«, abban az egyik legtanulságosabb fejezetet gróf Aehrenthal Lexa osztrák-magyar külügyminiszternek boszniai politikája képezné: az annexió. Az ilyen kötet címlapját méltán ékesítené egy kép, melyet a volt monarchiának akkor már csak látszatéleletet élt »közös ügyek tárgyalására kiküldött országos bizottságában«, vagyis a delegációban vehettek volna föl Bécsben az 1910 november 14-i ülésen. Ekkor a magyar delegátusok — kétségtelenül az akkori magyar belügyminiszter, gróf Andrássy Gyula tudtával — szorongatták a külügyi kormányt, hogy vájjon csakugyan a nagy Andrássy akarta-e Bosznia-Hercegovina annexióját és annak következményeit? Aehrenthal gróf helyett és megbízásából gróf Esterházy Pál osztályfőnök áll fel és feleli a következőket:

— »Ezernyolcszázhetvennyolcban lehetett vita az okkupáció helyes volta, illetőleg az annexióra nézve. Ezerkilencszáztízben ez már nem állhatott meg. Egy, a berlini kongresszusról fennmaradt anekdota is azt illusztrálja, hogy az okkupáció szellemi szerzője is úgy gondolkozott, hogy ez a lépés magában rejti csiráját, biztos konzekvenciáját az annexiónak.«

Gyönyörű! A grand seigneur-i léhaság nem veszi észre az óriási különbséget »okkupáció« és »annexió« közt s örökre nevezetes módon egy állítólagos anekdotára alapítja a külügyminisztérium akkori vezetője azt a fölfogását, hogy gróf Andrássy Gyula akarta volna az annexiót, amely ellen zsenijének egész erejével mindennemű szorongatások között tiltakozott. És »a konzekvenciák«? Igen, abban a koronatanácsi jegyzőkönyvben, melyet könyvünk első részében kiemeltünk a bécsi levéltárból, a nagy Andrássy követői számára előre pontosan megmondta, hogy mik lesznek a vissza nem csinálható »konzekvenciái« annak az annexiónak, amelytől mindeneket óva óvott. Ha nagyhatalmunk diplomatái nem anekdotákon éltek volna (mily halálosan jellemző szó!), hanem gróf Aehrenthal és társai csak annyi fáradságot vesznek maguknak, hogy elolvassák legalább az 1878-i koronatanácsi jegyzőkönyveket, akkor

a legminimálisabb felelősségérzet visszatartotta volna őket az annexió kimondásától és különösen visszatartotta volna grand seigneur-i gesztusukat attól, hogy akkor és úgy nyúljanak a keleti kérdés legkönnyebben lobosodó részéhez, a bosnyák kérdéshez, mint ahogy tették. Mert amint azt megcselekedték, az szándékban, módszerben és sorrendben a nagy magyar államférfi politikájának tökéletes ellentéte volt, s ezért el is érte tökéletesen ellentétes hatását az ő 1878-i szerencsés műveletének. A Világtörténet kerekének (és szereplőinek) megfordulását, sehol oly kézzelfogható pontossággal nem lehet megfigyelni, mint gróf Aehrenthal végzetes kísérletében, amely valóban halálos kimenetelű anekdotának nevezhető.

A hiteles történetírás a legalaposabb kutatás alapján, fellebbezhetetlenül kimondta máris ítéletét az 1908—1909-i annexiók politika fölött. *Angyal* Dávid mesteri tanulmánya, melyet a »Bécsi Magyar Történelmi Intézet« élén közreadott, napnál világosabb eredményt mutat. Nagy tanulságait s kristálytisztá igazmondását méltán vezeti be ezekkel a szavakkal: »A boszniai válság mintegy első felhőtörlődése volt a világháború szörnyű zivatarának. Akkor a felhők elhúzódtak, de öt év múlva visszatértek hasonló tömegben és csoportosulásban. A boszniai válság ártatlanul végződő főpróbája volt a nagy tragédiába torkolló diplomáciai bonyodalmaknak.«

Aehrenthal először a Szandzsák rendkívül kényes ügyét kezdte feszegetni, amennyiben ötletszerűen bejelentette, hogy azon át vasutat tervez. Ha ő csakugyan vasutat akart volna ott építeni, akkor Andrassy Gyula berlini szerződése alapján nyugodtan hozzáfoghatott volna, mert joga megvolt hozzá. De ő 1909 január 27-én a delegációban tartott beszédében jelentette be, hogy a Szandzsákon át »megteremti a legrövidebb utat Európából Egyiptom és India felé.« (»Indiánál tovább nem száguldozott Aehrenthal vasútépítő fantáziája«, mondja csendes mosolyával *Angyal*.) A vasúti terv műszakilag és pénzügyileg kezdettől fogva halva született. De a külügyminiszternek nem is vasút kellett, hanem diplomáciai siker. Ezt meg is kapta, amennyiben fölverte a Balkántól kezdve Angliáig mindegyik hatalom ellenállását — s akkor aztán a Szandzsák-vasút terve egyszerre eltűnt a süllyesztőben, mint egy anekdota. Nemsokára eltűnt maga a Szandzsák is, mely egyik fő fogantyúja

volt Andrásynak. A diplomáciai iratokból ma meglepve olvashatjuk, hogy erősítette meg evvel a kísérlettel gróf Aehrenthal rosszul irányzott szellemessége által az orosz-angol közeledést — megtörténik a revali találkozás — s ezáltal siettetve láthatárunk teljes körülzárolását. E rakéta-puffogatásban Aehrenthal proklamálta 1908 október 5-én a monarchia részére Bosznia és Hercegovina annexióját. Ne tégy, olvasóm, semmi mást, csak azt a fejezetet, melyben a nagy Andrassy keleti politikáját ismertettem, olvasd el fordított sorrendben és pergesd le visszájára rossz film gyanánt. Épen azért tárgyaltam oly hosszasan a lángész művét, hogy megkíméljem az olvasót a kintől, melyet a kontárutánzás szemlélete okoz. Andrassy Gyula 1876-ban találkozik Gorcsakov-val Reichstattban, ezért most Aehrenthal grófnak is találkoznia kell bosnyák politikájához az orosz külügyminiszterrel, Isvolsky-val. Találkozóra megy Buchlau-ba, gróf Berchtold Lipót kastélyába, ki azután, külügyminiszterségben s a szerencsétlen diplomatizálásban egyaránt tökéletesen méltó folytatása lesz — nem Andrassy Gyulának, hanem gróf Aehrenthalnak. Eddig tehát megvan a párhuzam. A forma ugyanaz, csak a lényeg változik. Andrassy Gyula megvárta, míg egy európai terv alapján Oroszország kínálta fel neki Boszniát s ekkor európai megbízást kapva, angol indítványra, elfogadta — nem az annexiót, hanem a tényleges és ideiglenes megszállás állapotát a két török tartományban. Most jön az utód. ő az, aki az orosz külügyminiszternek szóba hozza az annexiót, ő kívánja azt, de olyan formában, hogy Isvolsky egész életében becsapott-nak érzi magát s bosszúhadjáratra készül emiatt. Viszont míg Andrassy, amint láttuk, mindvégig Angliára támaszkodik és Salisbury adja át neki angol érdekből s nemzetközi alapon az európai egyensúly fönntartására a boszniai megbízatást, addig gróf Aehrenthal forma szerint megsérti az összes nagyhatalmak által aláírt berlini szerződést s ezzel a leghangosabb ellenállásra tüzeli azt az Angliát, melyre Oroszországgal szemben soha nagyobb szüksége nem volt, mint most. Andrassy Gyula ügyesen megkapta a lényegét, a Bosznia feletti uralmat. Gróf Aehrenthal, bár először fogadkozik, hogy semmit nem fizet, kénytelen súlyos milliókat adni a szultánnak, hisz Törökország kikötőiben ki-gyulladt az osztrákellenes bojkott s kivonulunk a Szandzsák-ból, hol előbb még vasutat akart építeni. Így azután nagy

hangosan a bécsi »Kikiriki« élclap lendületes versei által üdvözölve, mint »Reichsvermehrer« (birodalom gyarapítója) teremt számunkra egy új keleti politikát az Andrássyé helyébe. Míg a nagy magyarnak Bosznia s az okkupáció csak arra való volt, hogy eszköznek tartsa^ s odaigérhesse vagy Szerbiának, vagy, ha fönmaradhat, Törökországnak, s így biztosítsa a békét és tekintélyt a Balkánon Oroszország ellen: Aehrenthal üres és nagyhangú annexiója lángragyújtotta az egész délszláv kérdést s ezáltal szerencsésen belénkszerelte ezt a vezetékét, melyen át a készülő világháború épen a mi monarchiánk és országunk testén át robbanthatta fel a Balkánt s tépi szét a monarchiát. Fejezzük be e kínos ellenképet a történetíró nyugodt szavaival: »A monarchiának ép az angol-német ellentét miatt szüksége lett volna Oroszország és a Balkán-államok lehető kímélésére, Törökország megszilárdítására és arra a közhitre: hogy a monarchia szándékai békések. Aehrenthal azonban kíméletlen volt a szláv államokkal szemben, gyöngítette Törökországot és európaszerte terjesztette az igazság ellenére a monarchia agresszív szándékainak hírét. Ezért mondhatjuk, hogy siettette a monarchia vesztét, amikor azt hitte, hogy növeli hatalmát és tekintélyét.« — Szerbia fegyveres lázban ég, a monarchia mozgósít s a világháború csupán azért nem tör ki, mert a német »Nibelunghúség« és Oroszországnak a japán vereség óta ki nem hevert sebei erőt és időt adnak a többi hatalomnak ahhoz, hogy megadó nyilatkozatot írassanak alá Szerbiával. De a Balkán tüze többé le nem lohad. Pontosán ki lehet immár számítani, hogy mihelyt a Kísérteties Színjáték elérkezik a katasztrófa idejéhez, a színpadon ott fogjuk látni a kanyargó Milyácska-folyó kőpartját, minaretjeit, a konakot s a serajevói hegyeket, mert a cselekmény színhelye csak Bosznia lehet.

Most pedig vegyük elő a történelmi színraktár magyar dobozát s rakjuk ki az előtérbe a mi két szereplőnk, kiket talán azért szerettünk meg annyi érdeklődéssel, mert sohasem tudnak a saját szerepükben föllépni. Gróf Tisza István a koalíció ideje alatt önkéntes politikai számkivetésben van, ami rendkívül sokat használ neki, patinát ad a közvélemény előtt, ő pedig, mint »Sadovától Sedánig« című akadémiai tanulmánya mutatja, akkor kezd belehatolni a nyugateurópai politika nagy kérdéseibe. Hiszen ő kezdetől belreformernek volt szánva. 1909 március i-én fölszólal

a Főrendiházban s azt mondja: »Az annexió szükségéről meg vagyok győződve, az annexió bekövetkeztét tehát helyeslem és annak konzekvenciáit vállalni hajlandó vagyok.« Szükségtelen nyilatkozat; jele annak, hogy Tisza István sohasem járt a Balkánon, addig, míg el nem következett élete legvégén legtragikusabb utazása abba a Szerajevóba, mely a világháború megindulásának központja volt. Nagy eszménye, Bismarck, magának s minden politikusnak azt állította föl szabályul, hogy először szemtől-szembe meg kell nézni s bele kell élni magát azoknak az országoknak életébe, melyeket meg akar támadni. Jellemző, hogy azon a hátramaradt papírlapon, melyen Tisza hagyatékában 1918-iki boszniai utazásáról megtaláljuk följegyzéseit, először van fölírva a délszláv politikáról szóló s addig általa el nem ismert összefoglaló könyvnek a neve. Hogy semmi kétség ne lehessen, Tisza teljes őszintesége e tekintetben is megnyilvánul; báró Burián Istvánnak, ki akkor őfelsége személye körüli magyar miniszter volt, abban a levelében, amely 1914 augusztus 27-én kelt, mikor a háború már egy hónapja tart, ezt írja: »Azt hiszem, hogy a jövő minden bizonytalansága dacára itt volna az ideje, hogy magunk között, pro foro interno, komolyan foglalkozzunk a jövő esélyeivel. Ehhez azonban a napirendre kerülő kérdések alapos geográfiai, közgazdasági és etnográfiai ismerete szükséges. E téren szégyennek vallom be vastag tudatlanságomat és végtelenül hálás volnék, ha a Te annyival gazdagabb ismereteiddel segítségemre sietnél. Lehetőleg behatóan kellene Oroszországot és a Balkánt ezekből a szempontokból megismerni. Szerezz nekem geográfiai, demográfiai és közgazdasági szempontból felvilágosítást nyújtó munkákat. Ha pedig ezek nem vetnek kellő világosságot a kérdések részleteire, hassál oda, hogy a külügy kompetens emberek által dolgoztassa fel és állíttassa össze az anyagot, úgyhogy áttekinthessük a szóba jöhető területeknek összes, állami szempontból érdekes vonatkozásait. Valószínűnek tartom, hogy fogsz tudni hasznos forrásmunkákat közölni s azoknak az utoljára említett földolgozás általi kiegészítése bizonyul szükségesnek. Ebben az esetben tedd meg, kérlek, mind a kettőt, küldd el nekem a most rendelkezésre álló könyveket és bírd rá Berchtoldot a kiegészítést feldolgozó munkálatok megindítására.« Csakhogy akkor már ránkszakadt a végveszedelem és hiába indítottunk felvilágosító munkálatokat!

Itt, ezen a ponton, tárul elénk gróf Tisza István tragédiája a maga dermesztő, legmélyebb mélységében. Ő volt az egyetlen magyar politikus, ki kora fiatalságától kezdve ösztönszerűleg érezte, hogy nagy háborúra kell faját előkészítenie. Ennek a prófétája volt minden félreismerésen keresztül és mikor a nagy háború csakugyan megindul, nemcsak azt kell látnia, hogy nemzete nincsen arra felkészülve, hanem magába tekintve veszi észre, hogy ő sincs felszerelve e sorsdöntő nemzetközi küzdelemre, bár túlhajtott szerénysége kétségtelenül túlozza saját készületlenségét.

És gróf Andrassy Gyula, az ifjabb? Ő volt az egyetlen, aki tudta, hogy nem szabad bosnyák annexiót csinálni. Ha külügyminiszter, akkor megakadályozza azt. Ám ő épen akkor belügyminisztere volt a Wekerle-kormányának, mely fedte a Bécsben kitervelt annexiót. Miért nem akadályozta meg Andrassy? Azért, amit egész kormányzati működése alatt titkolnia kellett, mert: az annexió kérdésében a bécsi külügy és a katonai körök meg sem kérdezték a koalíciós magyar kormány véleményét, hanem előbb küldték el az annexiót bejelentő jegyzéket a nagyhatalmaknak, mielőtt a Wekerle-kormányral szóba álltak, tehát bevégzett tények elé állították. A magyar kormánynak nem maradt más hátra, mint a hallgatás, mert minden védekezés különben pucérra vetköztette volna az egész külföld előtt a monarchia megromlott szerkezetét s a nagylármájú koalíciós kormány nagy tehetetlenségét. Bécsből akkor hiányzott Andrassy Gyula, a külügyminiszter. — A budapesti kormányból hiányzott Tisza István eleven ereje.

Az 1908 október 4-én tartott magyar minisztertanácson fejt ki az ifjabb Andrassy Gyula véleményét a bosnyák kérdésben s foglal állást az annexió ellen. Ez a nyilatkozat méltó államférfíui tehetségéhez. Így szól Naplója szerint: »ő kevesebbre taksálja a béke valószínűségét, mint Aehrenthal. Az annexió szükségességére és hasznára nézve vagyunk különböző véleményen. Azt hiszi, a tartományok annexiója nem jár ránk nézve oly előnnyel, hogy kedvéért szabad volna a békét még csak annyira is veszélyeztetni, mint amennyire ennek lehetőségét a külügyminisztérium is elismeri. A szultán tartalom nélküli szuverénjogainak megszüntetése végett háborút viselni nem volna tanácsos, mert az sem nálunk, sem Ausztriában nem találna arra a lelki támogatásra, amely a sikeres háborúnak első föltétele,

Különben ő a mostani körülmények között e tartományok annexióját akkor is hibásnak tartaná, ha semmiképen sem veszélyeztetné a békét. Hibásnak tartja először azért, mert összekapcsolták Novibazárhoz való jogunk feladásával. A feladást az odavaló népek meghátrálásunknak fogják tekinteni. Megeshetik, hogy nem nagy idő múlva, vissza kell majd mennünk oda, ahol ma vagyunk és ahonnét ki akarunk vonulni. Egy délszláv nagy állam zárna el bennünket a Balkán-félszigettől. Nem helyeslem továbbá az annexiót a törökre való hatásánál fogva. Háború a törökkel az elképzelhető legnagyobb hiba volna, mert a siker is kárunkra szólna, megtörné azt, akit fenn akarunk tartani. Ellentétben van az annexió azon politikával, mely az okkupációra vezetett és amelyet a berlini szerződés létrejötté idejében és azóta is mindig követtünk. Akár akarjuk, akár nem, Törökországnak olyan kárt okozhat, hogy következményei kiszámíthatatlanok. Akciónk Bulgáriát és Görögországot előreláthatólag hasonló cselekedetekre bátorítaná és ambíciójuk feltámadásáért mindenütt minket vádolnának. A keleti kérdés akut új kérdéssé fejlődhetik s ezért minket érne a felelősség. Mi adunk példát arra, hogy a török jogait büntetlenül meg lehet sérteni. Törökországban elveszíténék befolyásunkat és minden valószínűség szerint a muzulmánok szemében mi volnánk a leggyűlöltebb hatalom. Helytelennek tartom az annexiót a mostani körülmények között azért is, mert ártani fog Európában államunknak. Az annexió Törökország irányában minden jog híjjával való erőszak. Monarchiánk konzervatív hatalom és innen eredt tekintélye. Londonban, Párizsban, Rómában és Pétervárott, ellenségeink rossz hangulatot fognak ellenünk kelteni. Minthogy az annexió sem hadi, sem pénzbeli erőnket nem gyarapítja, nem érdemes ilyen meghurcoltatásokat előidézni. Nem helyeselhetem az annexiót, mert nem fogja Szerbiának agitációját megszüntetni, nem fogja áskálódásai talaját alóla kivenni. Az annexió kimondása Boszniában nem népszerű, kimondása nem teszi az odavaló népet a szerb izgatások iránt érzéketlenné. A szerb királyság nem fog föl hagyni propagandájával, mert benne keresi létjogosultságát. Vele szemben az egyetlen valódi gyógyító szer: helyes politikát követni, olyat, amely nyilvánvalóvá teszi, hogy a király és nemzet egy táborban vannak, továbbá megerősíteni a hadsereget; ezen reális hatalmi tényezők

alapján lehet erélyes politikát folytatni. Bosznia annexiója Szerbiát azon kényszerhelyzetbe fogja juttatni, hogy izgatóásával az odaváló népeket az annexió ellen lázítsa. Kétségtelen, hogy Szerbia nem fog az annexió következtében vágyairól lemondani, mindaddig, míg a tények meg nem tanítják arra, hogy Cavour utánzásával létét veszélyezteti. Ha ma Szerbia visszatartásához nagyobb erőfeszítés kívántatik meg és emiatt európai komplikációk fenyegetnek bennünket is, egészen bizonyos vagyok benne, hogy ugyanennyi erőfeszítésre lesz szükség az annexió után is s hogy annyi, ép annyi okunk lesz félni a komplikációtól, mint volna ma, azzal a nagy különbséggel, hogy erkölcsi alapunk gyöngébb, midőn egy jogtalanság megvédelmzéséről lesz szó, mint amilyen jelenleg, midőn Szerbia üzelmeit kell visszatartanunk. — Nem helyeselhetem az annexiót azért sem, mert meg fogja nehezíteni úgy a magyar kormány helyzetét, mint az osztrákét parlamentjünkben, anélkül, hogy lehetséges lenne a kérdést végleg megoldani. A jelenlegi provizóriumot újabb provizórium fogja felváltani s ezen ügy a két állam közötti jó viszonyt is veszélyeztetni fogja. Mindezeknél fogva nem tartom helyes politikának az annexiónak ez időszerinti kimondását.« (Andrássy Gyula gróf hátrahagyott naplója VI. kötetének n—21. lapjai.) Bölcs beszéd. Andrássy-beszéd. Tökéletes folytatása az 1878 augusztus 24-i koronatanácsnak. Minden jövendőlése beválik, mert ez a magyar államférfi, a másik Andrássy Gyula is, megakadályozta volna a háborút, ha reá bízzák. Ez az Andrássy is tudta a maga külügyi szerepét. Még mást is tudott. Azt, hogy az annexió ug³⁷an Aehrenthal gróf megénekelt dicsősége volt, mert az ő javára írták, hogy az ősz császár-király Bosznia-Hercegovinában szemlét tarthatott és visszatérve, a »Reichsvermehrter« diadalkápun vonulhatott be Lueger városába: ámde az annexió igazi gondolata voltaképpen annak a báró Burián Istvánnak, akkori közös pénzügyminiszternek (tehát bosnyák miniszternek) aktatáskájában termett, akit Tisza István a maga Balkán-szakértjének tartott — amint azt fenti levele is igazolta. Burián István báró szikár, száraz alakja találkozásai alkalmával engem mindig a másik igen becsületes és ép oly doktriner európai politikusra, Bethmann-Hollwegre emlékeztetett. Mindegyik egy német bölcséleti tanár csalhatatlan logikájával építette föl a maga következetes és

bonyolult rendszerét — a légüres tér számára. Burián abból indult ki, hogy miután az új török mozgalom az ozmán birodalomnak parlamentet adott, Bosznia-Hercegovinában is be kell hozni valami effélet s hogy ez közjogilag levezethető legyen, el kell szakítani a töröktől a két tartományt. Mindössze azt nem vette e hipotézisében tekintetbe, amit a háború után az egész világ megláthatott, hogy nemhogy a szultán jogara alatt élő, de még a föl-szabadított Törökország sem tud s nem is akar a parlamentarizmussal élni s így ránézve a Burián elméletének alapja egyáltalában nem létezett. A száraz és szikár filozófus, Bethmann-Hollweg volt az, ki azért sietett a legválságosabb percben Oroszországnak átadni a német ultimátumot (s nekünk szemrehányást tett, hogy késlekedünk had-üzenetünkkel), mert a porosz közigazgatási jog szakaszai szerint a »háborús veszélyt megelőző« adminisztratív állapot másképp nem volt kihirdethető. Ezért került ő az európai közvélemény előtt a tényleg mozgósító Oroszországgal szemben a kihívó fél látszatába. Ugyanilyen theoremá alapján anektálta Burián gondolatával Aehrenthal Boszniát és látszottunk kihívónak Szerbiával szemben.

Ama rendkívüli fontosság miatt, amellyel az annexiós kérdés az »Andrássy-Tisza lelkiesség« megvilágítására nézve bír, valahogy el ne feledjük azt, hogy amikor gróf Tisza István már megint miniszterelnök, tehát az 1913-iki delegációs ülészakban, december 17-én gróf Andrássy Gyula, mintha rájött volna igazi hivatásának tudatára, nagyszerű külpolitikai beszédet tart. Tisza felel s azt válaszolja: »Az utóbb lefolyt események (tudniillik a bosnyák válság nem adnak igazat azon (koalíciós) álláspontnak a Szandzsákot illetőleg.« Erre Andrássy kénytelen ennyit elárulni: »Nem helyesltem az annexiót, de a nagyhatalmak már értesítve voltak«.

Mintha, — vagy talán túlzok-e? — mintha az ifjabb Andrássy nagy eltitkolása megint, kísérteties előjele volna annak, hogy a másik hős, gróf Tisza István, még nagyobb eltitkolásra lesz kényszerítve a háború folyamán szándékait illetőleg. Ezért életével fizet.

Mikor a geszti lovas az 1910. évi általános országgyűlési választásokon ismét maga alá kaphatta az újrászervezett hatvanhetes többséget, akkor már teljesen hatalmába kerítette őt az az egyetlen eszme, hogy a vész közeleg, a véderő

megerősítését nem szabad kitenni a királlyal való összetűzésnek s hogy mindenkéül fölött mindez az ő hivatása. Ezért a hárszabályreformmal összetöri az obstrukciót. Ezért az új Házban, mikor 1912 április 8-án gróf Khuen-Héderváry Károly kabinetje elmerül az obstrukció örvényében, Tisza István kiköveteli magának a házelnökséget június 4-én pedig — ekkor már általános sztrájk fenyeget, az általános választójog miatt — elnöki hatalmával megszavaztatja a véderőtörvényt. Rendőrség szállja meg a képviselőházat s az engedetlen képviselőket kivezetteti. Az új erőszakkal szemben Andrassy Gyula tökéletesen a »nemzeti« oldalra menekül, tehát szembekerül a közös véderő fejlesztésével is. Húsz esztendő alatt — ama nevezetes 1892-i beszéd abbahagyása óta — jutott idáig benne a politikai lélekfejlődés. Nincs izgatóbb s nincs meghatóbb mint a gróf naplóit olvasni a megelőző egész koalíciós korszak alatt, e fejlődés szempontjából. Maga az idézet, melyet fentebb az annexió ellen a magyar minisztertanácson tartott, hitvalló beszédjéből adtam, tökéletesen leleplezi alapgondolatát: csak a királlyal egyesült nemzet hadserege lesz oly erős, hogy meg tudjon birkózni azzal a veszéllyel, melyet a hibásan rendezett annexió óta ő is közeledni lát. Ez az eszme, ez a lelkiismereti tény nála époly mély, époly hazafias s éppen oly önzetlen, mint Tisza Istvánban az a másik meggyőződés, mely szerint nem szabad feszegetni a király jogait, csak hogy a nemzet s a monarchia megkaphassa véderejének növelését s ezért az erőszakos ellenzékkel szemben erőszakkal kell ezt a fegyvert megszerezni. Ama sok audiencián, melyeken 1906-tól 1913-ig I. Ferenc József gróf Andrassy Gyulát fogadja s melyek époly bizalomteljes légkörben folynak le, mint mikor az ősz uralkodó Tisza Istvánnal beszél, ez a látszólag túlfinomult és aulikus arisztokrata hihetetlen szívóssággal küzd a nemzet katonai jogainak kifejlesztéséért s mikor már mindenki, a leghangsabbak legelőbb, abbahagynák ezt a küzdelmet, midőn minden hatalom neki járna ki, ez az Andrassy éppen a növekvő veszéllyel szemben a király és nemzet együttes hadseregét, ennek reformját követeli. Az a benyomásom s meggyőződésem, hogy ez nála époly leküzdhetetlen önszugesztió, mint nagy ellenfelénél, Tiszánál, a magáé — mert most már végzetesen ellenfeleknek kell őket mondanunk. Ezért történik az, hogy mikor a koalíció kifárad a maga szeren-

csétlen Kossuth-utánzataiban (mert a három szereplő: Andrássy, Tisza és Kossuth között az utóbbinak volt legnagyobb neve s ezért legkevésbé tudta elviselni azt, mert minden válságos pillanatban a Kossuth Lajos neve agyonlapította Kossuth Ferencet), mikor ugyanez a koalíció N a katonai követelések helyett, amelyekkel megindult, a gazdasági téren keres függetlenségi jelszavakban kárpótlást, akkor ugyanezt az Andrássy Gyulát találja magával szemközt, aminek vége az, hogy megbuktatja saját koalícióját. Mert ő az egyetlen, kit csak a hadsereg nemzeti kiépítése tüzel, s hónapról-hónapra jobban sürgeti azt, s kit ez az eszme már úgyszólván lélekezethez sem hagy jutni. Már az 1909 november 5-i minisztertanácson Apponyi Albert kinyilatkoztatja, hogy ő most már a kibontakozást, az Ausztriától való gazdasági különválás terén sürgetné, de Andrássy a leghatározottabban ellene szegül s nem engedi elterelni a figyelmet ama katonai engedményektől, melyeket a koalíció, mikor még ellenzéke volt Tiszának, a nemzet előtt vallott. Maga a függetlenségi párt vezére már megelégszik avval, hogy »osztrák-magyar vámszövetség« helyett »vám szerződést« iktat törvénybe s ez a négybetűs változtatás, mely tisztán formális és pártpolitikai okokból történik, hihetetlen gazdasági károkra: a kvóta fölemelésére s az összes nemzetközi szerződések terén olyan bonyodalmakra vezet, melyek most már a lajtántúli pártokban keltik föl azt a vágyat, hogy a szegényebb Magyarországot magára hagyják a sokat hirdetett »gazdasági önállósítás« útján. Történik mindez azért, mert érzik, hogy a katonai vívmányok követelésével nekimentek a királyi akarat ércfalának s ezért másfelé kellett terelni a függetlenségi választók közfigyelmét. Így iktatták törvénybe a világ összes törvényhozási műveleteinek legcsodálatosabb példányát, az 1907. évi LIII. törvénycikkben azt az »autonóm vámtarifát«, mely se Ausztriával, sem a külföldi államokkal szemben nem érvényes, csak autonóm önmagunkkal szemben, akit pedig nem akarunk megvámolni. A katonai kérdések cserbenhagyása miatt történik az is, hogy végül a legszélsőbbek, Justh, Gyula pártja, a legszélsőbb gazdasági követelésre, a legveszedelmesebb pénzügyi kísérletre, a bank és valuta szétszakítására vetik magukat a katonai vívmányok helyett. Mindenki hajladozik, csak Andrássy nem: a minisztertanácson s a király kabinetje-

ben egyaránt a »nemzeti és királyi« hadsereg mellett buzog s minden kínvallatások és politikai hüvelykszorítók tortúrái közt is úgy érzi, hogy magyar vívmányaink követeléséből éppen azért nem engedhet, mert a nagy veszély közeleg. 1909-ben már a koalíció belső bomlása között annyira jutunk, hogy Andrassy június 22-én lemondását közli társaival s Apponyinak, felkeresvén őt, e mélyértelmű szavakat mondja: »Kínzó érzemény nyomja lelkemet. Egyrészt azt hiszem, hogy a nyelv kérdésének (a hadseregben) általam kívánt megoldása önmagában véve nem okolja meg eléggé azt, hogy miatta konfliktust idézsek elő, másrészt föllázad a vérem, ha arra a megalázásra gondolok, mellyel nemcsak reánk, hanem az egész nemzetre nézve járna, ha a bécsi diktátumot szőröstül-bőröstül le kellene nyelnünk. Kétségtelen, hogy az aulikusnak hitt »fekete gróf« — mert ez lesz mindjárt a neve — a legkeményebb kuruc az egész táborban. A katonai követelések háttérbe szorítása fejében az Ausztriától való gazdasági elszakadásnak áradata már odáig ér, hogy nemcsak Apponyi Albert teszi magáévá azt, hanem a legutolsó pillanatban maga az igazán nagy Wekerle is ingadozik a bank kérdésében, melyben eddig sziklaszilárdan állott az általa megteremtett közös nagy valuta érdekében? Kossuth Ferenc annyit kér, hogy legalább azt tegyék ki az újságba, hogy bankópréseket rendeltek meg, mert ez már elég volna a kedélyek lecsillapítására. Ekkor grófunk megint összes társai ellen támad s 1909 szeptember 12-én ezt mondja: »Én nem változtathatom meg véleményemet a bankközösség kérdésében sem, én nem vállalhatom a bankszakadást s nem tehetek mást, mint hogy lemondok a mandátumról is és ott-hagyva a politikát, mert a történetek után nem változtathatom meg álláspontomat. Nézetem szerint Wekerlének a történetek után erkölcsileg nincs meg a joga, hogy önálló bank követelését magáévá tegye. Én most is a tavaszi (a katonai vívmányokról szóló) program alapján vállalkozom, ha kell.« »Látnivaló, hogy az új balközépi vezér ebben az egy pontban nem követi elődjét, Tisza Kálmánt s a nagy alföldi kirakóvásár szele ellen itt összehúzza atilláját. A drámai válságokon át így most már kiérett Tisza-Andrassy szembehelyezkedéséhez tartozik az Andrassy-naplónak az a leleplezése is, hogy épen azért, mert a magyar belső örvény lésben Justhék most már teljesen az »önálló bank« jelszavának gyermekes mámorába úsznak, ezért

mikor Lukács László mint homo regius a Justh-csoporttal akar a koalíció többi tagjai ellen úgy megegyezni, hogy a bankkérdés és a választójog megoldása felé terelné őket a véderő területe helyett, akkor Andrássy, még a Tisza Istvánnal való viszályt is félre tudná tenni s 1909 szeptember 11-én ő szólítja fel Tisza Istvánt, hogy lépjen akcióba a Lukács-Justh bank-platformja ellen. Tisza István teljesen osztozik Andrássynak ebben a visszautasító véleményében, sőt abban is, hogy ha már idáig jutott a dolog: »a kibontakozásnak csak egyetlen lehetősége van, tudniillik a katonai kérdést valahogy amazok előtt meg kell oldani«. Hiszen »a drága *ágyúk* az arzenálban hevernek«, kiált fel szeptember 22-én Naplójában Andrássy. Két nap múlva a minisztertanácson a koalíciós kormány lemond, még pedig azért, mert »Öfelsége a király a magyar katonai engedményeket Andrássy rögeszméjének nevezte«. Annak, hogy a Történelem a maga rejtelmes képes kárpitjának a legkisebb fonalát is elvarrja, feledhetetlen példája az, hogy a már lemondott kabinetől a király azt követeli, hogy fölmentése előtt legalább az új bosnyák alkotmány kihirdetéséhez járuljon hozzá. Ki tagadja meg azt? — Andrássy, mert apja keleti politikájának ő az egyedüli letéteményese. Az ő egyetlen »vétója« miatt nem kapják meg a fölmentést, nem távozhatik a Wekerle-kormány helyéről s Eötvös Károly, a nagy humorista szavai szerint kínlódik, mint a kikötött gödölye. Előbb már két ízben leírtam krónikám során ezt a szót, hogy »választójogi kérdés«. A magyar helyzet, sőt a történelmi kialakulás, de legelsősorban a Tisza—Andrássy-viszony egyik legfőbb együtthatója az lesz, hogy ami alatt a Kísérteties Színjáték világfejléményei közelednek, ugyanakkor a kívülről közreszorított magyar honban nemcsak mind erősebben kerekedik fel a megszokott s általunk annyiszor elismételt jelszavak vásári kavargása, hanem a »nemzeti«, vagy mondjuk »negyvennyolcas« réteg alatt megnyílik a süllyesztő, melyen még mélyebben rejtőzködő társadalmi erők követelései törnek elő lappangó lángok formájában. Ez a választójog kiterjesztésének, ha úgy tetszik: az általános, egyenlő és titkos választójog behozatalának kérdése, mely Tisza Kálmán s idősb Andrássy Gyula egész korszaka alatt csendesen szendergett. Tisza Istvánt s Andrássy Gyulát egyaránt — s itt megint meglátszik alakjuk párhuzamossága — külön-külön vívott nagy

küzdelseiben a fenyegetően közeledő külső vihar idején, hol láthatón, hol titokban s észrevétlen, úgy fonja körül és szorongatja a modern választójog kiterjesztésének kérdése, mintha a Laokoon-szobrot látnánk magunk előtt. Mindkettőjük le szeretné rázni magáról a kígyókat, melyek reája tekergöztek. Kettőjük közül egyiket sem lehet fölmenteni ama vád alól, hogy kellő időben nem állottak a választójog fokozatos és elkerülhetetlen kiterjesztése mellé, pedig ez lett volna hivatásuk. E tekintetben természetesen Tisza István a keményebb és konokabb. Folyton láthatjuk, hogy mily rettenetes nehéz e súlyos léleknek bármely oldalon is csak egy darabkát is letörnie ifjúkorában kialakult konzervatív elveiből. Mikor már elhalaszthatatlanul meg kell adni az új választójogot, akkor is mindig le akar alkudni belőle s az egész nemzet veszedelmét látja e kérdésben, amely voltaképpen a társadalmi hájszálcsövesség által okvetlenül megkövetelt rétegfelemelkedésnek a politikai tünete. Ezt az ellenállást, amelyet számtalan beszéde s legalaposabb tanulmányai közismerten bizonyítanak (ezért is bővebb ismertetésüket feleslegesnek tartom), megint áthatja az a mélységes hit, hogy ellenállásának minden részletében szent ügyet lát, melyért, ha kell, máglyára is kell mennie. Mivel Tisza Istvánra magára és különösen a választójogi kérdésben való állásfoglalására jellemzőbbet nem tudok, elegendőnek tartom, hogyha fakszimilében könyvemben bemutatom azt a sajátkezűleg írt levelét, melyet a választójog kérdésében a koalíció most ismertetett fölbomlása s a hatvanhetes Nemzeti Munkapárt programjának készítése közben e tanulmány szerzőjéhez intézett Tisza. Az olvasó maga e levél minden sorából többet olvashat ki lélektanilag is, politikailag is, mint ha azt órák hosszat magyarázgatnám. De hogy fanatizmusá éppén ebben a kérdésben (akár csak a házszabály ügyében) mennyire elfoglultá tudott válni, azt mutatja az, hogy a választójog háborúalatti válságának még a legvégén is körlevelet intézett hozzánk, pártjának tagjaihoz, amelyben a női választójognak — amelyet azóta könnyen és közmegelegedéssel meg lehetett oldani — élesen ellent áll s evvel a fölhívással fordul hozzánk 1918 június 11-én: »Ne szavazd meg a nők szavazati jogát, mert a magyar nép becsüléséből s előtte megszerzett tekintélyéből veszít az a párt, mely megvalósítja a nők szavazati jogát.«

Gróf Andrássy Gyula helyzete a választójogi problémában természete szerint, mint előrelátható volt, bonyolultabb is és kínosabb is, mint Tiszáé. Az ő javára kell írunk azt, hogy teljes és tökéletes tudatában van annak a lappangó nagy bajnak, mely ott terült el a régi magyar választójog szűk szerkezete alatt. Ezt ő így fejezte ki: »Nem kell felejteni, hogy azok, kik az államot képviselik, a kormánnyal együtt e parlament tagjai, többnyire egy osztálynak tagjai. Az államnak nem szabad osztály érdeket képviselnie. Én a szabadság barátja vagyok.« Ezt mondja már 1906 július 4-i beszédében. Azt se feledjük, hogy mikor Tisza István ismételten házszabályletöréssel és házszabályreformmal áll elő és Andrássy Gyula mind izgatottabban ellenszegül, akkor az is vezeti, hogy Tisza ugyan a szó szoros értelmében tökéletesen logikus, mikor a parlamentarizmus megmentése érdekében a mind zabolátlanabb és felelőtlenebb ellenzékkel szemben a »többség« jogának érvényesülését követeli, de ugyanakkor nem akarja szándékosan észrevenni azt, hogy az ország felnőtt lakosságának csak egy kis rétege szavazott és döntött abban, hogy kié legyen az a többség s ennél fogva a nagy logikai lánc alatt mély szakadékok rejtőznek. Andrássy-Laokoont azonban azért fojtogatja az általános szavazati jognak ugyanaz a kigyója, mint Tiszát, mert azt Bécsből mesterségesen szabadították reá és a nemzetre. A Fejérváry-kormány életének második szakában Kristóffy belügyminiszter a katonai vívmányok letörésére ígérte be az általános titkost s a helyzet úgy állott, hogy mikor a koalíció halasztó programm alapján (ezt ne feledjük el, bár a koalíció mindent elkövetett négy esztendeig, hogy ideiglenességét elfeledtesse) — megkapja a kormányt, ki van kötve felülről vele szemben az, hogy a választók számának a Fejérváry-kormány által beígért 2,600.000 főre kell emelkednie az eddigi egymillióval szemben, ami kétségtelenül páratlan ugrás bármely egészséges fejlődésű államban. Evvel a mesterséges s ezért közveszélyes rohammal szemben Andrássy Gyulának csak két védekezése lehet. Az egyik a halogatás. Evvel természete szerint bőven él is és annál több szemrehányást kap ezért társaitól, a szélsőbaloldalon, mennél jobban elkanyarodnak ezek a katonai követelmények sürgetésétől. »Végül is ne vállalkozzék opera írására, aki nem ért hozzá«, írja saját belügyminisztere ellen *Holló Lajos* lapja, a Magyar-

ország. — Andrásy másik védelme az, hogy túl magas választószámmal szemben s annak ellensúlyozására ő emeleteken akarja elhelyezni a választókat, hogy így arányba hozza az újdonsült s a régi választórétegeket. Ezen az alapon készíti el 1908-ban legrészletesebb s legjobban kimunkált politikai művét, a plurális választójogról szóló törvényjavaslatát. Erről a nagy és elméletileg is érdekes munkáról helyesen állapítja meg Gratz Gusztáv »*A dualizmus kora*« című kitűnő könyvének második kötetében ezt: »Az egész javaslat magán viseli Andrásy egyéniségének és gondolkodásának bélyegét. Gyönyörűen volt átgondolva, ideális módon igyekezett kiegyensúlyozni a nagyobb műveltséget felmutató társadalmi rétegeknek több politikai jogra való igényét, az egyedül számukra támaszkodó tömegeknek valamivel kisebb hasonló igényeivel és összes intézkedésein meglátszik, hogy azok gondos latolgatásnak és hosszas megfontolásnak érett eredményei. Hasonló lelkiismeretességgel igyekezett a javaslat számolni úgy a liberalizmus követelményeivel, mint a létező állapotok minden radikális felforgatásának elkerülését célzó konzervatív tendenciákkal. Talán boldog az az ország, amely ilyen választójog megvalósítására képes.« Viszont a pluralitás javaslatával szemben rögtön közzétételekor bátorkodtam felhozni, hogy azt talán minden más boldog országban meg lehet valósítani, csak nálunk nem, mert Magyarországon lehet meg nem hívni polgári rétegeket valamely alkotmányos döntéshez, de lehetetlenség meghívni őket s akkor különbséget tenni szavazatuk mérlegelése tekintetében, mert (hogy akkori soraimat ismétljem harminc év múlva) »gondoljunk csak oly esetekre, mikor az egybegyűlt választóközönség előtt azt" hirdetik ki megválasztott képviselőnek, akire láthatóan kevesebben szavaztak; én erre az esetre a választási orvosok tetemes szaporítását ajánlanám, mert verekedés nélkül az ilyen eredmény ki nem hirdethető, mert az egybegyűlt polgárok egyenlőségi érzése sértetett meg«. Gróf Andrásy Gyula egyik parlamenti beszédében e sorok írójának álláspontját »szellemeskedésnek« és felületességnek nevezte el, de ma már hiába vitatkoznánk azon, kinek volt igaza. Szükségtelen is, mert hiszen e sorok szerzője nem a magyar választójog történetének megírására vállalkozott, hanem kizárólag arra, hogy két Nagyunknak, a második Andrásynak és a második Tiszának lelki szembeállítását kimunkálni

és szobrukat két nagy elődjük mellé a magyar Pantheon oszlopcsarnokába odaállítani igyekeztek.

A két magyar Laokoont csakugyan a Bécsből rájuk küldött kigyók szorongatják az általános választójog kérdésével, mert hiszen az nemcsak a szociális, hanem a nemzetiségi erők megmozdítását is jelenti a kigyóbűvölők terve szerint. Ezért siet Tisza még koalíciós politikai számkivetése alatt is be a főrendiházba, hogy odakiáltsa (1910 január 24-i beszéde): Egyenlő, általános, vagy azt megközelítő választójogot nem bírok elképzelni olyképpen, hogy az ne vezesse végveszély felé a nemzetet«. Ha már választania kell, inkább Andrassy pluralitása mellé áll. Nevezetes, hogy benne itt megint Tisza Istvánilag lélekbemarkolóan szólal meg a végveszély meglátása, mikor így beszél: »Nem végezhetem be egy személyes érzésem elmondása nélkül. Nem első eset, hogy látok bajokat, veszélyeket és nyom, kínoz és gyötör az érzés, hogy nem adatott nekem erő felébreszteni a nemzetet a veszélyek oly tudatára, amint én látom ezeket! Mert ha ez az erő meglenne, akkor el tudná a nemzet kerülni a veszedelmeket, amelyekbe behunyt szemmel rohan. Megvolt ez az érzésem a közelmúltban és megvan az a siralmas, szívetfacsaró elégtételem, hogy ma sokan, kik ellenem voltak, látják és mondják, hogy igazam volt. Nem kérek az Istentől egyebet, mint azt, hogy az az elégtételem ne legyen meg még egyszer, hogy most, mikor ismét döntő fordulat előtt áll az ország sorsa és ismét a magyar nemzettől függ, hogy megindul-e a rögzös úton, amely föl-felé visz, vagy gurul a lejtőn, amely a mocsárba vezet, hogy a hagyományos magyar politikai belátás, a hagyományos magyar politikai érzés, a szabadulás, a menekülés, a nemzeti élet fejlődése terén vigye előre a nemzetet.«

Talán egyetlen olyan nyilatkozata sincs Tiszának, a mindig hitvalló Tiszának, mint ez, hol érezni, ahogy a hazánk felé közelgő világveszedelem tüze átsüt szemhéjain, hiába zárja be őket akár a házszabályok, akár a választójog kérdésében. Kétségtelen, hogy a bécsi körök, különösen Ferenc Ferdinánd trónörökös bevallott környezete a magyar katonai és gazdasági követelményekkel szemben ugyanazt a Schaeffle által próbált politikát vették megint elő, amelyet az idősebb Andrassy 1871-ben a cseh kérdés fölvetésekor megbuktatott. Elővették abból az elméleti föltevésből kiindulva, hogy a nemzetiségi súrlódá-

sokat s ezzel a magyar nemzeti törekvéseket úgy lehet a politika nagy fekete táblájáról letörölni, ha azok helyére a szociális, a munkáskérdéseket adják föl a polgároknak megoldási feladatul; az általános szavazati jog e szerint arra való, hogy letörölje a tábla régi feladványait. Ugyanez a politikai célzat ismétlődött meg most Kristóffy kíséretében s a jövőendő uralkodó égisze alatt. Ez ellen védekezik Andrássy Gyula a maga katonai követelményeivel és plurális választójogával. A második kérdésben, tudniillik a pluralitásban, Tisza elébe siet annyira, hogy legeredetibb és legrészletesebb politikai tanulmányait úgy folyóiratában, a »Magyar Figyelő«-ben, mint külön e célra alapított néplapjában, az »Igazmondó«-ban, erről a kérdéstről akkor írja, mikor odaát Ausztriában már be is hozták ugyan-
 evvel a célzattal az általános választójogot s azt hiszik, hogy avval szanalják az osztrák politikát. Megkapja ekkor azt az elégtételt, hogy bekövetkezik jóslása: az általános osztrák választójog nemcsak nem szünteti meg Ausztriában a nemzetiségi viszályokat, hanem a felső körök nagy csodálkozására az újonnan föllépő szocialista választók is nemzetiségi csoportokra oszlanak, sőt ők állanak a mind éleesebb nemzetiségi agitációk élére. Az általános választójog gyógyszerere tehát nem ölte meg Ausztriában a nemzetiségi kérdést, ahelyett az osztrák tartományok összetartozását még jobban megrendítette. A bosszúból fölkeltett erők rettenetes bosszút álltak a bűvészinásokon, akik nem tudták az elővárásolt szellemeket többé visszaparancsolni. Ebből a helyzetből, amely igazság szerint Ausztria oldaláról előre bemutatja csalhatatlanul a világháború felé közeledő katasztrófális fejlődés párhuzamosságát, a magyar politika csak úgy menekedhetett volna, ha nem a megérett modern választójogi reform ellenzésére, — amely erőszak nélkül is magával vonta volna a házzsabályok reformját — hanem a közös véderő megerősítésére, a külső orkán elleni sánccsásra adja magát, s ezáltal nyer időt a szociális emelkedésnek előkészítésére s a nemzetiségi kérdésben nem valamely uralmi állapot, hanem csöndes kiegyenlítő elhelyezkedés megeremtésére. A választójogi áradat elleni föllépés csak védekezés és negatívum úgy Andrássy Gyula, mint Tisza István részéről. De kérdjük, hogy állunk náluk a pozitívummal?

Viselkedésüknél nincs érdekesebb. Semmi ennyire nem

domborítja ki mindkettőjük félbenmaradt szobrának plasticitását és teszi kettőjüket elválaszthatatlan történelmi csoporttá. Nem szándékozom könyvemben arra az értelmetlenségre vállalkozni, hogy akár Andrassy Gyula, akár Tisza István, akár előttünk élt többi nagyjaink nemzeti-ségi politikájával vitázzam és az utólagos bölcsekedésnek »ha az lett volna, mi lett volna« silány álláspontjára helyezkedjem. Ettől nemcsak az tart vissza, hogy munkám szerény foglalatába nem férne bele ennek a nagy kérdésnek feltárása, de elsősorban visszatart tőle az, hogy a magyar kormányok elmúlt nemzeti-ségi politikája semmiféle felelősségszerű összefüggésben nincs és nem is volt a világháború kitörésével, még kevésbé annak szörnyű és ránk nézve végzetes eredményével. Teljesen ugyanazt vallom e tekintetben, amit Gratz Gusztáv egy kis dolgozatában (*Bírálat Polzer gróf emlékiratairól 1929*) így szövegezett meg: »Nagy naivság kell ahhoz, hogy területeinket azért veszítettük el, mert nemzetiségeink elégedetlenek voltak. Azért veszítettük el őket, mert szomszédaink az expanzióra való lehetőségeket, amelyeket a világháború nyitott meg előttük, nem akarták kihasználatlanul hagyni.« Ez tökéletesen igaz és fellebbezhetetlen tétel. Ezen sem Andrassy Gyula gróf, sem Tisza István, sőt egyesült erejük sem segíthetett volna. Olyan kérdésre, mely nincs, nem lehet felelni. Kettőjük viszonyát, amelyet mi kutatunk, az jellemzi s ez az ideszögezendő valóság, hogy mind a ketten látják, mindegyik a maga láthatárán, a közelgő sárkány-felhőket; mind a kettő a ráncbomló nemzeti-ségi veszély teljes tudatában van, de mindegyikök annak egy-egy másik oldalára irányította tekintetét. Andrassyban és Tiszában két fél-szemű óriásunk van egyszerre. Egyikük atyai örökség-képen a délszláv kérdéstől van áthatva s úgy látszik, csak egyedül ő van áthatva, mert nincs jellemzőbb a háború előtti Magyarország vezető politikusaira, mint az, hogy a kitűnő Thallóczy Lajoson kívül, akinek nem volt politikai hatalma, ez a gróf Andrassy Gyula volt az egyetlen, ki beutazta a Balkánt s legalább megkezdte azt a helyszíni politikai fölvetelt, melyet a nagy Bismarck minden kül-politikai elgondolás alapjának tart. Tisza István még a horvát kérdést is csak közjogilag kezelte minden beszédeben s nyilatkozatában s miniszterelnök korában egyszer kedves, pajtáskodó őszinteséggel köszönte meg e sorok

írójának, hogy arra figyelmeztette, látogasson el Zágrábba saját maga. A jugoszláv kérdés fontosságát egész nagyságában ő is tévesen nézte s a bécsi felfogás, tudniillik a külügyminisztériumé nagyon hatott rá. Ellenben Andrássy sohasem foglalkozott avval a román veszéllyel, amelyet Tisza István a geszti portáról folyton látott. Ami megint atyai örökség volt, mert Concha Győzőnek Andrássyval, a dobrini vadászlakban folytatott beszélgetéséből látom, hogy a nagy Andrássy is lekicsinyelte a román kérdést, így történik aztán, hogy a fiatal Andrássy sohasem értette meg, mikor Tisza István újra meg újra a román kérdés itthoni kibogozásán fáradozik.

Tisza István leveleinek eddig közzétett sorozatában az egész II. és III. kötet főtárgya a hazai román püspökökkel és képviselőkkel való kísérletezés egy román-magyar béke létrehozása céljából. Nem tudom elfelejteni, hogy mikor 1910-ben az újonnan megválasztott hatvanhetes többségű képviselőházban ez a Tisza István felállott, hogy megtartsa első nagy beszédét, a nagy figyelmet egyszerre nagy csodálkozás váltotta fel, mikor így kezdte azt: »Az elmúlt választásoknak egy olyan oldaláról kívánok megemlékezni, mely eddig meglehetősen kívül maradt a vita keretén, értem a választások eredményét a nemzetiségi politika szempontjából. Le kell vonnunk a konzekvenciákat, le kell vonnunk a konzekvenciákat abban az irányban, hogy egy jelentős lépést tegyünk előre a nemzetiségi kérdés megoldása terén.« Az egész hosszú beszédet csak igen gyöngye helyeslés kísérte. A szónok elítélte a »tyúkszemrelépés politikáját«, »elítél egyes intézkedéseket, amelyek fölkeltek a nemzeties jellegnek látszatát, nyilatkozatokat, amelyek bizonyos paprika-jancsiskodás színezetével bírhatnak, amelyek azután feltámasztják nem magyarajkú polgártársainknak nemzeti érzékenységét, feltámasztják rendszerint anélkül, hogy bármily tekintetben előbbre vitték volna a nemzet ügyét.« Itt azután előtárja folyton megismételt kísérleteit a magyarországi román értelmi osztály szellemi és anyagi követelményeinek közigazgatási és iskolai kielégítése tekintetében. Már mint házelnök tárgyal velük s midőn kormányra jut, a nemzetiségi nyelven való népoktatást rendeli el; folyton nő buzgósága, annyira, hogy a háborúban már kieszközli a királynál a román nemzeti színek használatát is. De a románbarát politikájában nemcsak a nem sok őszinteséggel

ellátott román főpapok nem tudnak vele közös megegyezési alapot találni, hanem a két ház többsége sem tudja őt követni ezen a téren. Maga Andrassy Gyula a legexponáltabb helyen, a bécsi delegációban kerül vele szembe. Ne feledjük, hogy a magyar főrendiháznak 1914 május 21-én tartott ülésén gróf Károlyi Gyula későbbi miniszterelnökünk azért utasítja vissza a Tisza-kormány költségvetését, mert »gróf Tisza István miniszterelnök a románokkal paktál az iskola-kérdésben«. Az 1913-as delegációban Tiszának egyszerre kell védenie a hazai románokkal való tárgyalásait gróf Apponyi, gróf Andrassy és gróf Hadik János heves és koncentrált rohama ellen. A december 11-i nyilvános ülésen elmondott következő nevezetes szavai ebben a kérdésben vezetnek át bennünket megfigyeléseink folytatására. Tisza ekkor a román kérdés kapcsán így szól: »Mentől több ellenséget látok, mentől nagyobbak látom a helyzet bizonytalanságát és veszélyét, annál parancsolóbb kötelességnek tartom, hogy igyekezzem vonzóerőt gyakorolni azokra, akiknél ma még centrifugális törekvéseket látok; igyekezzem mennél nagyobb agglomerációs központtá tenni a magyar nemzeti állam szervezetét«. — A közös ügyek tárgyalására kiküldött bizottság Naplója így jelzi a hatást: »Mozgás a középben«.

Az olvasó helyesen figyelmeztet itt engem arra, hogy íme én is úgy jártam, mint koromban az egész magyar közönség: annyira elmerültem két hősünk egymással szemben való szereplésébe s a közeli ellentétekbe, hogy elsiettem velük az időt s nem vettem észre, hogy már ekkor a Kísérteties Színjáték színpadán köröskörül újabb s még komorabb felhőkárpitokat bocsátottak alá s ezek most már egészen közelről fogják körül felénk arccal fordult szereplőinket. Mikor Tisza új hatvanhetes többsége, a Nemzeti Munkapárt, a koalíció szétmálló romjain 1910 nyarán nagy erőlködésekkel megszületett, akkor már Törökország teljesen meggyengült a belső vérzések s az annexiók rázkódás következtében. A következő évben, 1911-ben, Olaszország, szövetségeseink észrevette az ozmán birodalomnak ezt a meggyengülését, bevonult Tripolisba és ezt az afrikai gyarmatot magához ragadta. Evvel a fordulattal megnyílt a színpad a Balkán-államoknak Törökország elleni szövetségére és ugyanakkor annyira megromlott Itália és monarchiánk egymáshoz való viszonya, hogy amidőn 1911-

ben a turini jubileumi kiállításon az olasz tömeg a »Tripolitana Italia«-t éltette, ugyanakkor ugyancsak tüntetően üresen hagyta azt a helyet kiállításán, ahol Ausztria nem akarta fölépíteni a maga pavillonját. E sorok írója, mint a magyar kiállítás igazgatója, Bécsbe sietett, hogy figyelmeztesse a külügyi kormányt az olaszok leplezetlen osztrákgyűlöletére, mire sajnálkozva kinevették, s bepillantást engedtek római nagykövetségünk hivatalos jelentésébe, ki mind e jelenségekből semmit észre nem vett, sőt megnyugtatóul megírta, hogy »a barátság fönáll, mert a turini kiállítás megnyitó bankettjén a katonai zenekar a Gotterhalte-t eljátszottam — Szemmel látható most már Itália közeledése afrikai birtokainak védelmében a Földközi-tengeri hatalmakhoz: Franciaországhoz s Gibraltár és Málta urához, Angliához. A széles Balkán-hegység felett dörögve gomolyognak a felhők; a villámok váratlan cikázással robbannak, hol Szerbia, hol a Fekete-hegyek bércein, hol a Fekete-tenger partvidékén. És a legjobban fenyegetett, most már minden oldalról veszély-karolta népnek, a magyaroknak, nemcsak arra nincs érkezése, hogy növelje haderejét s új ágyúíhoz új embercsapatokat tanítson be, de még a rendes újoncozást is ismételten el kell halasztani; visszatartott katonák, behívott pótrezervisták töltik ki, úgy ahogy, a folyton jobban meglazuló védkereteket. Mindez tüntető politikai lármával történik, hogy legsüketebb ellenfeleink is megértsék. Vájjon ki fogja megérezni végre a ránk nehezedeő iszonyú nyomást?

A magyar képviselőházban 1911 május 23-án nyújtják be az új véderőtörvényt, honvédségi javaslatot, — honvédségünk végre tüzéséget kap és beterjesztik a hatvanhét óta sürgetett katonai büntető eljárást is. Tisza István beszédében kifejti az osztrák-magyar véderő fejlesztésének elkerülhetetlen szükségességét. Az ellenzék folyton dühösödőbb obstrukcióval felel. Tisza a folyosón jár, embertől emberig mindnyájunkat kér: most ültessék a Ház elnöki székébe. Mégegyszer följánlja szolgálatait. »Ha nem, — így szól — elmegyek Angliába lovagolni.« De még egy év telik (még egy év!). 1912 május 21-én Tisza elfoglalja az elnöki széket. Június 4-én letöri az obstrukciót s egyszerre megszavaztatja a véderőt. Ettől kezdve nincs béke a magyar világban, örvénylik az egész politikai tölcser. A világháború végéig nem ismeri el az ellenzék e tettet s következményeit. A

magyar parlamenti alkotmány széttört jogrenddel és szét-tépett pártérettel várja a nemzet veszedelmét. »Lengyel országgyűlés!« — kiáltják sokan. Rettenetesen igazuk lesz. Rendőrcsapatok vezetik ki az ellenzőket a parlamentből s jelenetek következnek, melyeket ma is minden gyermek ismer, melyeket a történelemnek ugyan nem érdemes megírnia, de amelyek azért mégis történelmi jelentőségük maradnak abban az értelemben, mint építészeti emlékekre oda fröccsentett, lemoshatatlan foltok. Ma már mindez nem fontos többé. Belőlük csak kettő érint bennünket. Egyik, hogy Tisza Istvánra három lövéssel rálő Kovács Gyula képviselő. Tisza hősiecs nyugalommal viselkedik; mint szemtanú állíthatom, hogy azok a magyarázgatások, mintha a golyók nem lettek volna felé irányozva, eltakarják az igazságot. De ily eltakarásra nagy volt a hajlam, mert mágnásdivat lett a merénylő ünneplése.

A másik, ki érdekeli minket, gróf Andrássy Gyula. Őt a folytonos erőszak, idegrendszerének legnagyobb ellensége, most már állandóan a túldoldalra dobta. Egyetlen egyszer látjuk messzenéző tekintetének külpolitikai megvillanását. Történik ez akkor, midőn a magyar ellenzéknek már oly meggyökeresedett természetévé vált a nemes vitakozás módszere helyett a technikai obstrukció, hogy úgyszólván csak ennek műszerészei szerepeltek a népszerűség előterében. Mihelyst egy hatalmas ököl, amint ez június 4-én történt, ezt a mesterszerszámot mindörökre széjjel zúzta, az ellenzéki tábor a legváltozatosabb találmányokon törte a fejét, hogy ismét elnyerje befolyását a haza ügyére. Ettől kezdve, az egész hosszú háborús országgyűlés alatt, sohasem lehetett kiszámítani, hogy mikor vonul be az ellenzék a Házba, vagy marad azon kívül, vagy a konyhalépcsőn kísérletezik-e, mert erre is volt példa. Egyik ilyen parlamenti pótszer volt az a kísérlet, hogy a Royal-szállodában az ellenzék összegyűlt, mellékországgyűlést próbál s hoz törvényt és határozatot. Miután a főrendiház elfogadta Tisza ezen »erőszakos« véderőtörvényét s a közigazgatás azt minden obstrukciós jóslás ellenére, végre is hajtotta: a Royal-gyülekezet belügyekben tökéletesen tehetetlennek bizonyult. Most azonban kisütötte azt, hogy külpolitika is van a világon, a torzgyűlésben evvel kísérletezik. Olyan ez a nagy Kísérteties Színháték megkezdése előtt, mint Madách londoni vásári jelenetének vége, ahol a vásár zűrzavara-

ban csontvázak lépnek föl és kísérteties csontjaikat csörgetik. 1912 november 10-én a Royalban ülésező ellenzék a szerb álláspont mellett s a Skoda-ágyúk megrendelése ellen tüntet a Balkán válságban Ausztriával szemben. Erre fölriad Andrásy. Nemcsak nem megy el ellenzéki barátainak üléseire, de kérve kéri Apponyit, hogy legyen óvatos és törekedjék visszatartani az ellenzékot a szerb álláspont védelmétől. Apponyi ez alkalommal jelenti ki Andrásynak, hogy életének »legnagyobb tévedése volt, hogy ellenezte idősb Andrásy Gyula keleti politikáját«. (Andrásy Gyula gróf naplójának bejegyzése 1912 november 15-én.) Közönségünk akkor úgy mulatott e külön külpolitikai mutatványon, mint a Paprika Jancsi-színházban, mikor lebunkózzák a halált. Ma visszatekintve ezt a nagy és végzetes Kísérteties Színjáték előképének látjuk s elment a kedvünk a nevetéstől.

Gróf Andrásy Gyula voltaképpen ebben az időben képi ki magát mesteri közíróvá; tudniilik megtalálta a maga igazi anyagát, páratlan munkatérét: a külpolitikát. Cikkei, melyekben a nemzetközi helyzetet világítja meg, mind sűrűbben, innét kezdve mindig emelkednek erőben s elmélyedésben, míg csudálatosképen később, a háború alatt s a háború után kiadott külpolitikai tanulmányai mind rendszeresebbé s mind maradandóbbakká válnak[^] sőt terjedelemben is tetemesen meghaladják előbbi alkotásait. Ellenzéki volta dacára többet is tesz: ő küldeti le gróf Berchtold külügyminiszter által Ismael Kemál albán törzsfőnököt hogy a független Albánia megszervezése által megkísértse ellensúlyozni Szerbia növekvő súlyát. 1912 november 4-i cikkében (Magyar Hírlap) írja eme nevezetes szavakat: »Igen kívánatos volna, ha ilyen komoly időkben, külpolitikánkra nézve összes pártjaink között egyetértés jönné létre. Nagyon káros volna, ha az az ádáz harc, amely annyira megokolt belügyeinkben, átcsapna a külpolitika területére. A béke bizonyára a legnagyobb jó, de a minden áron való béke minden áron való megalázást jelent s előbb-utóbb mégis csak háborút.« — Meghitt Naplójára bizza 1912 november 1 napján próféta megsejtését, mert ekkor (a Napló 416. oldalán) ezt jegyzi be: »Külpolitika. Bulgária, Szerbia, Görögország, Montenegró egymással szövetkezve, nagy sikerrel folytathat háborút Törökországgal.« Erre az együttes veszedelemre az osztrák-magyar diplomácia csak

akkor ébred, mikor 1912 október 17-én és 18-án a négy Balkán-állam csakugyan hadat üzent a szultánnak és győzelmeket aratott. Az egyik Vörös Könyv tanúsága szerint ott lent a Balkán-szövetségre vonatkozó tárgyalások, melyek Isvolsky orosz külügyér biztatására már 1912 február 29-én a négyes szövetkezés aláírására vezettek, legbiztosabban az osztrák-magyar katonai attaché tenniszjátéka közben voltak folytathatók, mert ott senki sem gyanakodhatott az ellenünk összeesküvőkre. Míg Andrássy azt látja előre, hogy a támadó államok fognak győzni, a bécsi Ballplatz a török diadalra számít s a status quo fenntartására tett az etikett pontos betartásával, hajbókoló lépéseket. Ez a megfigyelés nem azt teszi azonban, mintha a belső feszültsége a Történelemnek, melyet, ha a történelemnek is volnának idegszakértői, »házsabálykomplekszumnak« neveznének el, itthon enyhülne akár Tisza Istvánban, akár Andrássy Gyulában. Mihelyst akármikor ehhez a kérdéshez érnek az események, kitüzesednek mind a ketten s valósággal keresik a házsabály körüli szembeszállást. A mi nagy háborúnk már nincsen messze, mikor a Képviselőházi Napló a következő jelenetet írja:

Gróf Andrássy Gyula szólásra jelentkezik. Az új Tisza-házsabály szerint azt nem adják meg neki, ő pedig a Tisza-házsabályt el nem ismeri. Megvonják tőle a szót. O helyén marad s feltétlenül szólni kíván. Nagy vihar. Az ülést -fölfüggesztik. A rendőrség bevonul s az ellenálló képviselőket az őrség kivezeti. Az ülés újra megnyílik.

Andrássy Gyula gróf újra feláll: Mély hazafias fájdalommal sokszor búsulni kíván —

Elnök: A házsabályokhoz nincs joga szólni, mert a Ház megtagadta az engedélyt.

Andrássy Gyula gróf: Jogom van lelkiismeretem szerint...

Elnök: Én a házsabályokat, amelyek érvényben vannak, érvényesítem.

Andrássy Gyula gróf: Jogommal élek.

Elnök: Rendreutasítom.

Andrássy Gyula gróf: Lelkiismeretem szerint. Nemcsak elnöki lelkiismeret van, de képviselői, hazafias lelkiismeret is. Én törvényhozói lelkiismeretem alapján tiltakozom azon eljárás ellen. . .

Elnök: Másodszor is rendreutasítom!

Egy hang jobbról: Üljön le!

Andrássy Gyula gróf: Tiltakozom ez eljárás ellen.

Elnök: Szavazással a mentelmi bizottsághoz utasítottuk.

Andrássy Gyula gróf: A házszabályok . . .

Elnök: Ismételen figyelmeztetem a gróf urat, nincs joga szólani.

Andrássy Gyula gróf: Büszkék lehetnek. Nekem is van lelkiismeretem.

Elnök: (nagy zaj).

Andrássy Gyula gróf: Senki sem hallja, hogy mi történik.

Elnök: Következik a szavazás a sajtótörvény első szakasza felett.

Andrássy Gyula gróf: Ez az elnöki lelkiismeret?

Elnök: Következik a második szakasz.

Andrássy Gyula gróf: Mély hazafias fájdalommal. . .

Elnök: A képviselő urat ismét figyelmeztetem, hogy más képviselő urat illet a szó.

Andrássy Gyula gróf: Mikor látom a parlamenti erőszaknak diadalát.

Elnök: A képviselő urat kénytelen vagyok a teremből eltávolíttatni. Az ülést felfüggesztik.

Kint a nagy színpadon ezalatt ugyancsak inog és szertemállik az a »status quo«, melyre diplomáciánk mindent fölépített s amely »status quo« jelenti magát a monarchiát, a nagyhatalmi állást s a mi területi integritásunkat együtt és egyszerre. Ez a status quo a meglévő területi és politikai állapot, azonban nemcsak az immár ellenünk kialakult nagyhatalmi entente-ot találja magával szemben, ezt a status quo-t nemcsak a Balkán-szövetkezés ássa, ássa, ássa, hanem maga legközvetlenebbül érdekelt status quo társunk: Ausztria is lazítja és bontja azt. Tíz évig tartott, míg egy osztrák-magyar gazdasági kiegyezést tíz esztendőre nyélbe tudtunk ütni s az akkor is féllábon áll, mert az osztrák parlamentarizmus mind jobban a széthúzó nemzetiségi tartományok martalékává lesz; cseh-német vagy lengyel-német hullámok söpriek végig rohanó rohammal. Tíza ama mélyreható választójogi tanulmányaiban, melyeket föntebb már említék, az általános választójog behozatalának és hatásának tulajdonítja ezt az osztrák bomlást, holott kétségtelen, hogy a választójog kiterjesztése csak megvilágította a tényleges helyzetet s napfényre hozta a faji küzdelmek és történelmi jogok harcának igazi állapotát. A szláv —

elsősorban cseh — előretörés párhuzamos jelensége, sőt letagadhatatlan velejárója a délszláv kérdés kigyulladásának: épügy, amint *Trumbic* könyveiből megolvashatjuk azt, hogy horvátok, szerbek és dalmaták azért kötötték meg a mit sem sejtő Kossuth Ferencel és híveivel a »fiúmei rezolúciót«, hogy a magyarokat saját királyukkal szembenállítva, sietessék a maguk elszakadását a monarchiától. A háború utáni jugoszláv irodalom erről aktaszerű bizonyítékokkal szolgál, mikor dicsekszik diadalával. Mély, szerves fejlődés van tehát itt folyamatban a házszabály-tornák és a választójogi kísérletek mögött. Természetrajzi evolúció melynek jellegét és eredményét az adja meg, hogy az osztrák magyar monarchia csakugyan azzá vált, amit a doktriner magyar közjogászok mindig követeltek tőle: valóságos perszonálunióvá. Mert az osztrák-magyar monarchia közvetlenül a világháború megérkezésének harangkondulása előtt már alig volt egyéb, mint perszonális uniója, személyes kapcsolata egy nagy uralkodónak, I. Ferenc József császárkirálynak a maga népeivel.

Innét van, hogy a mi Kísérteties Színjátékunknak végzetes szereposztása csak akkor van teljesen készen, az előadás megkezdésére, mikor az elaggó uralkodó mögött föltűnik a trónörökös, a birodalom várományosa, Ferenc Ferdinánd. Ő maga is önmagában rejtély és titokzatosság. Nem hiszem, hogy ezt a szfinkszet valaha megfejti valaki. De egymagában az, hogy szfinksz volt és nem kiszámítható megállapodottság és örökletesség, ez elegendő volt ahhoz, hogy minden »status quo« egyetlen alapját: a bizonyosságot, teljesen fellazítsa. Minket könyvünk során Ferenc Ferdinánd alakja is csak gróf Tisza Istvánnal és gróf Andrássy Gyulával való viszonylatában érdekel. Ferenc Ferdinándnak Tisza István iránt viselt érzelmeiről hamar tisztában lehetünk abból a levélből, melyet nem magánembernek írt, hanem *Koerber* Ernő tényleges osztrák miniszterelnökhöz intézett. Kelt e levél 1903 novemberében s szól ekképpen:

»Egészen fel vagyok háborodva amaz arcátlan és teljesen kvalifikálhatatlan mód felett, mellyel ez a Tisza Nagyméltóságodról beszélt. Ez már csakugyan a szemtelenség és gyalázat teteje. Nem nézve azt, hogy egy embernek, kinek olyan előélete van, mint Tiszának s ki még csak pár napja miniszter, sohasem lehet arra merészkednie, hogy önt, ki a legnehezebb körülmények között s oly kitűnően

vezette a kormányt, gánccsal illesse, de lehetetlen precedens, hogy ugyanannak az összállamnak egyik minisztere úgy beszéljen a másíkról, mint »idegenről« s az őt körülvevő banda (Bagage) diadalüvöltése között leszidja. Valóban most már tovább ez így nem mehet s igaz, de sajnos, tehetetlen haragomban csak avval a közmondással vigasztalhatom magamat, hogy: »Addig jár a korszó a kútra, míg eltörík«. Az ég tudja, hogy miminden szerencsétlenség szakadhat még ránk s hogy ez a szabadalmazott hazaáruló (Patenthochverräter) a monarchia kárára még mi mindent fog keresztül erőszakolni, mindaddig, míg az immár sürgösen szükséges nagy Krach végre majd bekövetkezik.«

A trón várományosa így írt, így érzett a magyarság vezető államférfiával, Magyarországgal és — a status quoval szemben. És Andrásy Gyula? Ő sem volt szerencsésebb. Az Andrásy-napló legmegkapóbb bejegyzései éppen azok, mikor ez az »aulikus« gróf kuruckeményiséggel (szerintem túlzott makacssággal) vagy alkotmánybiztosítékért szorongatja az öreg királyt, vagy magyar katonai engedményekért. Minden próbálkozása után megjelenik a háttérből egy láthatatlan, de époly kemény kéz s eltöri a meggyújtott méccsest. 1909 szeptember 22-én az történik, hogy I. Ferenc József egyik magyar miniszter előtt az asztalra üt, mi nála teljesen szokatlan mozdulat, nagy uralkodói fegyelmességében s ezt mondja: »Der Thronfolger will mir immer in Ungarn Schwierigkeiten bereiten.« (A trónörökös Magyarországon mindig nehézségeket akar támasztani nekem.) 1912 február 14-én Andrásy Gyula ezt mondja Apponyi Albert-^v nek: »El vagyok készülve arra, hogy talán valamikor a trónörökös fel fog akasztatni.« Az ő horoszkópja külpolitikailag megint helyes és messze lát, mert már 1909 június 10-én ezt mondja gróf Aehrenthal-nak, a külügyminiszternek: »A trónörökös trónrajutásával a monarchia külügyi helyzete nem lesz oly sima, mint ahogy ő hiszi. Forradalomtól nem kell tartania, de ha akkor külügyi zavarok támadnak, összedülhet a monarchia, mint kártyavár.« íme a Kísérteties Színjáték programjának pontos be jelentése.

A koalíciós magyar miniszterek híret veszik Ferenc Ferdinánd trónörökös olyatén nyilatkozatának, hogy »be kell masírozni Magyarországra«. Ügy látják, hogy esetleg el kell készülni vele szemben fegyveres ellentállásra is, ezért 1909 június 4-én Apponyi azt mondja Andrásynak, hogy

»ha ellentállásra kerülne a sor, Kossuth Ferencet Olaszországba kell visszaküldeni, mert ő mindjárt beadja a kulcsot«. Ugyanaz év szeptember 12-én Andrassy fejt ki álláspontját, mely a következő: »Ha komoly baj lesz és Kristóffy javaslatát akarják a nemzetre ráerőszakolni, arra kéri Kossuth Ferencet, hogy az övénel messzebbmenő politikai okok alapján kötelezzék magukat arra, hogy mindazt megcselekszik, amit ő fog megcselekedni és mindaddig le nem teszik a fegyvert, míg ő le nem teszi. Ha magukat erre eltökélik, akkor bízok az ellentállás sikerében. Kossuth Ferenc a felszólításra nem felelt«. (Az Andrassy-napló bejegyzése.)

És Tisza István? A visszahatást, mi a trónörökösrel szemben benne támadott, egyik legmegbecsültebb híve, szívbéli barátja, a nagykéességű Vadász Lipót, kormányának igazságügyi államtitkára, közvetlen közelből így látta meg: »A Belvedereben Tisza Istvánt az »utolsó kurucként« gyűlölték. A Belvedere mozdulatait és Tisza István ellenségeinek jó részét egy kéz irányította. Milyen boldog örvendezéssel nézték onnét parlamenti anarchiánkat, a Tisza István ellen a legkülönbözőbb elemekből összeállított liga fáradhatatlan működését s mindazt, ami ez úton a magyar állam erejét olyan sikeresen szétfeszítette! Tisza István tisztán látta ezt és láthatta azt is, hogy az emberek sokszor könnyebben viselik el bajaikat, mint a gyógyításra alkalmas orvosszereket. *Berzeviczy* Alberthez írt egyik levelében mondja Tisza: »Keserves húsz esztendőn keresztül gyötört az a gondolat, hogy a monarchia és benne a magyar nemzet pusztulásra van kárthatva, mert az Úristen el akarja veszteni azt, akinek elveszi az eszét.« »Tisza István tele volt gonddal, aggodalommal, de önmagában tisztában volt, szíve fenekén nagy elhatározások heroikus érzései sűrűsödtek és ha a végzet úgy hozta volna, hogy a történet sodra megfordul, Bocsday kardja, Bethlen Gábor buzogánya az összes magyarok közt bizonyára az ő kezében állott volna a legkeményebben és legbiztosabban.«

A leghitelesebb tanú, gróf Czernin Ottokár, Ferenc Ferdinánd főherceg politikai barátja, bukaresti követünk, magyar-osztrák külügyminiszter, írta meg emlékeiben, hogy mikor Tisza Istvánnal találkozott Bécsben, azt kérdezte tőle, felhatalmazza-e őt legalább arra, hogy Ferenc Ferdinánd főhercegnek annyit mondjon, hogy Tisza nem fog Ferenc

Ferdinánd ellen harcolni. Erre Tisza István — Czernin szavai szerint — gyorsan és határozottan így felelt: »Erre nem hatalmazom Önt fel. Királyom ellen is harcba fogok szállni, ha a magyar alkotmányra rá meri tenni a kezét.«

Így várta Krasznahorka és Geszt két ivadéka, a nemzet két vezére új uralkodóját. Így várta egy nagy monarchia a maga nehéz Végzetét.

Amikor 1912 október 18-án Nikita, »a Fekete-hegyek cárja«, elsüttette kedvenc fiával a Skutari felé irányított ágyút: a Balkánon a hamu alá rejtett tüzek mindenütt lángra gyúltak s a nagy, nagy égést többé semmiféle diplomáciai jegyzékkel nem lehetett letakarni. »A Balkán a Balkán népeké — hangzott fel s ez nem jelentett kevesebbet, mint azt, hogy a Bismarck-Andrássy-nemzedéknek az az elképzelése, hogy Európa keleti részén a modern állami határok a földtani helyzeten, a gazdasági egymásrataltságon s történelmi hagyományokon épüljenek fel Európa érdekében: — ez a világrend megdől s míg az ő korszakukban a nagy német és olasz faj követelte azt meg, hogy a nemzetiségi elv alapján egyesüljön és mérje ki a maga országának határát, — úgy most a Kelet kisebb fajai is ezt követelik és csak a nemzetiségi elvet ismerik el egyedüli államalkotó törvény gyanánt. Innét van, hogy mihelyt ez a folyamat megindult és győzedelmeskedett, a török birodalom felosztását kérelhetetlenül követnie kellett az osztrák-magyar monarchia felbomlásának is, hogy a nemzetiségi elv ezen a területen is megosztozkodhassék, mégpedig balkáni értelemben. Itt kell olvasóimat arra kérnem, hogy ezekkel a soraimmal vesse össze a könyv Első részének VIII. fejezetét, abban adott külpolitikai vázlatomat s akkor rájön arra, hogy ez a XII. fejezet szakasztott olyan ellenképe, visszájára vetítve, az idősebb Andrássy és Tisza Kálmán Balkán-politikájának, mint a fiatal Andrássy és fiatal Tisza harca ellenképe az idősebb Andrássy és idősebb Tisza egymásratalálásának. A bécsi külügyminisztérium, mint fennmaradt jegyzékei mosolykeltően mutatják, csakugyan azt hitte, hogy Törökország megveri mind a négy támadóját s Oroszország meszterileg, az annexióért való bosszúból, segített elhithetni diplomatáinkkal, holott a nóta vége, mint az ifjabb Andrássy Gyula is előre látta, az lett, hogy a négy ország megverte a törököt. A szerb, illetőleg jugoszláv törekvés volt ismét a főtényező s ennek vezetői akkor is, később is, hangosan

hirdették, hogy ők háborút akarnak s nem bújnak el a Nagyhatalmak frázisai és hipokrizise mögé. Az 1912-i Balkán-szerződés az orosz külügyminiszternek, Sasanov szavai szerint, már »háborús megegyezés volt *Törökország és Ausztria* ellen«. Sasanov így izente ezt meg a francia köztársaság elnökének, Poincaré-nek már 1912 augusztus 9-én — s a nagyeszű és ravasz Pasic-ról, a szerb miniszterelnökről tudjuk, hogy »már 1912 nyarán sokáig töprengett, hogy a pánszláv körök nyomásának engedve, az Ausztria ellen indítandó háború mellett döntsön-e, vagy Törökországot támadja meg«. Akkor nem tette meg, mint maga mondja, azért, »mert nem akartam Macedóniában túl nagy engedményt tenni Bulgáriának azért, hogy támogató Ausztria ellen«. Már magában az a tény, hogy az első Balkán-háborúból rögtön második háború fejlődött, megmutatta azt, hogy ezt a lángoló tüzet époly kevéssé lehet már eloltani, vagy kis térre szorítani, mint ahogy az antik világban a második peloponézusi háború kitörését, mely csudálatos párhuzamossággal szintén egy Balkán-gyarmatért keletkezett, nem lehetett visszaszorítani s végül magával rántotta az akkori összes nagyhatalmakat, Spártát, Athént és Korinthot, úgy hogy egész Hellász kiégett belé. A második Balkán-háborúba, amelyet Szerbia és Görögország folytattak Bulgária ellen, már Románia is belépett, hogy a leverte Bulgária testéből olcsón lakmározzon s így azt lehet mondani minden túlzás nélkül, hogy a Kísérteties Színjátéknak előkészülete nemcsak a legmesteribb dramaturgiai szabályok tökéletességével volt végig megrendezve, hanem a főpróba is megtartatott s a színpad díszletekkel, statisztákkal hiánytalanul föl-szereltetett. A forgószínpadon gondosan elkészülve vártak a később betolandó jelenetek teljes készletei is. Olaszország az Algecirás-i konferencia óta már úgyszólván teljesen elszakadt a német-osztrák szövetségtől, mindinkább a Középtenger vonzása alá került s mert Bismarck világosan megírta, hogy Itália mindig Angliától tart, mert összes városai a tengeri hajóágyúk tüzébe esnek, ezért, mihelyt Nagy-britannia Németország ellen fordult, az olasz is készült Ausztria ellen. A nagy színpad jobb sarkán pedig Románia, mely megittasult sétagyőzelmétől, megértette az oroszok kacsintását; az orosz külügyminiszternek a cár romániai látogatása alkalmával, 1914 június 16-án, Take Jonsescu és Filipescu tábornok gépkocsin megmutatták Erdélyt, hogy

lássá a várható zsákmányt s a román hadsereg katonai játékaiban feladat gyanánt a nyugati szomszéd elleni hadfelvonulást adták fel a vezérkari tiszteknek megfejtésre.

Az előkészületek már nem tarthatnak sokáig, mikor minden ily pontosan egybevág. A nehéz fekete felhők már oly mélyen járnak, a légnyomás olyan füllesztő a lelkeken s a vihar moraja annyira közel húzódik felénk, hogy a nehéz levegőben már lélegzeni is alig lehet. Amint elő van írva, kiki folytatja saját mesterségét. Tisza István élete nagy művét, ifjúsági ábrándját, a magyar közigazgatás államosításának reformját akarja behordani az eresz alá; már a képviselőház bizottsági tárgyalásán túljutott vele s a törvénykezési illetekekről szóló törvényjavaslat után, melyet féltüdejű parlamentjével most tárgyalat, épen napirendre akarja tüzetni azt. Andrássy Gyuláról önmaga most kezdi látni, hogy nagy külpolitikára született s nem kicsinyes ellenzéki harcosnak. Ezt a magyar közvélemény élete végéig nem tudja meglátni róla. Hiszen gondosan elkerülik őt, egyetlen kiképzett nemzetközi politikusunkat és tehetségünket majd a békeküldöttség kiválogatásánál is. A mi közvéleményünket én ebben a tekintetben a holdra néző földi emberhez hasonlítanám, aki mindig csak ugyanazon egyik felét pillanthatja meg az égitestnek s a túlsó oldaláról fogalma sem lesz. Andrássy 1912-i budget-beszéde január 26-án már voltaképen nagyszabású külügyi exposé és magasra fölemeli a vita szintjét, de nem a hallgatóit.

— Ilyen kérdésekben — mondja — semmi más párt-szempontnak és semmi más tekintetnek érvényesülnie nem szabad, hanem kizárólag csak a nagy kérdéseket, a monarchia érdekeit kell követni, amellyel azonos okvetlenül mindig és mindenben Magyarország külügyi érdeke.

— Azt nem mondhatnám! — kiáltja egy koalíciós volt minisztertársa.

— Én mondhatom, — folytatja Andrássy, — mert a magam nézete. Keleten olyan tények történtek, amelyek esetleg komoly következményekkel járhatnak.

Andrássynak az 1913-as delegációban elhangzott nagy külügyi beszédei olyan mesterre vallanak, ki felülről néz bele a diplomácia nagy varázsüstjébe. Ő az egyetlen, ki már bejárta a Balkánt és bármikor kezébe vehetné a Balkánkérdések megoldását. A közelgő orkán előszele szokta így fölverni a nagy madarakat.

Paradicsomi szöveg:

miért? - tárgyi és személyes jelölés
a. azaz megjel. helyén - helyes név (1912.)
szöveg? - személyes jelölés
helyes név? - helyes név jelölés
szöveg? - helyes név jelölés

miért? - helyes név jelölés
szöveg? - helyes név jelölés

szöveg? - helyes név jelölés
szöveg? - helyes név jelölés

szöveg? - helyes név jelölés
szöveg? - helyes név jelölés

szöveg? - helyes név jelölés
szöveg? - helyes név jelölés

szöveg? - helyes név jelölés
szöveg? - helyes név jelölés

szöveg? - helyes név jelölés
szöveg? - helyes név jelölés

szöveg? - helyes név jelölés
szöveg? - helyes név jelölés

szöveg? - helyes név jelölés
szöveg? - helyes név jelölés

szöveg? - helyes név jelölés
szöveg? - helyes név jelölés

Gróf Tisza István jegyzetei az utolsó királyi audienciákból.

Baden am 6/II_1917.

Lieber Graf Tissa :

Nach reiflicher Ueberlegung bin ich zu folgendem Schlusse gekommen.
Ich möchte Ihnen vollkommen belassen die Combination mit Erzherrzog Josef momentan nicht durchführbar ist und dass die Arbeitspartei als geschlossene Majorität zu erhalten ist. - Trotz alledem glaube ich, dass nach den letzten Auseinandersetzungen das Fräulein so harmonische Zusammenarbeiten zwischen mir und Ihnen nicht mehr gewährleistet ist. Ich bitte Sie mir aus Ihrer Partei Candidaten für die Ministerpräsidentenstelle zu nominieren. Ich bin überzeugt dass Sie als unglaublicher

Patriot eine solche Regierung Ihre wertvolle Unterstützung nicht versagen werden.

Ich bleibe Ihnen wie bisher sehr dankbar und wohlgesinnt und es wird mich auch in Zukunft immer freuen Ihnen von mir so hochgeschätzten Rat zu hören.

Es Erweist Sie

IV. Károly lemondaltja Tiszát.

Shakespeare tragédiáinak kutatói rájöttek arra, hogy minden hősével a katasztrófa közvetlen bekövetkezése előtt elmondhatja saját végzetét. A mi könyvünknek két hőse közül Andrassy Gyula mondta ki előbb a magáét, mikor, dacára a készülő viharnek, a magyar katonai vívmányok megtagadása miatt ő is megtagadja a véderő-javaslat megszavazását. 1911 július 29-i beszédét evvel végzi:

»Még egy kis várakozásért kész vagyok a felelősséget vállalni.« Ez az ő végzetes zárszava. Tisza István zárszava a háború végén következik s még végzetesebben fog elhangzani.

A Kísérteties Színházhoz immár csak egyetlen egy intézkedés szükséges. Az is megtörténik. Mert mesteribben és következetesebben még nem készített elő az Emberiség sorstragédiát. Láttuk, hogy húzódik előre a komor háttér mind közelebb és lassan a fekete kárpit előtérre változik. A világítás tüze alulról kigyúlt. Megvigyáztuk, hogy mikor és hogyan épül föl előre a boszniai szín. Most már elkészült. Most már csak egyetlen mozdulat kell, mely az összes látható személyeket a színpadra hozza s a láthatatlan gépezet megindítja. Az szükséges még, hogy a status quo legbelsőbb megrázkódásának hordozója megjelenjék a Balkánon, Boszniában. Az kell, hogy a Habsburg-trializmus gondolatának megszemélyesítője megjelenjék ott lent a jugoszláv forró katlanban a helyszínen s hogy ott egy fölzavart harcrakész néppel megértesse azt, hogy nem ők fognak lent, uralkodni, mert a délszláv kérdésben versenytársa támadt a szerbeknek a Habsburg-trón jövő urában. Ferenc Ferdinándnak ez a tüntető föllépése, mely egyszerre szakít a magyar dualizmussal, mely a Tiszák hitvallása, ugyanakkor a szerencsétlen annexió politikáját, mely ellen mind a két Andrassy tiltakozott, beteljesíti és túlhajtja. Gesztusát, melyre a készülő színháték vár, a színdarabírás szabályai szerint akkor kell végeznie, mikor az legkirívóbban hat s a helyzet a legélesebb. Ilyen időpont egy van, a rigómezei csata évfordulója, mely 1389 óta minden szerb egységes nemzeti ünnepe s a délszlávok egyesülésének szimbóluma. Tehát ezen a napon jelent meg 1914 június 28-án Ferenc Ferdinánd főherceg, magyar tanácsosait meg nem kérdeve, a polgári hatóságokat félretolva, a maga politikai elgondolása szerint Szerajevóban. Ferenc Ferdinánd trónörökös belerohant a halálba és magával rántotta a monarchiát.

A Végzet megérkezett.

XIII. FEJEZET.

A Kisérteties Színjáték megkezdődött. Lefolyik az emberiség legnagyobb tragédiája. Késő nemzedékek fognak még a Világháborúnak lidércnyomása alatt állni. A döbbenetes dráma magyar hőjét gróf Tisza Istvánnak hívják. Ha valaki zenei kíséretet képzel a Színjátékhoz, — s ezt joggal képzelheti, mert a nagy görög sorstragédiák is zenedrámák kellett, hogy legyenek, csakhogy muzsikájuk elveszett. — akkor rögtön észre fogja venni, hogy valahányszor, bármikor és bármilyen alakban Tisza István az előtérbe lép, állandóan baljós motívum kíséri. Semminő próbálkozásában nem tud megszabadulni attól, hogy hősi alakja minden kilépésekor fölveri saját sorsának baljós zengzetét. Mikor a nyugati tőke Magyarország iparosításához kezd s bankot alapít s már odáig jutnak, hogy nemcsak itthon készülnek nagyszabású gyártelepek tervei, hanem a román petróleumipar is magyar vezetés alatt indulna el: Tiszának, a bank elnökének, bár odaveti magát a megsemmisülés elé, fel kell oszlatnia a saját vállalatát. Évtizedes magyar rajongás eredményeként 1904 április 20-án Tisza, a miniszterelnök, avval lép a képviselőház termébe, hogy neki sikerült hűsége jutalma gyanánt a Felsőges Úrtól kieszközölni a kéziratot, mely Rákóczi Ferenc és bujdosó társainak hazaszállítását rendeli el: de ugyanakkor kitör a vasúti sztrájk s az egész gondosan előkészített politikai hatás megsemmisül. Az 1905-iki választásokon, mint keleti próféta jár körül, hogy a parlamentarizmus klasszikus eszközével meghódítsa a maga nemzetét s ezzel a képviseleti alkotmány nálunk elérje döntő tekintélyét: de ez a döntés Tisza ellen fordul s nemcsak pártját, de az egész akkori censusos választójogi rendszert elbuktatja. Ugyanez a Tisza István, az ki az ú. n. kilences bizottság pontjait egymásután elfogadtatja a katonai kívánalmak tekintetében az uralkodóval: de mihelyt vívmányaival megérkezik, azok újabb obstrukcióba fulladnak. Váratlanul az idősebb Andrássy Gyula álmát: a magyar honvéd tüzéséget, Tisza István szerzi meg: de midőn megkapja, az egész közvélemény személyes pártja ellen háborog, Mily gonddal, s messzelátó tapintatossággal készíti elő az uralkodót s a katonai vezetőséget arra, hogy a hadsereg s közös hivatalok címere zászlója, e negyven év óta vitatott kérdés, a magyar közjognak megfelelően megoldassák: még

a háború izgalmai alatt is nem kevesebb, mint hetvenhét levelet s jegyzéket szentel ennek az ügynek, 1914 július 8-án eszközli ki idevonatkozóan a király első várvavárt rezolúcióját: de amint maga megállapítja (levelei IV. kötet, 1500-i levél), »Őfelségének 1914 július 8-án kelt legkegyelmesebb rezolúciója olyan időben érkezett vissza, amikor a szerajevói attentatum s az avval kapcsolatos mindjobban előtérbe lépő háborús veszély háttérbe szorított minden egyebet, úgyhogy az akkor tervbe vett határozati javaslat mai napig sem nyújtatott be.« Reformeri nagy műve, a magyar közigazgatás modern államosítása, melyre egész élete alatt készül, már formába van öntve, tömérdek tárgyalás után elkészült, bizottsági tárgyalása is megtörtént, úgy van, hogy másnapra kell a képviselőház napirendjére tűzni: de ehelyett napirendre kerül — a hadüzenet. Ez a csodálatos, félelmetes és megrendítő motívum, mely minden nagyot akarására ilyen vésztyóslóan harsan föl az események titkos mélyéből, a nagy háború egész ideje alatt kíséri Tiszát és el nem hagyja őt. Sőt növekszik ereje, mennél inkább nő ennek a hősi embernek önfeláldozó heroizmusa.

Ez így van kezdettől fogva végig; mi szóserint értendő. Mert a kezdetben már benne van az a tragikus és elkerülhetetlen végzet, sőt annál több is, saját vésteltjes sorsának tudatossága. A Cromwellek, Egmontok, a nagy protestáns komor mártírok folytatása így lesz egy magyar államférfi hős és mártír: gróf Tisza István.

»Kezdetől fogva« — mondtam és ismétlem. Mert túlzás nélkül jelezhetem, hogy immár világirodalma van annak a kérdésnek, hogy akarta-e, vagy ellenezte-e Tisza István, a magyar politika vezére a nagy háborút; meg tudta volna-e azt akadályozni? Két világrészben — Európában és Észak-Amerikában — könyvekben, folyóiratokban és egyetemi tanszékeken, angol, német, francia, olasz, román, szerb és magyar nyelven folyik a vita és valószínűnek kell tartanunk, hogy a Világháború minden történetírója, a világ bármely sarkáról s bármilyen indulattal induljon is el a maga szemléletével — bele fog ütközni a magyar Tisza kérdésébe s el nem kerülheti. A csehszlovák köztársaság jelenlegi elnöke, *Benes* Eduárd, midőn 1916-ban Párizsból az Entente-hatalmakhöz fordult ma már történelminek nevezhető merész fölkiáltásával: »*Détruisez l'Autriche-Hongrie.*« (Pusztítsátok el Ausztria-Magyarországot!), a röpirat 43.

lapján azt hirdette világgá, hogy »1914 júliusában a döntő koronatanácson, mely Szerbiának hadat üzent, Tisza és a magyar nemesség állásfoglalása volt az elhatározó.« Ezért így folytatja: »A magyarok a harmadik nagy bűnösei ennek a nagy háborúnak.« A világháború román vezérpolitikusa, Take *Jonescu*, Párizsban 1919-ben úgy jellemzi Tiszát, hogy »ő a főokozója a háború kipattanásának. A nagy bűnöst ugyan Berlinben kell keresni, mert Berlin nélkül Tisza sohasem merészkedett volna erre, de Tisza az, ki előidézte az általános vérengzést.« (C'est Tisza, qui a provoqué le carnage universel.) *Seton Watson*, legellenségesebb és legfelkészültebb támadónk, még 1926-ban is »Sarajevo, tanulmány a nagy háború eredetéről« című könyvében vissza-visszatér Tisza bűnösségére. Azok pedig, kik a nagy magyar mártírsága után kezdenek felocsúdni elfogultságuk hazug ködéből, mint egy genfi közíró, szintén világnév, *Martin* Vilmos, teszi »A világháború államférfiak című könyvében (1929.), 23 szereplő szobrát gyúrja ki s ezek közt idegen létére magasra emeli a mi Tiszánkat, mondván: »A legnagyobb emberek kicsiknek érezték magukat előtte.« Mégis ebben foglalja össze véleményét: »Tisza gróf ártatlan volt abban, amivel vádolták, nem akarta a háborút. De a háború kényszerű módon, fátumszerűleg abból a politikai rendszerből fakadt, amelyet ő képviselt, amelyet rendületlenül s minden erejéből alkalmazott.« A svájci-francia közíró szerint ezért Tisza István életének tanulsága így szólana: » Valaki lehet nagy emberi személyiség mellett, hogy gyöngé politikus, mert hiszen a népek kormányzásához nem szükséges a tiszta lelkiismeret. Valaki a hősiességig fokozhatja a kötelességteljesítést és mégis mondhatatlan szerencsétlenséget idézhet föl saját nemzetére. Végül is az az ösztönszerű népezés, hogy Tisza felelős a háborúért, sokkal mélyebb értelemben igaz, mint azok a történelmi okmányok, melyek mellett szólnak, hogy Tisza nem akarta a háborút.«

Hol az igazság? Nagyon mélyen lehet, hogy annyi kétségbevonhatatlan és félreérthetetlen írásos bizonyítékon sem tud áttündöklenni. Igazi tisztaistváni-módon, először Tisza István legnagyobb ellenségei, az osztrák szociáldemokrata párt volt az, mely előbb a párt hivatalos közlönyében, a bécsi *Arbeiterzeitung*-ban, azután a Renner kancellár által kiadott Vörös könyvben lenyomatta az 1914 június 28-ától július 28-ig kelt minisztertanácsi jegyzőköny-

veket. Nem Tisza hívei, nem is magyar kutatók, hanem az osztrák szociáldemokraták ásták ki a cs. és kir. külügyminisztérium irattárából azokat a döntő bizonyítékokat, amelyek szerint hetekig küzdött abban az irtózatoss helyzetben a magyar állam felelős vezetője, Tisza István, az osztrák kormányral, az egész hadvezetőséggel s a külügyminisztériummal, hogy ne szaladjanak bele az ellenünk megfont hálóbba, mert az végzetes lesz ránk és Európára is. Mikor a minisztertanácsban kétszer leszavazták, Tisza István miniszterelnök megteszi azt, amit azelőtt csak egyetlen egyszer, 1914 március 15-én tett meg, hogy ő, ki I. Ferenc Józsefért rajongott, tiltakozó irattal fordul királyához. Neki érvel és neki könyörög, hogy ne küldjenek a szerbeknek olyan jegyzéket, amelyből háború lehet. Az a megelőző, március 15-iki irat pedig ugyancsak ez okból készül, mert a németek hibás optimizmusával szemben a magyar miniszterelnök veszélyt lát s óva int; Berlinton eltérően Bulgária megnyerését tartja diplomáciánk legközelebbi védekező feladatának. Aki ezeket az iratokat olvassa, látja, hogy itt egy hatalmas lélek verekedik azért, hogy feltartóztassa azt a lavinát, amelynek az útját az-ellenség már régen elkészítette s amelyet a külügyminiszter, gróf Berchtold Lipót, mint oktan zerge, a havat megrúgva, akként megindított; mihelyt a lavina megindult, az lesodorta a törpe fenyőket, eltemette a városokat, a falvakat, az embereket és egész Európának eddigi történetét. Tiszának a királyhoz intézett s immár világszerte ismertté vált fölterjesztései oly világosak, annyira átlátta egyszerre Oroszország ellenséges álláspontját és ami sokkal nehezebb volt, a közvetlenül érdekelt országok bonyolult helyzetét, hogy ez a világosan látás, az előzmények után s ama bécsi környezetben, még az ő nagy tehetsége mellett is meglepőnek mondható. Nyitja ennek az, hogy látszólag Tiszának folyton a bolgár kérdésben van a szeme, azt nézi a Balkánon tágranyílt tekintettel. A bolgár kérdést? Igen: mert Bulgáriában látja azt a tényezőt, mely le tudná kötni a hűtlen Romániát, hogy ez meg ne támadja Erdélyt. A geszti lovast a bihari hegyek felől közeledő veszély teszi bátorrá s világlátóvá. Nem Európát védi ő a bolgár kérdésben sem, annak csak mondatai szólnak, hanem az egyetlen határt, melyet mindig lát: Erdélyét. *Arany* Jánosnak, az ő lelke egyetlen költőjének, gyönyörű szava illik reá:

*Testével takarja Györgyöt és úgy védi,
Pedig nem is Györgyöt, hanem Miklóst félti.*

De beválik a nagy Aranynek másik verse is:

*Repül a nehéz kő, ki tudja hol áll meg,
Ki tudja hol áll meg, s kit hogyan talál meg?*

A nehéz kő gróf Berchtold ultimátuma Szerbiához.

. . . Miért nem akadályozta meg gróf Tisza az ultimátum elküldését, hiszen tudta, hogy a magyarság érdeke ellenez minden háborút; miért nem tett úgy, mint gróf Andrássy 1871-ben, kinek — mint fentebb láttuk — sikerült visszatartania a monarchiát az európai háborúba való beavatkozástól?

Ezt kérdezte tőlem *Dúca*, Románia kiváló miniszterelnöke, kit azután a politikai gyűlölködés gyilkosai épúgy megöltek, mint Pesten Tiszát. Miért? A feleleten nemcsak mi töprenghetünk, amíg rájövünk az igazságra, mert hiszen még *Fraknoi* Vilmos, nagyérdemű magyar történészünk is, midőn 1919-ben Bécsben kiadta a Tiszát védő hiteles állami iratokat németül (s ezáltal öregbítette hazafias érdemeit), még Fraknoi is így végzi be összeállításának benyomását: »E gyászos kor magyar történetírójának a kíméletlen tárgyilagosság parancsszavát követve, meg kell állapítania azt, hogy Tisza István végzetes, azt mondhatnánk megbocsáthatatlan hibát követett el, midőn sem a háború kitörésével, sem azután békepolitikájának meghiúsulásakor, nem hagyta el tüntetően kormányosi helyét az állam hajóján. Egy hatalmas ellenzék élén a háború kitörését, majd továbbfolytatását, valószínűleg meg tudta volna akadályozni. Államférfiakkal szemben úgy kormányvállalásukkor, mint visszalépésükkor oly kétségbevonhatatlan erkölcsi elvek érvényesek, amelyekkel nincsen megalkuvás. A történelem, amidőn ítélt, aligha fogja enyhítő körülménynek betudni számára azt, hogy őszintén szeretett uralkodója hűségére és hazafiságára appellált.«

Már 1926-ban »*Gróf Tisza István a világtörténelemben*« címmel kiadott tanulmányomban szembeszállottam minden oly külföldi és hazai beállítással, melyek későbbi benyomásokon alapulva, egyoldalú hangulat uralma alatt akarnak ítélni egy emberi, államférfiúi cselekedet felett, akként, hogy azt kiragadják a környezetből s abból az okozati láncból.

melyben az létrejött. Ugyanez a kérdés az, amelyről annak-idején *Weber Arthur* »Die Kriegsscimldenfragen« című folyóiratban tanulmányt írt. Ha Tisza István a válságos pillanatban megtagadja a királynak a hadüzenet jogát, lázadó s ha akkor, midőn Magyarország népe a király parancsára hadba kél, miniszterelnöke kiugrik a király háta mögül azzal, hogy mint a gyermekjátékban, elkiáltja magát a fa mögül »Nem ér a nevem, nem játszom tovább«, akkor a gyávaság bélyegét üti magára és nemzetére. Éppen azért írtam akkor is azt, hogy »vannak erkölcsi törvények, amelyek erősebbek a fizikai erőknél. Tisza István éppen ezen legszigorúbb erkölcsi parancs abszolút kötelességének engedelmességet, mert eljárásának egyszerű titka az, amit összes miniszter-társaival egyértelműleg *Teleszky János*, Tisza pénzügy-minisztere, szabatosan és félremagyarázhatatlanul így formulázott meg: »Tisza mindent elkövetett, hogy megakadályozza a háború kitörését s mikor az kitört, minden erejét megfeszítette, hogy elkerüljük a le veretést, mert tudta, hogy az egyik is, másik is, Magyarország és a monarchia vesztét jelenti.«

Evvel az egyszerű és egyszerűségében meggyőző, kézzel markolható igazsággal szemben nem tud megállani *Seton Watson* utólagos, nagykézsültségű hadakozása Tisza eljárásával szemben. Az angol vádló így beszél »Sarajevo« című könyvének VII. fejezetében: »A monarchia összes államférfiai közül egyedül Tisza gróf az, ki államférfinak s előrelátónak mutatkozott a válságban, legenda támadt körötte arról, hogyan ellenezte a háborút; így akarják Magyarországot mentesíteni a bekövetkezett katasztrófa bűne alól.« Ezután elmondja a szerző, hogy gróf Berchtold s a német diplomácia hogyan nyomja és változtatja el mind jobban Tisza eredeti meggyőződését. Ennek a két tényezőnek a szerepe egymásra való hatásában ma is zavaros. *Ludwig Emil* német közíró »*igi4 július*« címmel külön könyvet szentelt a nevezetes hónap diplomáciai jegyzékei megszítálásának, de mindig elfeledkezik arról, hogy az események történelmi párhuzamossággal haladnak s a párhuzamosság éppen a legválságosabb pillanatokban mutatkozik leghatályosabban. *Ludwig Emil* könyvének eredményénél a most idézett *Seton Watson* sem jutott tovább. Miután minden anyagot részletesen szétboncolt Tisza Istvánt illetőleg, — minket éppen e személyi kérdés érdekel — arra az eredményre jut, hogy

a magyar miniszterelnök békére hajló nézetének megváltoztatását ma július 14-én Lützow gróf információi okozák. S hogy Tisza habozása »bár ő és Ferenc József józan belátást és előrelátást tanúsítanak, mindenek felett onnét származik, mert nem tudták, megkapják-e Németország támogatását. Mihelyt ez a német támogatás föltétel nélkül biztosítva volt, a háború elleni aggályaik eloszlottak.« Az angol írónak ez a beállítása Tiszával szemben teljesen hamis, mert ő sem Németország segítségével, sem Németország segélye nélkül nem akart háborút. Sőt a német diplomácia háborús törekvéseinek az eseményeknek minden egyes szakában ő állott ellent, amint azt könyvemnek ez a fejezete is lentebb bizonyítani fogja. Ezután Seton Watson másik érve az, hogy »a magyar uralkodó osztály« akarta a háborút s ezért akarta azt az »uralkodó osztály« főképviselője, gróf Tisza István.« Miután az 1878-iki keleti válság óta a magyar politikai világ, ellenzék és kormánypárt egyaránt mindig ösztönszerűleg minden háborút ellenzett és tiltakozott, mind a két Tiszával együtt minden hódítás és annexió ellen nyilatkozott, ezzel a beállítással, mesével kár volna komolyan foglalkozni elfogulatlan olvasók előtt. Marad Seton Watson utolsó vádja, mellyel nemcsak a tudós angol gáncsolja Tiszát, de más vádolók is, sőt még gróf Czernin Ottokár bukaresti követünk irataiban is megtaláljuk ezt a célzatot. Itt tudniillik arról van szó, hogy Tisza István ugyan tényleg mindegyik felségbeadványában arról beszél, hogy *ekkor* ne csináljanak háborút, mert *ekkor* nem alkalmasak rá a körülmények — tehát mégis akarta vagy csak ekkor nem a háborút? —

Felelet: Sohasem akarta. Mindig és minden körülmények között tiltakozott ellene, de miután neki az akkori háborús pártot, az akkori diplomáciát, az akkori hadállásaiból kellett kivernie, természetes, hogy az akkori helyzet érveivel támadja őket s nem valamely általános, világboldogító békeeszméssel, amelyeknek éppen azokra a körökre semmi hatásuk nem lett volna a föld hátán. Tisza István réalpolitikus volt, ezért a jelenlegi érveket kellett felmarkolnia, hogy igazságát bizonyítsa. De elve, meggyőződése, igazsága soha nem volt változó, amint figyeltük egész kifejlődését nézve, hogy Tisza Istvánban soha semmi sem változott. Igen, váltogatta az érveket, alkalom szerint, amelyekkel állandóan ugyanazt az igazságot bizonyítja, mely nemzetének igazsága is, azt, hogy nem szabad háborúba menni.

Amennyire ma egyáltalán összeállíthatjuk a benyomások töredékeit, azt kell megállapítanunk, hogy Tisza István mindaddig ellenezte a szerb ultimátumot, amíg Németországból nem figyelmeztették arra, hogy amennyiben a monarchia ezúttal is gyengének mutatkozik, elveszítené azt az értéket, amelyet Németország számára mint szövetséges jelentett, úgyhogy a németeknek más szövetséges után kellene nézniök. Tisza István teljesen tisztában volt vele, hogy ha Németország támogatását elveszítjük, ez a monarchia végét jelentené és ezért volt kénytelen eredeti álláspontját megváltoztatni. Ennek nyoma is van különben az akkori okmányokban, mert ha jól tudom, Berchtold figyelmeztette Tiszát arra, hogy Németország minő konzekvenciákat vonna le, ha Szerbiával szemben gyengék maradnánk és miután ez sem volt elegendő, Forgách János akkori külügyi osztályfőnök vacsorára hívta meg Tiszát és Tschirsky német nagykövetet és ott sikerült Tiszát eredeti álláspontjának megváltoztatására rábírní. Ennek nyoma van Tiszának egy jóval később Tschirskyhez intézett levelében is.

— Miért nem akadályozta meg gróf Tisza István a szerb ultimátum elküldését, mint gróf Andrassy 1871-ben — kérdezte a román miniszterelnök? Kérdi az egész világ. A kérdésre a felelet: azért, mert Tisza István nem volt Andrassy Gyula. Főként más volt az uralkodóhoz, Ferenc József császár-királyhoz való viszonya. A bécsi titkos levéltárban ott látható Tiszának fentebb említett első tiltakozó jegyzéke a háború ellen, mit királyához intézett s rajta ez a jegyzet a nyolcvannégy éves öreg uralkodó reszketeg írásával: *ad acta, F. J.*« (Irattárba, Ferenc József.) Maga az uralkodó már akkor elvesztette ellenállóképességét állandó közvetlen környezetével szemben, mellette akkor már nem volt ott a magyar ügy segítőtársa gyanánt az az Erzsébet királyné, aki nélkül az első Andrassy Gyula sikerei elképzelhetetlenek Andrassy Gyula külügyi expozéira soha sem írta volna rá Ferenc József ezt az elintézés: irattárba.

Ha e boncolást tovább folytatjuk, meg kell vigyáznunk azt is, hogy ennek a Tisza Istvánnak egész lelkülete, kiképzése, tanultsága, kezdettől fogva egy nagy belső reformernek volt szánva. Ezért hiányzott belőle a nagy külpolitikusnak az az ösztönszerű zsenialitása, amellyel *Cavour*, *Bismarck*, *Disraeli* vagy *Mussolini* el volt látva s melyet úgy fejeznék ki, hogy az ilyen külpolitikai lángész a maga elhatározását

önkénytelenül és ösztönösen belé tudja állítani külső ellenségeinek párhuzamosságába. Legtávolabb állott az összes külpolitikai problémák között, ennek is láttuk már nyomát, Tisza Istvántól a délszláv kérdés, pedig egy akkori külügyminiszternek, mint első gróf Andrássy Gyula példáján láttuk, ebbe kellett volna legelső sorban behelyezkednie. Mindezek fölött egy harmadik s talán legfontosabb oka annak, hogy Tisza István a sorsdöntő órákban nem játszhatta a szerencsés Andrássy szerepét, az volt, hogy Tisza éppen annak az ötven év előtti Andrássy-Deák politikai elgondolásnak volt annyira az örököse, hogy ez megakadályozta őt abban, hogy kellő időben tudjon az azóta megváltozott külviszonyokhoz alkalmazkodni. Mindaz hiányzott belőle és elgondolásából, ami hatvanhétben nem játszott szerepet. Ebben az utóbbi megállapításban van a felelet *Martin* Vilmos s a vele tartók Tisza ellenes támadására; ebben van a válasz mindazok folyton megújuló vádjára, kik azt állítják, hogy ha Tisza István a legválságosabb pillanatban ellenezte is a nagy háború kitörését, felelős, mint hallottuk, a szörnyű katasztróféért azért, mert gazdasági politikájával előkészítette azt, amit később már megállítani nem lehetett, sőt ő sem tudott.

Ez az így összefogott vélekedés s az abból fakadó sokgyűlöletes hang azon alapszik, hogy a Balkán-államokkal s elsősorban Szerbiával szemben a magyar agrárálláspont volt a Tiszáé: a gazdasági engedmények megtagadása, különösen az állapotbehozatal korlátozása s ő e mellett harcolt állandóan. Igaz, hogy minden szerb paraszt — se kérdésben mind parasztszágokkal volt dolgunk — a maga kárán érezte meg a monarchia határainak elzárását ökrével, disznajával szemben. Az is igaz, hogy olyan magyarbarát külföldi közgazdász, mint például a francia *Ives Guyot*, előre figyelmeztette írásában arra, hogy ennek az állapotbehozatali elzárkozásnak a politikában elmérgesedő következményei lehetnek. Az is kétségtelen, hogy Tisza István valahányszor csak szerét tehette, felszólt a nyilvánosság előtt az ellen, hogy a Balkán-államok politikai közeledését, amint ő nevezte: »gazdasági koncessziókkal vásároljunk meg«. Erről tanúskodik nála a megszokott éles nyíltsággal a főrendiházban 1909 március i-én (a koalíció idején) tartott nagy beszéde, melyben azt mondja: »Bűnnek tartanék bármely újabb gazdasági koncessziót Szerbiának, mely csak bármiként is nexusba

hozható az ő mostani fenyegető magatartásával^ A közös ügyek tárgyalására kiküldött bizottságban pedig mindegyre — így 1910 november 12-én — »a legnagyobb nyomatékkal tiltakozik a borralalók ellen, mert túlbecsüljük a közgazdasági momentumok fontosságát a Balkán-államokkal való barátságos viszony ápolása szempontjából«. Midőn a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége részéről *Chorin* Ferenc és e sorok írója emlékiratot nyújtanak be, amelyekben éppen a mi hazánk gazdasági föllendítése szempontjából ajánlják a kormánynak, hogy a balkán-államok terményei és állatai bocsáttassanak be hozzánk ipari feldolgozás céljaira: Tiszától írásban a legkegyetlenebb leintésben részesülnek. Mindezek tények. Aki a történelmi igazság föl kutatására vállalkozik, nem mehet el mellettük szó nélkül, még kevésbé bújhat el a letagadás gyáva spanyolfala mögé. De mind e tényekkel szemben van egy történelmi érv s másrészt egy személyi bizonyíték, melyek egészen tisztázzák a helyzetet s szerény nézetem szerint tökéletesen megoldják a fölvetett Tisza-problémát is, amelyen immár amerikai professzorok is vesződve vesződnek.

A tárgyi bizonyítékot ez agrárkérdésben a világháború után a leghitelesebb tanú, *Darányi* Ignác, Magyarország legnagyobb földművelésügyi minisztere tárta föl a sorok írója előtt, amikor haj szálpontossággal bebizonyította, hogy a monarchiának a szerb, bolgár és román állatbehozattal szemben való minden korlátozása és tilalma akkor és mindig csak olyan mértékben következett be, amikor és amilyen mértékben Németország a magyar állatbehozattal szemben neo-agrárizmusa jegyében ily rendszabályokat életbe léptetett és közvetve vagy közvetlenül tőlünk megkövetelt. Mi rajtunk át hatott a középeurópai nagyhatalom agrárpolitikája a Balkánra s ha tovább nem adjuk ezt a nyomást, nem hozzuk be ugyanazokat a rendszabályokat, akkor Németország velünk szemben érvényesíti minden tilalmát s így mezőgazdaságunkat a kétoldali nyomás teljesen tönkretette volna.

Szórói-szóra erre az eredményre jutott a bécsi levéltári akták felkutatása útján *Jánossy* Dénes levéltári igazgató, aki meggyőző okfejtéseit »*Az Osztrák-magyar monarchia és Szerbia kereskedelempolitikai összeütközése ig⁴—igio-ben*« című értekezésében mutatta be a Bécsi Magyar Történelmi Intézet második évkönyvében. (1932.)

Ez a tárgyi érv letagadhatatlan.

A személyi következetesség épily törvényszerű. Kimutattam főntebb hogy minden negyvennyolcas és elszakadási kísérlettel szemben, a népszerű magyar »önállósági« jelszavak áradatával szemközt, Tisza Istvánnak politikai rendszere s lelkisége azon alapult, hogy ő sziklaszilárdan állt a hatvanhetes Andrassy-Deákalkotmány védelmében és úgy az itthoni, mint a Németországból behordott csábításokkal szemben az Osztrák-Magyar-Monarchia zártgazdasági egységét tartotta létünk alapjának. Ebből nem engedhetett parancsoló lelkiismerete sem a függetlenségi pártnak, sem Szerbiának. Már pedig a Balkán agrárkövetelmények teljesítése ezen az ő egységes és kemény rendszerén vágott volna nyílást! Tisza külpolitikája nem lehet gazdasági téren más, mint belpolitikájának kifelé fordítása. Ezért látszik alakja mindig ferdének a Balkánországok külpolitikai fény vetítéseiben. Igaz, hogy így világosabban látjuk óriás voltát még fogyatékoságaiban is. Mert Tisza, a nagy magyar, mindig idegen minden idegennek. Az a nagyszerű, ravasz és »aranszájú« (bouche d'or) román politikus, kit *Take Jonescu-nak* hívtak, ezt írja »Emlékiratai«-ban (Souvenirs. Megjelent Parisban 1919-ben) Tisza gróf volt a világháborúban a Középhatalmak legnagyobb elméje. Egyszer láttam őt körülbelül húsz évvel ezelőtt (ez a román petróleum-ügy alkalmával volt), csak üzleti ügyekről és utazásról beszélgettünk. Egy szót sem ejtettünk politikáról. De ez a rövid társalgás nekem elegendő volt arra, hogy kiismerjem egyéniségét. Kemény ember ez a szónak teljes értelmében. Oly hideg, mint a kés pengéje. Komolysága valamely puritán angol papa emlékeztet. Brutális akarat egész a túlzásig. Erős ember, kinek lehetetlenség volt népszerűvé lennie. Semmiféle delejesség, sem meleg közlékenység nem árad belőle; semmi külső jele nem mutatkozott benne annak az emésztő tűzlángnak, mely az államférfit a tömeggel összeforrasztja. Tiszával beszélgetve, azt kérdeztem tőle, hogy hosszabb ideje-e már, hogy a Nyugaton járt? Erre ő azt felelte, hogy már hét év óta nem lépte át Ausztria-Magyarország határait s nem is érzi semmi szükségét annak, hogy külföldre kijárjon.

(A Tiszák szeretnek otthon ülni: kikocsiznak a maguk határába.)

Ez Tisza István alakja — a Balkán világításában.

Tisza Istvánra rázúdult egy külpolitikai helyzet, melyet nem ő készített elő s fejére omlott egy világháború, amelyet

ellenzett. Lelkében, annak mélyén sohasem hitte, hogy a Szerbiának elküldött ultimátum vérontásra visz. Hiszen mikor báró *Giessler* Vladimir, monarchiánk belgrádi követe, átadja az ultimátumot s utasításának megfelelően elhagyja Szerbiát 1914 július 25-én, Zimonyból telefonon jelenti Tiszának, hogy a szakítás bekövetkezett, Tisza Istvánból ez a kérdés tört ki: »Musste das so sein?« (Így kellett ennek történnie?) (*Giessler* közlése 1932 július 26-án a bécsi Neue Freie Presse-ben).

— »Ennek így kellett történnie!« — Ez lesz majd utolsó szava, mikor a gyilkos golyók leterítik.

Másik szereplőnk, *Andrássy Gyula* gróf, természete szerint háttérbe kell hogy szoruljon, míg a harc dúl, mert az nem az elmélkedő bölcész s a szépművészeti rajongók világa. *Arisztoteles* »Politikájá«-ban, mely 2200 év múlva sem veszítette el üde frissességét, olvasni e szavakat: »Az élet célja a nyugalom, a háború célja a béke.« Mivel magyar politikus *Andrássy, Ferenc Ferdinánd* halála alkalmával a képviselőházban tartott beszédében (1914 július 3.) ő is hangot ad annak, hogy »súlyos, nagy, természetes ellenségekkel vagyunk környékezve«. Július 8-án egy interpellációjában méltán tesz szemrehányást a monarchia bosnyák kormányzatának, mondván: »Tudnia kellett volna, hogy a politikai élet ott teljesen alá van aknázva, a nagyszerb mozgalom évek óta fejlődik, igen veszélyes arányokat öltött. Tudnia kellett, hogy nagy veszélyek vannak ottan, hogy bármely pillanatban forradalom üthet ki.

Tisza István gróf: — Dehogy!

Andrássy Gyula gróf: — Már évek, óta folyik ez a nagy mozgalom. Célja, tudja ezt mindenki, egyesíteni a tizenkétmillió szerbet, amely meg van osztva Szerbia és Magyarország között; célja egy nagy délszláv államot alakítani, a mi államunk rovására. A nagy délszláv fogalom terjed.

»Tudja ezt mindenki.« — Ismétli, a Mindenki, ő maga és senki más. Hiszen még Tisza is azt kiáltja feléje: »Dehogy!«, sőt Tisza feláll és tiltakozik az *Andrássy* meglátásai ellen, szólván:

— »Boszníának a monarchiához való tartozása fenyegetve nincs. A horvát-szlavonországi szerbek nagy többsége lojális és híve nemcsak a monarchiának, hanem lojális híve a Szent István birodalmában kifejezésre jutó állami kapcsolatnak.« Szerinte az a törekvés, amely e lojalitást el akarja homályosítani: délszláv álom.

Andrássy újra felel: »Téved Tisza abban, hogy a nép óriási többsége ragaszkodik a mostani közjogi állapotokhoz és hűséges. Ez a délszláv propaganda komoly erő, amelyet lenézni könnyelműség, bűn az állam ellen. Nagy koncepciójú politika kell ebben, hogyha nem akarunk egy katasztrófa elé nézni.«

A nagy háború alatt mindenki elfeledte ezeket az államférfiúi szavakat, pedig két Andrássy-nemzedék beszélt belőle egyszerre.

Andrássy 1914 július 22-én a parlamenti béke érdekében Tiszának a miniszterelnökségről való lemondását követeli, a következő indoklással: »A keleti népek szeme ide van irányítva. Magam tudom az időből, amidőn a múlt alkalommal ott voltam, hogy milyen örömmel nézik ott a magyar társadalomnak mostani harcát, milyen örömmel várják azt, hogy a szenvedély és a harc, amelyet a pártok itt egymással vívnak, meg fogja bénítani a magyar külpolitikát, meg fogja bénítani a magyar államot.« (Hiszi, hogy a háború elkerülhető lesz.)

Tisza: — Háborús bonyodalom csak abban az igazán nehezen elképzelhető esetben állhat be, ha Szerbia kormánya kivonja magát a reá váró kötelességek teljesítése alól.

Andrássy: Azon nagy ellentét dacára, amely elválaszthatja a magyar kormánytól, és amely, sajnos, változatlanul fennáll, az ellenzék hazafias kötelességét mindig teljesíteni fogja.

Andrássy elhallgat. Tisza első szereplése a külügyek vezetése terén nem járt sikerrel, mert a bulgárokat Berchtold gróf szócsöve gyanánt ő bátorította az orosz befolyás ellen s mikor ott lenn kenyértörésre kerül a dolog, a második Balkán-háború elején, a bulgárok azt látják, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia nem tudja támogatni őket. Tisza még 1914 június 15-én is úgy látja a helyzetet, hogy: »Boszniának a monarchiához való tartozása fenyegetve nincs.« Egy hozzá intézett interpellációra adott válaszában mondja: »Ne ébresszük fel azt a teljesen alaptalan hitet az egész világon, mintha Boszniát már elvesztettük volna és nem tudom micsoda rendkívüli intézkedésekkel tudnók csak visszaszerezni.« Andrássy Gyula 1914 őszén, mikor a harc már dül, így jelzi a helyzetnek általa meglátott halálos komolyságát: »Létünk a háború szerencsés kimeneteléhez fűződik azért is, mert el sem lehet gondolni annak következményeit, amikkel

egy vereség járna: a kozákok győzelmesen vonulnának végig rónáinkon. Széles e világon jobb hadsereg nincs, mint a mienk. Büszke vagyok arra, hogy magyar vagyok. Fenn tartom a bírálat jogát, addig azonban számíthatnak lelkes, szívbőljövő, hazafias támogatásunkra.« (1914 november 30.)

Az ifjabb Andrásy saját külpolitikája először akkor szólal meg, mikor 1915 májusában az olasz hadüzenet bekövetkezik. Ámbár erősen elítéli az olasz támadást, innét kezdve bírálata mind erősebbé válik a bécsi külügyminisztérium diplomáciai készsége és különösen Burián báró tárgyalási módjával szemben. Itt mutat rá először arra, május 17-iki beszédében, hogy »Itália ezzel a lépésével fenyegetni fogja azokat a népeket, melyek az Adriának keleti partján élnek«. Valósággal végigfut Andrásyn a későbbi wilsoni pontok előérzete, mert így beszél: »Az államok alakulását nemzetiségi elvekre alapítani akarni lehetetlenség volna. Annyit jelentene ez, mint állandó anarchiát hozni be Európába, mert szembe kellene helyezkedni mindenféle nagy tradíciókkal, geográfiai, stratégiai érdekekkel s ezért ez örökös válságokra vezetne«. A külpolitikában második előretörése a lengyel kérdésben történik. Látszólag mellékesen kezeli. Az indemnitás kapcsán 1915 december 7-én a sajtócenzúráról beszél, mert ez van napirenden. De azután a következő fejtegetés következik: »Ez a helyzet természetessé teszi azt, hogy nagy bizalmatlansággal nézzünk a most következő közel jövő elé, amikor föltétlenül elő kell készülnünk a béketárgyalásokra.« Már megjelenik tehát előtte a jövő s erre egyszerre kibuggyan a száján a szó: »Lengyelország«. — »Lengyelországot visszaadni az oroszoknak, kardinális hiba volna. Lengyelországot nem szabad újra kitenni a felosztásnak.« Andrásy az első a monarchiában, ki hangot mer adni a lengyel egységnek. A kevesek egyike egész Európában, kik az osztatlan Lengyelország jogát hirdetik.

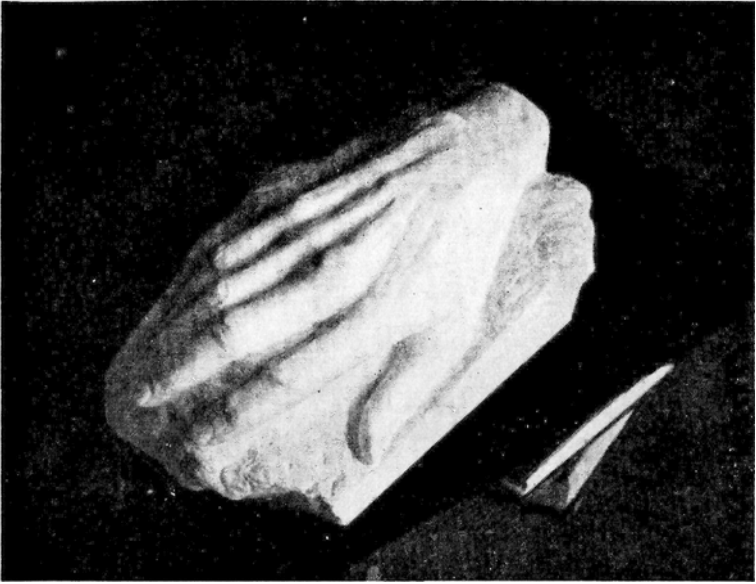
Andrásy 1915 szeptemberében már bécsi lapban cikkezik az osztatlan Lengyelország érdekében. Két ízben, 1915 októberében és 1916 nyarán Németországba utazik, hogy agitáljon terve mellett. Ez a terv (*amint Kertész János helyesen foglalta össze «Lengyelország és Andrásyak» című tanulmányában, 1936) az volt, hogy: fogjanak össze a magyarok és lengyelek Közép-Európa rendezésének előkészítésére és az így nyert erőt állítsák Anglia segítségével az új európai egyensúly szolgálatába. Látnivaló, mert megragadja az*

embert, hogy milyen széles látókör tükröződik elképzelésében. De mert a német-lengyel és az osztrák-lengyel megoldás egymással szembenállott, ez a lengyel kérdés volt a legérzékenyebb súrlódási felület is a két szövetséges között; mind-egyik — a másik állam lengyelét akarja felszabadítani. Ő minden háborús cikkében, felolvasásában, beszédében, tanulmányában visszatér a lengyel kérdésre, folyton fokozódó sürgetéssel. Valahányszor később összefoglalják Andrassy politikai dolgozatait (mint »A világháború problémán című kötetben), ez domborodik ki legerősebben saját programja gyanánt. A lengyelek közt az ő szavának támad nagy visszhangja akkor is (Szokóvszki Konstantin galíciai képviselő nyilatkozata 1915 novemberében), utóbb is, mikor 1923-ban, a háború után Lengyelországban járt. Ezzel szemben nálunk teljes volt a káosz a ráncszakadt probléma tekintetében. E sorok írója jól emlékszik arra, mikor Tisza István bukás után az egyik kereskedelemügyi miniszterünk telefonon és sürgősen felhívta azzal, mondaná meg, hogy milyen vámtarifát tartana helyesnek Lengyelország számára? Szerény válaszom az volt, hogy valamely vámrendszert csak akkor lehet megállapítani, ha már valamely országnak a határai ki vannak szabva, mert minden vámtarifa a terület függvénye. Ez ma már bizonyosan senkit sem érdekel, lelkileg azonban ránk nézve annál érdekesebb az az ellentét, mely Andrassy és Tisza között a lengyel kérdésben mutatkozik, azaz jobban szólva a lengyel kérdés tükre különösen alkalmas arra, hogy e két nagy tehetség két ellentétes arcélét élesen visszavetítse.

Abban a közösügyi címerrendezési kérdésben, amelyről már fentebb szóltam s mely Tiszának annyi gondot okozott, 1915 augusztus 28-án azt írja ő gróf Stürghnek, a később meggyilkolt osztrák miniszterelnöknek, hogy a bosnyák címert igen is bele kell tenni a magyar címer pajzsába, mert Bosznia hozzánk tartozik, de nincs kifogása az ellen, hogy ideiglenesen ezt a címerpajzsot az osztrákba is beletegyék, mert azt később majd a lengyel sassal lehet az osztrákoknak kicserélniök. Indoklása ez: »Megléhető valószínűséggel lehet azt föltételezni, hogy míg Boszniát Magyarországhoz lehet csatolni, azt Ausztria avval ellensúlyozhatja, hogy sokkal nagyobb területeket kap Orosz-Lengyelországból.« Más megoldás szerinte a dualizmus az ő politikai hitének alapja, még a címerkérdésben sem enged meg. Tisza 1915

Ifj. gróf Andrássy Gyula beszél egy gyűlésen 1910.

Ifj. gróf Andrassy Gyula keze.

Ifj. gróf Andrassy Gyula sirja Polgárdiban.

október 12-én ezt telefonálja Bécsbe Buriánnak: »Arról értesülök; hogy Andrassy Berlinben időzik s ott erősen eljár a lengyel kérdésben. Nagyon is szükséges volna a németeknek ezen felheccelését ellensúlyozni. Amennyiben nagykövetünk már jelentett volna e tárgyban, szíves értesítést kérek és felkérlek, méltóztassál Hohenlohe herceget e dologra figyelmeztetni és utasítani, hogy mindenütt értesse meg, miszerint a dualizmus s a paritás noli me tangere. E tekintetben teljes nyomatékkal utalhatunk reá, hogy az ötven év alatt függőben levő jelvénykérdés éppen most rendeztetett a dualizmus értelmében.« Mikor a háború elveszett, 1918 október 7-én, Tisza és Andrassy Bécsbe hivatnak; Tisza Burián ellen fordul, kijelenti, hogy a közös vámterület sem örökös talizmán, de ahhoz ragaszkodik, hogy a lengyel kérdés a dualizmus alapján oldassék meg. (Gróf Andrassy Gyuláné naplója.)

íme, minden kérdések és ellentétek megoldása: Andrassy Gyula kívülről látott mindent, mert külügy ér, míg Tisza István az a nagy belső reformer, ki a dualizmus alapzatáról akkor sem tud elmozdulni, mikor a nemzetközi politikába tekint. Mindkettőről megjósolhatta volna ezt mindenki, aki ifjúsági kialakulásukat jól megfigyelte. Mind a kettő elcserélt szerepkörben működik: ez éppen a Kísérteties Színjáték magyar jeleneteinek végzetes átka.

Az a rettenetes vészfelhő, mely, mint láttuk, Tisza István nagy magyar lelkét kezdettől fogva tökéletesen megszállotta, s a bátor geszti lovas minden tettének legbensőbb magyarázója volt, nemcsak megérkezett a szegény Magyarhon fölé, hanem szörnyű forгатagával arra zuhant reá, ki a magyar ormok között legmagasabban állott: Tiszára. A világveszedelem minden sárkánya ellen ő küzd mindenki helyett egymaga. A háború négy kegyetlen esztendeje alatt Tisza István Cyclops-á magasul. Alig van valaki a Történelemben, kiben ily átható világosságban, ily rengeteg méretekben jelennék meg az állam, annak kategorikus imperativusa, a kérlelhetetlen politikai nagy önfeláldozás törhetetlen parancsa, mint ebben a magyar küzdőben: gróf Tisza Istvánban. A maga személyére nincs, nem is lehet semmi tekintet: gazdasági gondok, szemoperációk, párbajok, ellene irányzott merényletek számba se jönnek nála. Később is ilyen lesz a lövészárookban. Szó szerint véve, állandóan és minden pillanatban fölteszi *életét* az ő Magyar államáért, mely árva

fajának egyetlen menedéke. Kézzelfogható emberi valósággá válik benne az, hogy nem érez más fájdalmat, mint a nemzete kínját. Leveleiből utólag lehet csak összerakosgatni azt az igazságot, hogy míg kint és bent harcol minden hatalommal, addig: »minden hozzátartozóm a lövészárkokban van. Olyan időket élünk, amidőn minden épkézláb embernek ott kell helyállni, hová a sors rendelte s bármennyire értem is a női szív aggodalmait, hasonló kérések tolmácsolására nem vállalkozhatom« — írja egy grófnénak, ki férjét akarta a katonai szolgálat alól felmentetni 1915 július 7-én. Felesége hónapok óta betegen fekszik, maga emelgeti, ápolgatja; fivére 1915 Húsvét vasárnapján súlyos haslövéllel érkezik haza, vérmérgezés áll be s hónapokon át életveszélyek között esik át súlyos műtéteken. Gróf *Czernin* Ottokárnak írja (július 24-én): »Nehéz hónapokat éltem át családi körömben, de a hivatal kötelességeit teljesítenem kell s betegeimnek csak rövid perceket szentelhetek.« Mindez természetes nála, mert mindez Tisza István. Nemsokára jelentkeznek súlyos fejförcsesei is, melyek alatt annyit szenved, hogy megfigyelői mindegyre feljegyzik: Tisza fejéhez kap (Andrássy napló).

Nagy Frigyes német és francia leveleiben s temérdek rendeletében mutatkozik meg az az egységes állami parancsolás s mindennel törődés, amit Tisza István háborús írásaiiban találunk. Ezeknek már a tömegük is elképesztő s bennük van egy sohasem habozó vagy korigálható elhatározott lélek acélossága. Valóban olyan most, mint a »kés pengéje«, *Take Jonscu* szavait idézem. *Hötzenborfi Conrad*, a monarchia nagytehetségű fővezére, széles terjedelmű emlékirataiban első benyomása gyanánt azt írja Tiszáról, hogy: »Józan, akaraterős és rettenhetetlen.« (*Aus meiner Dienstzeit.* III. kötet, 43. lap.) De övele birkózik Tisza legerősebben, mert Conrad már, mint vallja, 1913 októberében Szerbia bekebelezésére törekszik, Tisza István pedig, hadd idézzem Conradot magát: »Gróf Tisza Szerbiának bármiféle bekebelezése ellen nyilatkozott. Bizonyosan az ő kizárólagosan magyar álláspontja volt az, mely a szláv lakosság megszaporítását elvetette.« Ez a birkózás azután elemi erővel újul meg és állandó akkor, mikor 1916-ban seregeink legyőzik Szerbiát s az osztrák katonai vezérlét oly véglegesen be akar rendezkedni a maga tökéletlen képére és hasonlatosságára. Tisza leveleinek V. kötete tele van az összes

elképzelhető felső fórumokhoz küldött folytonos tiltakozásaival, sőt leckéztetésével, minden ily szándék ellen. Mikor II. Vilmos német császár egyik hangulatváltozásában 1915 december 3-án szintén — a Tisza-levél szerint — »túlságosan optimista Szerbiával szemben« — Tisza ezt is visszautasítja. Aki ma sorban olvassa annak a Tiszának ezt a levelezését, kit háborús uszítónak kiáltott ki a hazai pártpolitika s külföldi ellenségeink s végül g3alkosai, annak tökéletesen az az érzése, mint aki *Hugó Viktor »A tenger munkásai«* című (*Les travailleurs de la mer*) regényét olvassa s az egymásra következő lapokon át feszülten lesi a hősnek egy óriási polip rátekerő vérszívó karjaival való küszködését.

Tisza István a legkisebb dolgokban a legnagyobb. Ez a kormányférfi legigazibb nagysága. Sáros vármegye nyomorékjai épúgy fölverik gondját, mint minden oly eset Nógrádban vagy Háromszéken, melyben azt kell tapasztalnia, hogy »a mi közigazgatásunk, különösen a jegyzők nagy részének eljárása, sehol sem olyan gyarló és laza, mint ahol ügyefogyott szegény emberek gondozásáról van szó, pedig nemcsak az államnak, de a vármegyének is becsületbeli kötelességét látom abban, hogy éppen ezeknek az embereknek az ügyét hatályosan felkarolni igyekezzék s a helyi közegek beérkező jelentéseinek alaposságáról meggyőződjék«. Egy erdélyi megyéhez leír, hogy felháborító a rendtelenségük s »engem valósággal felzaklat az a tény, hogy Zabola és Páké községekben ma még csak 80 fillért kapnak államsegély gyanánt a szerencsétlen családok«. Vádat emel egy »pénzügyi segédtitkár úr ellen, ki Pozsony megyében a segélyösszeget önkényesen leszállítatja s ebbe az egész vármegye a községi jegyzőtől a főispánig belenyugszik«. Élesen felszólal, valahányszor a bárdolatlan katonai vezetők tót, rutén, vagy szerb polgári lakossággal szemben igazságtalanok. Kormánybiztosai, főispánjai és párthívei személyi sérelmeit elintézi; az őszi gazdasági munkák nehézségei folyton foglalkoztatják; míg Ausztria legkülönbözőbb élelmezési megakadásain segít, a steyeri fegyvergyárba is elmegy, hogy a lassú fegyverszállítást meggyorsítsa, ám ugyanakkor öreg geszti lovását elsiratja s a harctéren elesett bakák hozzátartozóit mindenütt felkarolja. Gondja van arra is, hogy a hadvezetőség által Belgrádba küldött cseh tanító nem tud az ottani gyermekekkel beszélni, a román lapok hazug híradásait ellenőrzi. De neki kell intézkednie s belenyúlnia a bonyolult hatósági

gépezetbe akkor is, mikor Nagy Sándor hadbavonult közember nem tudja hazaküldeni a téli ruháját (V. kötet, 1550. levél), ha Bíró Erzsébet VI. osztályú tanuló kifogástalan magaviseletét kell hivatalosan igazolni (V. kötet, 1580. levél); nagyon nyomja, hogy a pozsonyi tüdőbeteg rokkanttelep berendezésére még nem volt elég ideje (1509. *b*) levél.) Albert Terézia ismeretlen vagyontalan kisleánynak (1591 *c*) levél) segítségére van a közoktatásügyi miniszterhez intézendő folyamodványa megírásában, ellenben egy főszolgabírónak kegyetlen ukázt küld (1591. *g*) levél) azért, mert »semmit sem ítélek el olyan szigorúan,, mint hatósági személyeknek a gondjaikra bízott nép rovására való élőködését. Ha tény az, hogy hadisegélyezésre szoruló szegény asszonyoktól ajándékot vár el, vagy csak elfogad is, a legszigorúbb eljárást kell érvényesítenie.«

Már itt, amikor gigászi küzdelmét folytatja, kezdődik Tisza István helyzetében is, de lelkületében is, az a mély-séges folyamat, amelyet *Erényi* Gusztáv róla írt szép német könyvében »Graf Tisza's Vereinsamung«-nak nevez s nyomon követ; magyarul »Tisza gróf elárulásának« nevezném, megfigyelését. Tisza az, ki az első szerbiai vereségeink után vigasztalja az uralkodót (III. kötet, 153. levél); »csak a katonák s a politikusok ne veszítsék el a fejüket, a nagy háború sorsa javunkra fog eldőlni« — ezt Buriánnak írja (III. kötet, 218. levél), sőt a hadsereg Fővezetőségét is ő biztatja (1914 szeptember 3-án) imígyen: »Ne csüggedjenek el, még ha kedvezőtlen események jönnek is közbe. Kormány és a nép meg fogják kishitűség nélkül tenni kötelességüket és bizalommal elvárják ugyanezt a hadvezetőségtől. Csoda-e, hogy egy év múlva már tanácsokkal szolgál, hogy hány hadtestet hova küldjenek, két év múlva már a hadihajók elosztására nézve is nyilvánítja véleményét. Talán mondanom sem kell, az osztrák kormányt mindegyre ő noszogatja; nemcsak az élelmiszerek elosztásába, de fegyvergyári állapotokba is beleszól. Gróf Berchtold Lipótot a külügyminiszteri székről ő tolja félre, mikor gyengesége túlságosan kilátszik s az ő tanácsára nevezi ki akkor a király külügyminiszterré Burián Istvánt, kiről már szóltunk s kit 1918 őszén ő akar lemondadni.

Most, mikor ő magaslik ki messze a monarchia összes felelős tényezői közül, most fontos meglesnünk, hogy ebből a felemelkedett órállásból hol s merre kémleli az eget? Bor-

zadva leste hús nehéz esztendőn át a háború közeledését, ellenezte megindítását s most, hogy elkerülhetlenné vált, mindegyre a béke útját keresné — ha meg tudná találni Magáramaradottsága evvel még jobban nőni fog. Már a nagy háború első hónapjának végén, 1914 augusztus 30-án, azt írja Bécsbe Buriánnak, hogy »oda szeretnék hatni, hogy a béke azonnali megkötésének föltétele mellett, aránylag mérsékelt föltételekre igyekezzünk a németeket rávenni s magunk közt beszéljük meg, hogy mit kívánjunk. Szerintem a Balkánon való teljes érvényesülés és a lehető nagy pénzügyi kompenzáció volna a mi szempontunkból a fődolog. Persze egészen más föltételeket kellene szabnunk, ha reánk kényszerítik a végletekig menő küzdelmet, de nagy súlyt helyezünk reá, hogy most már méltányos békét ajánljunk az oroszoknak és franciáknak. Gondolkozzál, kérlek, e dolog felett«.

1915 tavaszán, mikor az olasz hadüzenet fenyeget s Burián már külügyminiszter, őhöz fordul (levelek III. kötet, 1043. levél), ugyancsak a béke ügyében: Részletebben meg kellene a németekkel beszélünk, minő alapon és eljárás mellett igyekezzünk békét kötni, ha az olasz veszély elhárítása nem sikerül. A tárgyi föltételek mellett nagyon fontos a modus procedendi is. Az olasz támadás bevárása előtt kellene békeajánlással az Entente-hoz fordulni. Ezt meg kellene a németekkel előre beszélni, hogy az adott pillanatban a dán vagy spanyol király útján cselekedni lehessen.« Az 1915. év derekától kezdve mindaddig, míg 1916 augusztus 27-ének éjjelén a román hadsereg átlépte Erdély határát, a töméntelen Tisza-levél minden sorából Erdély reszkető féltését olvashatjuk ki. Az olasz támadás minden mozzanata s az olasz harctér minden idegfeszítő mozdulata csak azért érdekli, hogy Románia indul-e Erdély ellen? Az, amit ő világosan lát, mert hiszen mindig látott: hogy Románia a legnagyobb erő irányában fog tájékozódni és a gyengébbre fog rátámadni. Ezért küszködik a németekkel, kik a mi testünkől akarnak adni hol területet, hol alkotmánydarabokat (tárcanélküli román minisztert kívánnak) a keleti, szomszédnak. Ez diktálja azokat, a ma már naivnak látszó, hol simogató, hol korholó, a magyarországi román főpapokhoz írt leveleit s ezért csudálkozik olyan nagyon, mikor hiába lesi a hazai román lapoknak meglegedést jelentő cikkeit az ő barátkozásával szemben. A közlekedési edények tör-

vénye szerint méregeti szorongó aggódással a román hangukatok emelkedését és süllyedését a Kárpát mind a két lejtőjén. Mikor a román betörés megtörténik, akkor a magyar parlament rettenetes vesszőfutást rendez annak a Tiszának, ki éppen ezt a veszélyt akarta egész életén át elhárítani s ki ekkor a véres támadásokkal szemben a maga nagy hallgatásával magára veszi a »háborús uszítás« gyűlöletét, de férfias lovagiassággal védi — Czernin Ottokárt. Egészen megisméltődik Tisza Kálmán szerepe és hallgatása az 1878-iki bosnyák válság alkalmával.

1915 nyától kezdve a Középhatalmak akkori sikerei alapján Tisza István abban reménykedik, hogy »azok hatása alatt kialakul a balkáni politikai helyzet is, remélem, rövid időn megindul más színtereken is a békéhez közelebb hozó akarat«. (IV. kötet, 1257. levél.) Ez év október 14-én ezt írja *Metianu* nagyszzebeni metropolitának, hogy »mind közelebb haladunk nagy élet-halál harcunk győzelmes befejezéséhez s mind erősebbé válik bennem a remény, hogy a győzelmes Magyarország békejobbát nyújthatom román polgártársaim felé és teljes sikerrel juttathatom befejezéséhez életem egyik célját képező nemzetiségi politikámat«. (1348. levél.) Földművelésügyi miniszterét avval biztatja ekkor, hogy a közönség ne hanyagolja el az őszi vetéseket, mert »egy esztendő múlva előreláthatólag régen meglesz a béke«. (1350. levél.) December 3-án II. Vilmos német császár hangukatában mutatkozó optimizmus veszélyeivel szemben királyunkhoz fordul, »hogy a kedvező békekötés lehetősége továbbra ne tolassék ki«. A hadügyminiszter elé december 29-én terjeszt ugyané tárgyban részletes emlékiratot és ámbár a német s osztrák-magyar csapatok már lehengerelték Szerbiát, Tisza arra figyelmeztetett, hogy »az a gyakran hangoztatott kijelentés, hogy a monarchia területi tekintetben saturálva van, nem üres frázis, hanem legkiválóbb államférfiaink bölcs belátásából származott«. Ámde e látszólagos békeremények 1916-ban már mind elfagynak s Tisza István elárvulása ettől kezdve mind jobban növekszik. Akkor csendültek össze egy hangnemben — nem összehatanulva, hanem önkénytelen — Andrássy Gyulával, amikor, mint fentebb láttuk, képviselőházi beszédében ez is a »béke« szavát vette ajkára. 1915 december 7-i beszédében így szól Andrássy: »Elértük mindazt, ami szükséges egy jó békéhez. Valóban úgy áll a helyzet, hogy elibénk áll a béke

objektív lehetősége. Kezünkben van egy jó békének minden előfeltétele. Nagy dicsőség a győzelem, de a legnagyobb dicsőség azé lesz, ki a győzelmet mérsékelni tudja, ki a győzelem percében meg tudja majd ajándékozni saját initiatívája alapján az emberiséget a békével.« Bölcs szavak ez Andrassy-szavak. Az ifjú Andrassy most már másodszor sejtí Wilson pontjainak közeledését; először 1915 május 17-én hallottuk ezt tőle. Most nála is kezd érvényesülni nézetei folytán a különállás, az izolálás, az elárvultság. Béctől és Budapesttől eltérő saját külpolitikája lesz, mert az elemi erők hatása folytán belesodródik — saját igazi hivatásába. Már előbb hallottuk felőle, hogy fölfedezi szabad szemmel az osztatlan Lengyelország új csillagképletét, « idéztük ugyanezért idevágó képviselőházi beszédét. De megjelenik ajkán egy másik szó is: Anglia. Ez az a nagyobb égitest, melyet atyja hagyományaihoz híven (az 1878-iki válságban láttuk ezt) ő is vezércsillagának tekint s mely felé irányozdni akar. Mi sem jellemzőbb az ő külügyi hivatásának kialakulására, mint az a bizalmas jelentés, melyet Tisza István 1915 április 27-én tesz báró Buriánnak, ki akkor a külügyminiszterséget tölti be. Ez az irat *így* szól: »Andrassy nálam járt s keserű szemrehányást tett, hogy a külügyi dolgokban mit sem beszélünk meg vele, holott ő rendelkezésünkre áll s csak arra vágyik, hogy e nehéz külügyi helyzetben a közügynek szolgálhasson. Erre elmondtam neki, hogy gondoltunk római megbízatására s csak az tartott vissza, hogy az országgyűlés ülésézése alatt nagy feltűnést keltene s a célt veszélyeztetné a dolog. Ügy hatott reá, mintha hájjal kenték volna. Azután a legszigorúbb diszkréció kikötése mellett nagyjából tájékoztattam az olasz kérdés, felől, amelyet ő különben meglehetősen ismert alighanem német forrásból. Ő is azt óhajtja, hogy hozzunk minden lehető áldozatot a békés megoldás érdekében! Remélem, nem jártam el intencióid ellen. Igazán azt hiszem, hogy vele lehet és indokolt külügyi dolgokban bizalmasan beszélni.« (II. kötet, 1043. számú irat.)

A passzív filozófus, az elvonuló töprengő, ki — mint maga szájából hallottuk — utálatos mesterségnek tartotta a politikát, ez az Andrassy most érzi meg külpolitikai nagyra hivatását s ez oly erőt vesz rajta, hogy ő — a visszahúzó, a gyengéd és érzékeny — történelmi szolgálattételre jelentkezik. De feleletül azt fogja kapni a Történelemtől, amit

ugyanekkor Burián István kapott az olasz kérdésben, mikor későn tett területi engedményt Itáliának és báró *Sonnino*, a külügyminiszter ezt a feleletet küldte: »Már késő!«

Rosszul írnám le és eltörpíteném a Kísérteties Színjáték mind dermesztőbbé váló és mind mélyebb árnyékot vető jeleneteit, ha az olvasót abban a hitben hagynám, hogy mikor Andrassy Gyula is, Tisza István is, a »Béké«-ről beszélnek, mindketten ugyanazt értették volna e szó alatt s így történetünk végfejeménye gyanánt valamely nyárs-polgáriás kibékülést készítené elő a Sors. Nem. Éppen Andrassy Gyulának ama nagy külpolitikai beszéde után (december 7-én) Tisza, a miniszterelnök, sürgős telefontáviratot küld báró Buriánnak Bécsbe ilyen szöveggel: »Károlynak, de főleg Andrassynak a béke körüli szerencsétlen nyilatkozata után szükségesnek láttam, hogy azoknak a külföldön tehető hatását nyomban korrigáljam és pedig olyan módon, amelyik világossá tegye, hogy a háború erélyes folytatását illetőleg az egész magyar nemzet egyetért. Ha az általuk mondottak cáfolatába bocsátkoztam volna, azt az impressziót keltettem volna, miszerint az ellenzék tényleg sürgősen békülni akar.« Burián erre így felel: »Azt hiszem, hogy kitűnő felszólalásoddal megtetted a lehető azon benyomás elhárítására, amelyet Károlyi és Andrassy naiv békehimnuszai ellenségeinknél kelthetnek és nagy köszönettel vagyok érte.« (r44 6 a) és 1446 b) irat.) Tisza István álláspontja tudniillik (1915 december 2-i beszéde a képviselőházban), az hogy »a magyar nemzetben nincs egyetlenegy tisztességes ember, aki a békét előbb akarná megkötni, mint amidőn megteremtettük a tisztességes, a biztonságunkat s jövő nagyságunkat biztosító béke föltételeit.« Ezért is úgy érzi s hirdeti, hogy neki föltétlenül a helyén kell maradnia, már csak azért is, hogy a háború ne öröljön meg más politikai tényezőt, csak őt. Erre a mély s elszánt hangra Andrassy így felel 1915 december 15-én: »Ha én Magyarország miniszterelnöke volnék, nem foglalkoznék azzal, hogy a háború után lesz e itt még meg nem örölt, vagy magát le nem járt magyar államférfi, hanem keresném az erőt ott, ahol találom. Nem önmagam iránti bizalmatlanságból eredne ez, mert hiszen amint elveszteném az önbizalmat, elmennék a helyemről, de bármennyire bizalom is magamban, ilyen nehéz, ilyen új kérdésekben érezném azt a kötelességet, hogy az erőt fölkeressem mindenütt, ahol található, mindenütt, ahol felelősségérzés van, igaz

hazafiság van, innét merítsek tanácsot.« Itt a szófátyol már alig rejtje el a felkínálkozást. Egyelőre Tisza, a miniszterelnök, akként intézkedik, hogy az ellenzék vezérei a fontosabb kérdésekben a döntő tényezők által meghallgattassanak. De 1916 augusztus 22-én az ellenzék bizalmiférfiai e tisztúttól már visszalépnek, oly nagy a szakadék cselekvésben és szándékban. Ez az eljárás gróf Apponyi Albert szerint azért történt, mert: »nem találkoztunk azzal az őszinteséggel, melyet elvárhattunk és súlyos véleménykülönbségek mutatkoztak a külügyi politika vezetőjével.« Gróf Andrassy pedig ezeket a súlyos szavakat mondja: »A miniszterelnök úr nagy hibát követett el, történelmi hibát, midőn nem használta fel az alkalmat, azt az általános nagy lelkesedést (a háború elején), mely tényleg elsöpört minden ellentétet, arra, hogy csakugyan olyan alakulásokat létesítsen, amelyek állandósították volna ezt a momentán érzelmi egységet és biztosították volna az egész ország számára az egész világháború alatt.« Az ellenzék ajánlatot tett koalíciós minisztérium megalkotására, hogy így a külügyekre befolyást gyakoroljon. Tisza ugyan nem zárkózott el ez elől, de csak az ő miniszterelnökségével akarta azt elfogadni. Ők ezt visszautasították. Miután Bécsben elzárkóztak, most újra a nyilvánosság elé kell lépnie. »Oly hibákra jöttem rá, — folytatja Andrassy — amelyekkel szemben a tanácsadás és a kívülről való ösztökélés nem látszott reám nézve elegendőnek arra, hogy eredményt is érhessünk el. Szükséges az erélyesebb nemzeti ellenőrzés. A diktatúrába is belenyugodnék, de az abszolutizmus siker nélkül a háborúban a legrosszabb forma. Senki sem kívánhatja tőlünk, hogy megnyugvást találjunk abban, hogy három-négy úr gyakorolja a teljhatalmat szédítő siker nélkül. Fontos, hogy a nemzet képvisellete megismerkedjék a külügyminiszter egyéni képességeivel.«

Az a különböző pártokból alakulandó koncentrációs kabinet, melynek terve a szavak függőnye mögött rejtőzik, nem jöhetett létre azért, mert Tisza István és pártjának minden tagja azt érezte, hogy Tisza a tengely, mely ha meginog, itt elbukik minden, s a monarchia ellenállása a szörnyű viharban megtörik. Tisza maga, mint többször hallottuk tőle, szinte vallásos hittelt ebben a küldetésében, s a lelkét betöltötte az a nagy, mély és elszánt Tisza-hallgatás, mely atyját, Tisza Kálmánt, mint fentebb láttuk

az első keleti válság alatt arra kötelezte, hogy oda-
dobja népszerűségét és gyávának lássék, csakhogy fedezze
királyát és a monarchiát. Ebben a rendíthetetlen, kívülről
visszataszítónak látszó, belülről megfeszítésig koncentrált
lelkiállapotban Tisza István hallgatólag elárvultsága a maga
zordságában emberfölötti magasságra emelkedik. Talán nem
tévedek, ha látok benne valamely oly komor és makacs
vonást, mit ő skót őseitől örökölt. Ebben van emberi tragé-
diájának egész nagysága, mely a magyar határokon túl
messze fölmagasztosítja. A magyarságnak a szerencsétlen és
hosszantartó háború kínjai által meggyötört minden rétege,
sőt a külföldi közvélemény is most már benne, e szoborrá
merevedett s magáramaradt férfiban keresi és gyűlöli a
»háborús~uszítót«. Ő ott állott nagy titkával, mereven, mint
a dac, mint egykor őse, borosjenői Tisza István állott Várad
Ostromában, az »aranyas bástyán«. A nagy elárvultság
beteljesedéséhez most már csak egy szükséges: Tisza István
rajongásig szeretett ura, a bölcs, az agg király, I. Ferenc
József, 1916 november 21-én örökre lehunyja szemeit s vele
az utolsó »Isten kegyelméből való« uralkodó tér meg a
Kapucinus-atyák bécsi sírboltjába. Az a »perszonális únió«,
melyben I. Ferenc József hatvan éven át összetartotta
osztrák és magyar népeit, szétfoszlott.

Amilyen nagy irodalma van ma már világszerte annak
a kérdésnek, amely gróf Tisza István hadbalépésével fog-
lalkozik, ugyanakkora könyvtömeg magyarázza különféle
hangnemekben a jóindulatú, gyenge, kapkodó és szeren-
csétlen IV. Károly békítő és mégis halálos szerepét. Aki
látta őt, mikor a budavári Mátyás-templom előtt teljes
koronázási díszben, fején Szent István koronájával, vállán
az ősi szent palásttal, cigarettázva sétálgatott, míg várta
a lovát, aki nem feledheti, hogy még a koronázás napján
váratlan hazasietett Bécsbe s evvel megtörte e legnagyobb
magyar történelmi hagyomány misztikumát — s aki ugyan-
akkor látta mellette Tisza Istvánt sas-szemével, zord ter-
metével, ki érdes következetességgel követelte ki magának
a nádor jogát: az kettőt jegyezhet meg egész életére. Az
egyik az, hogy e két történelmi alak közül Tisza Istvánban
lakott a Fenség s az Állam, míg IV. Károlyban egy csipetnyi
sincs a felségességből. A másik az, hogy a gyöngébb idegzetű,
idegen hatásoknak martalékul dobott fiatal király époly
kevésbé fogja elbírní ösztönszerűen ezt a ránehezető nagy

magyart, amint II. Vilmos császár nem bírta el Bismarck herceget s evvel megkezdzte az »Entlassung« (az elbocsátás) tragédiáját. Több magyarázat ennél nekünk, kik nem krónikát írunk, hanem lélekrajzzal próbálkozunk, nem is kell. Azt a legendát, hogy gróf Tisza Istvánnak kiválasztottan a választójog kérdése miatt kellett 1917 május 24-én eltávoznia a kormányrúdtól, lerontja az a levél, melyet faksimilében közlök s melyben már 1917 február 6-án, tehát öt héttel trónralépése után az új király egyszerűen felmond Tiszának. Ez a kísérlet nem sikerült, de még groteszkebb alakban teszi meg újra ugyanez év tavaszán, amikor IV. Károly, nem merve első rosszulsikerült próbálkozása után azt a maga nevében megismételni, úgynevezett átkaroló manőverhez folyamodik és április 29-én levelet ír Tiszának, melyben azt közli vele, hogy XIII. Alfonz spanyol király azzal fordult hozzá, hogy békét lehetne kötni, ha a magyar miniszterelnöki székből gróf Tisza István, kit kint háborús uszítóknak tartanak, eltávoznék; errenézve kérdi Tisza véleményét. Tisza István erre küldött válasza a legtisztaibb jellemképe a magyar történelemnek. Miután az uralkodóval szemben nem kell elhallgatni úgy, mint az egész világgal szemben, a monarchia érdekében viselte a titkot, megírja neki, hogy: »Én sohasem voltam háborúra uszító, éppen ellenkezőleg, magasztos emlékü I. Ferenc József őfelsége tanácsadói között én voltam az utolsó, ki a Szerbiának küldött ultimátumhoz, mégpedig annak is a legmérsékeltebb szövegéhez hozzájárultam. Ma is a békéért dolgozom és én nem hiszem azt, hogy az én hivatalbanmaradásom többet ártana a béke ügyének, mint egy magyar kormányválság, annak minden következményével együtt. Körülbelül ez lehetne Felséged válaszának tárgya tartalma, ami pedig a válasz hangját illeti, azt hiszem Felséged legalázatosabb nézetem szerint kifejezhetné abbéli kínos meglepetését, hogy a spanyol király ellenségei kívánalmainak akar tolmácsolója lenni abban, hogy Felséged kit válasszon felelős tanácsadóul. Kénytelen vagyok abbéli meggyőződésnek adni kifejezést, hogy az ilyen beavatkozási kísérletet nem lehet visszatartás nélkül hagyni, bárha Felséged visszautasító válasza barátságos és bizalmas alakban is megtörténhetik.«

Mindenki úgy érezte akkor, e sorok írója is, hogy az új király gróf Andrássy Gyula s az ő párthívei felé hajlik, hisz tüntetőleg őt ajándékozta meg az aranygyapjas renddel.

Ma azonban okom van azt hinni, hogy tévedtek azok, kik azt hitték, hogy Andrassy a király embere volt, vagy a király az ő politikáját akarta volna követni. Ennek döntő bizonyítéka az, hogy mikor a hadi összeomlás után 1918 október 16-án Reichenauban mind a három magyar államférfi: Wekerle Sándor, Andrassy Gyula és Tisza István, óva intik a királyt attól, hogy későbbi híres manifesztumát, mely az osztrák tartományokat négy államra bontja, kibocsássa, Andrassy akkor az, aki legélesebben száll szembe a király szándékával, figyelmezteti arra, hogy ezen az úton trónvesztett és földönfutó lehet. Október 17-én azután mégis megjelenik ez a kézirat, de megjelenése előtt a király telefonáltatott Andrassynak főudvarmestere által, hogy azonnal utazzék el Svájcba, bár erről az utazásról az aznapi audiencián a grófnak egy szót sem szólt. Csak miután Andrassy az éjjeli vonattal elutazott s így eltűnt a láthatárról, akkor adta ki IV. Károly azt a manifesztumát, mellyel nyilvánosan megkezdte a Habsburg-monarchia nemzetiségi föl-számolását, (özv. gróf Andrassy Gyuláné naplója.) Egy szó mint száz: IV. Károly még Andrassy gyengédebb szupremáciáját sem bírta ki s ugyanavval a félszeg félénkséggel távolította el hatóköréből, minden fenségesség nélkül, mint előbb már a másik érte vívódó nagy magyart: gróf Tisza Istvánt.

A lélektani fölvetel teljességéhez tartozik az, hogy az ősz Ferenc József kívánságára Tisza egyszer már a háború elején próbát tett avval, hogy közjogilag hasson a maga elveivel az akkori Károly trónörökösre. Nevezetesen az uralkodó parancsára s a jövődő király használatára Tisza 1915 augusztus 7-én egy tizenötoldalas emlékiratot készített arról, hogy mi igazában a magyar király feladata és közjogi állása. Ez a nevezetes király nevelési próba azért rendkívül fontos, nem a király, hanem a mi hőszünk szempontjából, mert szószerint és változatlanul azt a politikai katekizmust foglalja magában, amelyet Géresi Kálmán a tizenégyéves Tiszának megtanított s ő tizenöt éves korában ifjúi pajtásaihoz írott leveleiben véglegesen és megváltoztathatatlanul leszögezte politikai hitvallását, deákferenci értelemben. Géresire emlékeztetett akkor is, mikor ebben az iratban gondosan kihagyta ezeket a szavakat az egész történelmi levezetésből, hogy »ezernyolczáznegyvenyolc« is »Kossuth Lajos«. Mondanom sem kell, hogy Károly trón-

örökösre semmi hatása sem volt a Tisza oktatásának. Ám meg kellett újra látnunk, hogy bár az egész világ ég körül-tünk, s bár a monarchiának minden sarkán dühöng a veszedelem, kráterek működnek kint és bent, Tisza István nem tágitott a maga politikai belvilágából, nem is lép ki belőle, most is ugyanezt vallja: dualizmus, paritás, gazdasági közösség Ausztriával s mindenek fölött az általános választójog veszedelmének megakadályozása. A fortyogó és perzselő belső lávafolyamat itt ütközött bele a nagy Tisza-gátba és áttörte azt.

A Kisérteties Színjáték elsötétített színpadán immár rettentő villámlások cikáznak át, minden oldalról tűzokádó ágyúk bömbölése hallszik. Valahányszor egy-egy szerepelőnk elő tud lépni a rivaldáig, halálos sápadtság látszik az arcán. A magyar színt jelző deszkákra kitolnak egy körben forgó ördögkereket — mint ama sokat emlegetett alföldi vásáron a »Ringlspiel«-t. Az ördögkereket általános választójognak hívják s nem tudni, hogy azok, kik ott az egymásután körben nyargaló vesszőparipákon vagy szörnyetegeken félig a levegőbe emelve száguldoznak előttünk, azok még élő emberek-e vagy csak hazajáró lelkek? így rohan körbe a vilázzengéstől kísérve Tisza István eltávozása után az Eszterházy-kormány, a választójogos Vázsonyival, Wekerle Sándor Tisza fékezésével, királyi manifesztum a magyar nemzethez, melyet a miniszteri magyarázat megint visszavon, felzaklatott »pacifista« utcai tömeg, mely üvöltve kiált »jog« után, holott hatalmat kíván. Elemében van gróf Károlyi Mihály, az egész magyar történelemnek legdegeneráltabb alakja, ki Ceglédről Kossuth Lajos szerepére vágyik — legalább is. Mint ahogy II. Vilmos császár suta karjával dübörgő hőst pózol a világ előtt, Károlyi Mihály, testi fogyatkozásának fedezésére torkát frázisok rikácsolására erőlteti. Evvel a szerencsétlen kifordított szereposztás a legapróbb részletekig elkészült. Senkit sem felejtett ki a láthatatlan rendező.

Gróf Tisza István 1918 márciusában ismét megkezdi írni cikkeit néplapjában, az »Igazmondó«-ban. »Döntés előtt a választójog«, írja, kiáltja már a március 2-i számban s írja és kiáltja folyton. »Ne hallgassunk a visszavonás, az önzés, a kishitűség, a csüggedés szavára, különben minden eddigi áldozat káravész, édes magyar hazánk gonosz ellenség martalékául esik és mi nyomorultul pusztulunk el vele« —

hördül föl 1918 március 10-i írásában. A Házban ő az ellenzék vezére s odaadja pártját a kormány támogatására, csak hogy megmentse a balhelyzetet. Még 1918 június 19-én is ezt vágta oda Károlyi Mihálynak: »önök most a győzelem küszöbén kishitűvé akarják tenni a nemzetet.« De 1917 augusztus óta »Tisza ezredes« a fronton szolgál s ha koronként politikai kötelességből hazatér onnét, kopott ruháján s beesett sovány arcán látjuk zord szenvedéseit. Vázsonyi miniszter ezt írja róla: »reklámezredes.« De Tisza olyan nagy sötétséget lát már maga körül, hogy csak a tábortüzek világítanak még szemei előtt. Az a magyarázat, hogy Tisza István a harctéren kereste a halált, bár igen nemes felfogásból eredt, nem tartható fenn. Mély kálvinizmusánál fogva a halál mindig teljesen közömbös volt előtte, az eleve elrendelés hite teljesen áthatotta, amint azt már leveleiből s beszédeiből is kimutattuk. Tisza István a fronton is az, ki itthon: hős és szegények gondos gyámola. Az a napló, melyet dr. *Rózsavölgyi*. László parancsőrtszjtje, a bukovinai orosz harctéren 1917 augusztus 18-tól kezdve vezet, ahol Tisza október 13-án átvette a nagyváradi 2. honvédhuszárezred vezetését, majd az olasz harctéren 1918 szeptember 1-től, folytatódik, ez a papirosra rótt hadi krónika nemcsak izgalmas olvasmány, hanem egy póznélküli hőroznak örökké megrendítő emléke. Az első följegyzés róla az, hogy megérkeztek fölötte süvítő lövedék röppen el s míg mindenki izgatottan kapja fel fejét, ő nyugodtan ennyit mond:

»Fiúk, nem történt valami baj? Ez talán nekem akar üdvölvés lenni? Még kisül a végén, hogy a harctéren sem vagyok biztonságban!«

Micsoda tökéletes szavai az emberi fenségnek! Az olasz harctérről rendeli IV. Károly király 1918 szeptemberében Bécsbe, hogy szerencsétlen serajevói útjára küldje. Talán azért, hogy ahol kezdődött a Színjáték, ott is végzödjék.

Mert immáron a zárójelenetek következnek. A komor, nehéz sötétben úgyszólván már csak azok a szereplök vannak megvilágítva, akik közvetlenül a tábortüzek s gyújtó röppenüük tüzébe kerültek. Innét van az, hogy a magyar közönség akkor is, akárcsak ma, nem vette észre, hogyan fejlődött ki ugyanakkor Tisza mögött a nagy világviharban új szerepére, igazi hivatására, könyvünk másik hőse, a magyar politika másik nagy tehetsége: Andrássy Gyula gróf. 1917 március végén báró Burián első miniszterségének utolsó idejében

Andrássy, a mindig tartózkodó, a mindig finnyás, a minden összeférhetetlenségen megakadó maga jelentkezett, hogy külügyminiszter kíván lenni. (Leghűbb bizalmasának, Márkus Miksának följegyzése.) Tiszának üzent. Tisza István, aki akkor még miniszterelnök volt, másnapig kért halasztást válaszára. Másnap ezt a feleletet adta: »Most még lehetetlen — nem tudom megcsinálni. Pedig Andrássynak igaza van. Kérem, mondja meg Ducinak, hogy üdvözlöm s köszönöm bizalmát.«

Az ifjabb Andrássy a szörnyű viharveszedelem utolsó csapásai alatt fedezte föl magában — az atyját: azt a külpolitikai elhivatottságát, amelyre I. Andrássy Gyula kezdettől fogva szánta őt. Ekkor érzi, hogy le kell vetnie azt a bal-középi szűrt, melyet Tisza Kálmántól örökölt s melyben szembekerült ennek a fiával, Tisza Istvánnal. A felcserélt szerepek végső fölismerése — ez az antik színművek befejezése szokott lenni.

Aki ettől az időtől kezdve dátumok szerint egymásra téve, elolvassa gróf Andrássy Gyula külpolitikai dolgozatait, azt látja, hogy azok jellemző módon terjedelemben folyton nőnek. Utolsó nagy műve *A világháború előzményei* címmel már több kötetre van tervezve s abból kettő jelent meg 1925- és 1926-ban s a harmadik kéziratban maradt. Olvasásuk közben az ember úgy érzi magát, mintha folyton emelkedő tölcserbe került volna bele, mely lassanként egész Európa láthatárát el tudja fogni, mégpedig nem ötletszerűen, hanem világos rendszerességgel. Ezt a művét 1915-ben *Kinek bűne a háború?*, 1916-ban *A világháború problémái*, 1918-ban *A háború és a béke*, 1920-ban *Diplomácia és a világháború* előzik meg. Előttünk alakul ki az a fejlődés, amellyel kiszabadul a bécsi Ballplatz-nak korlátai közül. Lengyelország mellett szólal fel, pedig abból más, mint önálló Lengyelország nem lehetett. Ugyanekkor félsejtés és öntudatlan utalás gyanánt a háború két utolsó esztendejében mind élesebben emelkedik ki az az elhatározása, hogy visszatér atyja politikájához s Angliában keres támaszt, mely jelenleg az Entente-hatalmak leghatalmasabb tagja. Úgy képzei, hogy a monarchia kell hogy visszakapja ezen az úton nagy kiegyenlítő szerepét, amely az a kontinensen a német-francia ellentétben egyensúlyozó hatalommá tenné. Ez az igazi Andrássy-politika teljes erővel újra születik benne, mégpedig nem átöröklés útján, hanem a világháború kényszerű

nyomása alatt. Most ő késik el, mert ha Aehrenthal és Berch, -tblđ helyében ott lehetett volna a Ballplatzon, egész helyzetünk másra fordul. Még 1917-ben is várnia kell történelmi próbálkozására. Külpolitikai tanulmányaiból, melyek töredékek, ezt a fejlődést oly pontosan és hiánytalanul össze lehet állítani, mint Pompeji lehullott mozaik-darabjaiból a falképeket. Az a lelki különösége, hogy maga nem tolakszik, sőt későn jelentkezik, ugyanaz az ősmagyar szemérmes vonás, ami viszont Tisza Istvánban akként jelentkezett, hogy a szerelmesverseket ki akarta tiltani a költészetből, mert nem tűrheti lelkisége a nyilvános levetkőzést. Amint a békeidőben Andrassy »Zrínyi Miklós a költő«-ről írt tanulmányában a maga eszményét s ezáltal önmagát mutatja meg abban a magyar államférfitudósban, azonképpen magát leplezi le, midőn a háború befejezte után visszanézve, így szólal meg: »Ha visszatekintek az utolsó évtizedeken átnyúló politikai pályafutásomra, mély megilletődés és szomorúság fog el. Az elmúlt korszakban sok erős akarat, hazafias törekvés, tehetség, sok és nemes erőfeszítés ment veszendőbe, anélkül, hogy a nemzetet a katasztrófától megmenthette volna. A politikával való foglalkozás szent kötelességteljesítés, melyre készülni kell, melyben csak a jellemes és lelkiismeretes, komoly tudású egyénekre szabad hallgatni; olyan kötelességteljesítés, melyben a nemzet színejavának részt kell vennie, melyből a jobbaknak félrevonulniuk semmi körülmények között nem szabad.« És így végezi: »Magamra vonatkozólag csak annyit kívánok megjegyezni, hogy ezen egész idő alatt egyszer sem volt kezemben a hatalom a maga igazában, tehát nem is tudtam megközelítőleg sem megvalósítani amit akartam. Nem azt sajnálom, amit akartam az utólagos bölcsesség mellett sem tartom azokat a politikai célokat hibásaknak, amelyeket el akartam érni, hanem csak azt sajnálom, csak abban látom saját hibámat és végzetemet, hogy nem bírtam akaratomat kellőleg érvényesíteni, nem bírtam koncepciómnak sem a királyt, sem a parlamenti többséget megnyerni.«

Ezerkilencszáztizennyolc szeptember 5-én az olasz frontra, Colmaggiore-be sürgöny érkezett, mely azonnali jelentkezésre rendeli fel gróf Tisza István ezredest Bécsbe, a királyhoz. Az ezredes — így szól segédtitjének följegyzése — »sürgönyküldés után elrendelte, hogy a huszárok elintézetlen segély- és egyéb ügyeit azonnal rendbe kell

Tisza István a geszti sírjoltban.

Gróf Tisza István szobra a debreceni Egyetem előtt.

(Kisfaludy Stróbl Zsigmond alkotása.)

hozni, hogy elutazása előtt még elintézhesse s azután bejelentette jelentkezését, — s ezt mindig előírásosan, alázatosan tette — a hadosztályparancsnokánál. Késő vacsoraidőben jött vissza a hadosztálytól. Az olasz gyerekek megint ott állottak a kapuban, várva a cukrot osztogató »colonel«-t. A colonel zsebében azonban most nem volt semmi elkészítve, de nem tudott volna üres kézzel elmenni az éhes kis gyermekek előtt, s így visszament százlépésnyire levő lakására, fel az emeletre, csokoládéért. Nagy csöndben vacsoráztunk meg, az excellenciás úr mély gondolatokba merülve, egész idő alatt alig szólt néhány szót s a vacsora után azonnal távozott. *Szeptember 6.* Az egész hadosztály nagy izgalommal találgatta, vajjon mi okból hívhatja őfelsége Tisza Istvánt. Délelőtt az utolsó aláírásnál az íróasztalra helyeztem a röpcédulákat, amit az olasz repülők Tisza lakóhelyének közvetlen közelében seregestől dobtak le.«

»Gróf Tiszáról van szó, figyeljetelek magyar katonák!«

»A háborút gróf Tisza akarta !«

»Mi leleplezzük gróf Tisza István halálos bűneit, annak a Tiszának, ki az 1914. évi júliusi döntéseknek első cinkostársa volt. Ezekért áldoztunk mi fel sok-sok százezer emberéletet, ezek miatt vagyunk mi most a legborzasztóbb nyomorban, amilyent az emberiség eddig még sohasem szenvedett át. Tisza és az agráriusok felelősek eme borzalmakért.«

E sokasodó röpcédulák hullása között indult Tisza István ezredes Reichenau-ba. A hős Siegfried még le sincs terítve s máris a halált károgó varjak kísérik útját. Károly király a délszláv kérdés rendezésére küldi le Tiszát Zágrábba, Dalmáciába és Serajevóba. Evvel ő is, a mi háborúnk is, elérkezik oda, ahonnet kiindult: Boszniába.

Tisza Istvánnak a magyar határok korlátain messze túlmagasló emberi és történelmi nagyságát mutatja az, hogy, amint ezt ismételtén láttuk, a háborúba való belépéséről világirodalmi polémia keletkezett, azonképen az európai, különösen pedig a keleteurópai közíróknak állandó kutatási tárgya ez az ő első és utolsó odautazása a helyszínére, ahol közelről ismerkedik meg avval a délszláv kérdéssel, mely a monarchia igazi élet-halál problémája volt idősebb gróf Andrássy Gyula ideje óta. Azt hiszem, hogy az utolsó serajevói útnak folyton kavargó, meg újra felszálló legendái helyett a világos valósággal szolgálhatok, mert Tisza István hagyatékából megkaptam az ő ceruzás följegyzéseit;

erről az útról; báró *Sarkotic* István, Bosznia utolsó katonai kormányzója, a cselekvések szemtanúja, pedig szíves volt belepillantást engedni naplójába. Tisza István csakugyan megteszi a Zágráb-Dalmát-Hercegovina-boszniai utat és szeptember 20-án délután 5 órakor Serajevóba érkezik. Mikor a X. fejezetben Tisza István lelki alkatát próbáltuk elemezni, már bemutattuk azt, hogy az egész dalmát útnak csodálatos változatosságából, elkápráztató természeti szépségeiből ő nem látott semmit. Csak magába nézett, mert ott kereste sorsát. Mikor a serajevói hivatalos fogadtatás megtörtént, Tisza így szólott:

»Wie ist denn das alles nur gekommen? (Hogy történhetett mindez?)

Így beszél egy álmából ébredő, mert most tudta meg, hogy mi az igazi jugoszláv kérdés, annyira most és nem előbb, hogy avval a szándékkal jött és fogadta el a megbízást, hogy Wekerle miniszterelnökkel megbeszélve, keresztül vigye azt a tervet, hogy Bosznia külön test gyanánt a magyar koronához csatoltassék. Már az új címer is készen volt.

Valóban minden visszájára fordult. Midőn idősebb Andrássy Gyula megkezdte boszniai politikáját, voltak s még Kállay Béni is ezek közé tartozott, akik azt hitték, hogy Andrássy azért avatkozott bele a bosnyák kérdésbe, mert a király koronázásán a régi Bosznia zászlaját ott vitték I. Ferenc József előtt. E legendából semmi sem volt igaz — kimutattuk. De Andrássy egész politikájából ezt az egyetlen zászlót értették meg utódai, tehát a leglényegtelenebb külsőséget, mi őt nem érdekelte. S most ezt akarták kitűzni abban a Boszniában, mely már akkor kime nekült a rommá lett monarchiából.

Tisza száz emberrel tárgyalt délszláv útján s ezek feleleteit mind följegyezte. Egyetlen egy sem volt, ki magával hozott tervét támogatta volna.

— Hogyan történhetett mindez? — kérdezi Tisza s ezzel megkezdődik tragikumának legmélyeségebb, emberileg legmeghatóbb része. Egymás után rájön ő, a nagy ember arra, hogy lelkiségének összes képleteiből, mik koraérett gyermekkorra óta konzervatív állhatatossággal s biztonsággal betöltötték egész valóját, sorra, egymás után mind fel kell ébrednie. A díszbanketten, ünneplés között, tudják meg tőle, hogy Zágrábban, Cetinjében és Mostarban is ugyanezt a felriadó kérdést ismételte meg magának és környezetének:

— Hogyan történhetett mindez?

Szeptember 21-én volt a végzetes fogadás, melyen jugoszláv híradások és tankönyvek szerint Tisza ezredes kopott, katonai ruhában jelent meg a bosnyák notabilitások előtt; lovaglóostorával az asztalra csapott, mire a pártvezérek (töbnyire már a készülő nemzeti tanács tagjai) fölkiáltottak: Hejdamo! — és otthagyták Tiszát. Azaz otthagyták — a monarchiát. Ezt a legendát így fogják tanulni valószínűleg ezután is a felnövő nemzedékek egész Jugoszláviában. Ezzel szemben a tiszta igazság az, hogy nem volt ott semmiféle lovagló ostor és csapkodás, hanem ott volt Tisza István, ki elmondta ugyanazt a dualisztikus okfejtését, mely kezdetől fogva benne lakott s melynek alapján Mária Terézia idejére s a pragmatika sanctióra hivatkozva, hívta fel Bosznia népét a monarchiában való megmaradásra. Ő ott állt nagy igazságával. De a monarchia, amelynek ő igazságát hozta ide le, már nem volt sehol. Ez a birodalom hagyta őt el s nem *Sója* és követtársai.

Mikor Tisza Istvánt Pesten fölkereste *Horvát Sándor* és *Frank Ivo*, a horvát jobbpárt két vezére, ezek egybehangzó följegyzése szerint »Tisza könnyezett s lassan, ünnepélyesen, szavakkal küzdve, de minden szót külön nyomatékkal hangsúlyozva, kijelentette, el kell ismernie, hogy a magyar kormány horvát politikája teljesen elhibázott volt, tökéletesen belátja a jobbpárt követeléseinek jogosságát és Fiúmég bezárólag az összes délszláv tartományok egy államban való egyesítésnek föltétlen szükségességét«. Ha megfigyeltük, hogy mily mesteri tökéletességgel és hiánytalanul van fölépítve a *Kísérteties Színháték* minden legkisebb részlete, akkor el lehetünk eleve készülve arra, hogy itt, ebben a délszláv kérdésben, hol az első *Andrássy* és az első *Tisza* külpolitikája kiindult, ebben kell mindennek végződnie is. Itt fog tehát bekövetkezni a második nemzedék két egymással szembennálló hősének egymásra találása: drámai egymásra-hullása. Ugyanis a délszláv közirók tanítása szerint azért siettették lent Horvátország elszakadását s ezzel az önálló Jugoszlávia kialakulásának befejezését, mert azt hallották, hogy gróf »*Andrássy Gyula* Bernben angolokkal tárgyalt és pedig nem sikertelenül, a monarchia megmentése érdekében: ezt az akciót fait accompli-kal kellett ellensúlyozni.

1918 szeptember 25-én *Franchet d'Esperay* vezérlete alatt az Entente-hadsereg áttörte a bolgár frontot s a bolgár

hadsereg elmenekült a hegyekbe. Bulgária külön békét kért. Evvel a Középhatalmak gyűrűje át volt törve, menthetetlenül. Az óriási küzdelem ránknézve elveszett. Megkezdődött a nagy száguldás — halottak száguldása.

Andrássy Gyula csak akkor érkezett ki Svájcba, október 17-én, mikor *Sir Rumbold* angol követ már nem akart Vele tárgyalni, azon az alapon, hogy Burián, a külügyminiszter, már az Amerikai Egyesült Államoknak válaszolt s így Nagy-Britanniának most már lehetetlen szövetségeseitől külön bocsátkoznia tárgyalásokba. Andrássy kint van, de nem tud hazulról még hivatalos megbízást sem kapni. Három tanulással tér vissza, részletes Naplója szerint, gyötrelmes útvjáról. Az egyik az, hogy azok a kitűnő francia összeköttetések, amelyekre idebent *Károlyi* Mihály defaitista propagandája érdekében mindig hivatkozott, nincsenek sehol, illetve már a börtönben ülnek. A másik az, hogy Németországot oly gyűlölet veszi körül, hogy mi a menekülésre, a megmentésünkre, csak akkor számíthatunk, ha különbékét kötünk s így a monarchia területéből megmentünk annyit, amennyi még megmenthető. (Clemenceau szerint ki kellene mutatnunk, hogy mi az a minimális terület, amely a monarchiát még fenntarthatná.) Harmadik tanulsága, nagy töprengésének végső következtetése hazautaztában az, hogy végig gondolva a sokfelől ólálkodó veszedelmek mindenikét, a monarchia országainak bármely laza alakulatát csak egy magyar külügyminiszter tarthatja össze a megsemmisülés örvénye fölött. Rájön arra is, hogy minden népszerűtlenséget magára véve, ő ifjabb Andrássy Gyula az, kinek erre az áldozatos szerepre vállalkoznia kell, még akkor is, ha mindenki átkozni fogja őt érte. (*Károlyi* Mihály ezt az óvást és az átkot mindig meg is üzeni neki.) Ezzel az elhatározással érkezik Andrássy Bécsbe, október 20-án. Kézzelfogható eredményt csak kettőt hoz magával Bernből, Troyon Constant-nak egy festményét s egy XVII. századbeli magyar faragott huszárszobrot. Nem lenne lelkében renaissance ember, kinek eddig bemutattuk, ha nem ezt tette volna. Mire hazajött, már Tisza István is odaért gondolatfejlődésében, ahova ő, tudniillik, hogy: Andrássy Gyula külügyminiszter kezeibe kell letennie az ország, a monarchia s a béke sorsát.

Tisza már október 7-én azzal rohant fel Wekerléhez a miniszterelnöki palotába, hogy siessenek és Andrássyt nevezék ki külügyminiszternek. Mikor a svájci út előtt Bécsből

együtt mennek hárman audienciára Reichenaubra, a nagynehezen megszerzett nyitott katonai autón (Wekerle, Andrásy és Tisza) mind Andrásyt ajánlják s Tisza sürgeti legjobban Andrásy kinevezését. Most, hazatérte után Svájc-ból Andrásy Gyula legelső látogatása itt Pesten Tiszának szól. Ekkor látja utoljára a városligeti Roheim-villában, melyet már detektívek és csendőrök őriznek az utca háborgó haraga ellen. Andrásy kényszerítve érzi magát elmondani azt, hogy egybehangzó külföldi információi szerint az Entente *Ludendorff-on* kívül Tiszát tartja a leggyűlöltebb hadkeverőnek, ezért ő maga vállalkozik a külügyminiszterségre s a különbekére. Attól tart, hogy forradalom lesz. Tisza nem hisz a forradalomban, mitől Andrásy fél, de így felel: »Örülök, hogy külügyminiszterségeddel régi kívánságom teljesül. — Mindenhez hozzájárul. A különbekéhez is.

Meghatva búcsúznak. Nem tudják, hogy többé nem látják egymást, mert egyszerre, egy napon fogja elsodorni őket a fergeteg.

A világháború siralmas végén a magyar országgyűlés nem volt már egyéb, mint kopott, elhasznált kulissza, melyen át süttött a forradalom lángja, mit csak maga a parlament nem vett észre. Ebben a parlamentben éri meg Tisza, hogy politikai elveinek egész világa összedől s ő ott hamvad el alattuk kiégetten. Horvát és délszláv politikáját már fel kellett adnia. Mikor Szerencsétlen Károly király osztrák federalista manifesztumát kiadja október 17-én, ennek hatása alatt Tisza István a magyar képviselőházban utoljára mond nagy beszédet. Ez ekképpen kezdődik: »Ennek a helyzetnek konzekvenciáját a magyar állam függetlensége irányában a perszonálunió irányában kell levonni.« Evvel feladta az egész deákferenci alapot, a dualizmust, melyet mindig a nemzet egyetlen elhelyezkedési lehetősége gyanánt hirdetett. De mert ő volt a háború egész bizodalma s győzelmének reménysége, ki négy hosszú éven át hirdette ezt, ezért ugyanakkor, ugyanebben a beszédben mondja ki e végzetes szavakat:

»A háborút elvesztettük!«

Emlékezem az égi kövekként lecsapódó szavak rettenetes hatására. Voltunk, kik Sándor Jánost, sógorát kértük, hogy beszéljen vele szavai miatt. Voltunk, kik úgy éreztük, s ez a benyomás ma sem változott hús esztendő eltelte óta, hogy Tisza István hirtelen, önmagában, maga előtt is váratlanul ébredt arra a tudatra, hogy elvesztettük a háborút s

nem tudta ezt az érzését elnyomni. Épúgy, mint mikor Boszniában igazán meglátta a helyzetet. A Tisza szavát robbanó anyagként hintették ki a felbomló fronton. S ez a végzetes szó elvesztette őt magát. Hasztalan volt, hogy utolsó felszólalásaiban már jelzi, hogy megkapta az engedélyt arra, hogy békeszeretetének bizonyságait előtárhassa és sejteti, hogy föl fogja fedni nagy titkát. Ama nagyszerű szavai, melyekben lelke legmélyéből, mint egy mélységes kráterből föltörve az anarchia ellen egységes összetartásra szólította fel a nemzetet, s az általános választójog alapján is hajlandó volt nekünk megengedni a politikai csoportosulást, már nem hathattak. Mintha holt ember üzenetei lennének, holtak számára. Október 16-án rálöttek az utcán. Most már mindenki tudhatta, mi következik. Ő maga tudta ezt legjobban mindenképp.

A másik, tragikus ellenfelével megbékélt nagy magyar, gróf Andrássy Gyula október 25-én délután négy órakor tette le az esküt Gödöllőn külügyminiszteri minőségében Károly király kezeibe. Előre bejelenti, hogy megkísérli különbékével megmenteni a monarchiát. Mire hazatér lakására, érkezik meg új tárgyalási válasz - tervezettel Burián, kit elfelejtettek fölmenteni a külügyministerségtől. Mikor Andrássy este indulni készül Bécsbe, megérkezik *Krobatin* távirata, mely jelzi, hogy a XI. hadsereg megtagadta az engedelmességet, a front fölbomlott; a Piave-frontot áttörik, József királyi herceg Budapestre siet, hogy a fegyverszünetet kieszközölje. Mikor október 26-án reggel Andrássy Gyula Bécsbe ér s ott a Ballplatz-on atyja örökében elfoglalja helyét *Metternich* íróasztalánál, az első sürgöny, amelyet kap, a berni követé, melyben föltétlenül a különbékét sürgeti. Külpolitikánk legnagyobb tehetségének akkor adták kezébe a monarchia vezetését, mikor az már teljesen szétmállott. Andrássy erőfeszítései a különbékével is, a német szerződés fölmondása árán, mit atyja alkotott, hősies kísérletek arra, hogy minden poklon át kimentse az öngyilkosságba rohanó monarchiát. Szeme mindig a magyar terület integritásának megtartására van irányítva. Naplójában meghatva olvassuk nehéz elhatározásának levezetésében azt, hogy bár ő közös külügyminiszter lett, Triesztet ajánlja föl az olaszoknak, hogy Fiumét mentse, s mikor Ausztria szétesik, ő magyar érdekből akarja a közös kapcsolatokat összetartani, bár ezért minden lépten-

nyomon Pestről Károlyi Mihály fenyegeti. A végzet elrendelte, hogy Tisza Istvánnal neki is együtt kell mennie. Bárhova támaszkodik, nagy nemzetközi elgondolásaival, minden fal megindul körülötte. Akkor bizonyára még nem sejtí, hogy Krasznahorka és Geszt összetartozása oly erős és sorsszerű, hogy amint Tisza István el fog tűnni a magyar közéletből, úgy annak ellenfelei lesznek legnagyobb zavarban, mert nem lesz, ki ellen csoportosulni, ki ellen pártot szervezni lehessen, kinek »igen«-ére mindig oda lehetne kiáltani a népszerű »nem«-et. A lánc, a láthatatlan, mely kettőjüket az egész történelem folyamán összeköti, oly erős és oly kísérteties egyben, hogy mikor Tisza már régen a múlté, Andrásy is azé lesz, mert utóbb nemcsak hogy képviselői kerületet nem kap, de majd még a főrendiházi választáson is megbuktatják (ez fog szívének legjobban fájni) s megint akkor gondolnak rá legkevésbé, mikor legnagyobb szükség lenne mesterien kiképzett diplomáciai tanultságára: sem a békeküldöttségben, sem a béke előkészítésében nem lesz részeg

1918 október 31-e könyvünknek végzetes végnapja. A két Szerencsés történetéből megtanultuk, hogy 1890 tavaszán lemond Tisza Kálmán, meghal Andrásy Gyula, távozik Bismarck s vele a béke. Most a második nemzedéknek, a két Balszerencsésnek, is együtt kell távoznia. Bécsben a Ballplatz-on október 31-én délelőtt a mindig kapkodó király telefonon értesíti Schönbrunnból Andrásyt, hogy gödöllői ígérétevel szemben mégis, Andrásy tiltakozása ellen, gróf *Károlyi* Mihályt akarja megbízni a magyar kormányzattal. Andrásy telefonon beadja lemondását. A külügyminisztérium palotája előtt a feldühödött bécsi nép tüntet a »magyar kancellár« ellen s a Habsburgok vesztét követeli. A császári gárda és az arcier-testőrség már felmondták a szolgálatot s az udvar védelmére nem maradt más, mint hetven burgzsandár. S Andrásynál *Schönburg* herceg és grófi *Czernin* Ottó avval jelennek meg, hogy menjenek ki Svájcba és hozzanak be Entente-katonaságot a bécsi forradalom leverésére. Andrásy ezt megtagadja, bár *Czernin* Ottokár, a volt külügyminiszter is eljön és ugyanazt ajánlja. Fivére, gróf *Czernin* Ottó azt kérdi Andrásytól, hogy másnap elfoglalhatja-e ő már helyét Metternich íróasztala mellett? Este megjelenik *Velics* István Andrásy előtt avval a hírral, hogy Pesten megölték Tiszát. (Az Andrásy-napló följegyzései.)

Ott Budapesten ekkorra már kitört a forradalom, melyet kik közléről látták, köztük e sorok írója is, úgy ítélték *meg* akkor, hogy gyáva emberek beálltak forradalmat csinálni s üvöltésükkel mámorba ragadták magukat s az utca népét. A lázongóknak és törtetőknak programjuk voltaképpen nincs, csak egyetlen egy van. Tisza Istvánt el kell pusztítani. Tisza tudja, hogy mi vár reá. Ezért leveleiben készül — az ittmaradásra. Barátainak minden kérése, jámbor csele nem tudja őt menekülésre vagy csak elvonulásra is bírni. Megszállja őt a nagy mártírok szent makacssága. Életével akar megfizetni mindeneknek. Szava ez: »Nem bújok el; bátran, ahogy éltem, akarok meghalni«.

Az esthajnali órán, míg az őrző csendőrök kártyáznak, lázadó katonák hatolnak be a Hermina-úti villába. Tisza először revolvert ragad, de azután ledobja az asztalra. Ráívnak: hogy ő a háború oka. Tisza visszautasítja a vádat. Erre eldördülnek a gyilkos fegyverek.

— Ennek így kellett lennie — mondja haldokló ajka, míg vére folyik.

Tisza István lehullott a földre. Vele lehullott nemzete.

Leteszem a tollat. Nyugodjék. Tőlem ne várjon senki mást.

Köröttem leszállt az éj. Nagynéma hallgatás köröskörül. Látományaim mind eltűntek. Gróf Széchenyi István, Kossuth Lajos, a két Andrássy és a két Tisza. Már ők sincsenek.

Velük töltött negyvenéves munkám betellett.

A KÉPEK JEGYZÉKE

	Oldal
Krasznahorka vára	16— 17
Krasznahorka, Rákóczi-udvar	16— 17
id. gróf Andrassy Gyula fiatalkori rajza	32— 33
A tiszadobi régi kastély.....	32— 33
A tiszadobi új kastély	32— 33
id. gróf Andrassy Gyula a kiegyezés idején	64— 65
A töketerebesi kastély	64— 65
Az 1867-i országgyűlés karikatúrája	96— 97
id. Andrassy Gyula karikatúrája.....	96— 97
Bismarck meghívólevele id. Andrassy Gyulához.....	112—113
A három kancellár berlini tanácskozásának izgalmas emléke	112—113
id. Andrassy Gyula egyik külügyi beszédének tervezete	128—129
Gastein: a kettős szövetség megkötésének helye	128—129
Tisza Lajosné és Tisza Lajos arcképe.....	160—161
Tisza Kálmán	160—161
id. gróf Andrassy Gyula	192—193
A geszti kastély: Tisza Kálmán lakosztálya.....	192—193
A geszti kastély: Tisza István lakosztálya	192 — 193
A töketerebesi sírbolt	208—209
id. Andrassy Gyula sírja.....	208—209
id. Andrassy Gyula szobra az Országház előtt.....	208—209
Tisza Kálmán szobra Berettyóújfalun	208—209
Tisza István gyermekkori képe	240—241
Tisza István fiatalkorában	240—241
A Degenfeld-ház Debrecenben.....	240—241
A debreceni református kollégium	240—241
Tisza István, a lovas.....	256—257
Tisza István a harctéren	256—257
Tisza István, a miniszterelnök.....	256—257
Tisza jegyzetei az utolsó királyi audienciához.....	320—321
IV. Károly lemondatja Tiszát.....	320—321
ifj. gróf Andrassy Gyula beszél egy gyűlésen.....	336—337
ifj. gróf Andrassy Gyula keze	336—337
ifj. gróf Andrassy Gyula sírja	336—337
Tisza István a geszti sírboltban	352—353
Tisza István szobra Debrecenben	352—353

TARTALOM

	Oldal
Előszó.....	5
Krasznahorka és Geszt	7
Első rész: Két szerencsés	25
Az 1878. augusztus 24-i koronatanács jegyzőkönyve.....	212
Második rész: Két balszerencsés	225
Képek jegyzéke.....	361